

307.411

1984:32

Településtudományi közlemények

32

Budapest, 1984.

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

32

BUDAPEST 1984

Szerkeszti és kiadja

**A MAGYAR URBANISZTIKAI TÁRSASÁG,
A BUDAPESTI MŰSZAKI EGYETEM VÁROSÉPÍTÉSI TANSZÉKE
ÉS A VÁROSÉPÍTÉSI TUDOMÁNYOS ÉS TERVEZŐ INTÉZET**

Szerkesztő bizottság:

Barna Gábor, dr. Deák Sándor, dr. Faragó Kálmán (a szerkesztő bizottság elnöke), dr. Keresztély György (szerkesztő) dr. Kőszegfalvi György, dr. Lackó László, Paksy Gábor

A HAZAI TELEPÜLÉSEK, TELEPÜLÉSEGÝTTESÉK FEJLÖDÉSI FOLYAMATÁNAK JELLEMZŐI

HÖRCHER FERENCNE

„A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások” címmel 1983-ban indított Országos Közeptávú Kutatási Fejlesztési Terv B/4 jelű programja keretében indult az 1/a jelű, „A hazai települések településcsoportok, agglomerációk, agglomerálódó térségek, városrégiók sajátosságai, fejlődési tendenciái és a fejlődés törvényszerűsége” c. kutatási téma.

A témakör helyzetfeltáró szakaszában — a vonatkozó szakirodalom áttekintése kapcsán — megállapítható volt, hogy a hazai szakirodalom az agglomerálódás problémakörével jellemzően csak a 70-es évek második felétől kezdődően foglalkozik. Ez jelzi egyrészt, hogy a településközi funkciómegosztás országunkban nem tekint vissza hosszú múltra; másrészt viszont felhívja a figyelmet arra, hogy e jelenségkör jobb megismerése már felismert szükségessé vált. Az agglomerálódás jelenségével foglalkozó szakirodalom általában inkább statikus, semmint dinamikus szemléletet tükröz:

- regisztrálja az összetartozó települések együtteseinek kialakulását;
- ismerteti azok jellemzőit;
- különböző típusú jellemzők (funkcionális, ill. műszaki-fizikai jellemzők) alapján csoportosítja azokat;
- s főként logikai úton — kevésbé empirikus vizsgálatok bázisán — foglalkozik az ezek kialakulásában szerepet játszó társadalmi-gazdasági folyamatokkal.

Az általában egy időkeresztmetszetben végzett vizsgálatok a hangsúlyt nem elsősorban a folyamat megismerésére, mint inkább a kialakult állapot bemutatására, elemzésére helyezik.

A többnyire statikus megközelítésű elemzések után, jelen feladat keretében, a problémakör korábbiaknál dinamikusabb megközelítést tartottuk szükségesnek; így jelen tanulmányban magára a fejlődési folyamatra vonatkozó ismeretek összegezését és továbbfejlesztését kíséreltük meg elősegíteni.

I. A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT ÁTALAKULÁSI FOLYAMATA

Jelen munka keretében nem foglalkozunk a településállomány terminológiai kérdéseivel; szűkebb témánk szempontjából elfogadjuk mind a „településhálózat”, mind a „településrendszer” kifejezéseket az ország települési strukturált összességének megnevezésére. Miközben az egységes szóhasználat érdekében többnyire településhálózatról beszélünk, nem tévesztjük szem elől, hogy az elsődlegesen műszaki-fizikai asszociációkat kiváltó „hálózat”, kifejezés mögött a társadalmi-gazdasági tevékenységek térbeliségének bonyolult rendszere áll, ill. hogy a *településhálózat nem más, mint a társadalom élete és fejlődése térbeli*

feltételeit biztosító települések együttesének az elemek és kapcsolataik által együttesen meghatározott rendszere.

A településhálózat struktúráját az elemek és a kapcsolatok viszonyai határozzák meg. Az elemek fejlődését, változásait országosan a településállományon belüli különböző elemcsoportok (a különböző nagyságkategóriájú, különböző funkcionális profilú, társadalmi összetételű, közigazgatási státuszú stb. települések csoportjai) mennyiségi és minőségi jellemzőinek a statisztikai adatbázis adta keretek közötti időbeni változásaival követjük nyomon. Az ilyen típusú elemzések a települések közötti kapcsolatok konkrét területi szerkezetére kevesebb, ill. csupán közvetett információkat adnak. Általában csupán olyan esetekben adnak többé-kevésbé informatív képet a területi szerkezet változásairól, ha egy-egy földrajzi egységet képező térségen belül a települések viszonylag homogén csoportjai helyezkednek el.

A területi szerkezet változásainak vizsgálatára alkalmas módszernek kínálkozik a népesség, valamint a legfontosabb települési funkciók: a termelés, az ellátás és elosztás, valamint az igazgatás térbeli elhelyezkedésének vizsgálata; ezek sajátos területi szerkezetéből integrálható a települések területi szerkezete. Mind e felsorolt dimenziók szerkezetére jellemző, hogy

- területileg koncentrált központokból,
- ezek körül kialakuló körzetekből és
- a központokat összekötő kapcsolatokból állnak.

A településhálózat átalakulását spontán és tudatos impulzusok idézik elő. Ezek fajtái lehetnek vonzó és taszító hatások, melyekkel szemben a kialakult településhálózat tehetetlensége működik. Az átalakulási folyamatot — igen leegyszerűsítve — az alábbiak jellemzik:

- a központok hálózati rendszere számszerűen bővül ezek különböző nagyságkategóriái időben változó növekedési-csökkenési ütemet mutatnak;
- a központok hatást gyakorolnak környezetükre, ez a hatás szorosan összefügg a központok időben változó fejlődési szakaszaival;
- a településhálózat átalakulási szakaszaiban mindenkor jelentkeznek ütemkülöblések, egyenlőtlenségek, melyek központ-periféria viszonyokkal jellemezhető nagy- és kistérségi feszültségek forrásai. (Mind a központi, mind pedig a periférikus helyzet viszonylagos és átmeneti jellegű.)

A településhálózatban belül a növekedés-fejlődés

terjedési irányjai;

- a településhierarchia magasabb szintjeiről az alacsonyabbak felé;
- a központokból a körzetek felé;
- a jelentős központi helyzetű körzetekből az ezeken kívül eső, – korábban periférikus jellegű – térségek felé, ill.
- a hagyományosan dinamikus térségek felé.

A településhálózat átalakulási folyamatában mind a városodás (városi népességnövekedés), mind a városiasodás (a városias életminőség területi kiterjedése, a városi funkciók gyarapodása) a folytonosan emelkedő társadalmi igények kielégítését célzó, a szükségletek-lehetőségek újratermelődő feszültségeinek feloldására irányuló gazdasági szükségesség. Mindkettőre jellemző, hogy mindig újabb fokozatok elérése – mint cél – mozgatja a fejlődési folyamatokat.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden település előbb-utóbb várossá fejlődik, a községek urbanizálódása ugyanis a városok közvetítésével is bekövetkezhet. A városokkal való munkamegosztás révén az urbánus életkörülmények kialakulása kisebb társadalmi ráfordítással megvalósítható, mintha – ad absurdum – a településhálózat minden egyes eleme várossá fejlődne. Ez a racionalitás hozza létre a városok és vonzáskörzeteik funkcionális együttműködését, ami egyszersmind a települési autonómia felbomlását is maga után vonja. Történetileg bizonyított, hogy a társadalmi munkamegosztás mindig új szférákat, szükségleteket és ezek kielégítésének mindig új útjait tárja fel; a kialakult térstruktúra ugyanakkor sokkal merevbb mint a társadalmi-gazdasági folyamatok szférái. Ez a viszonylagos merevség az egyes emberek cselekvéseiből összetevődő társadalmi cselekvést a térstruktúra vonatkozásában a racionalitást, a hatékonyság irányába mozdítja el.

A település-együttesek a társadalmi cselekvésnek olyan térbeli mozgásterei, melyekben a városok és községek együttesen képesek felelni a társadalmi-gazdasági előrehaladás újabb és újabb kihívásaira. E racionalitás mellett ugyanakkor éppen a különböző település-együttesekben jelentkeznek halmozottan az urbanizálódáshoz kapcsolódó legszembetűnőbb társadalmi-gazdasági problémák.

A települések egymásrautaltságának kialakulásában az alábbi tényezőknek van különösen fontos szerepe:

- a termelési eszközök ésszerű koncentrációja meghaladja a népesség kívánatos térbeli koncentrációját;
- a lakosságot ellátó- és szolgáltatási létesítmények racionális telepítése és üzemeltetése csak meghatározott koncentráció esetén biztosítható;
- az új, magasabb szintű funkciók mindig csupán kevészámú és a települési hierarchia magasabb szintjein elhelyezkedő településekben jelennek

meg; miközben az ezek iránt támasztott társadalmi igények egyre általánosabbá válnak;

- a városlakó népesség rekreációs szükségleteinek kielégítése a városokon kívül – általában – kedvezőbbben biztosítható.

A települések egymásrautaltságának mértéke időben és térben változik; egyes tényezők tekintetében fokozottabban, míg másik tekintetében gyengébben érvényesül. *A településközi munkamegosztás kibontakozása ugyanakkor meghatározhatja a településekben zajló funkciók hatékonyságát.*

Az általános társadalmi-gazdasági fejlődés folyamatában kulcskérdésnek tekinthető, hogy a településhálózat átalakulási folyamata mennyiben képes követni a társadalmi munkamegosztás szférájában végbemenő differenciálódást. Ha a településhálózat kialakult struktúrája túlzottan merev, úgy gátját képezheti a szükségszerű differenciálódás-integrálódás folyamatának, míg ezzel ellentétesen, ha a településhálózat öntörvényei által túlzottan befolyásoltan, vagy valamely fejlesztéspolitikai beavatkozás hatására az általános társadalmi-gazdasági fejlődési folyamatól elszakadva túlzott mértékben változik, úgy a települések mint térbeli keretek a bennük zajló funkciók kedvező kibontakozásának hátráltatóivá, torzítóivá válnak.

A 70-es évek településtudományi kutatásai azt igazolták, hogy az évtized során a már kialakult, ill. a kialakulóban levő település-együttesek a településhálózat átalakulási folyamatának domináns elemeivé váltak.* Ez a jelenség felhívja a figyelmet arra, hogy az elkövetkező hosszú távú időszakban a kistérségi fejlődési folyamat tudatosabb irányítása, a *településközi munkamegosztás fokozottabb kibontakoztatása* mind az urbanizációs folyamat további alakulása, mind a településfejlődésnek az általános társadalmi-gazdasági fejlődésre való visszahatása szempontjából *objektív szükségesség.* A település-együttesek struktúrájának és fejlődési folyamatának jobb megismerése ezért a tudatos és hatékony fejlesztéspolitikai gyakorlat kialakításának egyik alapfeltétele.

A településhálózat átalakulási folyamatáról feltárt ismereteink főbb gondolati tartalma a következők szerint foglalható össze:

- A településhálózat (településrendszer) az urbanizációs fejlődés folyamatában strukturálisan átalakul. Ez az átalakulás folyamatos, ill. folytonos;

*Megjegyzés:

Ezt a megállapítást elsősorban

- „A település-együttesek lehatárolása a termelőerők adott koncentrációja alapján” (Szántó Ivánné, 1977);
- „A magyarországi településrendszer strukturális változása” (Dr. Kőszegfalvi György, 1980–82);
- „A magyarországi településrendszer egyes elemei közötti munkamegosztás alakulása” (Hörcher Ferencné, 1981–82);
- A Dunántúli Tudományos Intézet és a KSH 1975–1982 közötti kutatásai támasztják alá.

ezen belül azonban különböző intenzitású és karakterű folyamat-szakaszok különböztethetők meg.

Az átalakulás első nagy szakaszában dinamikus városnövekedés indul meg a rendszer viszonylag kevés számú elemében a gazdaságszerkezet markáns átalakulása nyomán, melyre az extenzív jellegű erőteljes iparosítás jellemző. A dinamikus növekedést mutató városok funkcionális és műszaki-fizikai szerkezete jelentősen átalakul; foglalkoztatási központ jellegűből következően a bevándorlás és az ingázás célpontjaivá válnak. Az iparosítással nem érintett térségekben továbbra is a rurális jelleg dominál; e térségekben a településhálózat átalakulása is csak később indul meg. A dinamikus városok körüli körzetekben a települések egymáshoz viszonyított helyzete megváltozik; a körzeti települések fejlődésének megindulását és felgyorsulását a központ extenzív növekedése hátráltatja.

- A gazdasági fejlődés későbbi szakaszában a korábbi extenzív iparfejlődés intenzívvé alakul át; a folyamat a fejlettebb ipari központokban veszi kezdetét; mialatt a még nem iparosodott térségekben az extenzív iparfejlődés még tovább folytatódik. A korábban iparosított térségekben (településekben) a gazdasági szerkezet további átalakulásában a terciér szektor aránynövekedése válik jellemzővé; az ipar intenzív átalakulása folytán további munkaerőigénnyel nem lép fel, így az iparból felszabaduló munkaerő a terciér szektorba áramlik át (ennek feltétele azonban az infrastruktúra-fejlődés felgyorsulása, a terciér szektor létesítményi és hálózati feltételeinek korábbinál gyorsabb ütemű fejlődése).

Ez a gazdaságfejlődési periódus nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is markáns változásokat generál; a mezőgazdasági technológia fejlődése folytán a korábbi agrár-szektor egyre inkább komplex élelmiszergazdasággá alakul át. Egyrészt e gazdasági folyamatok, másrészt a dinamikus városok extenzív növekedési tartalékainak kimerülése folytán elkerülhetlenné, ill. *szükségsszerűvé válik a városfejlődés regionális kiterjedése; a városok körüli térségek fejlődésének felgyorsulása.*

Az urbanizációs fejlődés szakaszai eltérő intenzitással érvényesülnek a különböző területi nagyságrendek viszonylatában:

- legmarkánsabban jelentkeznek az összetartozó településegységek fejlődésében;
- a kistérségi fejlődés közvetítésével érvényesülnek az egyes települések fejlődési folyamatában;
- a településrendszer egészében pedig úgy ismerhetők fel hogy a különböző nagytérségek eltérő

fejlődési adottságainak megfelelően többféle fejlődési szakasz egyidejű érvényesülése mellett, *egy-egy urbanizációs szakasz domináns érvényesülése határozottan egy-egy gazdaságfejlődési periódus velejárájaként bontakozik ki.*

Az urbanizációs fejlődés szakaszai különböző irányú, összetételű és intenzitású térbeli folyamatokkal jellemezhetők; e folyamatok pozitív fejlődési energiákat és negatív feszültségforrásokat hordoznak egyidejűleg. A fejlesztéspolitika feladata valamennyi fejlődési szakaszban a *pozitív potenciálok kibontakoztatása és a feszültségforrások feloldása*, negatív következményeik csillapítása.

A fejlődés irányításának szabadságfokát, a beavatkozások mozgásterét a fejlődés objektív törvényszerűségei korlátozzák. A hatékony fejlesztéspolitika célrendszerének valamennyi fejlődési szakaszban három irányból kell felépülnie:

- az első irány az *elmúlt időszakban* felhalmozott problémák megoldását, ill. enyhítését;
- a fő irány az *adott szakasz* potenciális pozitívumainak kibontakoztatását, ill. feszültségeinek oldását; míg
- a harmadik irány az adott szakaszt *követő*, tehát az elkövetkező fejlődési periódus előkészítését segítse elő. (Ez a településfejlesztési politika elvi modellje; a gyakorlat eddig általában nem eszerint épült fel: az OTK pl. a harmadik irányra helyezte a hangsúlyt, mialatt maga a fő irány csak ennél kisebb mértékben érvényesült. A fejlesztéspolitikai gyakorlat nemzetközi elemzései is azt mutatják, hogy e hármas irány más országokban sem tudatosodott még a korábbi évtizedekben; a politikák többnyire a legkiugróbb problémák megoldására törekszenek, tehát elsődlegesen az első irányba kívánnak hatni.)

Egy adott fejlődési szakasz vonatkozásában a fejlesztéspolitika tehát csak akkor lehet eredményes, ha alkalmazkodik az adott szakasz törvényszerű folyamataihoz. (Az abszolút koncentráció szakaszában pl. Magyarországon illuziórikus lett volna a nagyobb, dinamikus településhálózati elemekkel azonos fejlődési ütemet kitűzni a kisebb, ill. gazdaságilag is elmaradottabb településekre, viszont számítani kellett volna azon feszültségek kialakulására, melyek a jelentősen eltérő fejlődési ütemkülönbségekből adódtak, s ezek lehetséges csillapítására megfelelő stratégiát lehetett volna kidolgozni.)

Az előbbieken összefoglalt elméleti ismeretek feltétlenül indokolták teszik az ország kialakult városi településegységeinek urbanizációs fejlődési szakaszba sorolását.

II. VÁROSI TELEPÜLÉSEGYSÉGEK JELLEMZŐ FUNKCIONÁLIS TÍPUSAI

Mint ismeretes, a településállományon belül az egyes települések renkdívil különböző fejlődési

pályákat írhatnak le. E fejlődési pályák nagymértékben függenek az egyes települések fejlődési adottságaitól (természetföldrajzi, történelmi, társadalmi stb. adottságoktól), de legalább ilyen mértékben függenek az adott település településhálózati környezetétől. A földrajzilag közel fekvő települések fejlődése

- egyrészt behatárolja az egyes települések fejlődési esélyeit,
- másrészt hatása alá von olyan településeket is, melyek elszigeteltebb földrajzi elhelyezkedés esetén más fejlődési pályát írnának le.

A településegységekre végzett vizsgálatok, ill. az ezekből kialakuló ismeretek egyre inkább megkérdőjelezzik az egyedi településekre, vagy a települések bizonyos típusaira vonatkozó prognózisok lehetőségét; az egyes települések ugyanis környezetük hatására másként viselkednek, mint az saját eredeti tulajdonságaikból, adottságaikból következne. (Ugyanaz a településhálózati elem, pl. egy 50 ezer fős város más fejlődési folyamaton megy át egy milliós nagyságrendű város közelében, egy ipari tengely mentén, vagy egy aprófalvas térség centrum-városaként. Ugyancsak másként alakul fejlődése egy rurális jellegű térségben, vagy ha közelében más, hasonló nagyságrendű városok is vannak.)

A településhálózati környezet szerint változik

- az egyedi városfejlődés területi kiterjedésének lehetősége,
- a térségek településeinek egymásra gyakorolt hatása,
- a települések fejlődési ciklusainak kibontakozása és időtartama.

Ezért szükségesnek látszik – eddigi ismereteink alapján – megkülönböztetni a településegységek olyan jellegzetes funkcionális típusait, melyek a településfejlődési folyamatok lezajlása és térbeli terjedése szempontjából egymástól több tekintetben eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek.

A vonatkozó vizsgálatok, hazai és nemzetközi kutatások eddigi eredményei alapján durván az alábbi dinamikus típusok különböztethetők meg, melyek egyrészt a város – mint térfejlődést generáló elem – fejlődési folyamata, másrészt a városfejlődés térségi kiterjesztéseinek közvetítése szempontjából eltérő módon viselkednek.

A következőkben felvázolt típusok természetesen nem ölelik fel a településegységek lehetséges funkcionális és strukturális változatait, csupán a városok által szervezett kistérségek leggyakoribb típusait. Ezekon kívül nyilvánvalóan igen sok másfajta tipikus szerveződés is előfordul. További változatokat képeznek az itt ismertetésre kerülő alaptípusok különböző átmenetei és térbeli kombinációi.

1. Városkörzetek (nagyvárosi körzetek)

A városkörzet a településegységek legáltalánosabb típusát képviseli, egy környezetéhez viszonyítva kiemelkedő jelentőségű város és az ezt övező települések együtteseként.

A városkörzet központja nagyságrendjétől, történelmi múltjától, iparosodottságától stb. függően maga is igen sokféle fejlődési pályát írhat le, részben saját adottságaival, részben pedig a várost körülvevő térség településhálózati adottságaival összefüggésben (pl. aprófalvas, nagyfalvas stb. térség). A városnak térségére gyakorolt hatásirányai és intenzitása nagyszámú változatot mutat.

Az időben változó fejlődési folyamat-szakaszok mind a városnál, mind körzeténél jól megfigyelhetők; a városkörzet valamennyi fejlődési szakaszában azonban meghatározó szerepe van a központi város fejlődési folyamatának. Ennél a településegységnél követhetők nyomon a legnyilvánvalóbban az urbanizáció sajátos belső törvényszerűségei; a körzeti települések jelentős időbeni késedelemmel követik központjuk urbanizálódását, a város és körzete között szoros egymásrataltságot alakul ki. A körzeti települések bizonyos szempontokból hasonló módon viselkednek a fejlődés első szakaszában (pl. a dinamikus fejlődés kezdetének időbeni késedelme szempontjából); a fejlődés későbbi szakaszaiban azonban jelentősen differenciálódhatnak. E belső differenciálódás általában nem vezet a típus lényegi megváltozásához; a körzetből többnyire nem válik ki a fejlődés során olyan jelentős település, mely a központi várossal rivalizáló fejlődési pályát írta le.

A fejlődés korai szakaszában az urbanizálódás igen koncentráltan, a központi várostra szorítkozva indul meg; ez a koncentrált fejlődés hátráltatja is egy ideig a körzet fejlődésének megindulását. Később a körzet belső gyűrűje dinamikusabb, külső gyűrűje pedig kissé lassúbb ütemű urbanizációs fejlődésnek indul; majd a fejlődés még későbbi szakaszában város és körzete magasan urbanizált térséggé alakul. A népesség, a termelési eszközök és az infrastruktúra térbeli elhelyezkedésében a koncentrációt követő kistérségi dekoncentráció folyamata figyelhető meg. A speciális, egyre magasabb szintű funkciók azonban mindvégig jelentős városi koncentrációt mutatnak.

2. Városegységek

A városegységek olyan – földrajzilag közel fekvő – városokból alakulnak, melyek bizonyos magas szintű, városi funkciók szempontjából általában egymástól eltérő adottságokkal rendelkeznek. Az adottságok különbözőségei elsősorban a városok tör-

ténelmi múltjára, természetföldrajzi körülményeire, kulturális és társadalmi hagyományaira vezethetők vissza; de nem elhanyagolható tényező a fejlesztéspolitikai gyakorlat preferencia-rendszere sem, mely az együttes valamely tagját organikus (saját adottságaiból következő) fejlődési pályájától eltérő jellegű és intenzitású fejlődési pályára készítheti.

A városegységek tagjai közötti kapcsolatok elsősorban nem hierarchikusak, alá- és fölérendeltségi viszony általában akkor alakul ki közöttük

- ha egy adott fejlődési szakaszban valamelyik funkció jelentősége kiemelkedik a többi közül (pl. a termelési, igazgatási stb. funkció); illetve
- ha a fejlesztéspolitikai valamilyen cél érdekében (pl. ellátásszervezés, közirigazgatás) a városegységek tagjait hierarchizálja.

A városegységek tagjai általában azonos fejlődési ciklusokat járnak be párhuzamosan; a különböző ciklusok levonulásának intenzitása és tartalma azonban erősen eltérhet egymástól. A városok fejlődési energiái – főként a dinamikus városfejlődés kezdetén – a funkcionális komplexitás elnyerése irányába hatnak; még akkor is, ha bizonyos funkciók számára a másik (többi) városban az adottságok kedvezőbb lehetőséget kínálnak. Ez a fejlődés folyamatában a városok egymással való rivalizálását váltja ki; s többnyire csak a funkcionális komplexitás megteremtésére irányuló erőfeszítések kudarcai következményeként, vagy fejlesztéspolitikai beavatkozások hatására indul meg a városok közti funkciómegosztás racionálisabb folyamata. Ha a fejlesztéspolitikai preferenciák nem kedveznek a városok közötti ésszerű munkamegosztás kialakulásának, ill. ha a városegységek valamelyik tagját a többi közül kiemelik, úgy a kivételesen preferált város önfejlődése és a háttérbe szorult város (városok) fejlődése is bizonyos torzulásokat mutat.

A városegységek körzeti települései – különösen a dinamikus urbanizálódás kezdetén – bizonyos szempontból kedvezőbb pozícióban vannak, mint a nagyvárosi körzetek gyűrűtelepülései; egyrészt azért, mert a városegységekben az extenzív városnövekedés szakasza kisebb intenzitással érvényesül, másrészt pedig azért, mert az egymással rivalizáló városok környezetük potenciális erőforrásait kevésbé drasztikusan aknázzák ki. A körzeti települések viszonylagosan kedvezőbb pozíciója azonban többnyire átmeneti jellegű; a városok közötti funkciómegosztás kialakulása később a városközeli települések funkció-struktúrájának alakulását behatárolja, térségalkalmassági adottságaik kialakulását bizonyos mértékig korlátozza.

3. Azonos, ill. hasonló funkciójú települések térbeli együttesei

E típusba – látszólag szélsőségesen – elsősorban az ipari és az üdülési funkcióval rendelkező települések térbeli együtteseit soroltuk.

Ez az utóbbiakkal indokolható:

- dinamikus fejlődésük megindulásában és későbbi fejlődésük folyamatában is meghatározó szerepet játszanak e településegységek urbanizációs fejlődésében a területhez konkrétan kötött természeti adottságok (pl. valamely üdülési természeti adottság, vagy iparfejlődést generáló nyersanyagforrás).
- A helyhez kötött fejlődési adottságok egyrészt gyorsítják, másrészt viszont bizonytalanná teszik az urbanizációs fejlődés kibontakozását.
- A településegységekben belül kevésbé jellemezhető valamely domináns központnak (központoknak) a többinél olymértékben dinamikusabb fejlődése, mely a többi település fejlődésének megindulásában és kibontakozásában jelentősebb időbeni késedelmet idézne elő.

Ez utóbbi nem jelenti azt, hogy az üdülési vagy ipari profilú településegységeket alkotó települések feltétlenül azonos vagy hasonló nagyságrendűek lennének; sem pedig azt, hogy az együttes valamennyi települése azonos ütemben fejlődne. A települések nagyságrendi különbségei alapján különböztethetők meg

- az egyközpontú és
- a többközpontú ipari vagy üdülési településegységek.

Az egyközpontú településegységeknél a fejlődést életre hívó domináns funkció mellé a központokban általában komplexebb funkció-struktúra társul, mint a többközpontúaknál. Ez utóbbiak funkcióit tekintve hasonló profilmegosztás alakulhat ki, mint a városegységeknél; azzal a különbséggel, hogy a funkciómegosztás mellett is mindvégig domináns szerepet játszik az együttes fejlődésében az a funkció, melynek helyhez kötött feltételei eleve adottak voltak; még e feltételek viszonylagos vagy abszolút romlása esetén is.

Az azonos vagy hasonló funkciójú településegységek jelentősebb és kevésbé jelentős településeinek fejlődési üteme között kisebb a különbség, mint az 1. és 2. sz. térségtípusoknál. A körzeti községek viszonylag kis időkéssédelemmel követik a térség-szervező központi jelentőségű települések fejlődését; infrastrukturális fejlődésükben sem mutatkoznak olyan feszültségek mint az előző típusoknál. Fejlődési esélyeik azonban egyoldalúak; a magas szintű, sokoldalú városi szolgáltatásokhoz való hozzájutás szempontjából is távolilag kedvezőtlenebb pozícióban vannak mint a városkörzetek vagy városegységek községei.

Az itt ismertetett 1., 2. és 3. településegységtípusok leírása rendkívül szemantikus; a leírtak szerinti tiszta formában a valóságban úgyszólván nem fordulnak elő, csupán igen sok – itt nem említett – motíváló tényezővel módosított változatokban. A tipizálás elkerülhetetlen velejárójaként részben tudatosan

is felerősített tulajdonságok azonban mégis jellemzőek, így hasznosíthatók lehetnek a fejlesztéspolitika kistérségi stratégiáinak kialakításánál.

E három jellegzetes településeggyüttes-típus a fejlődés folyamán egymásba át is alakulhat. Átmeneti típusként kezelhetők többek között az alábbiak:

- Az 1. típus körzetében kifejlődhet olyan település, mely az eredeti központtal a magasabb szintű városi funkciók tekintetében is településközi munkamegosztást tesz indokolttá vagy szükségesé. Ez esetben a 2. típusba sorolt fejlődési folyamat bontakozik ki.
- A 2. típuson belül a városeggyüttes valamely tagja olyan dinamikus fejlődést mutathat, melynek hatására az együttes egy másik (vagy többi) tagjának fejlődése megtorpanhat. Ez esetben e típus további fejlődése már inkább az 1. típus sémáját követi.
- A 3. típusnál egy vagy több jelentős település rendkívül dinamikus fejlődése az 1. vagy 2. típus szerinti fejlődési folyamatot indíthatja el.

Az előbbieken leírt településeggyüttes-típusokra és ezek átmeneti formáira igen sok példát találunk mind a hazai, mind a nemzetközi gyakorlatban.

Fejlesztéspolitikai szempontból igen fontos annak ismerete, hogy az egyes típusokban lezajló fejlődési folyamatok és a típusok egymásba történő átalakulása milyen mértékben tulajdonítható a konkrét adottságoknak, azok időbeni változásainak, ill. mennyiségben a külső hatások, fejlesztési beavatkozások eredőjeként jön létre.

Átmeneti típusként fogható fel az olyan nagyvárosi körzet is, amelyben fejlesztéspolitikai céltudatossággal, vagy spontán módon alakulnak ki olyan alközpontok, melyeknek nem az az elsődleges szerepe, hogy a nagyváros bizonyos magas szintű funkcióit átvegyék, vagy megosszák, hanem az, hogy a nagyobb körzetben belüli kisebb körzetek szervező központjai legyenek. (Ilyenné válhatott volna pl. Budapest körzete, ha az 1960., ill. 1970. évi általános rendezési tervek alközpontokra vonatkozó javaslatai megvalósultak volna.) A lényegi jellemzői szempontjából azonban a fővárosi térség fejlődését is az 1. szerinti típusba soroljuk.

A településhálózat strukturális átalakulásának jellegzetes jelensége még, hogy a földrajzi közelségben levő településeggyüttesek térségi integrálódásaként urbanizált nagytérségek, urbanizációs sávok alakulnak ki. A településeggyüttesek ezért olyan településhálózati alrendszernek tekinthetők, amelyek átmenetet képeznek az egyes települések fejlődése és a településhálózat nagyobb egységeinek, ill. egészének átalakulási folyamatai között. Az egyedi települések fejlődési energiáit ezek az együttesek viszik át a nagyobb térségekre, s ezáltal az urbanizációs fejlődés közvetítésében és kiterjesztésében fontos szerepet játszanak.

Ebből az a következtetés is levonható, hogy egy ország urbanizálódási folyamatában, ill. annak meghatározott szakaszában a településeggyüttesek fejlődésének tudatos irányítása a településhálózat egészének továbbfejlődése szempontjából kulcsfontosságú.

III. A TELEPÜLÉSEGGYÜTTESEK FEJLŐDÉSÉNEK JELLEMZŐ SZAKASZAI

A termelés, a népesség, az infrastruktúra és a városi funkciók térbeli elhelyezkedésének időbeni változásai

Mint ahogy a településhálózat egészének fejlődési-átalakulási folyamatában is megfigyelhetők különböző – eltérő sajátosságokkal, megkülönböztethető hangsúlyokkal jellemezhető – szakaszok (mint pl. a gazdaságfejlődés ipar-orientált extenzív szakaszában a településhálózat kevés számú elemének rendkívül dinamikus növekedése, később a városhálózat kiegészülése, megerősödése, majd a városfejlődés regionális kiterjedése), úgy a kiemelkedő jelentőségű település (települések) által szervezett kistérségeken belüli településfejlődési folyamatok is jól körvonalazható térszerkezet változásaival leírható fejlődési szakaszokra tagolódnak. E szakaszok során jellegzetes hangsúlyok, ill. hangsúlyváltások figyelhetők meg a kistérségeket alkotó, településeggyüttest képező városok és községek fejlődésében, melyeket ugyancsak jellegzetes feszültségek, problémák kísérnek. Jelen fejezet keretében megkíséreljük érzékeltetni azokat a belső strukturális változásokat, melyek a termelőerők, a népesség, az infrastruktúra és a magasabb szintű városi funkciók térbeli elhelyezkedésében az urbanizációs fejlődés folyamatában megfigyelhetők.

Hangsúlyozni kell, hogy jelen tanulmány keretében nem vállalkozhatunk az urbanizáció teljes történelmi folyamatának elemzésére, csupán odáig megyünk vissza az időben, ahonnan a „modern urbanizáció” megindulását számoljuk. (Hazánkban ez a II. világháborút követő évtizedeket jelenti.)

a) A termelés (elsősorban az ipar) kistérségi fejlődése

A településeggyütteseket életre hívó jelentősebb települések, (a városok) többnyire nem az iparosítás nyomán jöttek létre, hosszabb történelmi múltra tekintenek vissza. Dinamikus fejlődésüket mégis az iparosítás váltotta ki, s fejlődési szakaszaik is az eltérő gazdaságfejlődési – iparfejlődési – szakaszokhoz kötődnek. A központokban a gazdasági bázis megerősödését az erőteljes, koncentrált iparosítás idézi elő. Korábbi múltjukból öröklött infrastruktúrájuk, társadalmuk viszonylag magasabb kvalifikációs szintje kedvező feltételeket nyújt a koncentrált iparfejlesztéshez. Ugrásszerűen megnő az ipari munkahelyek száma, ez megindítja a gazdasági struktúra markáns átalakulását. A városiak foglalkoztatottsági szintje

jelentősen megemelkedik, s a foglalkozási struktúrában csökken a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya és jelentősen nő az ipari foglalkoztatottak száma és aránya. Az ipari arány növekedése átmenetileg a tercier szektorban foglalkoztatottak aránycsökkenését is maga után vonhatja. A városokban koncentrált ipari munkahelyek jobb foglalkoztatottságot, magasabb jövedelmet biztosítanak a lakosság számára, így jelentős mértékű bevándorlás indul meg a városokba, mely a városlakó népesség dinamikus növekedését eredményezi. A központok népességnövekedése ekkor többnyire a körzeti települések népességszökkenésével jár együtt.

A központra korlátozódó, koncentrált iparosítás a nagyfokú bevándorlás ellenére is megbontja a munkahelyek és a munkaerő térbeli egyensúlyát; a városban hiányzó munkaerőt a városon kívüli településekből beingázók biztosítják. Az ipari fejlődés első szakaszában tehát város és körzete közötti szoros kapcsolatot a napi ingázás hozza létre. Az ingázás a településközi egymásrautaltság legalapvetőbb formája.

A kistérségeken belüli települési egymásrautaltság másik szférája a magasabb szintű ellátás létesítményeinek és intézményeinek ugyancsak igen erőteljes városi koncentrációja; a körzetlakók a városi létesítmények fogyasztóivá válnak. Ez a funkcionális kapcsolat lényegében hiányjelenségre épül, s változó skálán és mértékben az urbanizáció későbbi szakaszaiban is fennmarad, de egyre inkább csupán a legmagasabb szintű városi funkciókra korlátozódva.

A város extenzív növekedési időszakában, melyben a körzeti települések fejlődése még nem indul meg, (sőt sok esetben visszaesik) még az alapellátás terén is fennáll ez a funkcionális egymásrautaltság, főként a napi ingázók közvetítésével.

A körzeti települések fejlődése általában csak a városnövekedés extenzív tartalékainak kimerülését követően indul meg; spontán fejlődés esetén felismert kényszerűségből; tudatos fejlesztés esetén fejlesztéspolitikai beavatkozások nyomán. Az extenzív városnövekedési szakasz általában a városok területi kiterjedését, a legközelebbi községek beolvasztását is maga után vonja. Az egyre költségesebb terjeszkedés, ugyanakkor a városban jelentkező funkcionális és környezeti problémák indíthatják el az extenzív jellegű fejlődésből a intenzívbe történő átmenetet, ami időben nagymértékben egybeesik a körzet fejlődésének lassú megindulásával.

A város önfejlődésének jellegzetes eleme a funkcionális komplexitásra való törekvés, a városi funkciók körének először mennyiségi, majd ezen túlmenő minőségi bővülése. A funkció-skála mennyiségi bővülését bizonyos határokon túl a város fejlődési adottságai már nem teszik lehetővé, így egyes funkciók

— legalábbis részben — a körzet erre alkalmas településeibe tevődnek át. (Pl. a lakásfunkciónál, mikor a lakáskörülmények javítására a központban már nem nyílik lehetőség, vagy a telekárak növekedése az iparfejlődés dekoncentráltabb térstruktúrájának kialakulását kényszeríti ki.)

A gazdasági struktúraátalakulásnak a központ-körzet relációban fennálló időbeni késedelmét jól mutatják a lakosság foglalkozási átalakulásában megfigyelhető ütemkülönbségek. A körzetlakók foglalkozási struktúrája is átalakul a fejlődés során, az ipari foglalkoztatottak jelentős volumen- és aránynövekedése következik be. A legnagyobb időeltolódást a tercier és kvaterner szektorok aránynövekedésének megindulása és kibontakozása mutatja.

A központba beingázók foglalkozási struktúraátalakulása még a körzetlakókéhoz viszonyítva is időbeli lemaradást mutat. A beingázókön belül még akkor is növekvő arányt mutat az ipari foglalkoztatottak aránya, amikor már mind a központban, mind a körzetben ez az arány csökkenő tendenciára vált (a városnál erősebb, a körzetnél kisebb mértékben).

A településegységek fejlődésében jellemzőnek tekinthető, hogy a fejlődés első, iparhoz kötött, extenzív szakaszában a város (városok) fejlődése hátráltatja a körzet fejlődésének megindulását.

Ezt a fejlődési szakaszt követi az ipar intenzív átalakulásának szakasza, melyre jellemző az ipar technológiai fejlődése eredményeként az ipari munkaerő iránti városi igény csökkenése, illetve az ellátás-szolgáltatás szférájának jelentős bővülése. Ez a fejlődési szakasz a piaci mechanizmus országokban általában hamarabb következik be, mint a központi irányítású országokban; részben azért, mert a városi telekárak az extenzív városi fejlesztéseket igen költségesé teszik, részben pedig azért, mert a piaci viszonyok érzékenyen és időben jelzik azt az összefüggést, hogy az ipari termelés prosperitásának már az iparfejlődés kezdetén is alapvető feltétele az ellátás-szolgáltatás színvonalának emelkedése, minőségének javulása.

A városfejlődés intenzív szakaszában a központok gazdasági bázisát már nem elsősorban a szűkebben vett anyagi termelés, hanem annak szervezése, irányítása és az ezt kiegészítő tevékenységek (oktatás, kutatás stb.) fejlődése, intézményeinek gyarapodása jelenti. A szűkebb anyagi termelés részben a körzetekben fejlődik tovább, s mivel a körzeti települések adottságaiban igen nagy különbségek vannak az ipari fogadókészség szempontjából, a körzeti települések fejlődése jelentősen differenciálódik. A városi ipar munkaerőleadása, ill. az ipar dekoncentráltabb kistérségi fejlődése következtében csökken a központba való beingázás, ill. megindul a körzeti

települések közötti ingázás is.

Ebben az időszakban egy harmadik típusú ingázás is kialakul: nevezetesen a központból a körzetbe való kiingázás. Ennek volumene azonban nem jelentős, és főként a szellemi foglalkozásúak köréből adódik. A körzet fejlődése hívja ezt életre akkor, amikor a körzeti lakosság képzettségi szintje még jelentősen alacsonyabb mint a központ lakosságáé.

A kistérségi fejlődés folyamatában a térségen belüli ingázás volumene az egymást követő fejlődési szakaszokban nem csökken jelentősen, összetétele azonban változik:

- csökken a körzetből a központba beingázók aránya,
- megindul és fokozódik a körzeti települések közti ingázás, és
- kialakul a központból kifelé irányuló ingázás is.

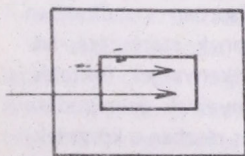
A mezőgazdaságnak – mint az anyagi termelés másik jelentős ágának – nincs olyan markáns szerepe a településfejlődési folyamatok alakulásában, mint az iparnak. Jellemző azonban, hogy a városkörzetekben – bár ezek területe általában nem tartozik a legjobb termőhelyi adottságú térségek közé – a piac közelsége, ill. a termelés kedvező közgazdasági környezete folytán többnyire igen eredményes mezőgazdasági termelőtevékenység folyik. Ily módon – a termelés magas hatékonysága folytán – a mezőgazdaság is nagymértékben hozzájárul a városkörzet községeknek infrastruktúra-fejlődéséhez, tehát jelentős településfejlesztő erővé válik.

Összefoglalólag elmondható, hogy a kistérségi fejlődés folyamatában a termelés térszerkezete kiegyensúlyozottabbá válik, a magas szintű irányítási funkciók azonban továbbra is a nagyobb városokhoz kötődnek. (Ide sorolhatók a kommunikációs központok és a személyes kommunikáció funkciói is.)

b) Népesedési folyamatok

A központi város (városok) és körzeteik népességváltozása az alábbi szakaszokat mutatja.

1. Fejlődési szakasz:

Nő a településegüttes össznépessége. Ez döntően a központ népességnövekedéséből adódik; jelentős bevándorlás indul meg a körzetből és a körzeten kívüli térségből a város (városok) felé.

E fejlődési szakaszban a körzet településeinek népessége az elvándorlás következtében csökken.

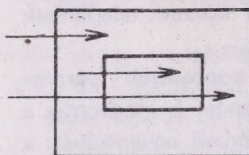
A központba bevándorlók többsége a fiatal korosztályokat képviseli, így a városi népességnövekedés a városlakók korösszetételének megfiatalodásával jár

együtt. A népesség megfiatalodása következtében nő a természetes szaporodási arány is.

Fordított tendencia játszódik le a körzetben: az elvándorlás következtében romlik a lakosság korösszetétele, így csökken a természetes szaporodási arány is.

Ezt a fejlődési szakaszt a nemzetközi szakirodalom *abszolút koncentráció*-nak nevezi.

2. Fejlődési szakasz:

A településegüttes össznépessége továbbra is nő, bár az előző szakaszhoz képest valamelyest csökkenő dinamikával. Az össznépesség-változásban a korábbihoz képest nagyobb szerepe van a természetes szaporodásnak.

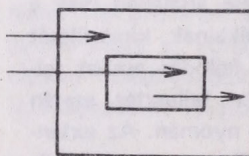
A településegüttesen belül a központ – csillapuló ütemű –, de továbbra is jelentős népességnövekedést mutat.

A körzet népességcsökkenése megáll, sőt egyes körzeti településekbe bevándorlás indul meg, ami később a körzeti össznépesség növekedéséhez vezet. E növekedésnél azonban még nagyobb ütemű a központ népességnövekedése.

A körzet össznépesség-növekedésén belül differenciálódás indul meg az egyes települések között; egyesek dinamikus növekedésnek indulnak, míg mások csökkenése folytatódik. A természetes szaporodás és a migráció a korábnál kiegyensúlyozottabban járul hozzá a körzet népességnövekedéséhez.

Ezt a szakaszt a nemzetközi szakirodalom *relatív koncentráció*-nak nevezi.

3. Fejlődési szakasz:

A településegüttes össznépessége még továbbra is nő, bár egyre csökkenő dinamikával. Ezen belül tovább csökken a központ népességnövekedésének üteme, mialatt a körzet népességnövekedése felgyorsul, meghaladva a központ növekedését. A körzet népességnövekedését a kívülről való bevándorlás mellett a központból való kiáramlás is táplálja.

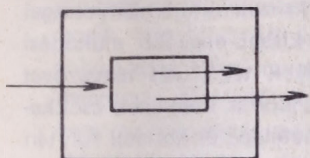
E fejlődési szakaszban megfordulhat a népesedési folyamatok korábbi tendenciája. Mivel a természetes szaporodási viselkedésmódok a városba költözés után általában megváltoznak, még változatlan korösszetétel esetén is csökken a természetes szaporodási

arány. Ennek következtében lassú előregedési folyamat indul meg a központokban.

A körzetben előbbivel ellentétes tendencia indul; a bevándorlás javítja a körzeti lakosság korösszetételét és ez a természetes szaporodási arány növekedése irányába hat.

Ezt a fejlődési szakaszt a nemzetközi szakirodalom *relatív dekoncentráció*-nak nevezi.

4. Fejlődési szakasz:

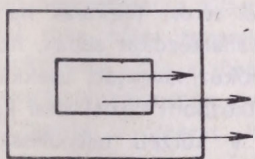
A településeggyüttes össznépességének növekedése teljesen leáll, leáll vagy csökkenni kezd. Ezen belül a központi város népessége csökken, mialatt a körzet népessége bár csökkenő dinamikával, de még további növekedést mutat.

A központ népességcsökkenése több összetevős: egyrészt a központból a körzetbe való kiáramlás, másrészt a természetes szaporodási arány további csökkenése, ill. a jelentősebb bevándorlás hiányának eredőjeként jön létre. (A természetes szaporodási arány csökkenésében a lakosság fokozódó előregedésének is nagy szerepe van.)

A körzet népességnövekedésében a migráció mellett fokozott arányt képvisel a természetes szaporodás.

Ez a fejlődési szakasz már a dezurbanizáció kezdetét jelenti; a nemzetközi szakirodalom ezt a szakaszt *abszolút dekoncentráció*-nak nevezi.

5. Fejlődési szakasz:

A településeggyüttes össznépessége csökken, ezen belül a csökkenés nagyobb mértékű a központban, mint körzetében.

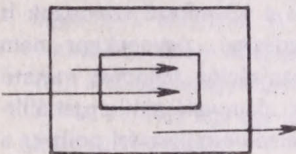
Jelentős nagyvárosi körzetekben ez a fejlődési ciklus azt jelenti egyben, hogy az

ország településhálózatán belül a fejlődés újabb pólusai alakulnak ki, ill. hogy az adott városkörzet településhálózaton belüli szerepe is csökken. Ez a „fejlődési szakasz”, lényegében visszafejlődést jelent, s a városi kultúra leromlásával, a városi létesítményállomány jelentős értékcsökkenésével járhat együtt. Számítalan negatív hatása miatt ez a szakasz a városfejlődés és a kistérségi fejlődés kedvezőtlen perspektívájának tekinthető.

A nemzetközi szakirodalom ezt a fejlődési ciklust *dezurbanizáció*-nak nevezi.

6. Fejlődési szakasz

Az 5. szakasz alternatívájaként, jelentős fejlesztéspolitikai erőfeszítések hatására következhet be egy újabb városi koncentrációs fejlődési ciklus. Ennek feltétele egy átfogó, széles skálájú városrekonstrukciós tevékenység, mely kiterjed a leromlásnak indult város fizikai és funkcionális struktúrájának újjáélesztésére.

A fejlesztéspolitikai beavatkozások nyomán a központi város ismét népességvonzóvá válik, kismértékű bevándorlás indul ismét részben a körzeten kívüli térségekből. A körzet népessége viszont nem nő, hanem inkább csökken.

Ez a fejlődési szakasz egy sokkal kedvezőbb fejlődési perspektívát jelent a városfejlődés folyamatában mint az 5. szerinti szakasz.

Ezt a fejlődési ciklust (változatot) a nemzetközi szakirodalom *reurbanizáció*-nak nevezi.

A népesség kistérségen belüli elhelyezkedésében bekövetkező változásokra épülő szakaszolódás elmélete empirikus nemzetközi vizsgálatok bázisán alakult ki. Az 1., 2. és 3. szakaszok a településhálózaton belüli koncentráció szakaszait, míg a 4. és 5. szakaszok a kedvezőtlenebb, dekoncentrációs változatokat reprezentálják. Felvetődik a kérdés: általános érvényűnek tekinthetők-e ezek a szakaszok, ill. mi indokolja, hogy a népesség térbeli mozgásait vesszük alapul a szakaszok meghatározásánál?

Az első kérdésre a válasz egyszerűbb: a települési struktúrák kérdéskörében eddig végzett hazai vizsgálatok egyértelműen igazolják az 1., 2. és 3. fejlődési szakaszok valóságos – nem csupán elméleti – voltát. A magyarországi településeggyüttesekre végzett vizsgálatok* ugyanis azt mutatták, hogy

- legtöbb településeggyüttesünk a II. világháború után megindult dinamikus fejlődés kezdetétől még napjainkig is az 1. fejlődési szakasz jellegét mutatja (egyes településeggyütteseknél az abszolút koncentráció túlzott, ill. túl sok történő érvényesülése figyelhető meg);
- néhány településeggyüttesünk (mint például Pécs vagy Miskolc térsége) az abszolút koncentrációt követő relatív koncentráció jelenségeit mutatja, míg
- a budapesti „agglomeráció” egyértelműen a relatív dekoncentráció fejlődési ciklusát reprezentálja. (Ez utóbbinál a korábbi szakaszok: az 1. és 2. fej-

*Megjegyzés:

L. „A magyarországi településrendszer egyes elemei közti munkamegosztás alakulása” c. VÁTI kutatást

lődési szakasz is igazolhatóan lezajlott.)

Eddigi kutatásaink és a nemzetközi szakirodalom tanulságai szerint azonban az is egyértelművé vált, hogy a 3. szakasztól kezdődően az ezt követő szakaszok nem következnek törvényszerűen be, ill. hogy ezek tényleges bekövetkezése vagy elmaradása nagymértékben függ attól a fejlesztéspolitikai gyakorlatától, amely a korábbi fejlődési szakaszokban egy-egy konkrét országban érvényesült. Mivel a 4. szakaszra már csak nyugat-európai (és tengerentúli) országokban találunk példát és a következő szakaszok is csak a legfejlettebb gazdaságú, ugyanakkor nem kellően szabályozott urbanizációs fejlődést mutató országokban mutathatók ki; nagy valószínűséggel állítható, hogy egy tudatos településfejlesztési politika a törvényszerűségek ismeretében megelőzheti a későbbi szakaszok érvényrejutását, ill. mindazon negatív hatások érvényesülését, melyek e későbbi szakaszok velejárói.

A második kérdésre a következő válasz adható. Elméletileg eléggé kiérlelt megállapítás, hogy az urbanizáció folyamatában a városodás (a városi népesség-növekedés) elsősorban mennyiségi ismérvek tekinthető; ill. hogy a népesség térbeli átrendeződése mellett igen sok más – döntően minőségi jellegű – tényezőt is vizsgálni kell az urbanizációs folyamat megfelelő leírásához. E megállapítás helyességét elismerve megkockáztatható az az állítás is, hogy az urbanizációs folyamat lezajlásában lényeges szerepet játszó egyéb folyamatok nagymértékben tükröződnek a népesség térbeli mozgásaiban, az egyének, ill. a családok ugyanis az igen sokféle fejlődési összetevőt szintetizálva, térbeli helyük megválasztásával, ill. megváltoztatásával reagálnak a bonyolult fejlődési folyamatokra.

c) Az infrastruktúra kistérségi fejlődése

A településegységek infrastruktúrális fejlődésében általános jelenségnek tekinthető, hogy a központok infrastruktúra-fejlődését körzeteik több-kevesebb időbeni késedelemmel követik.

A központok infrastruktúra-fejlődésére jellemző, hogy az urbanizáció első fejlődési szakaszában meg lehetőségen egyoldalú, s általában a lakásépítésre és az ehhez tartozó infrastruktúra-fejlődésre korlátozódik. Ebben az időszakban a fejlődés inkább additív jellegű; a városi infrastruktúra-állomány mennyiségi bővülése nem jár együtt a megnövekedett népességszámhoz alkalmazkodó, magasabb szintű infrastruktúrális ellátási-szolgáltatási színvonal kialakulásával. Az egyre újabb területek beépítése mellett ugyanakkor a korábbi létesítményállomány karbantartása-felújítása-korszerűsítése elhanyagolódik, ami a régebbi városrészek fizikai és erkölcsi leromlásához vezet.

Ebben a fejlődési szakaszban a körzet még döntően rurális jellegű; sem a műszaki, sem a szociális infrastruktúra nem mutat számottevő fejlődést.

A központ és körzete infrastruktúra-fejlődésének ütemkülönbsége folytán jelentős feszültségek alakulnak ki a kistérségen belül; s a központ infrastruktúra-hálózatait – egyes infrastruktúraágak vonatkozásában – a körzet népessége is terheli. Így a központok dinamikusabb infrastruktúra-fejlődése sem képes lépést tartani a lakossági szükségletek dinamikus növekedésével.

A városok extenzív növekedési tartalékainak kiemeléséhez az infrastruktúra-hiány is jelentős mértékben hozzájárul. A közlekedési hálózat korszerűtlensége, a magasabb szintű infrastruktúra hiányosságai folytán a központokban kisebb-nagyobb működési zavarok keletkeznek, melyek több más tényezővel együttesen a városba bevándorlás ütemének csökkenése irányába hatnak. A betelepülés korlátai folytán a városba beköltözni szándékozók egy része a városközeli településekre kényszerül letelepedni. Ekkorra már megindul bizonyos mértékben a városból kiáramlás jelensége is. (Ez utóbbi azonban mind társadalmi összetételét, mind a vonzó és taszító hatások működését tekintve eltér a nyugat-európai mintától, az ún. „szuburbanizáció” jelenségétől. Az eltérés elsősorban abban nyilvánul meg, hogy jellemzően nem a „tehetősebb” lakossági rétegek hagyják el a várost, hanem sokkal inkább olyan lakossági rétegek, csoportok, melyek egyrészt lakásproblémájukat nem tudják a városon belül megfelelően megoldani, másrészt jövedelmük teherbíróképességét a városi megélhetési költségek meghaladják.)

A következő fejlődési szakasz (a relatív koncentráció) indítja el a körzetek dinamikusabb infrastruktúra-fejlődését. A körzet infrastruktúra-fejlődésének üteme jelentősen különbözik Kelet-és Nyugat-Európa viszonylatában; utóbbiaknál ugyanis a magas és egyre emelkedő városi telekárak hamarabb érdekeltté teszik a vállalkozókat abban, hogy a körzet településeiben előkészített telekkínálat biztosításával, a körzetközpontra közlekedési kapcsolatainak fejlesztésével a körzeti településekre vonzzák a fizetőképes keresletet, mely mind a lakásépítés, mind a szociális infrastruktúra fejlesztése számára tökeerős befektetési elhívója lehet. A kelet-európai országokban ugyanakkor a központi erőforrások újraelosztási mechanizmusában a városok viszonylag hosszú ideig preferált szerepet játszanak. Az ipar mellett a mezőgazdasági tevékenység felértékelődése, a városnak környékére való fokozódó ráutaltsága; egyes funkciók város és körzete közti megosztásának szükségessége hívja fel a figyelmet a településegységek községei infrastruktúra-fejlesztésének további elodáztatatlanságára. A körzet dinamikusabb infrastruktúra-fejlődése feltétele is egyben a településegységekben belüli racionális munkamegosztás kibontakozásának.

4. A városias funkciók településeggyüttesen belüli fejlődése

Jelen témakör keretében e helyütt nem foglalkozunk a termeléssel, részben mivel a III/a fejezetben erről már szó volt, részben pedig azért, mivel nem annyira a termelést magát, mint inkább a termelés-irányítást tartjuk városias funkciónak.

Az alapellátásról – bár ugyancsak nem tartozik a városias funkciók közé, – annyit mégis szükséges megemlíteni, hogy dinamikus fejlődése a fejlődés első szakaszában ugyancsak koncentráltan indul, ill. lényegében a központi város belterületére szorítkozik, míg a körzeti települések ezen a téren nagyfokú lemaradást mutatnak. A kistérségi munkamegosztás alapfeltételének tekinthető ugyanakkor, hogy az alapellátás terén ne legyen különbség a térség városa (városai) és községei között. Ez a felzárkózás azonban általában csak akkor következik be, ha a város extenzív növekedési tartalékai már kimerülőben vannak. (Országunkban a fejlesztéspolitikai preferenciák sem kedveztek a városkörnyéki községek alapellátása dinamikusabb fejlődésének.)

A magasabb szintű városias funkciók (mint pl. a termelésirányítás, igazgatás, oktatás-kutatás-művelődés, kommunikáció) általában mindig koncentráltan fejlődnek ki; később azonban szekularizálódhatnak a térségen belül, főként ha valamely funkció számára a körzet egyes települései jó adottságokkal rendelkeznek. Az új funkciók azonban általában mindig először a központokban jelennek meg, s csak a településközi munkamegosztás fejlettebb formáinak kialakulása során tevődnek át valamely körzeti településbe (településekbe).

A fejlődés kezdeti szakaszában a körzeti települések a városi funkciók hiányát tekintve meglehetősen homogének, a differenciálódás éppen azáltal indul meg, hogy egyesek már rendelkeznek városi funkciókkal, míg a többiek nem. Az abszolút koncentrációs szakaszban a városok funkciógazdagodását többnyire a körzet funkció-szegényedése kíséri; illetve a városias funkciók tekintetében nő a különbség a központ és körzete között. Ez a folyamat csak a fejlődés későbbi szakaszaiban fordul meg.

A központi város és a körzet települései közötti munkamegosztás első lépésben leggyakrabban a lakó- és a rekreációs funkció közvetítésével alakul ki; később azonban a magas szintű igazgatási, irányítási és kulturális funkciók kivételével úgyszólván valamennyi városias funkcióra kiterjedhet. A körzet településeinek ilyen irányú esélyeit valamely kimagasló adottság mellett a települések nagyságrendje is befolyásolja.

IV. A FEJLŐDÉSI FOLYAMAT DIFFERENCIÁLÓDÁSA A VÁROSI TELEPÜLÉSEGYYÜTTESÉK TÍPUSAI SZERINT

A III. fejezetben leírt fejlődési folyamat csupán rendkívül sématiszusan mutatja be a fejlődés során a településeggyüttesekben lezajló mozgásokat, hangsúlyváltásokat. A termelés, a népesség, az infrastruktúra és a városias funkciók koncentrállódásának-dekoncentrállódásának felvázolt folyamata a legáltalánosabban a városkörzet (nagyvárosi körzet) típusú településeggyüttesre érvényes. A valóságban azonban minden városkörzet eltér valamennyire a leírt fejlődési pályától; a településeggyüttesek fejlődése az országon belül – de még egy-egy országrészen belül is – rendkívül differenciált.

A differenciállódás megnyilvánul

- a különböző fejlődési szakaszok időtartamában,
- az egyes fejlődési szakaszokban megjelenő problémák súlyosságában,
- a központ (központok) körzetére gyakorolt hatásának erősségében,
- a körzeti települések belső differenciállódásában,
- a településeggyüttesnek a településhálózat egészen belül betöltött szerepében, a többi településeggyüttes fejlődésére gyakorolt hatásában,

s mindezek eredőjeként

- a települési életkörülmények alakulásában.

Az 1. típus, a városkörzet fejlődését nagymértékben befolyásolja

- a központi város nagyságrendje,
- iparosodottsága,
- lakosságának társadalmi jellemzői, hagyományai,
- a központ és a körzet között kialakult színvonalkülönbségek,
- a központi városnak a városhálózatban belül betöltött szerepe,
- a városkörzetnek a fővárostól való távolsága, makro-regionális elhelyezkedése

illetve

- a fejlesztéspolitikai gyakorlat mindenkor adott preferenciarendszere.

A 2. típus: a városeggyüttes fejlődésében igen sok hasonló folyamat zajlik le, mint a városkörzetnél. A két típus közötti különbség az alapvető folyamatokat nem változtatja meg, csupán motiválja azokat. A 2. típusú kistérség legfőbb jellemzője, hogy a térségen belül nem egy, hanem több település is rendelkezik a városi fejlődés előzményeivel és feltételeivel. A köztük levő funkciómegosztás nem eleve adott, hanem a fejlődés során bontakozhat ki azáltal, hogy valamely funkció (funkciók) szempontjából a városeggyüttes valamelyik tagja kedvezőbb adottságokkal

rendelkezik, mint a másik. Az egyes városok a város-együttesekben is természetszerűleg arra törekcsenek, hogy funkcióskálájuk minél komplexebbé váljon, s ezáltal a térség domináns központjává váljanak. Ezt olyan áron is meg akarják valósítani, ha adottságaik ennek korlátokat szabnak. Így lényegében a fejlődés valamennyi fázisában hajtómotorként működik a városok közötti rivalizálás; a fejlődés korábbi szakaszában úgy, hogy a térség valamennyi központképző funkcióját magukhoz akarják ragadni, később pedig úgy, hogy a speciális adottságokhoz fűződő funkciót magasabb szinten akarják kibontakoztatni, mint a város-együttes másik, ill. többi tagja.

A városok közötti rivalizálás bizonyos szempontokból kedvező a körzeti települések számára, nevezetesen

- a körzeti települések számára a magasabb szintű városi funkciók nem csak egy, hanem több körzeti városban is adottak;
- miközben a központok egymással rivalizálnak, a városfejlődés, községfejlődés ütemkülönbsége kevésbé hoz létre olyan szélsőséges feszültségeket, mint az egyközpontú városkörzeteknél;
- a fejlődés későbbi szakaszaiban, amikor a városok közötti funkciómegosztás már kibontakozóban van, az egyes városok körzetében levő községek fejlődése is korábban differenciálódik, hamarabb kerül sor a tényleges adottságokhoz alkalmazkodó urbanizációs fejlődés beindulására, felgyorsulására.

A 3. típusba sorolt, döntően a természeti tényezők bázisán létrejött *településegüttesek* fejlődési pályája tér el leginkább az általánosan felvázolt sémától. Az üdülési potenciálra vagy nyersanyagforrásra települt együttesek fejlődésében sok olyan helyi adottság játszik determináns szerepet, melyek a fejlődés folyamatában nem képesek rugalmasan változni. Így pl. az üdülési településegütteseknél az adott, domináns üdülési adottság (pl. vízpart stb.) környezeti károsodása, visszafordíthatatlan leromlása a térség egészének továbbfejlődését megállíthatja. A nyersanyagforráshoz kapcsolódó ipari településegütteseknél pedig a térség fejlődését generáló települések ipari bázisa nem mindig képes az iparfejlődés országos struktúraváltozásaihoz igazodni. Ennek hiánya esetén a településegüttes fejlődésének gazdasági bázisa válhat bizonytalanná.

Mivel az ide sorolt településegüttesek fejlődési pályájának alakulása kevésbé az urbanizációs folyamat belső sajátosságai, mint inkább a területileg kötött adottságok játszanak döntőbb szerepet, az urbanizáció sajátos fejlődési törvényszerűségeivel szemben ezek az adottságok egyben nagyfokú tehetetlenséget is tanúsítanak. (A Balaton térségének további fejlődését a víz minőségének további sorsa döntő módon meghatározza, ill. más példát említve: Mis-

kolc településegüttese fejlődésének gazdasági bázisát az iparstruktúrán belül leértékelődött kohászat nagymértékben veszélyezteti.)

Az általánosan leírt fejlődési pályához képest az üdülési és ipari településegüttesek az alábbi speciális jellemzőket mutatják:

- a térségszervező települések fejlődésében is mindig meghatározó marad a fejlődésüket megrendítő alapfunkció;
- általában nem alakul ki olyan komplementer hajtóerő, mely az alapfunkció létjogosultságának gyengülése vagy megszűnése esetén a településfejlődés további hajtó-motorjává válhat;
- a domináns funkció túlzott területi sűrűsödésének veszélye a fejlődés valamennyi szakaszában fennáll, s ezáltal mind a domináns, mind a kiegészítő funkciók működését környezeti ártalmak veszélyeztetik.

A térségszervező központi települések egyoldalú funkció-struktúrája miatt a körzet települései is viszonylag egyoldalúbb funkció-struktúra irányába fejlődnek. Az agglomerációs községek ugyanakkor infrastruktúra tekintetében pl. dinamikusabban fejlődnek, mint az 1. és 2. típusok községei. Az urbanizációs fejlődés negatív kísérőjelenségei, mint pl. a zsúfoltság, környezetkárosodás, a különböző funkciók kedvezőtlen egymáshatása, a túlzott – nem organikus – növekedés stb. ennél a típusnál halmozottan jelentkezhetnek, ezért a fejlesztéspolitikának a fejlődési folyamat szabályozására már a feszültségek megjelenése előtt is fokozott figyelmet kell fordítani.

V. A TELEPÜLÉSEGÜTTESEK FEJLŐDÉSÉNEK IRÁNYÍTÁSA, IRÁNYITHATÓSÁGA

A településhálózat átalakulási folyamatának irányítását, szabályozását célzó fejlesztéspolitikai gyakorlat nemzetközi tapasztalatai azt mutatják, hogy a településegüttesek fejlődése annyiban, ill. oly mértékben szabályozható, amennyiben a fejlesztéspolitika

- figyelembe veszi az urbanizáció általános törvényszerűségeit, ill. alkalmazkodik a településhálózat átalakulásának racionalitásához;
- nem csupán a kialakult problémákra, hanem az ezek létrejöttében szerepet játszó társadalmi-gazdasági folyamatokra is hatni képes, fel tudja mérni azok területi hatásait;
- felismeri az egyes fejlődési szakaszok jellegzetes problémaforrásait és képes azok térben és időben differenciált kezelésére;
- nem csupán a már kialakult problémák, feszültségek feloldását, hanem a várhatóan fellépő problémák megelőzését is tárgyának tekinti;
- ha az urbanizációs folyamat belső összefüggéseit figyelembe véve átfogóan képes kezelni a település-

fejlődési folyamatokat, ill. ha a településfejlesztési politika nem a parciális — az egyes jelenségeket elszigetelten kezelő — politikák összességében, hanem explicit módon érvényesül a gyakorlatban;

- ha képes mozgósítani olyan társadalmi-gazdasági erőforrásokat, melyek egyrészt hatnak a településhálózat átalakulási folyamataira, másrészt annak kedvező alakulásában érdekeltek.

Az európai országokban a II. világháború óta lezajlott urbanizációs fejlődés és az ezet szabályozni célzó fejlesztéspolitikai gyakorlat összehasonlító elemzései azt mutatták, hogy az általános társadalmi-gazdasági fejlődés és az urbanizációs fejlődés kölcsönhatás-rendszere is változik az időben:

- az urbanizáció korábbi szakaszaiban a településhálózat átalakulási folyamatai inkább követik az általános társadalmi-gazdasági átalakulási folyamatokat;
- későbbi szakaszaiban viszont a településhálózat- és településfejlesztési folyamatok fokozottabban visszahatnak az általános társadalmi-gazdasági folyamatokra, azok kedvező irányú kibontakozásának elősegítőjévé, vagy hátráltatóivá válnak.

Az 1970-es évek hazai fejlődési folyamatainak vizsgálatai, elemzései azt mutatják, hogy országunkban a településhálózat átalakulási folyamata elérkezett ahhoz a fejlődési szakaszhoz, melyben a már kialakult, ill. kialakulóban levő településegységek fejlődésének tudatosabb irányítása, szabályozása az urbanizáció további alakulása szempontjából elengedhetetlenül szükségessé vált.

Az irányíthatóság feltétele azonban az irányítás mechanizmusának továbbfejlesztése, korszerűsítése, elsősorban az alábbi szférákra kiterjedően:

A tervezés rendszerében

- a fejlesztés és rendezés tervezésének jövőbeni fokozottabb összekapcsolódásával,
- a folyamatos tervezés gyakorlatának megteremtésével,
- a tervszerűség feltételét képező monitor-szolgálat kialakulásával,
- a tervezés demokratizmusának fokozódásával,
- a tervek hatékonyabb érvényesítésével.

A közigazgatás rendszerében

- a jelenlegi közigazgatási rendszer reformjával, amely a mostaninál szakszerűbb szakigazgatási tevékenység folytatására, s egyszersmind az egyes települések önkormányzatának jobb érvényesülésére alkalmas területi-közigazgatási rendszert képes kialakítani,

- a települések közti területi munkamegosztásnak tágabb teret adó, azt a jelenleginél hatékonyabban kibontakoztató területi egységek kialakulásával.

A településfejlesztés finanszírozási rendszerében

- a településekben megtermelt erőforrások helyben maradó részarányának növelésével,
 - a központi diszpozíció alá tartozó anyagi erőforrások hatékonyabb felhasználásával (direkt fejlesztések finanszírozása helyett, ill. amellet a központi források fokozottabban serkentsék a helyi erőforrások és az ágazati fejlesztések koordinálását),
 - a területi közelítés célkitűzésének hatékonyabb érvényesítésével,
 - a központi és helyi erőforrások célszerű felhasználásának fokozottabb társadalmi ellenőrzésével.
- A települési önállóság fokozódásában
- a helyi társadalmi, gazdasági és területi erőforrások céltudatosabb kiaknázásával,
 - a gazdálkodói szemlélet kibontakozásával,
 - a több települést érintő fejlesztések kezdeményezésének fokozódásával, az érdekek hatékonyabb egyeztetésével.

a) Könyvek

- L.v.d. Berg, L.H. Klaassen, R. Drewett, A. Rossi:*
Urban Europe, A Study of Growth and Decline
Pergamon Press, London, 1981.
(A könyv az Európai Társadalomtudományi Kutatásokat Koordináló Bécsi Központ szervezésében 1976 óta folyó nemzetközi kutatás első szakaszának eredményeit tartalmazza. A kutatás e szakaszának magyar résztvevői Daróczy Eta MTA FKI, Hörcher Ferencné VÁTI, Horváth Eszter KSH, dr. Vukovics György KSH voltak.)
- Berényi Sándor* (szerk.):
Az urbanizáció hatása a közigazgatásra az európai szocialista (KGST) államokban,
Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, 1978.
- Erdei Ferenc:*
Város és vidék
Szépirodalmi Könyvkiadó, 1972.
- Fodor László:*
Falvak a nagyváros árnyékában
Kossuth Könyvkiadó, 1973.
- Rechnitzer János* (szerk.):
Vonzáskörzetek – Agglomerációk I.
Akadémiai Kiadó, 1982.
- Tóth József:*
Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. A centrumok szerepe a népesség átrétegződésében és területi koncentrációjában
Akadémiai Kiadó, 1977.

b) Cikk, tanulmányok

- Cikkek**
- Beluszky Pál:*
Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz
Földrajzi Értesítő 22. 1973/1.
- Bene Lajos:*
Városok és vonzásterületük népességi-gazdasági kapcsolatai
Demográfia, 1962/4.
- Bartke István* (szerk.):
A területfejlesztési politika kialakításának és megvalósításának tapasztalatai a hetvenes évtizedben
Tervgazdasági Intézet Közleményei, 1981/1.
- Deák Sándor:*
A városkörzet típusú településcsoportról
Településtudományi Közlemények 18. 1966.
- Enyedi György:*
A magyar urbanizáció kérdőjelei
Valóság, 1972/3.
- Halminé Vissi Mária – Novák Zoltán:*
Kísérletek a vidéki városok agglomerációjának vizsgálatára Győr és Szombathely példáján
Területi Statisztika 1975/2.
- Hörcher Ferencné:*
A hazai urbanizálódás újabb szakasza
Településtudományi Közlemények, 29. sz. 1980.
- Hörcher Ferencné:*
Az urbanizációs folyamat alakulása
Területrendezés, 1978/4.
- Hörcher Ferencné:*
A lakásellátás fejlesztésének néhány területi-települési problémája
Városépítés, 1980/3.

Kőszegfalvi György:

A magyarországi településhálózat fejlődésének, továbbfejlesztésének és korszerűsítésének néhány kérdése
Területi Statisztika, 1976/5.

Kőszegfalvi György:

Településhálózatunk fejlesztésének néhány kérdése
Területi Statisztika, 1976/5.

Kovács Tibor:

Magyarország településhálózata és fejlődésének főbb tendenciái
Statisztikai Szemle, 1980/11.

Lackó László:

Települések vonzásterületének meghatározása egymásra-hatási modell segítségével

Földrajzi Értesítő XXVII. évf. 1.

Perczel Károly:

Magyarország urbanizációs fejlettségének területi struktúrája

Építés- és Építéstudomány, 1976/1–2.

Szelényi Iván:

Eltűnnek a városok?

Természettudományi Közlemények, 11. 1976/8.

Tanulmányok:*Beluszky Pál:*

A közigazgatási területi beosztás földrajzi térszerkezeti alapjai

ÁSZI, 1980.

Berényi Sándor:

A települések közti koordináció

ELTE Államigazgatási Jogi Tanszék, 1975–1981.

Bihaly Tamás:

A termelés településszintű koncentrációjának ésszerű határai

VÁTI, 1979.

Bihari Ottó:

Pécs város és a pécsi agglomeráció hosszú és középtávú fejlesztési koncepciója

MTA DTI, 1973–75.

Bihari Ottó:

Az agglomerációkutatás módszertani kérdései

MTA, DTI, 1980.

Bokor Pálné:

A budapesti agglomeráció lehatárolásának és vonzáskörzetének felülvizsgálata

VÁTI, 1977.

Bora Gyula:

A budapesti agglomeráció belső szerkezetének és az országban betöltött szerepének változásai a negyedik öt-éves tervben

MKKE, 1977.

Daróczy Eta:

A városi központok és vonzásterületük fejlődésének kapcsolata

MTA, FKI, 1980–82.

Hajdu Zoltán:

A történeti vonzáskörzetek kialakulásának és fejlődésének településhálózati és településtörténeti alapjai

MTA, DTI, 1981–85.

Hörcher Ferencné:

Az urbanizációs folyamat alakulása

VÁTI, 1978.

Hörcher Ferencné:

az „Urbanizáció Európában” c. nemzetközi kutatás keretében

- Esettanulmány a főváros tágabb agglomerációjáról;
- Esettanulmány Veszprém városkörzetéről,
- Országmonográfia az urbanizációs folyamat II. vh. utáni alakulásáról (Daróczi Etával közösen);
- 12 európai városkörzetre készült esettanulmány összehasonlító elemzése.

VÁTI, 1976–1982.

Hörcher Ferencné:

A lakásellátás-fejlesztés követelményei a településhálózat- és településfejlesztés irányításával szemben

VÁTI, 1977–1980.

Hörcher Ferencné:

A városépítési törvény előkészítése

VÁTI, 1976–80.

Hörcher Ferencné:

Az életkörülmények területi közelítésének feltételei,

VÁTI, 1978–80.

Hörcher Ferencné:

A magyarországi településrendszer egyes elemei közti munkamegosztás alakulása

VÁTI, 1981–82.

Kórodi József:

Debrecen középfokú körzet fejlesztési koncepciója

ÉGSZI, 1980.

Kovács Géza:

A nagy távlatú komplex hazai jövőkép továbbfejlesztése

MKKE, 1980.

Kőszegfalvi György:

A magyarországi településrendszer strukturális változása

VÁTI, 1980–82.

Perczel Károly:

A területi fejlődés általános törvényszerűségeinek feltárása

VÁTI, 1972–75.

Szántó Ivánné:

A településegységek lehatárolása a termelőerők adott koncentrációja alapján

VÁTI, 1977.

Szántó Ivánné:

Agglomerációk településhálózat-szerkezeti problémái

VÁTI, 1972–75.

Szántó Ivánné:

Agglomerációk és csoportos településrendszerek tervezésének és fejlesztésének alapvető módszerei

VÁTI, 1977–79.

Szoboszlai György – Wiener György:

Településfejlesztés, települési vonzásfunkció és közigazgatás

ÁSZI, 1980.

Szűcs István:

Budapest és környéke általános rendezési tervének felülvizsgálata

BVTV, 1978–80.

c) Kiadvány

Témafelelős és szerk.: *Hörcher Ferencné*

Urbanizáció Európában,

Területfejlesztési Közlemények, 1981/2.

A HAZAI VÁROSÉPÍTÉSI GYAKORLAT AZ ELMÉLET TÜKRÉBEN

DR. FARAGÓ KÁLMÁN

a műszaki tudományok doktora

Közelebbi szakmai múltunkat vizsgálva számos jele fedezhető fel annak, hogy a városépítés elmélete és gyakorlata sohasem vált el mereven egymástól. Maguk az elmélet művelői is — kevés kivétellel — egyidejűleg folytattak gyakorlati tevékenységet, vagy pedig jelentős tervezési, építési múlttal rendelkeztek. A kutatás — főleg azokban a témákban, amelyek gyakorlati hasznosításra számíthatnak — elsődlegesen az idevágó tevékenységek tapasztalataira támaszkodott; ezek értékeléséből kiindulva képződtek az újabb ismeretek. A gyakorlat legfontosabb megnyilvánulásában, a tervezésben — megfelelően magas szinten művelve — mindig felfedezhető elméleti jelentőségű megfontolások. Az elmúlt évtizedek elmélete és gyakorlata tehát egyfelől kölcsönösen áthatották egymást, másfelől a különböző tevékenységi formákban szükségszerűen keveredtek.

Az alábbiakban amikor előbb azt vizsgáljuk, mennyire sikerült a városépítés elméleti művelését összhangba hozni a gyakorlat szükségleteivel, majd az elmélet eredményeit a gyakorlat, többször rá kell mutatnunk ennek az összefonódásnak a megnyilvánulásaira és következményeire. Ugyancsak nem nélkülözhető már előljáróban szakterületünk számos jelenségének értelmezéséhez egy másik fajta viszony alakulásának körvonalazása. A városépítés elméletének helyzete a településtudományon belül azért vizsgálendő itt leginkább vázlatosan, mert a városépítés elmélete minden időben a településtudomány legfontosabb, meghatározó jelentőségű ágazata volt, a településtudomány ismereteinek jórésze az építéssel, létesítményekkel, ezek rendszerével való térbeli alakítás módzataival foglalkozik, emiatt a városépítés tudományos művelése — és így a gyakorlat elméleti háttere — szempontjából mindig meghatározó volt, hogy a településtudomány milyen helyet foglalt el a tudományok között, mekkora jelentőséget kapott és hogyan változtak művelési irányai.

Bizonyítható, hogy a településtudomány művelésében már a kezdeti időkben is — a tudományterület mibenlétének tisztázását célzó alap kutatások mellett — a gyakorlat számára igazolt ismeretek szolgáltatása volt a fő cél. Az 1952 elején született fogalmi meghatározás szerint a településtudomány „össze gyűjti és egységes rendszerbe foglalja mindazon ismereteket, amelyek a településekkel és azok környezetével (kialakulásával, funkciójával, megjelenésével, gazdasági-műszaki kérdéseivel) foglalkoznak, és fela-

data, hogy a települések létesítésére, rendezésére, fejlesztésére irányadó szempontokat és módszereket szolgáltatson”. A részletesebb kifejtés az elmélet feladatát a gyakorlati munkásság megalapozásában jelölte meg, a gyakorlatot pedig a tervezési munkák és a megvalósítás kategóriáira osztotta. A tervezési feladatok fejlesztési tervekre és műszaki tervekre oszlanak és megalapozzák a települések felépítését, illetőleg műszaki terveinek (amin itt az épületek és létesítmények terveit értették) elkészítését.

Több mint egy évtizeden keresztül ez a szemlélet volt uralkodó; a településtudomány művelésében fő feladat maradt a településtervezési gyakorlat elméleti alátámasztása. Fordulatot jelentett az 1965. évi kutatási koncepció, amely ugyan továbbra is döntően a városépítési tevékenység tudományos megalapozását célozta, ugyanakkor — abból a felismerésből kiindulva, hogy a tudományterület csak kismértékben várhat más tudományágaktól választ egyes, számára alapvető jelentőségű kérdésekre — előirányzott társadalomtudományi jellegű feladatokat is (szociológiai kutatásokat a társadalmi igények vizsgálatára, településegészségügyi témákat, a lakás- és kommunális gazdálkodás hatékonysági vizsgálatait, jogi-igazgatási vonatkozású kérdéseket stb.). A kutatási terv a városépítés szűkebb területén túllépő témák kutatási céljainak kifejtésében mindenütt utalt arra, hogyan hasznosulhatnak ezek a munkák a településekkel, településcsoportokkal kapcsolatos fejlesztési, tervezési és építési tevékenységben. Itt deklarálódott először, hogy a településtudomány és a társtudományok között szükségszerűen vannak átmeneti művelési területek, amelyekkel mindkét oldalról foglalkozni kell, esetleg külön-külön, más-más szempontok szerint, de úgy, hogy a kutatások egymást kiegészíthessék és az eredmények ellenőrzésére is mód legyen. Ott pedig, ahol a társtudományok nem mutatnak érdeklődést a városépítés részéről kezdeményezett témák iránt, magát a településtudományi kutatási kapacitást kell orientálni a társtudományok művelése felé. Ez az alapjában szükségszerű hozzáállás elsőbbséget adott az olyan kutatásoknak, amelyekről várható volt a települések tervezésének, építésének nem műszaki

* Ez a tanulmány annak a kutatásnak szerző által kidolgozott fejezetén alapszik, amely az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium megbízásából 1982–83-ban folyt a BME Városépítési tanszékén.

megalapozása, ugyanakkor azzal az előnytelen következménnyel járt, hogy megindította az elfordulást a közvetlen városépítési témáktól.

A hatvanas évek végével lezárul az az időszak, amelynek szemlélete szerint a településekkel való foglalkozás végső célja azok területi, térbeli alakítása, vagyis épületeikből, létesítményeikből alakított rendszer célszerű létrehozása és megfelelő működésének lehetővé tétele, és ennek megfelelően a településtudomány a településekkel foglalkozó szaktudományokat szintetizáló, az ismereteket a saját céljainak megfelelően alakító tudomány, a városépítés pedig a településekkel kapcsolatos gyakorlati foglalkozások között vezető szerepet tölt be. Ekkorra egyre inkább tért hódított az a felismerés, miszerint a gazdaságfejlesztés szorosan összekötődik az ország területének és településeinek fejlesztésével, ezáltal mind több szervezet és hatóság érdeklődésének előterébe került a települési problematika valamelyik aspektusa. Nagyjából ebben az időben jelenik meg a területfejlesztés fogalma annak pontosabb, közelebbi meghatározása nélkül, emiatt az érdekeltek számára más-más jelentéssel, de mindenesetre a településekkel való foglalkozás műszaki oldalának ellentétéképpen. Az 1006/1971. számú Kormányhatározat a területfejlesztés irányelveiről és az 1007/1971. számú Kormányhatározat az országos településhálózat-fejlesztési koncepcióról nem a településtudomány elmélete alapján fogalmazódott meg, amint hogy e határozatokban foglalt feladatok nem is a városépítés eszközeivel oldhatók meg elsődlegesen, hanem sokkal bonyolultabb gazdasági, igazgatási-szervezési intézkedések szükségesek hozzá.

Az utolsó másfél évtized irányváltása azzal jellemezhető, hogy míg korábban a kutatások elsődleges célkitűzése a településtervezés elméleti alátámasztása volt, és kisebb mértékben — részben ezt is a tervezés szempontjainak alárendelten — foglalkoztak a tervek megvalósításához szükséges építési, szervezési, igazgatási problémák tisztázásával, addig a hatvanas évek végétől kezdve az érdeklődés szinte kizárólag a fejlesztés kérdései felé fordult. A „fejlesztés” fogalmának értelmezésében is lényegbevágó változás következett be. A tervszerű településtudományi kutatások megindulása óta állandóan napirenden tartott igény volt a városrendezési tevékenység számára megbízható fejlesztési szempontok kutatása, ez azonban a célnak megfelelően, a felismert lehetőségek által korlátozva, kimondottan a településre (településcsoportra) vonatkoztatva történt. A fejlesztési problémák előtérbe kerülésével azok dimenziója is megváltozott: kutatási feladattá vált az ország egész területe tervszerű és arányos fejlődésének, a teljes településhálózat összefüggéseinek, az ehhez tartozó társadalmi és gazdasági háttérnek és

folyamatoknak a tisztázása. Egy ilyen léptékváltás mellett természetes, hogy a fejlesztésnek a települési sajátosságokat közvetlenül figyelembe vevő szemlélete, amelynek az épületekkel, létesítményekkel fennálló kölcsönhatásokat is mérlegelnie kellene, háttérbe szorult.

Mindez oda vezetett, hogy a mögöttünk levő 10–15 év, amelyben — legalábbis mennyiségileg — a városfejlődés példátlanul felgyorsult, a városépítés elméletét kevésbé gazdagította. Többféle előnytelen következmény származott ebből. Mindenekelőtt az, hogy a települési problematikában érdekelt többi, nem műszaki tudomány — elsősorban a földrajz- és közgazdaság-, kisebb mértékben az igazgatástudomány — aktuális témákkal foglalkozva nem találhat partnerre a településtudományban; emiatt egyfelől elzárkóznak a korábbi városépítési tárgyú kutatások szemléletének és eredményeinek átvételétől, másfelől olyan tématerületeket, ahol tudományágunk jelentős előzményekkel rendelkezik, saját kutatásaink leállításával más tudományok szinte kisajátítottak maguknak, az eddigi eredmények így veszendőbe mennek. A műszaki tudományokkal régebben természetes együttműködés fellazult, és mivel a különböző szakterületek saját szempontjaiknak megfelelően tudományosan alátámasztható megállapításokra jutottak, módjukban volt komoly városépítési következményekkel járó döntéseket elfogadtatni, szabályzatokban, előírásokban rögzíteni; a városépítés — tudományos érvek híján — alig érvényesíthette saját szempontjait. Hazai elméleti útmutatások hiányában túlságosan felértékelődtek a külföldi szakirodalmi közlések. Az aktuális gyakorlati feladatok külföldi megfelelőjét a hozzánk eljutó könyvekben, folyóiratokban meg lehet keresni, esetleg tanulmányutakon megismerlni; az ott alkalmazott, illetve alkalmazásra ajánlott megoldások használhatóságát azonban már sokkal nehezebb elbírálni. Annak az eldöntése, hogy hazai viszonyaink között mennyire és milyen módon ajánlható az alkalmazás vagy az adaptálás, alapos vizsgálatot kívánna, azaz kutatómunkát.

Ahhoz, hogy a mostani előnytelen helyzeten változtatni tudjunk, nem elegendő a jelenségek regisztrálása, hanem meg kell ismerni azok létrejöttének folyamatát és okait is. Hozzásegíthet a változtatáshoz továbbá, ha sikerül levonni azoknak az időszakoknak a tanulságait, amikor szakterületünkön az elmélet és a gyakorlat többé-kevésbé harmonikus összhangban volt egymással. Az alábbiak ezért kevésbé a kronológikus visszatekintést, mint inkább a változtatás elősegítését kívánják szolgálni.

1. A városépítési szemlélet és elvek fejlődési folyamata a szükségletekkel egybevetve

A városépítési ismeretek tartalmi fejlődésének vizsgálata kétféle szempontból szolgálhat felvilágosítással:

egyik oldalról megítélhetjük, hogyan tartott lépést a feltételek és lehetőségek változásával a szőnyegre került problémák megítélése, másik oldalról képet kaphatunk róla, milyen mértékű az összhang jelenlegi ismereteink és napjaink követelményei között. Nem várható el, hogy ezen a helyen teljes részletességgel nyomon kövessük valamennyi városépítési elvűnk fejlődéstörténetét és elvégezzük a szükséges értékelést. A teljesség helyett a városépítési tevékenység szempontjából jelentős öt témakörben vizsgáltuk meg az elmélet (és vele kölcsönhatásban a gyakorlat) felfogásának alakulását, ahol lehet, rámutatva a kiváltó okokra, a közelebbi és távolabbi összefüggésekre és következményekre. Ezek a témakörök:

- a városépítés településhálózati kapcsolódásai, a fejlesztés és tervezés viszonya,
- a városszerkezet kialakításának elvei,
- a funkcionális, gazdasági és esztétikai szempontok együttes és egymástól elkülönített érvényesülése,
- az elvek egységességének, illetve településfajták szerinti differenciálásának megnyilvánulásai,
- a városépítésben részt vevő szakágakhoz való viszony.

1. Az a követelmény, hogy a városok problémáit ne környezetüktől elkülönítve kezeljék, hanem a területi-hálózati kölcsönhatások figyelembevételével, nem sokkal a felszabadulás után teret kapott. Az ebből származó feladatoknak a körülírására, a szükséges tervfajtákra és tervezési megoldásokra vonatkozó javaslatok is napvilágot láttak a szakfolyóiratokban. A környezet értelmezése többféle dimenziójú volt: az ország teljes területétől és településhálózattól a várost övező településgyűrűig differenciáltan szemlélték a kérdést, és a kiterjedéstől függő részletességgel foglalkoztak vele.¹

A város és a táján értelmezett táji környezet közötti településhálózati összefüggések tisztázása érdekében Miskolc és a borsodi iparvidék más városainak rendezési tervével párhuzamosan széles körű vizsgálatok indultak meg az északkeleti országrészre vonatkozólag, amelyek feltárták a terület természetföldrajzi adottságait, az ipari, bányászati, mezőgazdasági termelés helyzetét, a forgalmi hálózatok teljesítőképességét, állapotát, a régió lakosságának ellátási kérdéseit, a települések nagyságrendi, népességi problémáit, a fontosabb ipari centrumok ingavándorforgalmát, az ipari kooperáció helyzetét és lehetőségeit stb. A vizsgálatok és a javaslatok egyformán szolgálták a területi, gazdasági és városépítési kérdések megoldását.²

A városépítés településhálózati összefüggéseinek vizsgálata és a városrendezési tervekkel együtt készülő regionális jellegű tervezés e kezdeti kísérlet után tulajdonképpen megszűnik, elsődlegesen a tervezési programok hiánya, illetve megalapozatlansága miatt.

Igy az új városok terveinek elkészítése során sem érvényesülnek megfelelően a táji-hálózati összetevők; a tervek gyakori átdolgozásának okai között legtöbbször felfedezhetők regionális eredetűek is.

Már ekkor megnyilvánult az elméleti követelmények és a tényleges lehetőségek közötti ellentmondás. Az elméleti követelményeket hamar kodifikálták: a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1951. évi 1. számú törvényerejű rendelete a város- és községrendezésről megállapítja, hogy „a város- és községrendezési terv a gazdasági tervezés eredményeit rögzítő tervezési programból, továbbá műszaki tervek-ből . . . áll.” Rögzíti a rendelet a tervezési program célját és tartalmát, kidolgozásának alapjául pedig a regionális és fejlesztési terveket jelöli meg, illetőleg „ilyen hiányában a kialakulóban levő beruházási elhatározásokat, valamint az egyéb gazdasági és politikai szempontok területi vonatkozásait.” A kölcsönhatások tudomásulvételét jelzi az az előírás, mely szerint „a város- és községrendezési terveket a népgazdasági tervek készítésénél és végrehajtásánál figyelembe kell venni.” A rendeletben tehát tükröződik az a felismerés, hogy a település-tervezés folyamatát valamilyen formában gazdasági tervezésnek kell megelőznie, ugyanakkor reálisan számol azzal is, hogy ilyen tervek-ből leszűrhető programadatok nem állnak rendelkezésre. Lényeges továbbá a településrendezési tervek és a gazdasági tervezés ellenkező irányú kapcsolódásának elismerése is. Az 1951. évi szabályozást követő különböző rendelkezések, de még az elméleti meggondolások is tulajdonképpen a viszonylatoknak és a lehetőségeknek ezen a korai felismerésén alapultak, és az adott időszakban leginkább keresztülvihetőnek látszó rendezést igyekeztek elősegíteni. Így például a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1955. évi 36. számú törvényerejű rendelete a város- és községrendezés szabályozásáról a városi tanácsok végrehajtó bizottságát kötelezi, hogy kidolgozzák a város fejlesztésének irányelveit, amelyeket a tanács hagy jóvá és mindaddig érvényben vannak, amíg a városrendezési terveket el nem készítik. Ugyancsak a tanács végrehajtó bizottságának kötelezettségévé teszi a rendelet a rendezési program elkészítését. A városrendezési tervezés és a gazdasági tervezés közötti szoros kapcsolatra utal az a rendelkezés, mely szerint „a rendezési program elkészítéséhez az Országos Tervhivatal bocsátja rendelkezésre a regionális vizsgálatok eredményeit, a távlati (gazdasági) telepítési tervet és a rendelkezésre álló szakmai fejlesztési terveknek a települést érintő részleteit.” Hozzá kell ehhez tenni, hogy a valóságban ilyen tervek nem álltak rendelkezésre és nem is készültek. A megalapozáshoz szükséges háttér hiányában elkészült tervezési programok így továbbra sem voltak képesek reálisan közölni a gazdasági és meg-

valósítási lehetőségeket.

Az elméletileg fellálítható követelmények és a ténylegesen rendelkezésre álló lehetőségek együttes mérlegelése tükröződik az MTA Településtudományi Főbizottságának 1956-ban elfogadott anyagában.³ Ez az állásfoglalás a fejlesztés és tervezés viszonylatának kölcsönhatásait illetően a következő meghatározást adja: „A településtervezés alapjául az adott terület helyi adottságai (értékei, hiányosságai, szükségletei) mellett a népgazdasági terveknek az adott területre vonatkozással bíró adatai, elgondolásai szolgálnak. A népgazdasági tervezésnek, amely az egész népgazdaság területén a népgazdaság különböző ágazatainak fejlődését határozza meg, támaszkodnia kell a települési tervekre; konkrét időtartamra szóló elgondolásainál a települési tervekben rögzített fejlődési kívánalmakat figyelembe kell vennie.” Bizonyos mértékig áthidalta a fejlesztés és a tervezés közötti viszony problematikus voltát az, hogy ebben az anyagban a településtervezés részének tekintették a regionális terveket is; ezáltal az általános rendezési tervet megalapozó programok tartalmának egy részét ugyancsak településtervezési tervfajtából, a regionális tervek közül lehetett volna levezetni. Ugyanakkor a regionális tervek hiányának áthidalására utal az a kitétel, mely szerint „elfogadható egyelőre a legszükségesebb adatokat magában foglaló javaslat”, majd pedig az a megállapítás, hogy az általános rendezési terv megalapozásához a regionális összefüggések vizsgálatát kell kidolgozni „legalább olyan mértékben, hogy annak a településnek, amelyre terv készül, tájszervező jelentősége, esetleg központi szerepköre, vonzáskörzete és ezek alapján a település szükségletén túlmenő jelentőségű beruházási szükségletek megállapíthatók legyenek.”

Ha nem is regionális léptékben, de a szűken értelmezett városterületből való kilépés az ötvenes évek közepe táján mégis bekövetkezett, mert világhosszra vált, hogy mindazok a rendeltetések, amelyeket a városoknak be kell tölteniük, olyan létesítményeket és területeket is megkívánnak, amelyek csak a városon kívül helyezkedhetnek el. Ez a felismerés időben egybeesett az ingavándor-forgalom nagyobb arányú kibontakozásával, és megelőzte a városkörnyék tervezésére vonatkozó kutató munkák megindítását, valamint az ezzel foglalkozó külföldi szakirodalom megismerését.⁴ Így születtek meg ebben az időben az érvényes tervezési metodika előírásainak megfelelően az általános városrendezési tervek részeként a környékrendezési tervlapok, rendszerint utólag, és így sok tekintetben formális módon.

A településhálózat és városrendezés szorosabb összefonódásának szükségességére nem elsődlegesen a városépítési problémák érzékelése hívta fel ismételtelen a figyelmet, hanem azok a regionális tervezési

munkák, amelyek a Mohácsi-sziget 1956. évi árvíz sújtotta területének újjárendezését alapozták meg, majd nem sokkal ezután a balatoni régió tervezése. A nagyobb térségek összefüggéseibe való illeszkedés követelményének érvényesülését demonstrálja már elnevezésében is Budapest és környéke 1960-ban jóváhagyott általános rendezési terve, amely a fővárost és a szomszédos településeket együttes tervezés alá vonta és a lakásépítési, ipartelepítési, ellátási, stb. kérdések településgyüttesen belüli megoldására törekedett. Ez a terv – gyakorlati fontossága mellett – a szemlélet ilyen irányú fejlesztése szempontjából is jelentős.

1963-ra elkészült az országos településhálózat-fejlesztési tervtanulmány, amelynek elsődlegesen a fejlesztési lehetőségek feltárása és a telepítési szándékok orientálása volt a célja, így nem adott elég útmutatást a városok és a velük együtt élő települések jövőbeli helyzetére vonatkozólag. Ez a későbbiekben is jellemző maradt: a nagyléptékű településhálózat-fejlesztési elgondolások nagyon áttételesen kerültek kapcsolatba az egyes városokon belüli konkrét teendőkkal. Az ellenkező irányú hatások sem nagyon érvényesültek: a hálózatfejlesztési elképzelések csak elvétve voltak figyelemmel a városok fejlődési menetének sajátosságaira és fogadóképességére.

A táji összefüggések közvetlen városépítési következményei tekintetében bővebb eligazítást adtak azok a részletesebb léptékű regionális tervek (kistájtervek), amelyek egy lehatárolt településcsoport helyzetét vizsgálták és fejlesztési lehetőségeit mutatták be.

A tervezés és a fejlesztés viszonyának fentiekben részletezett problémái nagyjából ugyanígy jelentkeztek ebben az időben másutt is, és különösképpen hasonlóan a KGST-országokban. Ezért kísérlet történt a fogalmak és viszonylatok nemzetközi szinten való tisztázására is. A hazai állásfoglalást, amely a későbbi ajánlások alapja lett, Novák Péter: „Területrendezés és népgazdasági tervezés” című tanulmánya ismertette (Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények IX. kötet 1. szám, 1965). Eszerint „a népgazdasági tervek és a területrendezés közötti kapcsolat a legcélszerűbben a népgazdasági tervezés egy részét képező területi tervezésen keresztül valósítható meg.” A területi tervezés itt a mai szóhasználattal területfejlesztési tervezésként említett művelet, amely a népgazdasági előirányzatokat közvetíti a területrendezés számára. A tanulmány máig érvényes módon fejti ki a népgazdasági tervek és a területrendezési tervek közötti kapcsolatokat és kölcsönhatásokat jellemzését, rendszerre egyfelől azokat a legfontosabb adatokat, amelyeket kiindulásként a népgazdasági tervezésnek kell a területrendezés számára szolgáltatnia, másfelől azokat a témákat, amelyekben a népgazdasági ter-

vezésre a területrendezés visszahatása érvényesül. Itt is jelentkezik azonban — mint azelőtt és azóta mindig ebben a problémakörben — az elméletileg kívánatos kapcsolatrendszer és a ténylegesen fennálló helyzet közötti eltérés következményeinek mérlegetése: minthogy a távlati népgazdasági tervek valamennyi KGST-országban hiányoztak, a településtervezés kénytelen a leglényegesebb kiinduló adatokat különböző más forrásokból beszerezni. Az erre vonatkozó javaslatok részletesebb ismertetését mellőzve, ki kell emelni a tanulmány következő megállapítását: „A távlati népgazdasági fejlesztési terv hiánya vagy részleges hiánya megváltoztatja a gazdasági és területrendezési tevékenység kölcsönhatásának arányait. Ez esetben ugyanis a területrendezési terv sokkal jelentősebb befolyást gyakorol a népgazdasági tervezésre, sőt — amennyiben azt jelentősen megelőzi és a végrehajtás stádiumába kerül — elhatározásait a gazdasági tervezés során kiinduló alapnak kell tekinteni.” Ezzel összefüggésben szerepel először az említett problémák áthidalása végett javaslat a települések koordinációs tervének elkészítésére, amelynek célja és feladata egy-egy konkrét népgazdasági tervezési időszakra a beruházások műszaki, térbeli összehangolásából eredő gazdaságos megvalósítási lehetőségek felkutatása, támaszkodva az általános rendezési tervekre és a rövid lejáratú népgazdasági tervekre, amelyek ebben az időben minden országban rendelkezésre álltak. A távlati népgazdasági tervek hiánya ezáltal az időszakos népgazdasági tervek készítésével párhuzamosan orvosolódik, igaz ugyan, hogy ez a folyamat az általános városrendezési tervek állandó felülvizsgálatát és módosítását kívánja meg.

Lényeges változás történt a városok és települési környezetük kezelése tekintetében az agglomerálódási folyamat előrehaladásával és ennek felismerésével. Mivel a tapasztalatok azt mutatták, hogy az agglomerálódás különböző térségekben eltérő módon nyilvánul meg, illetőleg nem azonos problémákat vet fel, a témával való foglalkozás már kezdetben is differenciált megközelítést kívánt. A kutatási feladatok között fokozott érdeklődés fordult az együttélő településcsoportok körülhatárolásának módszerei, az agglomerációkra jellemző funkciók, az ebből származó szervezési, igazgatási problémák, az együttélő települések fejlesztésének kölcsönhatásai felé. Az ilyen témákban elért kutatási eredmények egyelőre nem vittek közelebb az agglomerálódás közvetlen városépítési hatásainak pontosításához; az egyes városok tervezését a tervek megvalósításának feltételeit és következményeit nem befolyásolják kellően a különben helyesen felismert agglomerációs jelenségek.⁵

Remélhető volt, hogy a városépítés számára a fejlesztés szempontjainak közelebbi meghatározását elősegíti az 1971. évi Országos Településhálózat-fej-

lesztési Koncepció azáltal, hogy a városokat hálózati szerepük szerint megkülönbözteti, és így eligazít a központi szerepkörből származó fejlesztési követelmények tekintetében. A városok központi szerepkörének tartalma, ennek megnyilvánulási formái azonban a valóságban sokféle változatban tárulhatnak egymással, emiatt a hálózati jelentőség fejlesztési következményei és az ezekből származó településtervezési teendők legfeljebb körvonalaikban tisztázódtak.

A tapasztalatok világossá tették, hogy a csak bizonytalanul előrejelezhető országos hálózati összefüggésekkel szemben nagyobb figyelmet kell fordítani azokra a kevésbé összetett igényeket és feltételeket megtestesítő kapcsolatokra, amelyek a város és közelebbi környezete között állnak fenn, illetőleg teremődnek meg. A hetvenes évek közepétől a megelőző kutatásokra támaszkodó metodikai előírások szerint az általános rendezési tervek készítését az illető városhoz tartozó középfokú körzet szintjéről kell indítani. Ez a regionális terv összegezi a hálózati kapcsolatokat, amelyek figyelembe veendő a következő tervezési egység, a várossal szorosan együttélő településcsoport tervezésénél. Tehát a város, a hozzá kapcsolódó településcsoport és a középfokú körzet regionális típusú terve egy tervezési folyamat keretében készül. (Ezzel két évtizedes késéssel érvényt szereztek azoknak a megállapításoknak, amelyeket a Településtudományi Bizottságnak az ötvenes évek közepén kidolgozott és már említett ajánlása tartalmazott.) Ugyanebből az időből származó további változás a múlthoz képest az ún. városépítési koncepció igen részletes kidolgozása, amely a hagyományosan értelmezett tervezési program és terv közötti átmenetet képez, készítésében pedig az érdekeltek — tanácsok és ágzatok — együttműködnek a tervezővel. (Részleteiben másféle tartalommal, de ugyanilyen céllal az ötvenes évek elejének tervezési rendje előírta hasonló munkarész kidolgozását az általános rendezési tervek készítés folyamatában; ez volt az általános tervjavaslat.)

Mindent egybevetve, a városépítés elmélete és gyakorlata a legkorábbi időktől napjainkig folyamatosan küszködött a fejlesztési szempontok közelebbi meghatározásának hiányaiból származó következményekkel. A tervezés számára szolgáltatott megfontolások attól függően változtak, hogy a városrendezés a fejlesztési megalapozást kívülről várta, vagy magára vállalta ezt a feladatot, vagy pedig a területi és településtervezés kölcsönhatásainak értékelésére épülő módszereket igyekezett kialakítani. Bármelyik megoldás mellett is a bizonytalansági tényezők továbbra is fennmaradtak. Kézelfoghatóbb eredmények voltak várhatók azoktól a kutatásoktól, amelyek a problémák városépítési szemléletű megközelítésével

a városok (városállományunk különböző típusai) fejlődési folyamatából és fejlesztési energiáiból levont következtetések alapján igyekeztek meghatározni a városépítés teendőit. Ezzel párhuzamosan jelentkeztek olyan elméleti törekvések, amelyek azzal az igénnyel léptek fel, hogy megújítsák a szükségletek, lehetőségek és megoldási variációk képzésének módszereit, és egyúttal képet alkossanak a teendők összefüggéseiről és az előálló következményekről is. A fejlesztési szempontok bizonytalanságait itt a statikus tervezéssel szemben a követelmények és feltételek változására jobban reagáló dinamikus tervezés csökkenti, ha teljesen nem is képes kiküszöbölni. A fejlesztés-tervezés viszonylatának a tervezés-megvalósítás viszonylataival való összekapcsolása, részben helyettesítése elméletileg helytálló, de megfelelően ki nem kutatott felvetésnek tekinthető. Függetlenül ettől megállapítható, hogy az elmélet a szükségesnél kevesebb figyelmet fordított a tervek megvalósulási folyamatából levonható tanulságok elemzésére.

2. A város egészének mint szervezetnek mibenlétéről, a célszerűen működő városszerkezetről és annak tervezési elveiről vallott felfogások kezdetben egyértelműen az Athéni Chartában gyökereztek. Ez természetesen következett a szakmát művelők előéletéből, tájékozódásából, továbbá abból, hogy a háborút követő időszak Európa-szerte és nálunk is legnagyobb hatású városrendezési terve, Nagy-London terve egyértelműen ezt a felfogást sugározta, nemkülönben az akkor ismertté vált szovjet városépítési gyakorlat korábbi alkotásai, valamint a szintén nagy hatású varsói újjáépítési tervek és szomszédaink meginduló városépítési tevékenysége további meggyőző alátámasztást adtak.

Ezt a felfogást kodifikálta az 1951-ben megjelent Városrendezési Normák c. kötelező erejű kiadvány⁶, amely a beépítési terület (vagyis a szűkebben értelmezett városterület) tervezési feladatait a lakóterületek, ipari területek, zöldterületek, különleges területek, városközpontok tartalmára és kialakítására vonatkozó utasítások szerint taglalja. A Városrendezési Normák nem tartalmaz ugyan ezeknek a területeknek egymáshoz viszonyított elhelyezkedésére, rendszerére vonatkozólag összefoglaló fejezetet, ezáltal kimondottan a városszerkezet kialakításának módjait nem írja elő, de az utalások a városterület tagolására és a területrészek viszonylataira a szerkezeti összefüggésekkel kapcsolatos álláspontot világossá teszik. Megerősíti ezt az úthálózati hierarchiának a területi tagolással összehangolt leírása, valamint a lakosság ellátásának rendszere és az ebben megvalósítandó lépcsőzetes hierarchia értelmezése.

A városszerkezet kialakításának egységes szemléletét tükrözik az új városok tervei is. Mivel itt új nagy

ipari üzemek telepítésére került sor, szükségszerűen létrejött egy olyan városrész, amely az ipari terület ismerveivel volt azonosítható, a várhatóan keletkező ipari ártalmak miatt elkerülhetetlen volt a lakóterület és az ipari terület elválasztása; ezzel egyúttal a terület-felhasználási tagolás alapvető műveletét is végrehajtották. Új városokról lévén szó, a tervezés közelíthette a lakosság ellátásának és az úthálózatnak a hierarchikus rendszerét egy elméleti modellhez. Mivel az építés központilag elhatározott ütemezés szerint folyt, a tervezés és a megvalósítás között szükséges összhang lehetővé tette, hogy a városszerkezet szempontjából döntő tervezési elhatározások már a kezdetben valóra válhassanak.

A meglévő városok rendezési tervei a városszerkezet korszerűsítését az elmélet és az előírások által megfogalmazott, valamint az új városok építése által igazolt felfogásnak megfelelően irányozták elő. Az adottságok hatására azonban az elvek gyakorlati valóra váltása sok tekintetben akadályokba ütközött. Így például városaink ipari üzemének elaprózottsága és szétszórt fekvése miatt csak ritkán alakultak ki vagy voltak kialakíthatók olyan városrészek, amelyek az ipari területnek mint tervezési fogalomnak az ismerveivel azonosíthatók lettek volna, emiatt a lakóterületektől való megfelelő elválasztás is irreálissá vált, a lakóhely-munkahely viszonylatok az elméleti követelményektől eltérően alakultak; az átmenő forgalom kiiktatása az úthálózat meg nem változtatható adottságai miatt gyakran nagyobb távlatban is problematikusnak látszott; az ellátási hierarchiában a meglévő intézmények által teremtett helyzethez kellett alkalmazkodni és kevésbé a városterület természeti és műszaki tagoltságához; a meglévő beépítés erősen befolyásolta a lakóterület övezeti beosztását stb. Így minden meglévő város tervezése során a realitások szükségszerű figyelembevétele miatt részletekben olyan eltérések keletkeztek, amelyek fokozatosan oldották a gondolkodás korábbi uniformizálódását.

A szemlélet és felfogás differenciálódását elősegítették a negyvenes évek végétől városaink nagyobb részére elvégzett városképi-műemléki, valamint településtörténeti vizsgálatok, továbbá a könyvsorozat formájában megjelent városmonográfiák, amelyek sokféle felvilágosítással szolgáltak a városállomány sajátosságairól, többek között szerkezeti jellegzetességeiről és ezek kialakulásáról, valamint történeti-építészeti értékeiről.⁷ Az egész városállomány jellegzetességeinek közelebbi megismerése mellett a feldolgozások segítségével feltárultak az egyes városok történetileg kialakult szerkezetének egyedi vonásai is. Nyilvánvalóvá vált, hogy az eltérő módon fejlődött és sajátos adottságokkal rendelkező városszerkezetek korszerűsítésében az orvoslandó problémák nem azonosak, és a változtatás módjai-

nak is szükségszerűen különbözniük kell egymástól.

A városok szerkezetének átalakulása szempontjából talán a legkomolyabb következményekkel a tömeges lakásépítés igényének megjelenése járt. Ehhez jelentős kiterjedésű területekre volt szükség, és ez a szükséglet nem a meglévő lakóterületeken végrehajtott bontások által elégült ki, hanem általában szabad, addig beépítetlen, külső fekvésű területekre kerültek a többemeletes lakóépületcsoportok együttese, az ún. lakótelepek. A belső fekvésű lakóterületeken ugyanakkor alig történt változás. Ez a folyamat a területfelhasználás és az övezeti tagolódás elméletileg helyesnek tartott rendszerével ellentétes eredményekhez vezetett. Elkerülhetetlenné vált a területfelhasználási, közlekedési, ellátási problémák bizonyos szemléleti áttértékelése. Ezzel a városszerkezet számára legfontosabb összefüggések megfogalmazása újfajta megközelítésekkel gazdagodott.

Időrendben alig valamivel később a gépkocsik elszaporodása a közlekedési feladatok jelentőségét megnövelte, és a közlekedéstudomány újfajta formai megoldásokat honosított meg. Így például a különböző jellegű közlekedések, elsősorban a gyalogos- és járműközlekedés elválasztására irányuló törekvések egyre inkább tért nyertek, nem kis mértékben a külföldi tervezési példák hatására; egyes városrészek — főleg a központok — forgalmi tehermentesítése a szomszédos lakóterületek helyzetét lényegesen befolyásolta; a gépkocsitelítettségre való tervezés jelentős kiterjedésű és kötött helyeken megjelenő területigényt támasztott stb. Figyelembe véve a közlekedési rendszereknek a városszerkezetre minden időben gyakorolt igen erős hatását, mindez a korábbi megfontolásokhoz képest lényeges változtatásokat kívánt meg.

Az előbb említett okok és jelenségek a városszerkezet kialakítására vonatkozó felfogást fokozatosan módosították. Ezzel a fokozatossággal is magyarázható, hogy nem került sor a városszerkezet mibenlétéről, kialakításának módjáról vallott felfogás gyökeres revíziójára, ezzel az elmélet sem igen foglalkozott, és a gyakorlat is többé-kevésbé megmaradt a hagyományos területfelhasználási, hálózati kategóriák használatánál. A szakmai tudat átalakulása azonban megtörtént, ami a szemlélet és módszerek fejlődése mellett előnytelen következményekkel is járt. Így például nem ritkán az újfajta igények vagy gondolatok megjelenése és elfogadása a városszerkezet többi összetevőjével való kölcsönhatások mérlegelésének elhanyagolását jelentette.⁸

Az elvek sterilizálását csökkentette maga a technikai fejlődés is. Azáltal, hogy egyes ipari üzemek energiaszükségletében, technológiájában lényeges átalakulás történt, korábban környezetükre ártalmasnak ítélt üzemek lakóterületi telepítésétől sem lehetett elzárkózni. Emiatt a meglévő városokban megszokottá

vált vegyes ipari és lakóterületek jelentősen kiterjedtek és bevett területfelhasználási kategóriává váltak. A lakóhely-munkahely viszonylatokról vallott felfogás ezáltal szükségszerűen differenciálódott. Hasonlóképpen módosultak a városközpont tartalmát illetően is a nézetek. Ahol a központok átépítésére sor került, komolyabb lakástelepítés is történt, ezáltal az összvárosi jelentőségű intézményekkel való ellátás, mint a központ fő rendeltetése mellé másik, ezzel egyenrangú funkció társult, az ennek betöltésével járó következményekkel együtt, amelyek közül a városszerkezet szempontjából különösen a szomszédos lakóterületekkel szükségessé vált kooperációt érdemes kiemelni.

Mindent egybevetve, a város egészére, a városszerkezetre vonatkozó felfogás fokozatos átalakulása és e témakör kirekesztése a kutatási programokból teret adott a gyakorlat ösztönös megoldásai számára. Többek között ennek is tudható be, hogy a város egyes részleteivel való elméleti foglalkozás — az összefüggések szem elől tévesztése következtében — nem hozta meg a várt eredményt. Feltehető az is, hogy esetenként új városrészek tervezése és építése azért volt kevésbé sikeres, mert a városszerkezeti következmények teljes értékű levonására — elméleti háttér híján — nem került sor.

A városszerkezet alakulása szempontjából mindig nagy jelentősége volt a lakóterület — mint a város legnagyobb kiterjedésű és legfőbb rendeltetését betöltő része — belső szerkezetéről elfogadott nézeteknek. A lakóterületi szerkezetet elsőrendűen a lakosság ellátásának szervezési módja befolyásolja. A szomszédos egység-elmélet — mint a lakosság elhelyezkedése és ellátása közötti összefüggéseket szabályozó rendszer — a külföldi szakirodalomból és gyakorlatból már korán ismert volt, és annak átvétele szükségszerűen alakította a tervezési gyakorlatot. Alátámasztotta az alkalmazás ésszerűségét, hogy az új városok — a korai időszak legfőbb építési feladatai — lakóterületének egységekre osztása nem ütközött akadályba, sőt határozott előnyökkel rendelkezett, mert a szomszédos egységeket építési egységként is lehetett kezelni. Ezáltal racionálisan lehetett meghatározott időszakra ütemezni a megvalósítást. A szomszédos egység-lakókörzet gyakorlatilag a városépítésben részt vevő összes építési ágazatok munkájának összehangolásában megalapozó jelentőséget kapott.

Az új városokban és később a meglévő városokhoz csatolt új lakóterületeken tervezett szomszédos egységek tartalmukat tekintve nem különböztek lényegesen egymástól, de kialakításuk nem uniformizálódott. Nagyjából egyidejűleg terveződtek olyan szomszédos egységek, amelyek szuperblokkok formáját vették fel (a lakóépületek, illetve azok csoportjai által keregetett nagy összefüggő területen helyezkedtek el a

közintézmények, a fennmaradó részt parkosították), és olyanok, amelyek lakótömbökre voltak felosztva (tömbszerűen kiképzett, központosan elhelyezkedő közintézménycsoporttal és parkkal). Később a zöldbe ágyazott lakóház csoportokból és közöttük úszó közintézményekből kialakított egységek váltak általánossá.

A meglévő, átépítendő lakóterületek terveiben is megjelentek a lakóterületi egységek, de az elméleti modelltől eltérő formában. Az ellátó intézmények elhelyezkedése, az úthálózat vezetése és egyáltalán a lakóterület tagolása a mechanikus egységekre osztást nem tette lehetővé. Nagyság, tartalom, belső szerkezet szempontjából sokféle variáció jött létre, esetenként olyan alakulatok, amelyek már alig voltak azonosíthatók a lakóterületi egységek hagyományosan értelmezett ismérveivel. Nagyjából ezzel egyidejűleg a lakóterületi egységek elvesztették a különböző építési tevékenységek összehangolásában korábban betöltött szerepüket.

Egy időre felbomlott a lakosság elhelyezkedése és ellátásának szervezése közötti az a szigorú összefüggés, amely az egységrendszer alapja volt. Az elméleti eszmefuttatások és tervbeli próbálkozások ellenére nem alakultak ki olyan megoldások, amelyek a lakóterület szervezésében az egységekre osztással egyenértékűek lettek volna. Nem hosszú idő múlva a gyakorlat tulajdonképpen visszatért a lakóterületi egységrendszerhez, de a mechanikus értelmezés helyett rugalmasabb, az egységek sokféle formáját, a variációs lehetőségeket megengedő szisztémákat keresve.

3. A városépítési problémák megközelítésében a használat, a gazdaságosság és a látvány szempontjai különböző időszakokban nem egyforma súllyal és esetenként egymástól elszakítva érvényesültek. Ez a megállapítás az elméletre és a gyakorlatra egyaránt vonatkozik.

A viszonylatok alakulását időrendben vizsgálva, a felszabadulás utáni kezdeti időszakban egyértelmű volt a funkcionális kérdések előtérbe kerülése. Ez illeszkedett a háború utáni évek általános városépítési tendenciáihoz, a szakirodalmi közlések némileg egyoldalú érdeklődéséhez. A feladatok is elsősorban olyanok voltak, hogy a megfelelő működés számára kellett kereteket teremteni, függetlenül attól, hogy új városok tervezése, vagy meglévő városok rendezése volt-e a teendő. A gazdasági következmények érzékelése abban az időben igen nehéz volt: a városépítés számára rendelkezésre álló anyagi erők reális megítélése alig volt lehetséges.

A gazdasági következmények vizsgálatára legkorábban nem összéárosi léptékben, hanem a lakóterületek beépítésével összefüggésben került sor. Az egyik legelső, társadalmi úton szervezett kutató munka nagy körültekintéssel foglalkozott a különböző

épületfajták elhelyezéséből, egymáshoz való viszonyából származó területi következményekkel, a laksűrűséget befolyásoló tényezőkkel, de elhanyagolva a lakóépületek elrendezéséhez kapcsolódó használati és megjelenésbeli problémákat.⁹ A gazdaságosság kérdésével foglalkozó kutatások érdeklődése különben a későbbiekben is elsődlegesen a lakóterületek beépítésének vizsgálatára irányult. A laksűrűség – mint a tervezés gazdasági következményeinek szinte kizárólagos mutatószáma – folyamatosan napirenden levő kutatási téma. A korai kutatásokra mint alapra építve a befolyásoló tényezők (a szintszámok, a beépítési konfiguráció, a lakásnagyságok) hatását mérlegelő összehasonlítások, számítási módszerek kidolgozására került sor. Rövidesen kialakultak a lakóterületi egységek járulékos területeinek méretezési szabályai, amelyek figyelembevételével bruttó laksűrűségi értékek előírására is sor kerülhetett. A permanens kutatások által produkált eredmények ellenére hosszú időn keresztül fennmaradt az ötvenes évek közepe táján meghatározott laksűrűségi értékek kötelező hatálya, bár a beépítésekben alkalmazott lakóépületfajták egészen mások lettek, és a lakásméretezés is más alapra helyeződött. Az utóbbi időben újfajta megközelítéssel került a beépítés gazdasági hatásainak témája az érdeklődés előtérbe, elsősorban a járulékos területek méretezésében fellépő követelmények változása, valamint a beépítési formációk, a különböző szintszámú épületek alkalmazásából származó következmények egzakt összehasonlításának szükségletei folytán.¹⁰

A gazdaságosság kérdéseivel foglalkozó kutatások az utóbbi két évtizedben már kevésbé hanyagolják el a használat szempontjaival fennálló kölcsönhatásokat. Ez szükségszerű is az olyan témákban, mint például az általános rendezési tervek előre meghatározható és utólag ellenőrizhető költségeinek számítási módszerei, ahol az értékelés alapja csak a rendeltetések betöltésének előre megtervezett színvonalára lehet. Hasonlóképpen komplexitást követeltek a felépült lakótelepek egységes módszer szerinti utólagos gazdasági vizsgálatait, amelyekben bizonyos mértékig a tervezett és megvalósított állapotot is egybevetették. Majd még szélesebben értelmezve a problémát, napirendre került a városépítés komplex költségtényezői meghatározásának igénye, a műszaki alternatívák gazdasági következményeinek tisztázása, valamint a létesítési és fenntartási ráfordítások közötti összefüggések feltárása.¹¹ A gyakorlatban közvetlenül hasznosítható eredmények a komplexen értelmezett gazdasági hatások mérésére egyelőre nem születtek.

A városkép-alkítás problémái felé az ötvenes évek első harmadában fordult az érdeklődés. Ekkorra váltak ismertté azok a városépítészeti kutatások, amelyek általánosan a városképek, városépítészeti együttesek formálásának törvényszerűségeit vizsgálták, valamint a magyar városok városépítészeti sajjá-

tosságait tárták fel és ezek fejlesztési tendenciáit fogalmazták meg. Ennek az időszaknak az építészeti-formálási felfogásához igazodva és a városépítészeti hagyományok folytatásának igényével alátámasztva a beépítés, az utcák és a terek kialakításában általánossá lettek a szabályosabb, merevebb, axiális megoldások. Ugyancsak ebben az időben az általános rendezési tervek részeként az egész városra vonatkozólag ún. városkompozíciós tervek készültek, amelyek a város és a táj közötti látványbeli kapcsolatok megoldása, a legfontosabb szerkezeti összetevők kompozíciós alakítása, a város legfontosabb együtteseinek megjelenése számára adtak utasításokat. Mind az egész városra, mind pedig annak egyes részeire vonatkozólag meghatározott kialakítási elvek általában nem voltak függetlenek a rendeltetési jellegű megfontolásoktól. Különösen vonatkozik ez a beépítés formálása és a szomszédsági egység-lakótömb funkcionális megfogalmazása közötti kapcsolatra, amely az utcát kísérő beépítés mögötti terület racionális megszervezésében öltött testet.

A későbbiek során is jellemző a városépítészeti alakítás kérdéseivel foglalkozó kutatásokra, hogy a keletkező látványokat vizsgálva vagy azok előállításának módját keresve általában a rendeltetések betöltésének szemszögéből is történik az értékelés. A nehézségeket nem is a komplexitás hiánya okozza, hanem inkább az, hogy a városépítészeti tárgyú kutatások az idők folyamán nem kaptak fontosságuknak megfelelő támogatást. Emiatt komoly elmaradások keletkeztek az épített környezet alakításának újfajta követelményeiből származó hatások tisztázása tekintetében. Így például a tömeges lakásépítés városképi következményeinek vizsgálata és a kedvező kialakítás módjai, az utcák megváltozott rendeltetéséből származó látványok elemzése és alakítási lehetőségei, a térképezés léptékbeli és formálási változatai és több más városépítészeti téma kellő mélységű feldolgozása nem történt meg.

4. Az elmélet és a gyakorlat számára egyaránt folyamatosan felvetődő probléma, hogyan lehet az általánosságban megfogalmazott elméleteket, elveket a különböző nagyságú, jellegű és eredetű városok sajátosságaival egyeztetni, szükség van-e egyáltalán és ha igen, milyen mértékben a differenciálásra? Már a korai időkben is törekedett az elmélet a városállományon belül a városok osztályozására, olyan város csoportok meghatározására, amelyek alapvető tulajdonságaikat tekintve hasonlatosak egymáshoz, ennek következtében az általánosított tervezési elvek nagyjából azonos megfontolások szerint konkretizálhatók rájuk. Ennek megfelelően különítődnek el nagyságrend szerint a kis-, közép- és nagyvárosok, jelleg szerint a mezőgazdasági, ipari, vegyes (átmeneti) jellegű városok, valamint a központi szerepkör jelentősége szerint a különböző nagyságú tájegységek centrumát

képező városok.¹³ Az elmélet bizonyos témákban (globális és részletes területszükséglet, beépítési jelleg változatai, közintézményellátás stb.) város csoportok szerint differenciálta az általános jellegű elveket. Egyes témák kutatása kimondottan az adott probléma szempontjából megkülönböztetett város csoportok meghatározásával kezdődött a javaslatok differenciálásának megalapozása végett.¹⁴ A városokkal kapcsolatos teendők változatainak bemutatását célozták a racionális városnagyságok meghatározását célzó kutatások is, amelyek a városok lakosság száma, szerkezete és ellátottsága közötti összefüggések tisztázására törekedtek.¹⁵

A későbbiekben a természetes mutatók (lakosság szám, foglalkozási megoszlás, területi kiterjedés stb.) alapján történő megkülönböztetéssel szemben az országos településhálózat-fejlesztési koncepció településkategóriái terjedtek el és váltak kötelezővé. Ez városépítési szempontból — mivel nem a városok tulajdonságait, jellegzetességeit, hanem bizonyos országos hálózatfejlesztési feladatokat vesz alapul — kevésbé használható megkülönböztetés. Emellett félő, hogy a gondolkodásmódot és a megoldásokat sematikus irányba tereli, és a városok, város csoportok egyedi sajátosságainak kibontakoztatását hátráltatja.

Mindig problematikus volt az új és a meglévő városok megkülönböztetése a városépítés elveinek alkalmazása szempontjából. A kezdeti időszakban elsődleges feladatként jelentkezett az új városok tervezése és építése, természetesen az elmélet is ennek a munkának az alátámasztását szolgálta; ennek következtében az akkoriban meghatározott tervezési elvek bizonyos mértékű sterilitása szinte szükségszerű volt. Ez különben a kutatási folyamat megindulásakor nem is lehetett másként. Amikor a meglévő városokkal való foglalkozás aktuális feladattá vált, előtérbe kerültek a városrekonstrukció problémái. Az 1965-ben kidolgozott és elfogadott tudományos kutatási terv központi céljaként „a magyar településhálózat szocialista rekonstrukcióját” elősegítő elvek, módszerek tisztázását tűzték ki. A valóságban e program keretében inkább a rekonstrukciót közvetve érintő szociológiai, demográfiai, higiéniai, közgazdasági témák kutatásában születtek eredmények, magának a városrekonstrukciónak a közvetlen tervezési és építési feladatai kevesebb figyelemben részesültek. Az a különben helyes felfogás érvényesült, miszerint a városépítési tevékenység elvei egyaránt érvényesítendőek új és meglévő városok esetén, mert az elérendő cél ugyanaz: olyan állapotok létrehozása, amelyek az ismereteink szerinti legelőnyösebb feltételeket nyújtja a városlakók számára, a városrekonstrukciónak tehát nem lehet saját külön elmélete. Világossá vált azonban, hogy az általános városépítési ismeretek nem elegendők, hanem azokhoz bizonyos többletek járulnak, mivel a meglévő városok rekonstrukciójában

előforduló tervezési és építési műveletek egy részének, esetleg azokon belül egyes mozzanatoknak új városok esetében nincs megfelelője. Így például különös fontossága van a meglévő állapot felmérésének és értékelésének, a megszüntetés és építési viszonylatainak, továbbá a megvalósítás sorrendjének, időtartamának, körülményeinek.

Ebből kiindulva folytak azok a kutatások, amelyek a rekonstrukciós többletek közelebbi meghatározását tűzték ki célul. A lehetőségek azonban több okból is tudományosan igazolt városépítési ismeretek önmagukban is szűk körűek lévén, a rekonstrukciós többletekkel való kiegészítés is csak eddig a mértékig terjedhet. Korlátozó tényező az is, hogy a feladatok jelentkezési formája és a megoldásokat befolyásoló adottságok társulásából származó nagyszámú lehetőségeknek csak egy részére terjedhet ki a figyelem. Ilyen körülmények között inkább azokban a rekonstrukciós témákban történt előrehaladás, amelyek a szemléleti tisztázást szolgálják.¹⁶ A gyakorlat részéről folyamatosan jelentkezett az az igény, hogy a meglévő városokra vonatkozólag külön rekonstrukciós tervezési irányelveket és mutatószámokat dolgozzanak ki. Ez az igény elletében áll a városrekonstrukció előzőekben körvonalazott értelmezésével, azonkívül pedig a hatvanas évek közepén adtak ki utóljára összegyűjtve tervezési irányelveket és normákat, így kimondottan rekonstrukciós irányelv- és mutatószámrendszer alapjai hiányoznak.

Külön rekonstrukciós irányelvek és normatívák képzésének igényét leggyakrabban az elavult lakóterületrészek átépítési terveinek készítésével kapcsolatosan vetették fel. E vonatkozásban először az átépítés speciális gazdasági összetevői (amilyen például a bontás és építés aránya, a megmaradó állomány értékelése stb.) vártak tisztázásra, majd pedig az épületelhelyezési előírások, az ellátás-méretezés tekintetében tehető engedmények mértéke. Később a meglévő lakóterületek átépítési tervei egyre kevésbé készülhettek olyan kiindulással, hogy az ott levő állapotokat gyökeresen megváltoztassák valamennyi épület és létesítmény bontásával, hanem egyre inkább a meglévő értékek mérlegelt beillesztése vált feladattá. Az ilyen átépítés szemléleti megközelítése, a tervezés és megvalósítás viszonya — már csak a feladatok gyakorisága miatt is — tisztázást igényelt. Az utóbbi években ezekkel az ún. rehabilitációs problémákkal való foglalkozás bebizonyította, hogy az átépülő lakóterületek sokféle tulajdonsága miatt — amihez a lebonyolítás gyakran előre nem látható körülményei társulnak — inkább csak részletesebb ajánlásokat lehet megfogalmazni, nem pedig kötelező irányelveket és betartandó normákat.

5. Mivel a városépítés előirányzatai épületekben, létesítményekben és hálózatokban konkretizálódnak, a városépítés és az ezeket létrehozó ágazatok

között szükségszerűen szoros kölcsönhatás áll fenn. A kölcsönhatások ágazatok szerint megkülönböztetve és időbeli fejlődésük szerint is nyomon követhetők a városépítési szemléletben, és a következmények kimutathatók az elvek alakulásában.

Mindenekelőtt jellemző a lakásépítéshez való viszony alakulása. Nemcsak azért, mert a lakásépítés és a városépítés minden időben szorosan összefonódott, hanem azért is, mert a lakásépítés lebonyolítása kigugárzik az egész városra vagy legalábbis annak egy részére, így módon összefüggésbe kerül számos, az elmúlt időszakban lényegesnek bizonyult elméleti és gyakorlati problémával.

Nem részletezve itt a felszabadulást közvetlenül követő évek lakásépítése és városépítése közötti viszonyokat, meghatározónak kell tartanunk, hogy a szervezett városépítési tevékenység megindulása időben nagyjából egybeesett a lakóépületek tipizálásának kezdeteivel. Ilyen módon a városépítés gyakorlatában már kezdetben feladattá vált a típusépületek, valamint típuszekciókból összeállított lakóházak tömeges elhelyezése. Erre az elméletnek is reagálnia kellett, kutatva a használati, gazdasági és városképi következményeket, valamint az ajánlható módszereket. Elég hamar mód nyílt a gyakorlati tapasztalatok hasznosítására, hiszen a lakásépítés folyamata állandóan újabb és újabb problémákat vetett fel és egyúttal mindig friss tanulságokkal szolgált.

Az elmélet reagálásában háromféle jellegzetes vonást lehet megkülönböztetni:

— Kezdettől fogva érzékeltetni kellett azokat a lehetőségeket és korlátokat, amelyeket a lakóterület beépítésénél a típusépületek és típuszekciókból álló lakóházak alkalmazásának követelménye okoz. Fel kellett ismerni és hasznosítani azokat az előnyöket, amelyek abból származnak, hogy a beépítést alkotó lakóházak összes fontosabb jellemzői (lakásnagyságok, tájolási lehetőségek, méretek, kapcsolódási módok stb.) adottak és ismertek. Erre alapozva meg kellett találni a csoportosítás, környezetalakítás, kiszolgálás stb. minél egyszerűbb, a rendeltetés és látvány szempontjából kedvező megoldásait. A városépítés elméletének és gyakorlatának evégett a lakóháztervezéssel és -építéssel szorosan együtt kellett működnie. Ez az együttműködés — a közös érdekeket felismerve — kezdetben gyümölcsöző, később a szükségesnél lényegesen kevésbé intenzív volt, majd pedig a két szakágazat közötti viszony egyre inkább a lakásépítés által diktált feltételek városépítési megfogalmazására szűkölt le.

— Az előzőkből következik, hogy mindazok az elvek, amelyek a többszintes lakóépületek elhelyezésére, egymáshoz való viszonyára, a beépítettség kívánatos mértékére, a laksűrűségi értékekre, a lakókörnyezet alakításának megoldásaira stb. az

idők folyamán születtek, a lakóépület-tipizálás talaján álltak. Ez a konkretizálás elősegítette a leggyakrabban előforduló lakóterület-tervezési feladatok megoldását, és ezáltal a városépítés és a típustervezés viszonyát szilárd alapokra helyezte. Ugyanakkor a lakóterületek másféle kialakításának módja kikerült az érdeklődés köréből. Az egyedi lakóépületek szükségessége csak kivételesen merült fel, és az elmélet alig foglalkozott a családház-as-telkes beépítésű lakóterületrészek kérdéseivel, noha a családház-építés a lakásépítési tevékenységnek mindig jelentős részét tette ki és a városterületet nagy kiterjedésben foglalta el.

– A kezdeti időszakban természetesnek tűnt, de a későbbiek során sem történt változás abban, hogy kevés fajta háztípus állt rendelkezésre. Emiatt a lakosság összetételének változataira, az életmódbeli különbségekre, a használattal szembeni igények variációira csak kevésbé lehetett figyelemmel lenni. A kutatás nagy energiát fordított a tényleges igények kimutatására és ezzel a lakásösszetétel befolyásolására; a hatás elenyésző volt. A rendelkezésre álló szűk választék másik következménye a beépítés formálásában érződött: a jogosan megkívánt változatosság kevésfajta azonos tömegű, magasságú és homlokzatú épület csoportosításával nem volt elérhető. Ilyen körülmények között a lakóterületi egységek alakításának témájában az elmélet – amely a használati és városképi változatosság igényét sokféleképpen megfogalmazta – a gyakorlat realitásaitól elszakadt.

A lakóterület beépítésére vonatkozó felfogások részint az építési technológia által megkövetelt feltételek kielégítésére, részint az adott időpontban elfogadott formálási megfontolásokra vezethetők vissza. Így az ötvenes évek elején a hangsúlyozottan axiális, eléggé merev, szimmetrikus beépítési rendszerek, a hosszú, egyenes, valamilyen térre vagy környező természeti adottságra vezető útvonalak, a nagyméretű, szabályos, általában derékszögű terek, valamint az ettől eltérő kialakítás, a városképi hagyományokat őrző tört utcavezetések, aszimmetrikusan kialakított terek, a beépítés szabályosságának feloldása egyaránt megfelel az akkori időszak stílusterképeinek és a téglalapépítés technológiájának. Nagyjából egyidejűleg következett be az építészeti formálás szemléleti váltása és a hagyományos építési módok háttérbe szorulása, ami az előregyártás, a gépesítés szempontjainak kielégítését követelte meg. Az előző időszak zárt beépítési formációi helyett általánossá vált a sávós beépítési mód, megnyíltak a sarkok, és olyan megoldások születtek, amelyben a lakóépületek már nem az utcavonalat kísérő meghatározott rendben helyezkednek el, hanem kisebb, attól esetleg független épületrészekben vonódnak össze.

A lakásépítési technikának és a városépítésnek ez a szoros kapcsolata akkor szenvedett történeti változást, amikor a házigyári panelos építésre tértek rá. Ennek a változásnak a komoly városépítési következményeire máig is kékül a reagálás: a házigyári lakóházakkal beépített lakóterületek főbb városrendezési jellegzetességei – az épületek egymáshoz viszonyított elhelyezése, az épületrészek kialakítása, a járulékos létesítményekhez való viszony – tulajdonképpen a korábbi időszak, a téglalapépítés felfogását tükrözik. Mintegy 10 évvel ezelőtt indultak kutatások (igaz, nem túl nagy erővel) a házigyári építés városépítési következményeinek és a kölcsönhatásoknak a tisztázására, majd e témakörben tudományos konferenciát is rendeztek, amelyet további tanácskozások követtek, ha nem is közvetlenül ilyen céllal, de a témát többféle megközelítéssel napirenden tartva.¹⁷ Mindezek ellenére sem sikerült a két szakágazat közös követelményrendszerét megfogalmazni, nem kis mértékben azért, mert a városépítési kutatás programjában azóta sem kapott fontosságának megfelelő helyet ez a téma. Ilyen körülmények között a városépítés szempontjai az építőipar egzakttá módon megfogalmazott gyártási, technológiai és gazdasági követelményeivel szemben mind alárendeltebb helyzetbe kerültek.

Megfelelő elméleti alátámasztás hiányában természetesnek tekinthető, hogy a gyakorlat – bizonyos mértékű ösztönösséggel – önállósult. Azok a kísérletek, amelyek újonnan létesített lakóterületeken a kialakítás tekintetében történtek, végülis kevésbé az építési feltételek változásából származó következmények levonását, mint inkább valamilyen más igények (így például a közlekedési feltételek, az ellátási rendszer változásának stb.) kielégítését célozták. Az elsősorban vidéki városainkban történt ilyen jellegű próbálkozások szisztematikus értékelésére nem került sor, noha ez is hozzásegíthetne a témának a holtpontról való elmozdításához.

A nemzetközi szakirodalom bőséges közléseinek és a sokemeletes házigyári házakból álló lakóterületekkel szembeni általános ellenérzésnek a hatására az utóbbi időben olyan törekvések figyelhetők meg – bizonyos kutatási háttérrel és különböző publikációkkal – amelyek az alacsonyabb, intenzív beépítés elterjesztését akarják elérni. Bizonyítják, hogy az alacsonyabb beépítés megfelelő alakításával a laksűrűségi értékek a közép magas beépítéshez viszonyítva nem csökkennek lényegesen, használat szempontjából a különböző technológiával felépített alacsonyabb szintszámú lakóépületek csoportjai az igények változatosságához rugalmasan képesek alkalmazkodni, városképileg pedig feloldhatóvá teszik az ún. lakótelepi beépítés monotonitását. Ezek a javaslatok és kísérleti tervek egyelőre az elvi felveté-

sen alig jutnak túl, mert adósok maradnak a megvalósítás körülményeiből származó problémák részletezésével és megoldásával. Bizonyos, hogy a lakóterületek beépítésében sokféle változatra van szükség, de nem szabad elfeledkezni arról, hogy a jövőben is elkerülhetetlen nagyobb számú, többemeletes panelos lakóépület építése, és ennek városépítési hatásaival való foglalkozás további elhanyagolása az eddig is észlelt visszasságok elmélyüléséhez vezet.

A házigyári lakásépítés következményeinek elméleti tisztázásában fennálló késedelem mellé társul a magánérből történő lakásépítés tömegességéből származó városépítési teendőik meghatározásának és rendszerezésének késedelme. A magánérből lakásépítés sokféle formája, az igények változatosága és az ezek kielégítéséhez fűződő területkijelölési, infrastruktúra-fejlesztési feladatok a maguk kölcsönhatásaikkal együtt még most sem részesülnek fontosságuknak megfelelő figyelemben. Félő, hogy a tényleges építési tevékenység ismét lényegesen megelőzi a problémák feltárását és tisztázását.

El nem hanyagolható módon befolyásolta az egész városszerkezet kialakítását és az egyes részfeladatok megoldását a zöldfelületi ellátás méretezésének, megoldási módjának változása. Kezdetben ez a téma egyértelműen a városépítés illetékességébe tartozott; a tisztázás érdekében a településtudományi kutatás már korán programba vette a városi zöldterületi ellátás kérdéseit.¹⁸ Úgy alakult, hogy a méretezés, a zöldterületfajták rendszerének és tartalmának meghatározása a városépítés, a konkrét kialakítás módja pedig a kerttervezés elméletének és gyakorlatának részévé vált. Ahogyan egyre inkább előtérbe került a növényzet környezetvédelmi szerepének jelentősége, nemkülönben a testezési feltételek széles körű biztosításának igénye, mind több ágazat támasztott követelményeket a lakóépületekhez csatlakozó, valamint a város különböző részein fekvő zöldfelületek rendszerének létrehozásával, méretezésével, tartalmával és kialakításával kapcsolatosan. A városépítésnek ebben a témában játszott korábbi, meghatározó szerepe az említett követelmények kielégítési lehetőségeinek keresésére korlátozódott. (A gyakorlati megvalósítás tekintetében más a helyzet: a ténylegesen részt vállalók köre igen szűk.)

A városépítés és a közlekedés szakterületeinek viszonya hosszabb időn keresztül úgy alakult, hogy a város területfelhasználásának és közlekedésének rendszerét általában nehézségek nélkül egyeztetni lehetett. Elősegítette ezt az összhangot egyfelől a lakóterület tagolására vonatkozó alapelvek egysíkúsága, amely egyszerűen összehangolta a lakóterületi egységrendszert és az úthálózati hierarchiát, másfelől az alacsonyra szabott közlekedési igények szerint hálózati és területi következménye, amelyhez nehézségek nélkül lehetett alkalmazkodni. A változás a

hatvanas évek derekán következett be, amikor a lakóterületek tervezésében követelménnyé vált a teljes gépkocsiteltettség (ugyanannyi gépkocsi, mint lakás) figyelembevétele. Ennek kettős következménye volt: egyfelől gondoskodni kellett a nagy mennyiségű gépkocsi elhelyezéséről, másfelől már nem volt a lakókörzet-szomszédsági egység komolyabb gépkocsiközlekedéstől mentes területként kezelhető. Így egyszerre vált feladattá a jelentős területi többleteket igénylő gépkocsiparkolás módozatainak megtalálása, valamint a gyalogos- és járműforgalom biztonságos megoldása. A közlekedés lakóterületen belüli szerkezetalkító jelentősége komolyan megnövekedett, és ugyanígy jelentkezett a közlekedés a maga átalakult követelményeivel a városközpontok tervezésében is; itt azonban annyiféle más problémával társult és az egyedi megoldásoknak olyan tág tere nyílt, hogy a következmények relatíve kevésbé jelentősek. A városrendezési tervezés főleg az újonnan beépítendő lakóterületeken szinte folyamatosan és különbözőféleképpen kísérletezett a közlekedési feltételekkel egyeztetett szerkezetalkítási megoldásokkal. Azért került sor erre, mert a településtudományi kutatás hosszú időn keresztül lényegében kirekesztette érdeklődési köréből ezt a témát, és a közlekedéstudomány is megmaradt az igények rögzítésénél. A tervbeli próbálkozások többségükben a külföldi – esetenként kellően meg nem emésztett – példák hatását mutatják: megjelennek az alapfokú intézmények hangsúlyos lakóépületekkel vegyes sorozatát felfűző „főgyalogutak”, a beépítés cluster-elvnek megfelelő lineáris szervezése, a kiszolgáló utaknak a beépítéstől részben független vezetése, a kihelyezett nagy parkolók, a vegyes használatú utak, helyenként a többszörös területfelhasználás is. A használhatóság egyelőre nehezen értékelhető, főleg azért, mert a megoldások költséges alkotóelemei alig valósultak meg. Negatív tapasztalatok mindenképpen várhatók, mert egyes esetekben hiányzik a következmények végiggondolása, más esetekben pedig a külföldi példák másféle környezetbe való átültetése okozhat gondokat (pl. az eredetileg alacsony beépítésre szervezett woonerfek többszintes beépítésre való alkalmazása).

A közlekedéshez többé-kevésbé hasonlóan alakult a mélyépítés többi ágazatához való viszony. Az ide tartozó létesítmények és hálózatok helyzete és fejlesztési lehetőségei a városépítés számára mindig programadó jelentőséggel bírtak, befolyásolva a fejlesztési szükségletek és igények megállapítását, a kapacitás- és területbővítések lehetőségeit. A tervezésben számolni kell azzal, hogy a mélyépítés létesítményei és hálózatai meghatározott területeket és vonalakat foglalnak le a városban és annak környezetében, esetenként városképileg exponált építmények létrehozását kívánják meg, elhelyezkedésük és

kapacitásuk által lehatárolódnak az infrastruktúrával azonos szinten ellátandó területek stb. Az összefüggések felismerése kezdettől fogva szükségessé tette a mélyépítés ágazatainak közreműködését a városrendezési tervek készítésében, ami által érvényesülhetett a településtervezés lehetőségeit, kereteit meghatározó és a műszaki fejlődés hatására változó mélyépítési feltételek befolyásoló szerepe, ugyanakkor a városfejlődésből származó, a mélyépítéssel szemben támasztott igények is megfogalmazódhattak.

Általánosságban elmondható, hogy a városépítés mindig érzékenyen reagált a mélyépítés ágazataiban bekövetkezett technikai fejlődésre és szemléleti változatra akár új közműfajták megjelenéséről (távhőellátás), akár újfajta műszaki megoldásokról (közműalagutas kiképzés, autópályák létesítése, többszintes területfelhasználás), akár közös feladatokról (különböző közlekedések elválasztása, autóparkolás megoldása stb.) volt szó. A városépítés elveinek és szemléletének fejlődésében a mélyépítéssel való szoros együttműködésnek jelentős és általában előrevívó szerepe van. Ez azonban nem jelenti azt, hogy konkrét esetekben egyes mélyépítési ágazatok által támasztott túlzott kötöttségek ne okoznának a témával arányban nem álló nehézségeket a városépítési tevékenység számára.

2. Az elmélet gyakorlati alkalmazásának sajátosságai

A hazai városépítési gyakorlatban érvényesülő megfontolások nem minden tekintetben vethetők egybe az adott időszakban rendelkezésre álló elméleti ismeretekkel. Más szóval: az elmélet és gyakorlat kapcsolata különböző időszakokban eltérő jellegzetességeket mutat. Kezdetben a gyakorlat várta, sürgette az elméleti megalapozást, és a nyilvánosságra hozott kutatási eredmények — ha nem is voltak valamennyien és teljes egészükben alkalmazhatók — legalábbis megtermékenyítették a gyakorlatot. Az idő előrehaladásával azonban a gyakorlat különböző okokból már kevésbé volt hajlandó befogadni és alkalmazni az elméleti megállapításokat. Az újfajta megközelítések-től való tartózkodás mellett nem ritkán azért is, mert az alkalmazás objektíve nem volt lehetséges (pl. az eredeti kutatási cél időközben módosult, megváltoztak a kutatás során feltételezett viszonylatok, újabb követelmények jelentkeztek vagy maguk a kutatások nem voltak sikeresek). A viszonylatok alakulása oda vezetett, hogy az elméleti háttér többféle gyakorlati tevékenységfajta-hoz hiányzott vagy hiányzik; akár mert ilyen kutatás nem folyt, akár a kutatási eredmények hasznosításának elmaradása miatt. Az elmélet szerepének ilyen korlátozottsága következtében az ismeretek szerzésének és a felfogások alakításának jelentős forrása lett maga a gyakorlat. Nemcsak kényszerből, az elméleti háttér hiányainak pótlása érdekében, hanem azért is, mert a követelmények változására a gyakorlat gyorsabban képes reagálni, mint az

elmélet, és azt esetenként látványosan be is mutathatja. Ez elősegíti az ismertté válást, és különben is a gyakorlat egyes megnyilvánulásai — a fejlesztés, tervezés, megvalósítás, működtetés — szükségszerűen ébren tartják a városépítés azonos szektoraiban működők figyelmét, a tapasztalatok és tanulságok kicserélésére pedig szervezett formában vagy spontán módon sokféle lehetőség van.

A gyakorlatnak az elméleti megalapozás iránti igényeit a ténylegesnél jóval nagyobb kutatási kapacitással sem lehetne kielégíteni. A településekkel kapcsolatos kutatások egy része ugyanis olyan eredményeket produkál, amelyek a gyakorlatban csak át-ételelesen, szemlélet-alapozó hatásukkal érvényesülhetnek, és inkább csak további kutatások során hasznosulhatnak. Ilyenek mindenekelőtt azok a tudományelméleti vizsgálódások és rendszerezések, városépítéstörténeti feltárások, különféle monográfiák, amelyek tudományterületünkön alap kutatásnak tekinthetők. A kutatások másik része azáltal hasznosulhat, ha a gyakorlat művelőit olyan ismeretekhez juttatja, amelyek feladataik szélesebb körű összefüggésekbe helyezését, a helyes szemléleti megközelítést és a megoldás megtalálását segítik elő, de nem adnak részletes útmutatást egyes műveletek elvégzéséhez. Az ilyen célzatú kutatásokat tekinthetjük szakterületünkön alkalmazott kutatásnak. A kutatások harmadik fajtája kimondottan valamilyen gyakorlati tevékenység számára kíván közvetlenül felhasználható elméleti alátámasztást, mondhatni használati utasítást adni. Ilyenek például a hatósági előírások és szabályozások, metodikák előkészítése és egyáltalán az alap- és alkalmazott kutatások eredményeinek közvetítése a gyakorlat számára a használatba vétel érdekében. A megszokott terminológiánál maradvák ezek a műszaki fejlesztési kutatások.

Az elmélet és a gyakorlat közvetlen kapcsolódása szempontjából az alkalmazott kutatásoknak van a legnagyobb jelentőségük. Hasznosulásuk leggyakrabban azáltal válik lehetővé, ha az elvégzett kutatás közérdeklődésre elsősorban számot tartó anyagait, valamint elért eredményeit valamilyen formában közzéteszik. Ténylegesen pedig akkor következik be a hasznosulás, ha ezekben a publikációkban foglaltakat — az alkalmazhatóság szükségességétől és lehetőségétől függő mértékben — felhasználják a településekkel kapcsolatos valamelyik tevékenységben. Ezek a tevékenységek nemcsak gyakorlati jellegűek (tervezés, megvalósítás, igazgatás, oktatás stb.) lehetnek, hanem hasznosulhatnak további, későbbi kutatásokban is, továbbfejlesztés, más összefüggésbe helyezés stb. által. A hasznosulásnak ez utóbbi formája a gyakorlat számára azért bír jelentőséggel, mert elősegítheti újabb, a gyakorlatot valamilyen vonatkozásban megalapozó kutatási eredmények születését, továbbá a gyakorlatot segítő, előkészítő tevékenységek elméleti meg-

alapozással való végzését. A sokféle áttétellel történő hasznosulás miatt nem lehet vállalkozni annak közelebbi megítélésére, hogy a városépítési gyakorlat milyen mértékű elméleti megalapozáson nyugszik, és hogy mekkora hatással van gyakorlatunkra a felszabadulás óta végzett településtudományi kutatás. Az átfogó jellegű értékelés szükségszerű mellőzésével az alábbiakban a nyilvánosságra hozatal fomája szerint csoportosítjuk azokat a kutatási ismertetéseket, amelyek a szakterület művelőihez eljuthattak.

Szakkönyvek, tankönyvek. A városépítési tevékenység sokféle kapcsolódása miatt számos más szak- és tudományterületről hasznosít ismereteket, ennek következtében azok a szakkönyvek, amelyeknek tartalma a gyakorlatban valamilyen módon hasznosul, nemcsak településtudományi tárgyuak, hanem roppant változatos témájúak; így felsorolásuk és áttekintésük alig lehetséges. Ezért itt csak azokat a könyveket vehetjük számba, amelyek kimondottan városépítéssel, azzal általában vagy annak valamilyen részletkérdésével, illetőleg tevékenységi körével kapcsolatos ismereteket közölnek.

Kérdéses jelen esetben, amikor az alkalmazott kutatások publikációit kíséreljük meg áttekinteni, a várostörténeti vagy éppen városépítéstörténeti monografikus művek hovatartozása. Nem elhanyagolható ez a probléma, mert a településekkel kapcsolatos szakirodalom igen jelentős részét képezik ezek a könyvek. Jelen esetben azért dönthetünk a kirekesztés mellett, mert a városépítéstörténeti kutatások egyértelműen alap kutatásoknak tekinthetők, az említett publikációk tehát az alap kutatásokat ismertető közlések közé tartoznak, még akkor is, ha a városmonográfiák anyaga azok számára, akik az illető várossal foglalkoznak, közvetlenül hasznosul, és ha ezek a könyvek a történetiség értékeléséhez, a városfejlődés jelenségeinek helyes szemléletéhez hozzájárulnak. Ugyancsak kirekesztjük azokat a más tudományágak kutatási eredményeit közlő könyveket, amelyek témája a városépítéssel átfedésben van, bármilyen széles sávon is kapcsolódik annak tevékenységi területéhez (ilyenek például a regionális tervezéssel, a területfejlesztéssel, az infrastruktúra, az építés-építéssel kapcsolatos kérdéseivel foglalkozó könyvek).

A városépítés ismereteit legátfogóbban és ugyanakkor részletekre is kiterjedően a tankönyvek tartalmazzák. Mivel tankönyv kiadására csak a hazai elmélet és gyakorlat fejlettségének bizonyos szintjén és a külföldi városépítési tevékenységről szerzett információk birtokában kerülhet sor, — megelőző és kiegészítő egyetemi jegyzetek után — az első településtervezési tankönyv 1958-ban jelent meg.¹⁹ Ezt további kiadások követték, részint az első kiadás anyagát továbbfejlesztve, részint azt kiegészítve; az utolsó kiadás az 1978-as.²⁰ A tankönyvek sok

tekintetben az egyetemi oktatási anyagnál lényegesen szélesebb és mélyebb ismereteket tartalmaznak, ennek következtében szakkönyvként való használatukra is sor került. (Ez különben a legtöbb szakterületen hasonlóképpen történik, de különösképpen az olyanokon, amelyek — hasonlóan a miénkhez — nem túlságosan gazdagok szakkönyvekben.)

A tankönyvekhez kapcsolódnak az egyetemi oktatás keretében kidolgozott és az egyes ágazatok (közlekedés, közművesítés stb.) városépítési vonatkozásait tárgyaló jegyzetek. Különös jelentőségük van a városépítési felfogás alakítása szempontjából a posztgraduális képzés jegyzeteinek, amelyek egyrészt az oktatásban részt vevők számára adnak a megjelenés időpontjában naprakész információkat, másrészt egyes gyakorlati feladatok kidolgozásához esetenként hasznos segédletet nyújtanak.

A városépítési tárgyú szakkönyvek témájukat tekintve igen változatosak. Általában elég nehéz bennük szétválasztani az alap- és alkalmazott kutatási eredményeket, mivel legtöbbjük a városépítési tevékenységnek valamelyik nagyobb, önállóan tárgyalható szektorát öleli fel, az alapvető összefüggésekbe ágyazva, a kapcsolódó tudományterületekre való kitekintéssel. (Ez tudományos színvonalukat emeli, használhatóságukat növeli.) Ugyancsak részben alap kutatási jellegűnek tekinthetők azok a könyvek, amelyek a városépítési szemlélet alakulását elemzik (az elméleti háttér történeti feldolgozása, a hazai és nemzetközi városépítési gyakorlat bemutatása). Egyértelműen az alkalmazott tudomány körébe tartoznak azok a könyvek, amelyek tervezési, kialakítási problémák tárgyalására vállalkoznak. Jellemzőes a városépítési elmélet bizonyos szektorainak kiemelése (például városépítészeti esztétika, városi közlekedés stb.), vagy pedig egyes jellemzőes várostervezési feladatok megoldásának megalapozására való törekvés (lakóterület, városközpont stb. tervezése). Hiányosságként kell megemlíteni, hogy csak elenyésző számú szakkönyv foglalkozik a megvalósulás folyamatával, és ezt a hiányt az is fokozza, hogy a tervezési tárgyú könyvek csak elvétve vezetnek le javaslatokat a tervezett állapot létrehozását meghatározó feltételekből. Érdemes megemlíteni, hogy szakkönyveink között elég ritka a tanulmánygyűjtemény. A megjelentek többsége is inkább ugyanannak a szerzőnek különböző időkből megjelent írásait tartalmazza, nem pedig egy adott témáról több szerzőnek különböző vonatkozásokat kiemelő munkáit foglalja egybe. Emiatt a gyakorlat elesik a problémák sokrétűségének, a megközelítés eltérő lehetőségeinek megismerésétől.

A hazai szerzők könyvei mellett különösen az utóbbi évtizedben külföldi szakkönyvek fordításainak megjelentetésére is sor került. Mivel ezek nem elméleti tevékenységünk dokumentumai, méltatásuk-

ra ezen a helyen nem kell kitérnünk, megemlítésük azonban nem mellőzhető, mert a szemlélet alakításában, egyes módszerek elterjesztésében szerepük nem elhanyagolható. Kiválasztásuk eléggé véletlenszerű, nem mindig az arra legérdemesebb, számunkra legfontosabb könyvek lefordítására kerül sor.²¹ A főleg szakkönyvtárakba eljutó idegen nyelvű, lefordítatlan könyvek csak szűkebb körben válnak ismertté a nyelvtudással rendelkező érdeklődők között; hatáskörrel nehéz képet alkotni.

Tanulmányok. A városépítési tárgyú publikációk tömegességük és sokféle lelőhelyük miatt aligha vehetők száma. Legfeljebb a szakmai tanulmánygyűjteményekben és folyóiratokban megjelent tanulmányok tekinthetők át, azok közül is inkább csak azok, amelyek tudományos értékű kutatási eredményeket ismertetnek. Ezek a kutatási eredmények legtöbbször a szerző saját munkásságából származnak, ritkán olyan összefoglalások, amelyek más szerzők elméleti tevékenységét összegezik.

Szakmai tanulmánygyűjteményként elsőnek a Településtudományi Közlemények jelent meg, és 1952-től mostanáig 31 száma került nyilvánosságra. Kezdetben a Településtudományi Közlemények szinte kizárólag városépítési tárgyú publikációkat tartalmazott, az utóbbi néhány évben azonban egyre inkább helyet kapnak benne a regionális tervezés, sőt a területfejlesztés egyes problémáit tárgyaló munkák is. Ez összefügg a településekkel foglalkozó kutatások irányában és témaválasztásában bekövetkezett azon változásokkal, amelyekről az előzőekben szó volt. A kutatási anyagok közreadásán túlmenően a Településtudományi Közlemények vállalta magára, hogy a jelentősebb szakmai tanácskozásokat teljes egészében, vagy kivonatosan ismerteti.

Valamivel későbbi az MTA Építés- és Közlekedéstudományi Közleményeknek, majd új nevén Építés- és Építészettudományi Közleményeknek, az MTA Műszaki Tudományok Osztályának öt bizottsága, köztük a Településtudományi Bizottság közös folyóiratának megindulása.

Itt folyamatosan jelennek meg települési tárgyú tanulmányok, amelyek többségükben városépítési témákat dolgoznak fel. Különösen jelentős szakterületünk szempontjából a Közlemények 1965. évi IX. kötet 1. száma, amely a Magyar Tudományos Akadémia újjászervezésének 15. évfordulójára jelent meg, kilenc városépítési tárgyú tanulmányt közölve.

Korát tekintve legfiatalabb szakterületi folyóirat a Városépítés, amely jellegénél fogva kevésbé alkalmas nagyobb lélegzetű elméleti munkák ismertetésére, hanem inkább összefoglaló jelleggel és a szélesebb olvasóközönségre számítva tesz közzé ismertetéseket, tanulmányokat, köztük változó arányban a városépítés témakörébe tartozókat. Azáltal, hogy itt

lehetőség van tervek és tervpályázatok anyagának publikálására is, ez a folyóirat van a legnagyobb közvetlen hatással a várostervezési gyakorlatra.

A Városépítési Tudományos és Tervező Intézet által megindított Területrendezés, majd újabban Településfejlesztés című időszakos kiadvány elsősorban a VÁTI-ban készült kutatások és tervek ismertetésére ad lehetőséget, bár kisebb számban külső szerzői is vannak. Különösen információs jelentőségét kell kiemelni, mert az itt megjelenő publikációk általában rövidebbek, emiatt témájuk részletesebb és mélyebb kifejtését nem adhatják.

Az említett tanulmánygyűjtemények és folyóiratok hasznosulását nagyon nehéz érzékelni. Önmagában azt is nehéz lemérni, mennyire jutnak el a szakemberekhez. Nincsenek továbbá adatok a tényleges olvasottságról: az itt megjelent írásművekre való hivatkozások önmagukban nem nyújtanak erre vonatkozólag megbízható információt. Elsődleges hasznosulásuk valószínűleg nem is közvetlenül megjelenésük utáni elolvasás, hanem egy adott témához szakirodalmi forrásként való felhasználásuk által történik meg.

Elméleti és mintatervek. Elsősorban az 50-es és 60-as években készültek bizonyos elgondolások igazolására, előre meghatározott feltételekkel és szabályok szerint. Jellegzetesen két fajtájuk volt: az egyik valamilyen funkcionális, használati megoldást kívánt bemutatni és abból a hasonló jellegű feladatok megoldására vonatkozólag következtetéseket levonni, a másik pedig a területfelhasználás és beépítés gazdasági következményeinek mérésére szolgált. Esetenként többféle tervváltozatot, tervsorozatokat is kidolgoztak és értékelték, főleg olyankor, amikor az igazolás összehasonlításokat kívánt meg. Vagy kimondottan a kutatási feladat és a bizonyítani kívánt eljárás céljából megkonstruált helyszínre és programmal szerkesztett tervet, vagy pedig korábban mások által készített terveknek olyan átalakítását végezték el, ami által a gazdasági, funkcionális következmények egységes módon mérhetőkké, illetve összehasonlíthatókká váltak.

Mivel az elméleti és mintatervek spekulatív úton meghatározott tételek bizonyítását, vagy pedig bizonyos hatások értékelését szolgálták, továbbá elsődlegesen a kiemelt szempont szerinti tartalommal és formálási móddal készültek, rendszerint nélkülözték a megfelelő komplexitást. A maguk idejében így is jelentős hatással voltak a tervezési gyakorlatra. Az utóbbi időben olyan tanulmánytervek készültek, amelyek a különböző fajtájú beépítések intenzitásbeli összehasonlítását szolgálják; ezeket is a komplexitás hiánya jellemzi, mert többek között a megvalósítási folyamatnak a tervezésre gyakorolt hatása hanyagolódott el, és a városképi következmények

sem részesülnek elegendő figyelemben.

Tervdokumentációk, tervismertetések. Egyes esetekben — mint említettük — a településtervezési tevékenység keretében nem válik el egymástól élesen a gyakorlati és az elméleti munkásság. A tervezést előkészítő vizsgálódások, feltárások tartalma és módszere, az adottságok értelmezése, a program kialakításának szempontjai és maguk a tervek is tartalmukban, szemléletükben, megoldásaikban olyan általánosítható tanulságokat tartalmazhatnak, amelyeket a gyakorlat közvetlenül hasznosíthat, sőt az elméletre is hatással vannak.²² A hasznosulás lehetővé válik egyszerűen azért, ha a terveket valamilyen módon ismertetik, és az érdekeltek a számukra szükséges következtetéseket levonják. Különösen tanulságos, ha a tervismertetést a szerzők kiegészítik azokkal az általánosítható tanulságokkal, amelyeket a hasonló témájú tervezési feladatok elvégzésénél figyelembe veendőnek tartanak. A nemzetközi szakirodalomban könyvek, folyóiratok különszámai ismertetik egyes városok általános rendezési terveit, vagy nagyobb városrészek terveit és megvalósult részleteit; erre nálunk különböző okokból kevés példa van és ha igen, korlátozott számú, nehezen hozzáférhető kiadványban. Rövidebb lélegzetű tervismertetések — általában a szerző tollából — jelennek meg szakfolyóiratokban, a közvetlen információkon túlmenően rendszerint olyan tanulságokat is tartalmazva, amelyeket a gyakorlat hasznosíthat.

Gyakorlati tevékenységek közvetlen megalapozása. A korai időkben, amikor még nem rendelkezett megfelelő elméleti háttérrel a településtervezés, természetesen tűnt, hogy a megoldandó kérdések egy részét a tervezési folyamat részeként kellett tisztázni.²³ Később a kezdeti időszakban ilyen módon meghatározott elveket, módszereket és mértékeket más tervek készítésénél is alkalmazták, ennek során azokat továbbfejlesztették, megerősítették vagy módosították (esetenként szintén kutatásnak minősíthető munkával). A tervezési gyakorlatnak ezek a szükségszerű velejárói így váltak elméleti értékűvé és általánosításra alkalmassá. A tervezéssel párhuzamos ilyen kutatások fokozatosan megszűntek, mert a városépítés elméleti művelése eljutott arra a szintre, hogy kötelező érvényű tervezési irányelveket és mutatószámokat szolgáltatson a gyakorlat számára.

A hatvanas évek közepén indulnak meg azok a tervezést előkészítő vagy a tervezés folyamán végzett vizsgálatok és feltárások, amelyek gyakorlati célzatuk mellett elméleti jellegűek is, témájukat és módszerüket tekintve pedig a társtudományok körébe tartoznak. Mint a tervezési folyamat részei, városépítési gyakorlati feladat megoldásához közvetlenül segítenek hozzá, így tudományterületi hovatartozá-

suktól függetlenül integrálódnak gyakorlatunkba. Mindenekelőtt ide tartoznak azok a szociológiai felmérések, amelyek elsősorban a lakóterület-tervezési feladatokat megelőzően — ritkábban azokkal párhuzamosan — bonyolítottak le és értékelték. Nem volt ritka újfajta feladatok jelentkezésekor olyan kutatások végzése, amelyek közvetlenül e feladatok megoldási módjának megtalálását voltak hivatva elősegíteni. Példaként említjük meg az első 15 éves lakásfejlesztési terv előkészítését, amely szükségszerűen komoly kutatási munkával párosult. E munka eredményei és tapasztalatai elősegítették a későbbiekben is a lakásfejlesztés városépítési következményeinek (lakásfajta szerinti telepítését, infrastrukturális vonzatok, járulékos és kapcsolódó beruházások stb.) tisztázását.

Egyes esetekben az újfajta szükségletek felvetődésével egyidejűleg megindult a kutatás a kielégítés legjobb módjának megkeresése érdekében, de a különböző okokból nem került sor a kidolgozott javaslatok megvalósítására. Példa erre a városi információrendszer megszervezésének problémája, amelynek a javaslatok szerinti megoldása sokféle jelentősége mellett a városépítési tevékenység hatékonyságának nagymértékű fokozását tenné lehetővé.

Előírások, utasítások, rendeletek előkészítése. Már az 1951-ben kiadott Városrendezési Normák is az akkor rendelkezésre álló ismeretek utasítások formájában megfogalmazott összefoglalását tartalmazták, és bár kimondottan ezt a kiadványt megalapozó kutatásokról nincs tudomásunk, egyes vonatkozásokban bizonyára szükség volt az akkori kezdeti szinten álló ismeretek kiegészítése végett valamilyen elméleti tevékenység. A szakterületünkön máig is egyedülálló, 1966-ban kiadott „Településtervezési irányelvek és mutatószámok” című, teljességre törekvő kiadvány kidolgozásánál minden előzetes kutatási anyagot értékelték, egybevetettek, és ott, ahol erre szükség volt, elvégezték a kiegészítést. A két kötetes kiadvány megszerkesztése és háttéranyagának összeállítása önmagában is jelentős kutatási munkát igényelt. Sajnálatos módon karbantartására és folyamatos továbbfejlesztésére nem került sor.

Bizonyos mértékig pótolta ezt a hiányt az Országos Építésügyi Szabályzatnak az újabb feltételek és követelmények jelentkezésére rugalmasan reagáló többszöri átdolgozása, bővítése. Az előkészítésnek esetenként voltak elméleti vonatkozásai, amelyeket elsődlegesen gyakorlati megfontolások jellemeztek. Ugyancsak segítséget adtak a tervezési munkához az ÉVM által kiadott tervezési segédlet-sorozatok, amelyek különböző témakörökben, a gyakorlati tapasztalatok rendszerezésével és egyes résztemák kutatásokkal megalapozott tisztázásával kerültek kidolgozásra. Mindez azonban nem pótolja az egységesen rendszerezett, teljes körű tervezési irányelv- és norma-

tívgyűjteményt.

Külön témát képez a különböző rendelkezések és a tervezési metodikák megalapozását szolgáló kutatások ügye. A szakmai tevékenységet szabályozó törvények, kormányrendeletek kiterjedt előkészítést, kutatómunkát igényelnek, melynek során nemcsak az addigi jogszabályokat kell összegyűjteni, a nemzetközi összehasonlításokat elvégezni, hanem a városépítési tevékenység minden szektorát, annak kapcsolódásait, következményeit, szabályozási lehetőségeit fel kellett mérni. Folyamatosan napirenden volt a tervezés rendje és menete, a tervezési metodikák témája. Időnként és egyes vonatkozásokban az előírások megfogalmazása tudományos igényű megközelítést kívánt meg. A dolgok természeténél fogva azonban itt a szerteágazó gyakorlati vonatkozások érvényesültek elsődlegesen, beleágyazva a fejlesztés-tervezés-megvalósítás minden időben problematikus viszonylataiba.

Az elméletnek a gyakorlati tevékenységben való hasznosulását nemcsak a hazai szakmai kutatóhelyek kimondottan városépítési tárgyú elméleti vagy elméleti jellegű tevékenységének eredményeire szorítkozva kell vizsgálnunk. Gyakorlatunk ezen kívül más forrásokból is táplálkozott, nem mindig egyenletesen, időnként talán túlzott mértékben, máskor indokolatlanul elzárkózott a külső hatások elől. Kétféle ilyen külső hatás érvényesült: más hazai szakterületek megállapításai, valamint a külföldi elmélet és gyakorlat tanulmányozása. A más szakterületek kutatási eredményeinek átvétele részben önként, részben bizonyos kényszer hatására történt. Az átvétel önkéntes volt olyankor, amikor egy-egy elmélet vagy gyakorlati problémára a városépítési kutatás területén belül, annak eszköztárával nem lehetett választ kapni; előfordult viszont az is, hogy az átvétel a városépítésben érdekelt valamelyik szakterület saját szempontjai érvényre juttatása érdekében meghatározott követelményeinek teljesítését jelentette.

Esetenként nem nélkülözhető más tudományágak ismereteinek beépítése a városépítés ismeretanyagába. Vonatkozik ez elsősorban az olyan megállapításokra, amelyek mögött természettudományi törvények állnak, amilyen például a benapozás térgeometrikai törvényei, vagy a nap 24 órájával kapcsolatos települési életjelenségek. Más esetekben viszont csak józanul megfontolt tapasztalatokon alapszik az átvétel, így például a tűztávolságok vagy más biztonsági előírások vonatkozásában. Ismét mások igények feltételezésétől függenek, amilyen például a lakások benapozásának mértéke, a maximális megközelítési távolságok stb. Hasonlóképpen nem természettudományi törvényeken, hanem inkább tapasztaláson alapuló, de talán az előzőknél is kevésbé egzakt például a fajlagos szabad- és zöldterület egészségügyi és használati mértéke, a zaj és egyéb ártalmak küszöbértékei, a védő-

területek mélységi méretei stb.

Az előzőekben említettek a városépítés azért tette magáévá, mert különben saját megállapításait és követelményeit nem tudta volna megfogalmazni. Itt tehát önkéntes, sőt kívánatos átvételről van szó. Ezzel szemben a közlekedéssel, a különböző közintézményekkel való ellátással, a közművesítéssel kapcsolatos irányelveink nagyobbik része más szakterületek által megszerkesztett előírásokon alapszik, ezeket a városépítés kötelező érvénnyel elfogadta és kielégítésüket a maga eszközeivel elősegíti. Különösképpen jellemző ebben a vonatkozásban mint kívülről kapott alapfeltétel mindaz, ami a lakásépítésre vonatkozik, kezdve az átlagos lakásnagyságtól, a lakások fajtáitól, szobaszám szerinti megoszlási arányától, a szobánkénti lakosűrűség előirányzatától egészen a lakásépítési technológiák követelményeiig; a városépítés minderre alig van befolyással, feladata a következmények levonására és ebből származó kötelességeinek megoldására szorítkozik.

Nem ritkán hazai források és előzmények hiányában külföldi eredetű elvek és mutatószámok átvételére is sor került, esetenként tekintet nélkül a táji, társadalmi gazdasági különbségekre, az életviszonyok és szokások különbözőségeire. Ezt a kérdést az előzőekben már érintettük.

Anélkül, hogy érvényben levő mutatószámaink teljes körű revíziójának azonnali szükségességét felvetnénk, rögzíteni kell, hogy eredetük ma már rekonstruálhatatlan, esetenként tudományos megalapozottságuk hiánya a velük kapcsolatos elvi állásfoglalást megnehezíti, alkalmazásuk tekintetében pedig sokféle bizonytalanságot hordoz. Amennyire fontos a városépítés mutatószámainak a mindennapos élet követelményeihez való igazítása, annyira kényes feladat ez, mert egy-egy alapadat változtatása a mutatószámok egész sorának szükségszerű átértékelését indíthatja el.

A városépítési elmélet és gyakorlat fejlesztésének lehetőségei és feladatai

Számos jel alapján egyértelműen állítható, hogy napjainkban a települési problematika kellő társadalmi érdeklődésben részesül, és sokoldalúan érvényesül az az igény, hogy azok a tevékenységek, amelyek a települések helyzetére és jövőjére hatással vannak, szabályozottak, lehetőleg elméletileg alátámasztottak legyenek. A tudományos igényességnek kézzelfogható jele a közelebbi múltban elfogadott „A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások” című OKKFT program, amelynek végrehajtása számos kutatóhely bevonásával megkezdődött.

A társadalmi érdeklődés növekedése és az említett kutatási program megindítása egyáltalán nem jelenti azt, mintha a városépítési tevékenység számára egyértelműen kedvező körülmények állnának fenn, és elméleti háttérnek az igényekkel összehangolt

fejlődésével számolni lehetne. A városépítés helye a településekkel kapcsolatos tevékenységek között ma kevésbé egyértelmű, mint a múltban, teljesítményeit pedig sokszor túlzottan szigorú kritika éri, esetenként felelőssé téve rajta kívül álló tényezők okozta követelményekért is. Elméleti alátámasztásában az előző másfél évtizedben keletkezett hiányokat a kutatási program megindítása számottevően nem csökkentheti, mert annak témái elsődlegesen nem műszaki szférába tartozó fejlesztési tevékenységek számára kívánnak szempontokat szolgáltatni.

A városépítési elmélet és gyakorlat eredményeinek és hiányosságainak, az ezeket előidéző körülményeknek az ismertetése mellett feladatunknak tartottuk azoknak a teendőknél a kifejtését és rendszerezését, amelyek véleményünk szerint hozzásegíthetnek a városépítésnek jelentőségével összhangban levő beillesztéséhez a településekkel kapcsolatos tevékenységek rendszerébe.

Az elméleti megalapozás feladatai. A városépítési tevékenység kielégítő elméleti alátámasztása megkívánja, hogy a művelés mintegy másfél évtizedes hiányait gyorsított ütemben folytatott kutatásokkal pótoljuk. Ez a követelmény azonban nem jelenti azt, mintha a városépítési elmélet újrafogalmazásának feladata előtt állnánk. A mögöttünk levő időszak ugyanis – az ilyen tárgyú kutatások háttérbe szorítása ellenére – hozzájárult városépítési ismereteink bővüléséhez, és többféle módon is megnövelte a továbbfejlesztés lehetőségeit:

- Mindenekelőtt a gyakorlat próbájának vetette alá a felszabadulás óta végzett kutatások eredményeit, kiszűrte közülük a nem helytállókat és lehetővé tette, hogy kiválasszuk, melyeket kell a kiindulási feltételek és a követelmények változása miatt revízió alá venni, továbbfejlesztetni, kiegészíteni stb.
- A társtudományok művelésének eredményeképpen legalább körvonalaikban tisztázódtak bizonyos kiindulási feltételek, és a közelebbi múltban keletkezett társtudományi ismeretanyagok egyes részletei hasznosan beépíthetők a városépítési tárgyú kutatásokba.
- Az elmúlt évtizedek gyakorlata sokféle olyan tapasztalatot nyújt, amely a teendők helyes megfogalmazásához és a módszerekre vonatkozó javaslatok kialakításához segítséget ad. A gyakorlat hozzájárult városaink helyzetének közelebbi megismeréséhez és reális értékeléséhez is.
- Mennyiségileg kielégítő, de részben feldolgozatlan információk állnak rendelkezésre más országok elméletéről és gyakorlatáról, részint szervezett nemzetközi együttműködés következtében, részint szakirodalmi közlések, helyszíni tanulmányozások által.

Az előzmények és a rendelkezésre álló tapasztalatok, szakirodalmi és egyéb anyagok elsősorban az

alkalmazott kutatások folytatását segíthetik elő, ami azért kedvező, mert főleg az ide tartozó témák hozhatnak a gyakorlat számára közvetlenül hasznosítható eredményeket. Az alábbi tematikai javaslat mégis kitér a szükségesnek ítélt alapkutatásokra is, mivel az alkalmazott kutatások csak akkor számíthatnak sikerre, ha megfelelő alapkutatásokra támaszkodhatnak.

A) Alapkutatások, amelyek feladata a településtudomány tartalmának és kapcsolódásainak, rendszerének és kutatási módszereinek a fejlődés követelményeihez igazított megállapítása, a városépítés távolabbi és közelebbi múltjának feltárása és értékelése, városaink jellegzetességeinek tematikus rendszerezése, és ide tartoznak mindazok a kutatások, amelyek szemléleti megalapozást nyújthatnak a városépítés elméleti és gyakorlati művelése számára: Az alapkutatások témacsoportjai:

A településtudomány fogalmának, rendszerének, kapcsolódásainak felülvizsgálata és továbbfejlesztése. A korábban elfogadott elvekre és megállapításokra építve meghatározandó a kutatási feladatok köre, kapcsolódása, tisztázandók a kutatás egységességéhez nélkülözhetetlen szemléleti alapok (például a társadalmi-gazdasági-műszaki fejlődés települési vetülete, a mérhetőség, a távlat értelmezése stb.), a városépítés helye a településekkel kapcsolatos tevékenységek rendszerében, a társtudományokkal és szakterületekkel való viszony újrendezése. Kidolgozandó (illetve átdolgozandó) a településtudományi nomenklátúra.

Városépítéstörténeti kutatások, különös tekintettel a magyar városépítésre. Az előző évek kutatásainak továbbfolytatásával célul tűzendő ki a magyar városépítés története összefoglaló művének megírása. Részletesebben vizsgálandók a mai városépítési feladatok történeti gyökerei, különösképpen kutatandók azok a korszakok, amelyekben városaink jelenlegi épület- és létesítményállománya létrejött. Kísérletet kell tenni városaink leglényegesebb jellegzetességei kialakulási folyamatának a tisztázására, különös figyelmet fordítva a tervszerű tevékenységekre.

Városaink helyzete, fejlesztési igényei és fejlesztési energiái. Városaink fejlődési folyamatának, jelenlegi helyzetének, valamint a fejlesztés számára nyújtott lehetőségeinek, illetőleg fejlesztési szükségleteinek elemzése alapján ebből a szempontból összetartozó város csoportok határozandók meg. Ide tartoznak továbbá a fejlesztések fogadására való alkalmasság feltételeinek, a fogadóképesség eléréséhez szükséges teendőknél a megállapítását célzó kutatások.

Az általános fejlesztési, építési teendők tisztázása mellett gondot kell fordítani azokra is, amelyek a települések speciális rendeltetéséből (üdülőtelepülések, ipari falvak, közlekedési csomópontok), a fejlődési perspektíva különlegességéből (stagnáló, visszafejlődő

települések, várossá váló községek), valamint a többi településhez való saját viszonyból (alvótelepülések, körzetközpontok) származnak.

Az elmélet és a gyakorlat fejlesztésének eszközei. Meghatározandó egyfelől a művelés hagyományos módjainak jelentősége aktuális feladataink megoldásában, másfelől a napjainkban egyéb szakterületeken jelentőssé vált újfajta módszereknek szakterületünkön való alkalmazási lehetősége. Tisztázandó továbbá, milyen módon hasznosíthatók más tudományágak és szakágazatok eredményei a saját kutatásban és gyakorlati tevékenységben, amibe beleértendő az együttműködés célszerű módozatainak felderítése is. A hazai és nemzetközi kísérletek elemzésével és értékelésével vizsgálendő, hogyan lehet elősegíteni a városépítési előirányzatok jobb megalapozását és a tervek megvalósulási folyamatának megtervezését.

B) Alkalmazott kutatások, amelyek feladata az alap kutatások eredményeinek hasznosításával a városépítés gyakorlati feladatainak tudományos hátterét megadni, továbbá vizsgálva és értékelve a nálunk és más országokban alkalmazott újfajta tervezési-megvalósítási módszerek hatékonyságát és használhatóságát, ezek bevezetéséhez az alkalmazás elméleti alátámasztását szolgáltatni. Az általános jellegű tervezési elvek megállapításával egyidejűleg kívánatos meghatározni azokat a többleteket, amelyek a meglévő településekben (településrészekben) való alkalmazás során, tehát a rekonstrukció keretében jelentkezhetnek. Ide sorolhatók végül azok a kutatások, amelyek a fejlesztési és tervezési előirányzatok valóra váltását szolgáló műveletek célszerű lebonyolításához szükséges ismeretek megszerzését célozzák. A következő témacsoportok tartozhatnak ide:

A tájszerkezet és a településszerkezet alakítását szolgáló irányelvek. Körvonalazandók azok a megfontolások, amelyek különböző településcsoportok szerkezeti összetartozására, rendszerének célszerű kialakítására, a település-fogalom térbeli és szervezeti kitérüléséből származó térbeli-időbeli kapcsolatokra, a településszerkezet értelmezésének újrafogalmazására vonatkoznak, majd pedig az egyéb kutatások eredményeinek felhasználásával megállapítandók a szerkezeti összetevők kialakításának elvei; az összetevők közötti minden olyan összefüggés rendszerezendő, amelynek ismerete hozzásegíthet a tájszerkezet és településszerkezet előnyös formálásához.

A lakásállomány fejlesztésével összefüggő városépítési feladatok megoldása. A kutatások célja meghatározni a helykiválasztástól a beépítési módokig a lakásépítési együttesek kialakításának funkcionális, gazdasági és esztétikai szempontjait a különböző lakásépítési formák és technológiák figyelembevételével, a közelebbi múlt építkezéseinek értékelésével, felülvizsgálatával. Megállapítandó, milyen további

teendők válhatnak szükségessé a rekonstrukció keretében átépítendő lakóterületeken és ehhez milyen megoldások ajánlhatók.

A lakosság szolgáltatásokkal való ellátásával összefüggő városépítési feladatok. Részint korábbi kutatások továbbfejlesztésével, illetve felülvizsgálatával, részint az újonnan jelentkező és távlatban várható igények elemzésével meghatározandó, hogyan oldhatók meg használat szempontjából célszerűen és gazdaságosan, a tervezés többi ágazataival összehangoltan a közintézményellátás (regionális, összárosi, városrészi) méretezési, elhelyezési, ütemezési stb. feladatai, továbbá a lakosság egyéb szolgáltatási igényeit kielégítő épületek, létesítmények és hálózatok kiépítése, a rekreációhoz szükséges feltételek biztosítása. Az alapelvek mellett a meglévő városokban való alkalmazás feltételei és módszerei is tisztázandók.

A tervezés különböző szakaszai, illetve ágazati összehangolásának lehetőségei és módszerei. Elsősorban a társtudományok kutatási eredményeinek és a településekkel kapcsolatos szakterületek tervezési-megvalósítási szempontjainak hasznosításával tisztázandó, milyen területi és időbeli kapcsolódások jöhetnek létre a szorosan vett településtervezés és azon műveletek tervezése között, amelyek a városi terület építésre alkalmassá tételét, a közlekedés fejlesztését, a közművesítés kiterjesztését stb. célozzák. A tervezési kapcsolódások mellett ki kell térni a megvalósítási műveletek összehangolási feltételeire is, közelebbről arra, hogy melyik fejlesztés, illetve létesítés az előfeltétele a másoknak, hol áll fenn egyidejűség stb., és ebből milyen területi és időbeli következmények származnak.

Városrészek építésének, illetve átépítésének ütemezett, valamint folyamatos megvalósításával kapcsolatos alapelvek. A városok lakóterületén, ipari területén, központjában előirányzott építkezések és a meglévő állapot megváltoztatását célzó átépítések megvalósulhatnak előre meghatározott időszakon belül ütemezve, vagy pedig időben és helyileg előre nem konkretizálható építési tevékenység által. Útmutatást kell adni a kétféle megvalósítási forma sajátosságainak megfelelően az előkészítésben tevékenykedő különböző ágazatok munkájának szervezéséhez, az építési műveletek lebonyolításában és összehangolásában jelentkező azonos és eltérő feladatok megoldásához.

Hangsúlyozni kell, hogy fenti témajavaslat nem feddi le a településtudományi kutatások teljes tématerületét (abból csak szemelvényeket tartalmaz), de még a városépítés tudományos művelése számára sem ad teljes körű tematikai tervet. Az itt ajánlott kutatások csupán a gyakorlat leginkább érzékelhető hiányosságainak megszüntetését vagy aktuális feladatok elméleti alátámasztását szolgálhatják. Emlékezz

tetnünk kell továbbá arra is, hogy a fentiekben szereplő kutatási feladatok nem jelentenek újonnan indítandó kutatásokat, hanem nagymértékben az előzményekre támaszkodva végzendők el. Ezért ajánlatos, hogy korábbi kutatási tevékenységünk alapján az egyes témacsoportokban legjártatosabb kutatóhelyek feltárják és értéklik a hazai előzményeket, beszereznek a hasznosítható külföldi anyagokat, konkrétizálják a gyakorlat aktuális szükségleteit, mérlegelik a problémák egymáshoz viszonyított jelentőségét stb. A javaslatba hozott témacsoportokon belül a gyakorlat számára elsődlegesen fontos témák kiválasztása, majd pedig kimunkálásának ütemezése csak mindezek ismeretében végezhető el hatékonyan.

A településtervezési irányelvek és mutatószámok összeállítása. Nagyjából a hatvanas években végzett városépítési tárgyú kutatásokra jellemző volt, hogy lényegesen nagyobb mennyiségű anyagot produkált, mint amennyit a gyakorlat ténylegesen magáévá tudott volna tenni. Egyebek között ennek következtében is a hasznosítás határfoka alacsony volt; ez nemcsak az elkészült kutatások kisebb mértékű használatba vételében nyilvánult meg, hanem abban is, hogy nem mindig a gyakorlat számára legfontosabb kutatások eredményeinek bevezetésére került sor. E tapasztalatok alapján szem előtt tartandó követelmény, hogy amennyiben hosszú szünet után ismét a szükséges intenzitással megindulhatna a városépítési tárgyú kutatások végzése, csak a valóban legszükségesebb témák feldolgozását tűzzük napirendre. Az egyes témákon belül is súlyozni lehet a megválaszolendő kérdéseket, fontosságuk szerint szabva meg a kutatás mélységét és szélességét. A kis számú és alaposan feldolgozott témák kutatásában elért eredményeket körültekintően értékelni kell és gondoskodni róla, hogy a helytálló és a gyakorlat számára valóban szükséges ismeretek eljussanak a felhasználókhoz, megadva ehhez egyúttal az alkalmazás feltételeit. Ezzel el lehet érni, hogy a múlthoz viszonyítva a kutatási eredmények hasznosítása lényegesen jobb határfokkal történjen. Két irányban lenne ez előnyös:

– Más szakterületek számára egyértelműen és tudományosan alátámasztva meg lehetne fogalmazni a városépítés álláspontját mindazokban a kérdésekben, amelyek az együttműködés során felmerülhetnek. Különösképpen a lakásépítés, a városi közlekedés, a közművesítés, a közintézményellátás, a zöldfelületi ellátás tekintetében kívánatos az összvárosi érdekek figyelembevételével és az egyes városrészek célszerű kialakításának szem előtt tartásával elveinket és követelményeinket rögzíteni és érvényre juttatni. A méretezés, elrendezés, a viszonylatok alakítása, tehát a városrendezés számára legfontosabb jellegzetességek mellett azokat a feltételeket is meg kell szab-

nunk, amelyek más szakterületek számára következményekkel járhatnak (például technológia megválasztása, műveletek kapcsolódásai stb. tekintetében).

– A szakterületünkön működők számára a kutatási eredményekre támaszkodva saját tevékenységük legfontosabb kérdéseire lehetne választ adni. A városépítés valamennyi szektorát művelők igényt tarthatnak erre a segítségre, de különös jelentősége van a tervezési tevékenység egységes alapra helyezésének, legalábbis addig a mértékig, ameddig ez nem akadályozza a városaink egyediségéből, a tervezők alkotókészségéből származó megoldások létrejöttét.

Mind a más szakterületek irányában való állásfoglalás hatékonysága, mind pedig a saját tevékenység számára a szükséges útmutatás adása megkívánja, hogy amint az elméleti megalapozottság megfelelő szintre eljut, kerüljön teljes körű kidolgozásra a településtervezési irányelvek és mutatószámok új rendszere. Ebben a használat, a gazdaságosság és a látványok szempontjainak érvényre juttatásáról egyenértékűen gondoskodni kell. A tervezési irányelvek és mutatószámok a kutatás előrehaladásától és a gyakorlati megerősítéstől függően nem feltétlenül egyszerre, hanem egymást követő négy részben szerkeszthető meg:

Általános jellegű tervezési irányelvek. Rögzíti a város egészére, valamint annak részeire, hálózataira, épület- és létesítménycsoportjaira kötelező és irányadó tervezési elveket. Ott, ahol szükséges, az alkalmazás módját illetően városfajtánként differenciális is lehetséges. Az elvek megfogalmazásában rá kell mutatni a megvalósulás módjának hatásaira. A fejezet-beosztás a következő lehet:

– A településszerkezet kialakítása, amely a települések térbeli és szerkezeti kitérítéséből származó területi és időbeli kapcsolatokat tervezési következményeire ad útmutatást, valamint meghatározza a szerkezeti összetevők kialakításának és összefüggésük megteremtésének elveit.

– Területi jellegű tervezési elvek, amelyek a város különböző részeinek (lakó, ipari, zöld, központi stb. rendeltetésű városrészek) és ezek alkotóelemeinek kialakítására adnak útmutatást.

– Hálózatok elrendezése, amely elsősorban a közlekedési, közmű- és ellátási hálózatok épületeinek, létesítményeinek és vonalainak az egész város, illetőleg annak részei szerkezetébe illeszkedő megoldásait tárgyalja.

Rekonstrukció többletek. Meghatározza, hogy meglévő városok korszerűsítése során az előző részben szereplő általános elvekhez képest milyen további feladatok származnak az adottságok hatására, valamint a tervezés és megvalósulás viszonylataiból és kölcsönhatásaiból kifolyólag. E feladatok megoldási módjára vonatkozólag olyan differenciált útmutatást

ad, amely figyelembe veszi városainknak a rekonstrukció szempontjából értékelt jellegzetességeit. Ugyancsak itt rögzítendő, hogy az általánosan megfogalmazott követelmények közül melyek tekintetében lehet a meglévő városok tervezése során engedményeket adni. A felépítés célszerűen megegyezhet az előző részével.

Településtervezési mutatószámok (normák és normatívák). Tartalmazza mindazokat a számszerűsíthető előírásokat, amelyek az egész város, valamint annak egyes részei tervezése során elvégzendő méretezésekhez szükségesek. Megkülönböztetendők a kötelező és irányadó mutatószámok, szükség esetén alsó és felső határokkal és optimumokkal. Amennyiben a kutatások ennek indokoltságát igazolják, egyes témákban külön rekonstrukciós mutatószámok képzése is indokolt lehet.

Tervezési módszertani útmutató. Folyamatosan fejleszthető összeállítás, amely a kutatási folyamat előrehaladásával és a gyakorlati tapasztalatok értékelésével párhuzamosan bővülő tartalommal, nem kötelező jelleggel eligazít a tervezői szemlélet megalapozásához tartozó legfontosabb kérdésekben, továbbá a tervek készítése, ellenőrzése során célszerűen alkalmazható eljárások és eszközök tekintetében. Ide tartozó fejezetek lehetnek:

- A szorosan vett településtervezésnek a fejlesztési feladatokat kijelölő szakterületekkel, valamint a különböző műszaki tervezési ágazatokkal való kapcsolódásai a kölcsönhatások rendszerezésével a tervek jobb megalapozása és realizálásának elősegítése végett.
- A különböző formájú és szintű településközi kapcsolatok megnyilvánulásainak rendszerezése és értékelése, hatásuknak a tervezés különböző fázisában való érvényesítése szempontjából.
- A megvalósulás folyamatának következményei a tervezési előírásokra, az igények változására való felkészülés, a flexibilitás, a fokozatos alakítás feltételei és a végső állapotot ábrázoló tervek közötti ellentmondás feloldásának módjai.
- A tervezési alternatívák képzésének és összehasonlításának módjai, a különböző jellegű tényezők közös értékelésének lehetőségei.
- A tervezés segédeszközei: a modellezés, a matematikai módszerek, a rendszerteknikai megközelítés, a prognosztizálás stb. alkalmazási területei és hasznosítása, az információs adatbázisok felhasználása a tervezésben.
- A különböző tervfajták tartalmára és elkészítési módjára vonatkozó előírások, megkülönböztetve a tervezés célja, időtartama és felhasználási módja szerint.

A városépítési tevékenység szervezeti kereteinek fejlesztése. A városépítési elvek fejlesztése nemcsak az elméleti és gyakorlati tevékenység hatékonyságán

múlik, hanem a fejlesztéshez szükséges műveletek szervezeti keretein is. Tisztán létüket tekintve ezek a szervezeti keretek jelenleg fennállnak. Hagyományosan három kutatóhely áll rendelkezésre, hogy megfelelő munkamegosztással tudományosan művelje a városépítés témáit: a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat, valamint a BME Városépítési Tanszéke. Ezeken a kutatóhelyeken túlmenően más intézményekben is fennállnak a kutatási lehetőségek, illetve működnek olyan szakemberek, akik képesek meghatározott elméleti feladatok színvonalas megoldására. Nincs akadálya annak sem, hogy az elért kutatási eredmények gyorsan és az adott témának megfelelő részletességgel, a hasznosítást elősegítő formában nyilvánosságra kerüljenek: a szakterület rendelkezik többféle saját publikációs lehetőséggel, de a közzététel más formái is rendelkezésre állnak. A szakemberképzés tekintetében a BME Építésmérnöki Karának városépítő ágazata alkalmas arra, hogy olyan építésmérnököket bocsásson ki, akik a szakterület iránt fogékonyságot tanúsítottak. A több mint 20 éve működő Városépítés-városgazdasági szakmérnöki tanfolyam mostanáig mintegy 200 szakembernek adott második diplomát.

Ezek a szervezeti keretek többségükben akkoriban jöttek létre, amikor a városépítési feladatok tömeges jelentkezése, ezzel együtt az irányukban megnyilvánuló társadalmi és szakmai érdeklődés erre kedvező feltételeket teremtett. Napjainkban is fennáll, sőt fokozódott a települési problematika iránti érdeklődés, de iránya megváltozott: inkább az ide tartozó társadalmi-gazdasági vonatkozások felé terelődött a figyelem. Ez akadályozta a fennálló keretek tágítását, de még az azokban rejlő lehetőségek hasznosítását is. A felsorolt kutatóhelyeken elenyésző a városépítési tárgyú kutatás, és különböző okokból egyre csökken az ilyen kutatások végzésére alkalmas kutatók száma is. Az utánpótlás a városépítés egész szakterületén megoldatlan, és különösképpen vonatkozik ez a kutatásra, amely iránt szinte nincs érdeklődés. Ilyen körülmények között a publikációs lehetőségek nincsenek kihasználva, a szakmai folyóiratokban a szűkebben értelmezett városépítési tárgyú közlések gyérek, és nem is feltétlenül a legfontosabb és legidősebb kérdésekkel foglalkoznak. Az egyetemi alapképzésben a városépítő ágazat – kellő érdeklődés híján – kis létszámmal működik, de az innen kibocsátott pályakezdő építésmérnökök elhelyezése így is gondokat okoz. Az eddig évenkénti városépítés-városgazdasági szakmérnök tanfolyamot 1983-ban nem lehetett indítani, mert kevesen jelentkeztek rá.

Mindent egybevetve úgy látszik, hogy a városépítési elvek fejlesztése nem kíván újfajta szervezeti kereteket, hanem a meglévők megerősítését és a bennük

rejli lehetőségeknek az eddiginél hatékonyabb hasznosítását. Ennek eléréséhez elsősorban a következő teendők javasolhatók:

- A településekkel kapcsolatos feladat- és tevékenységi körök az elmúlt időszakban részben tisztázódtak, részben a tisztázás stádiumában vannak, esetenként megegyezésre vagy szabályozási döntésekre várnak. Ezzel megnyílhat a lehetőség arra, hogy rendszerbe foglaljuk a különböző ágazatok, szektorok, szakterületek feladatait a települési problematikában, az egymáshoz való kapcsolódások, a szükségszerű átfedések meghatározásával együtt. Ez a különben minden szempontból szükséges tisztázás egyértelművé tehetné a városépítés elhelyezkedését a településekkel kapcsolatos gyakorlati tevékenységek és diszciplínák között, ami egyúttal feladatkörének megbízható körülhatárolását is jelentené. Azért lenne ennek különös fontossága, mert így megalapozottan módunk lenne a városépítés elméleti művelésének területéről kiválasztani azokat a tisztázandó kérdéseket, amelyek a társadalmi fejlődés jelen szakaszában leginkább fontossággal bírnak. Az összefüggések ismeretében egyértelművé válna, hogy ezekben a feladatokban hol kezdődik és meddig tart a városépítés illetékessége, mi várható el a települési problematikában érdekelt többi tudományágaktól és szakterületektől, illetőleg mit kell azok részére a városépítésnek szolgáltatnia. Ilyen módon az elméleti művelés számára rendelkezésre álló kapacitásokat valóban a legjelentősebb feladatok megoldására fordíthatnánk. A települések fejlesztésében és építésében való érdekelttség rendszerezettsége lehetővé teszi továbbá, hogy tudományos megalapozottsággal egyeztetésük szempontjaikat és teendőiket az ebben érdekelt ágazatok. A városépítés a többi ágazattal való egyeztetés után alkalmassá válhat arra, hogy a települések fejlesztésében, tervezésében, építésében, igazgatásában és üzemeltetésében a különböző érdekek között mintegy közvetítő és egyeztető szerepet töltsön be.
- A városépítés művelésében kívánatos megszüntetni az elméleti és gyakorlati tevékenység jelenlegi merev szétválasztását. A kellő gyakorlatot szerzett szakemberek bevonása a kutatásban lehetővé tenné tapasztalataik közvetlen hasznosulását és egyben biztosítékot is nyújthatna arra, hogy a kutatási eredmények a gyakorlati felhasználás számára leginkább alkalmas tartalommal és formában szülessenek meg. Ugyanakkor a kutatóknak a gyakorlati tevékenységekbe való bevonása elősegítené, hogy a teoretikus megfontolások nagyobb teret kapjanak, az elméleti tájékozottság színvonala megnövekedjen. Különösképpen a tervezés bizonyos feladatai kívánják meg a kutatói gondolkodásmóddal való megközelítést. A külön-

böző jellegű tevékenységek közötti választóvonal oldása kezdetben a jelenlegi szervezeti keretek között is lebonyolítható, és amennyiben ez kevésnek látszik, a szakterületen való továbbgyűrűzés feltételeit is meg lehet teremteni.

- Hosszú idő óta érzékelhető a szakemberhiány a városépítési tevékenység szinte minden szektorában. Különösképpen szűk körű a városépítési tárgyú kutatások önálló végzésére alkalmas szakemberek állománya. A korösszetétel alapján – ha gyors beavatkozás nem történik – a hiány további növekedése várható. Emiatt különösen fontos a kutatói utánpótlás-nevelés gondosan kialakított módszereinek alkalmazása. Meg kell keresni azokat a kutatási hajlandóságot mutató fiatal szakembereket, akiktől később hasznos ilyen tevékenység várható, és meg kell találni a módját, hogyan lehet őket fokozatosan bevezetni a tudomány művelésébe. Célszerű lenne például kezdetben gyakorlati feladatokkal megbízni az erre kiválasztottakat tapasztalatszerzés végett, majd tapasztalataiknak és érdeklődésüknek megfelelő kutatási feladatokkal ellátni. A gyakorlati és elméleti tevékenység párhuzamosságát különösen fontos minél tovább fenntartani a fiatal kutatók esetében, akiket ajánlatos lehet meghatározott ütemezéssel a városépítés más szektoraiba gyakorlatszerzésre kihelyezni; kevésbé a tervezés, mint inkább a megvalósítás és az igazgatás területére. Megfontolandó lehet a különböző kutatóhelyek közötti időszakos kádercserre, elősegítendő a tudományos továbbképzés különböző formáiban való részvétel, és azoknak a lehetőségeknek a megragadása, amelyeket az idősebb kutatók tapasztalatainak átadása jelent.
- Az elméleti tevékenységet vonzóbbá teheti és általában az egész szakterület fejlődését elősegítheti, ha sikerül megnövelni a kutatási eredmények eléréséhez fűződő érdekeltiséget. Ennek egyik módja az, ha a kutatási anyagok egyszerű nyilvánosságra hozása mellett azok megvitatásában, értékelésében – ami jelenleg igen elhanyagolt – minden arra érdemes munka részesül. A kiemelkedően fontos témákról eddig is általában évenként tartott tudományos konferenciák, tanácskozások rendszere akkor érheti el célját, ha – kellő előkészítés után – az ott kiérlelt javaslatok érvényesítése, gyakorlati végrehajtása valóban elkezdődhet. Ehhez az szükséges, hogy a javaslatok konkrét és realizálhatók legyenek, azok pedig, akiknek a végrehajtás a feladatuk, kellő komolysággal fontolják meg azokat. A tudományos tanácskozásokat rendező szervek kötelességévé kellene tenni, hogy a javaslatok sorsáról tájékozódjanak, az eredményeket értékeljék stb. Nemcsak ebben a tekintetben, hanem általában is kívánatos a kutatási eredmények utólagos ellenőrzése: meghatározott idő-

közönként a tapasztalatok értékelésével megvizsgálendő, mennyire voltak hasznosíthatók a gyakorlatban az elméleti munkák javaslatai, a prognózisokat tartalmazó kutatások esetében pedig az azokban található előrejelzések egybevetendők a kialakult állapotokkal.

- Annak érdekében, hogy a városépítés elméleti művelése ne elvont ismereteket, hanem település-állományunk adottságait figyelembe vevő elveket eredményezzen, olyan információs bázis szükséges, amely sokoldalú és megbízható képet ad városaink helyzetéről, illetőleg annak alakulásáról. Hasonlóképpen fontos a városrendezési tervek megvalósulásának figyelemmel kísérése és az e tekintetben észlelt jelenségek rendszerezése. A városaink helyzetét megvilágító adatszolgáltatás célszerűen alapulhat a városrendezési terveket megelőző vizsgálatok anyagaira, a különböző időkben végzett vizsgálatok összehasonlítása pedig a folyamatokat érzékeltetheti. Az országos tervtár anyagának erre a célra való fokozott hasznosítása kívánatos lenne. A tervek megvalósulásáról a karbantartási műveletek tapasztalatai alapján lehet képet kapni. Városaink helyzetének és történeti fejlődésének közelebbi megismerése érdekében támogatni kellene városmonográfiák készítését; ennek fontossága már korábban igazolódott. A hazai állapotok értékelése mellett a kutatások másik forrása a külföldi szakirodalom és megvalósult alkotások tanulmányozása; ehhez jelenleg megfelelő dokumentációs háttérrel rendelkezünk. Érdemes lenne meggyőződni róla, hogyan hasznosul-e a színvonalas szolgáltatás amelyet témadokumentációs összeállítások készítésére is kívánatos lenne alkalmassá tenni.
- A szakember-utánpótlás tervszerűsége érdekében a városépítési graduális és posztgraduális képzés számára jelenleg fennálló keretek kitöltése végett mind tartalmilag, mind pedig a gyakorlati követelményekhez való igazodás tekintetében fejlesztésre van szükség. Meg kell találni a módját, hogyan lehet a szakterületet az egyetemi hallgatóság

számára vonzóvá tenni. Az oktatás egyoldalú tervezési irányultságán változtatni kell; kifejlesztendő a kutatási hajlam, és fel kell kelteni az érdeklődést a megvalósítás kérdései iránt. Gondoskodni kell arról, hogy az egyetemet végzettek elhelyezkedésénél jelenleg fennálló problémák megoldódjanak, egyeztetve a tényleges szakember-szükségletet, a fejlődési lehetőségeket és az egyéni kívánságokat. Elősegítendő továbbá, hogy a második diplomát szerzett városépítési szakemberek munkahelye megfelelően honorálja végzettségüket, és olyan beosztásba helyezze őket, ahol megszerzett ismereteiket legjobban hasznosíthatják.

* * *

Mint szakterületünk fejlődése szempontjából legfontosabb teendőre, a települési problematikában érdekelt ágazatok és tudományok illetékességének és feladatainak sürgős tisztázására ismételten felhívjuk a figyelmet. A városépítés a múltban — ezt is bemutattuk — sokszor volt kénytelen átvállalni saját tevékenységi területén kívül eső feladatokat; ez különben napjainkban is előfordul. Azok a bírálatok, amelyekben a hazai városépítés főleg az utóbbi időben részesül, nem egy esetben ezeknek a kényszerű vállalásoknak szükségszerűen ki nem elégítő teljesítésére vezethetők vissza. Emiatt és más okokból is a korábban komoly társadalmi megbecsülést élvező városépítés szakmai presztízse mélyen lesüllyedt. Ez nemcsak a működés hatékonyságát csorbítja, hanem a szakterület művelésétől való elfordulásra is készítet és a szakember-utánpótlást megnehezíti. A városépítés számára így létkérdéssé vált a településekkel foglalkozó szakágak közötti helyzetének, sajátos feladatainak napjaink követelményeivel és lehetőségeivel összehangolt tisztázása. Ez nem csupán szűk szakmai érdek, hanem a hazai településfejlődés tervszerűsége és zavartalansága számára is nélkülözhetetlen.

JEGYZETEK

1. Egyik legkorábbi felvetés Perczel Károly: Jegyzetek Magyarország tájrendezéséhez (Új Építészet 1947). A hálózati kölcsönhatások áttekintésével készült 1946 és 1948 között Budapestnek a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által elkezdett és az ÉTI által folytatott általános városrendezési terve, amely már a fővárosi agglomeráció, a mostani Nagy-Budapestnél sokkal nagyobb terület problémáit is feltárja és ad ezekre javaslatokat.
2. Érdekes, hogy bár az elsődleges cél a meglévő ipari centrumok, Miskolc, Salgótarján és Ózd általános rendezési tervének táji összefüggésekbe való helyezése volt, ebben a tervben szerepel először a mai Kazincbarcika helyén egy új város létesítésének szükségessége az ebből származó összes következmények kimutatásával. Az új város létesítése természetesen alapvetően megváltoztatta a fennálló településhálózati adottságokat.
3. A településrendezés tervezési módszereinek alapjai (Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények I. kötet, 3–4. szám, 1958.)
4. A legkorábbi magyar nyelvű közlés Preisich Gábor—Sziemly Károly: A magyar városok városkörnyéke tervezésének irányelvei és metodikája (Településtudományi Közlemények 4. szám, 1953.), majd pedig Perényi Imre—Faragó Kálmán—Major Jenő: A városkörnyék-tervezés metodikája (Településtudományi Közlemények 8. szám, 1956.).
5. A korábbi kutatások eredményei összefoglalta és a témával kapcsolatos feladatokat körvonalazta a Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottságának és a Magyar Urbanisztikai Társaságnak 1977. október 18–19-én „Agglomerációk fejlesztése és rendezése” címmel tartott tudományos tanácskozása. Ennek részletes ismertetését l. a Településtudományi Közlemények 28. számában, 1978.
6. Az Építésügyi Minisztérium kiadványa.
7. A vizsgálatokat kezdeményezte és metodikájukat kidolgozta: Papp Imre, majd ugyanő kezdeményezte a városmonográfiák kiadását.
8. Jellemző példa erre a gépkocsi-telítettségre való tervezés követelményének megjelenése, ami a 21. századra prognosztizált igények kielégítését jelentette. Ugyanakkor a szükséges lakások számát 2 fő/szoba mutató alapján számították, vagyis egy már akkor is túlhaladott helyzetet irányoztak elő a városrendezési tervekben. Így a méretezések és viszonylatok teljesen irreálissá váltak, amin különböző mesterségbeli fogásokkal, a követelmények megkerülésével igyekeztek úrrá lenni a tervezők.
9. A Magasépítési Tudományos Egyesületben 1949–50-ben ezzel a témával foglalkozó munkacsoportot Visonai Miklós vezette. Az ottani megállapításokat továbbfejlesztette a VÁTI „A beépítés mértékének gazdaságossága területfelhasználási és közművesítési szempontból” című 1953-ban kelt kiadványa (készítette: Korompay György).
10. L. Perényi Imre—Meggyesi Tamás: A lakóterület beépítési sűrűségének vizsgálata (Településtudományi Közlemények 29. szám, 1980.).
11. A témát összefoglalja az MTA Településtudományi Bizottsága és a Magyar Urbanisztikai Társaság 1974. október 10-én „A városépítés ökonomiai vetületei” címmel tartott szakmai vitaulése (Településtudományi Közlemények 25. szám, 1975.).
12. Az első ilyen közlés Fürst János—Granasztói Pál—Pogány Frigyes: „Városépítészet” c. tanulmánya (Településtudományi Közlemények 7. szám, 1955.). Ezután Pogány Frigyes és Granasztói Pál gazdag szakirodalmi munkássága fejlesztette tovább a témát.
13. A városok komplex osztályozására a tervezési elvek differenciálása érdekében Perényi Imre: A város lakóterülete című könyve tett legkorábban kísérletet (1954.).
14. L. Granasztói Pál: A magyar városközpont-kutatás eddigi munkálatairól (Településtudományi Közlemények 15. szám, 1963.).
15. L. Perényi Imre—Faragó Kálmán: A racionális városnagyságok meghatározásának elvei (Településtudományi Közlemények 12. szám, 1960), valamint ugyanezeketől a szerzőktől: A racionális településnagyságok kialakulásának lehetőségei Magyarországon (Településtudományi Közlemények 15. szám, 1963.).
16. Első ízben az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság által létrehívott munkabizottság foglalkozott átfogóan a rekonstrukció problémáival (A városi rekonstrukció műszaki-gazdasági elveinek kialakítása 1964–65), majd ez folytatódott „A városi rekonstrukció műszaki-gazdasági elveinek iparterületi vonatkozásai” címmel 1966–67-ben. Összefoglaló jelleggel Faragó Kálmán: A városrekonstrukció értelmezéséről és a városszerkezet korszerűsítését célzó rekonstrukciós feladatokról (Településtudományi Közlemények 25. szám, 1975.) c. tanulmánya tárgyalja a kérdést.
17. Az MTA Településtudományi Bizottsága és a Magyar Urbanisztikai Társaság „A városépítés és az építési technika kölcsönhatásai” című konferenciája 1971. február 4-én (anyagát ismerteti a Településtudományi Közlemények 23. száma, 1971.).
18. Granasztói Pál: Zöldterületek tervezése magyar településtervezési vonatkozásban (Településtudományi Közlemények 6. szám, 1954.). A későbbi fejlesztéseket összefoglalja Hörcher Ferencné: Lakóterületek zöldfelület-méretezésének revíziója (Településtudományi Közlemények 27. szám, 1978.).
19. Perényi Imre: Településtervezés. Városépítéstan II. rész.
20. Perényi Imre: Városépítéstan.
21. A lefordított külföldi szakkönyvekben legtöbbször nem válnak el egymástól az építési, építészeti, városépítési és városépítészeti vonatkozások.
22. Így például Budapest általános rendezési terveinek hatása minden időben kimutatható a tervezési gyakorlatban.
23. Például az első új városok tervezésének idején tisztázatlanok voltak a közintézményellátás tekintetében a szükséglet, a méretezés elvei, hasonlóképpen az ipari és lakóterület elválasztó védőterület méretei, kialakítása stb. Így a tervezésnek ezeket a kiindulási adatokat esetenként kellett az akkor rendelkezésre álló eszközök és lehetőségek között eldöntenie, tehát kutatást folytatnia.

A MAGYAR VÁROSSZERKEZETEK JELLEGZETES VÁLTOZÁSI TENDENCIÁI

VÁZLAT

Dr. PERÉNYI IMRE
a műszaki tudományok doktora

Az elmúlt közel négy évtized hatékony erőfeszíté-
seinek eredményeképpen jelentős és alapjában véve
kedvező változások mentek végbe hazánkban a váro-
sodás és a városépítés folyamatában, a városi hálózat
struktúrájában: a városi népesség számszerűleg jelen-
tősen emelkedett (aránya az össznépességhez viszo-
nyítva 32%-ról 54,4%-ra nőtt), a városok száma majd-
nem megduplázódott (109 város, szemben a felszaba-
dulás előtti 56-tal), izmosodtak a városhálózat fóku-
szai, a nagyvárosok (a nagy és közepes nagyságú vá-
rosok száma megkétszereződött), új, tervszerűen és
komplexen épülő ipari városok jöttek létre, a város
nélküli térségekben várossá fejlődtek a nagyközségek,
kialakultak a rekreáció központjai, az üdülővárosok
és üdülőközségek.

A városaink fejlődését kísérő folyamat főbb jellem-
vonásai: a lakosság számszerű növekedése és foglal-
kozási átrétegződése, a gyors területi növekedés, az
iparfejlesztés és növekvő káros hatásai, a növekvő
infrastrukturális fejlődés (mely elsősorban lakáscentri-
kus), az ellátási-szolgáltatási színvonal növekedése,
a lakosság kommunikációs és rekreációs igényének
növekedése, a jelentős ingavándor-forgalom (az in-
gázók 2/3-a városba ingázik).

Hazánk elmúlt évtizedeinek városfejlesztési te-
vékenységében nagy segítséget jelentett a nemzet-
közi, de mindenekelőtt a szovjet városrendezés el-
mélete és a gyakorlat sokrétű tapasztalatai. Termé-
szetes, hogy bár a célok és a fejlődés tendenciái
többnyire azonosak voltak, a fejlődésnek az adott-
ságok eltérő volta miatt sajátos nemzeti vonásokat
is kellett volna tartalmaznia. A háború utáni első
évtizedben a nemzetközi (így a szovjetunióbeli)
tapasztalatok átvételében mechanikus alkalmazás
volt tapasztalható, és csupán a későbbiekben kezd-
tek formálódni — ha ma még bátortalanul is — a
magyar városépítés sajátos vonásai.

Már a második világháború utáni időszak kezde-
tén — nem utolsósorban az Athéni Charta nyomán —
világossá vált, hogy egy-egy településsel csakis regio-
nális összefüggésben, az ország területfejlesztési
(ezen belül településhálózat-fejlesztési) koncepcióra
támaszkodva, a társadalmi-gazdasági célkitűzésekkel
és a megvalósítás lehetőségeinek mérlegelésével
összhangban lehet foglalkozni.

Igy a negyvenes évek végére a regionális össze-
függések fontosságának felismerésére vall hazánk-
ban a Területrendezési Intézet (TERINT) megszer-

vezése. Azóta elkészült több regionális terv, főleg
idegenforgalmi területekre (mint pl. a Balaton,
Nyugat-Magyarország, a Velencei-tó és környéke),
majd az összetartozó megyecsoportok területfej-
lesztési és -rendezési tervei. (A tényleges gazdasági
körzetekre épülő új tájbeosztási elképzelések még
az 50-es években meddő vitába fulladtak.)

A 40-es évek végén a településhálózat egészére
ható néhány figyelemreméltó döntés született — sőt
ezek a megvalósítás stádiumába is kerültek. Az egyik
ilyen döntés eredményeképpen a városoktól a túl-
zottan nagy, főleg tanyás külterületek lecsatolása ré-
vén új falvak, illetve ún. tanyaközpontok létesültek.
Ennek eredményeképpen a felszabadulást követő
húsz évben 3%-kal csökkent a városok területe. De a
70-es években ezzel ellentétes elhatározással több
száz falusi települést a városhoz csatoltak. Ez a dön-
tés — melyet a város nagyságának bővületében hoz-
tak — számos esetben indokolatlan mértékben meg-
növelte a város területét.

Hosszabb előkészítő munkálatok eredménye-
képpen a településhálózat egészére ható olyan el-
határozásra jutottak, amely a magyarországi település-
hálózat aránytalanságának, viszonylagos fejletlenségé-
nek az eddiginél gyorsabb és tervszerűbb felszámolá-
sát célozta meg. Ez végső soron az Országos Tele-
püléshálózat-fejlesztési Koncepció elkészítését és el-
fogadtatását eredményezte. Az 1971-ben kormány-
szinten is elfogadott OTK a jelen ismeretere, a fejlő-
dés prognózisára, tehát egyrészt a helyi sajátos fel-
tételtek és igények ismeretében, másrészt a társadalmi,
demográfiai, népgazdasági technikai fejlesztési ten-
denciák feltárásával az ország településeit a területi
munkamegosztásban betöltött társadalmi-gazdasági
szervező és irányító, továbbá szolgáltató-ellátó sze-
repekörük, vonzásterületük és lakosságuk száma,
valamint technikai-műszaki felszereltségük alapján,
megkülönböztetett településkategóriákba sorolta.

E koncepcióra támaszkodva a 70-es években a
kormányzat az anyagi eszközök koncentrálásával
igyekezett kiigazítani településszerkezetünk arány-
talanságait, torzulásait. Ennek köszönhetően for-
málódott — a településhálózat gerinceként — a kor-
szerűbb városhálózat.

Már a 70-es évek végén kialakult az a nézet, hogy
részben az 1971-es koncepció hatására, részben szem-
léletbeli okok miatt, mind a tervezésben, mind a
végrehajtás során túlzott előnyt élveztek a felsőfokú

központok (a városhálózat fejlesztésére fordított összeg nagyobbik része 20–25 városra korlátozódott). A megyei székhelyekre koncentrált ipari, kereskedelmi, kommunális stb. fejlesztés megnövelte e települések vonzását (évi 2–3%-os lakosságszám-növekedés évi 35–40 ezer ember beköltözését eredményezte), és az új beköltözők igénye növelte az amúgy is infrastrukturális elmaradottsággal küzdő városok belső feszültségét. Lényegesen kisebb anyagi eszközökhöz jutottak a középfokú szerepkört ellátó kisebb városok, nagyközségek, noha szerepük a lakosság életkörülményeinek kiegyenlítetté tételében alapvető fontosságú, mivel oktatási-egészségügyi-kulturális-kereskedelmi stb. vonzáskörzetük számára könnyebben elérhetők. Az OTK 1981. évi felülvizsgálata részben ezek korrekciójára szorítkozott.

A második világháború utáni magyarországi városfejlesztés tervszerűségi törekvéseiben nem lebecsülendő szerep jutott a településtervezési munkálatoknak. Már a 60-as évekre szinte minden város és nagyobb község rendelkezett valamilyen formában általános városrendezési tervvel. Ezek – minden fogyatékoságuk ellenére, melyek mindenekelőtt a nem kellően megalapozott fejlesztési programokból erednek – alapvetően színvonalasak voltak. Noha a tervezés akkori rendje rendelkezett bizonyos rugalmassággal (hiszen a tervek időszakos felülvizsgálatát rendeletek írják elő és ezzel többször is éltek), mégis a fejlesztési alternatívákat nélkülöző tervek a gyakorlat során általában merevnek bizonyultak. (Jelenen új, de még nem kiforrott metodika alapján folynak – most már településcsoportra összpontosítva – tervezési műveletek.)

A terv oldaláról a fejlesztés problémája elsősorban abban jelentkezik, hogy városrendezési terveink nem bírtak kötelező erővel. Ezért az ágazati, csoportos, sőt egyéni érdekek felülkerekedhettek és gyakran ma is felülkerekednek a terv által képviselt közösségi érdeken. Lehetővé vált az ötletszerű változtatás, spontaneitás a végrehajtásban anélkül, hogy – indokolt esetben – újabb koncepció fogalmazódjon meg, és ennek alapján új terv szülessen. Ehhez hozzájárult a helyi szakigazgatási szervek gyengesége, helyenként szakmai képezésük alacsony színvonala, az építésrendszert ziláltsága, de nem utolsósorban sok helyütt a vezetői egyéniség hiánya (hogy ennek milyen a jelentősége, bizonyítja a salgótarjáni rekonstrukció sikere), és a felső szervek túl gyakori „operatív” beleszólása.

Visszatérve a terv szerepéhez megjegyezzük, hogy gondot okozott a népgazdasági tervekkel való egyeztetésük hiánya; ennek következtében hatékonyságuk nem kellő módon jelentkezett. A városrendezés szervező, szabályozó, ellenőrző tevékenységének fogyatékosága miatt általában nem volt kielégítő a tervek környezetformáló jellege. Ez időszak város-

fejlesztésének alapvető fogyatékosága, hogy a lakásépítés és a városépítés nem mindig jelentett egységes folyamatot. Egyrészt az építőipar a létrehozott, kétértelmű kivül kiemelkedő anyagi-technikai bázist nem használja ki kellően a települési környezet – ezen belül különösen a lakókörnyezet – harmonikus, léptékszerű, esztétikus megfogalmazása érdekében, másrészt nem vették kellően figyelembe városaink elavult, de megújítható területeinek sorsát.

Nem érvényesült, vagy nem eléggé érvényesült az az elv, hogy a városok igényelt fejlesztésének és elkerülhetetlenné vált rekonstrukciójának célkitűzései egybeesnek. Pedig ez lényegében a város korszerűvé tételének elválaszthatatlan egysége: a városfejlesztés feltételezi a rekonstrukciót, annak kisebb vagy nagyobb mértékét. Olyan fejlesztést, amely nem tartalmaz rekonstrukciót, nem lehet eredményesnek tekinteni. Ezt éreztük is az utóbbi évtizedben: mind feszítőbb ellentétekhez vezet az új, a mind korszerűbb igénnyel épülő és a régi, mind nagyobb mértékben avuló városrészek, városi létesítmények között.

Nem figyeltek kellően arra, hogy a korszerűtlenné válás jelenleg gyorsuló folyamatá vált. Ez részben a társadalmi-gazdasági-technikai fejlődés, az azzal járó életmódváltozás, életszínvonal-emelkedés következménye. Városaink erkölcsi avulása most gyorsabban következett be, mint a történelmünk során eddig bármikor, és egybeesett városaink többségében épületeinek, közmű és egyéb létesítményeinek műszaki avultságával.

A legtöbb magyar város fejlesztésének-rekonstrukciójának indítékai közül ma már az első helyen a lakásalap mennyiségi és minőségi elégtelensége, tehát az igényekhez képest jelentős számbeli hiánya, nagyszámú aránytalansága és a meglévő lakásállomány elavultsága áll. Ennek szinte járulékos része a közintézményhálózat fejletlensége, kiépítetlensége, területi elhelyezkedésének aránytalansága (amelynek következtében a lakosság korszerű színvonalú ellátásának kiépítése nehézségekbe ütközik) és a közművesítés alacsony foka, a közművek kiépítetlensége következtében az ellátottsági hiány (a szolgáltatások nem teljesegek, a berendezések elöregedésük folytán nem biztonságosak). A rekonstrukciót ma városaink egy részében – főleg nagyvárosokban – különös súllyal indokolhatja a közlekedés problémája, hogy a tömegközlekedés kiépítettségének mértéke (a hálózat sűrűsége, a járművek gyorsasága és befogadóképessége stb.) és a gépjárműközlekedés lehetőségei (utak áteresztőképessége, parkolók hiánya stb.) nem felelnek meg a mindinkább növekvő igényeknek.

A városrekonstrukció indítékai között szerepelnek városrekonstrukciós problémák: a lakóházak, a környezetre káros hatású ipari üzemek és közlekedési létesítmények olyan keveredése, amely kedvezőtlenül

teszi a lakókörülményeket (sőt helyenként a korszerű ipari termelést is akadályozza). Ez súlyosbítja a város egészének vagy a lakott terület egy nagyobb részének tömör, zsúfolt beépítése, a zöldterület elégtelensége, az ipari védőterületek hiánya, a fűtés korszerűtlensége következtében ártalmas hatású városi levegőszennyeződés. Ezek az indítékok fellelhetők szinte minden, a századforduló előtt már létezett városunkra. De sajnos, némi vonatkozásban, még az újabbakra is.

Az elmúlt időszakban városainkban alapvető városszerkezet-formáló tényezővé vált az iparfejlesztés (új ipari területek létesítésével), a lakásállomány fejlesztése (új lakóterületek létesítésével), kisebb-nagyobb mértékben a nagyobb országos intézmények (egyetemek, kórházak stb.) elhelyezése, a közlekedési hálózat korszerűsítése (átmenő forgalmak kivezetése, forgalmi csomópontok stb.) és itt-ott a városközpont-rendszer kiépítése. De nem kisebb jelentősége volt a városkörnyéken fekvő számos településnek a városhoz való csatolása és területük városfejlesztés (ipar, lakás, intézmény stb.) céljára való igénybevétele. Ezek a tényezők összességükben jellemzőek az időszak városfejlesztésére és kisebb-nagyobb mértékben városszerkezeti követelményekkel is jártak.

Különösen négy fejlesztési tényezőt emelnék ki: az iparfejlesztést, a lakásállomány-fejlesztést, a közlekedésfejlesztést és a városközpont-fejlesztést. Az alábbiakban ezekre röviden kitérünk.

*

1. A magyarországi urbanizáció háború utáni folyamatának lendületét kétségkívül nagymértékben a szocialista iparpolitika segítette elő. Eredményeként 1977-re Magyarország nemzeti jövedelmének 58%-át az ipar és építőipar, és csupán 16%-át a mezőgazdaság adja. 1930 és 1980 között a mezőgazdasági és erdőgazdasági dolgozók aránya 61%-ról 18,5%-ra csökkent (emellett kb. egyharmada nem mezőgazdasági tevékenységet végez), az iparban és építőiparban 16%-ról 42,3%-ra (a 70-es években némi csökkenés jelentkezett), a terciér szektorban pedig 23%-ról 40,2%-ra (fele nem anyagi ágakban tevékenykedik) nőtt a foglalkoztatottak aránya. Különösen öröndetes, hogy ez a folyamat nem növelte az ipar örökölt koncentrációját, hanem az iparosításban a deconcentráció elve érvényesült, sőt a folyamat a budapesti ipar bizonyos dekoncentrációjával járt együtt (melynek eredményeképpen az iparban foglalkoztatottak aránya 24,5%-ra csökkent.)

Az 1950-nel kezdődő iparosítás gyorsított ütemű fejlesztést tűzött ki célul, elsősorban a nehézipar, a villamosenergia-termelés és az ezt megalapozó széntermelés fokozását. Ez a célkitűzés részben új

városok (Dunaújváros, Kazincbarcika, Komló, Várpalota), város jellegű lakótelepülések építését (Petőfibánya, Nagybátony), másrészt egyes meglévő ipari városok fejlődését (Miskolc, Salgótarján, Tatabánya, Ózd) igényelte. Emellett új ipari létesítményekkel gazdagodott számos, iparral nem kellően ellátott, vagy ipart nélküli város (Debrecen, Jászberény, Kiskunfélegyháza, Zalaegerszeg, Székesfehérvár, Hódmezővásárhely, Gyöngyös).

Igy az ipar területi elhelyezkedése következtében, egyrészt jelentkeznek a kimondottan ipari városok jellegzetes ipari profillal: részben régiek: (pl. Ózd-kohászat, Tatabánya-szénbányászat), részben újak (pl. Dunaújváros-kohászat, Komló-szénbányászat, Leninváros-vegyipar). Másrészt növekszenek a vegyes jellegű városok kisebb-nagyobb iparral. Míg az előbbieknél nagyobb összefüggő ipari területekkel rendelkeznek, az utóbbiakban az ipari koncentráció kisebb mértékű. Emellett nagy az ipari jellegű telephelyek szórtsága. Így pl. az ország két nagy ipari központjában: *Miskolcon* több mint 50 000 dolgozót foglalkoztató ipar 176 ipari telephelyen, *Győrben* több mint 40 000 dolgozót foglalkoztató ipar 129 telephelyen működik. De számos városban a meglévő ipari terület fejlesztését tervszerűen hajtották végre. Ezek között van pl. a *szolnoki* déli iparterület, melyen nyolc nagy ipartelep helyezkedik el (köztük a Vegyiművek, a Cukorgyár) közel 10 000 dolgozóval. (Emellett északon egy új kisebb ipari terület jött létre.) Hasonló a *debreceni* déli ipari terület fejlesztésének körülménye.

Számos új ipari terület is létesült. Így pl. *Miskolcon* kiépült a keleti ipari terület könnyűipar és élelmiszeripar számára. *Győrben* a város keleti részén helyezkednek el a régebbi és újabb ipari területek, közöttük van a Győri Vagon- és Gépgyárat magába foglaló korszerű ipari terület. *Székesfehérvár* ipara több jelentős új ipari területen van: a legnagyobb délkeleten, ahol a Könnyűfémmű, a Videoton és az Ikarus gyáregységei helyezkednek el. *Kaposváron* az 50-es évekkel kezdődő ipari fejlődése során két új ipari terület létesült: az északnyugati és az északkeleti. Az utóbbi az újabb, a város legnagyobb ipari üzemeit (Rádiócsőgyár, Mezőgazdasági Gépgyár, Finommechanikai Vállalat) foglalja össze. Nem mindig vették figyelembe azt az igényt, hogy az újonnan létesítendő, illetve fejlesztendő ipari területek káros hatásai ne rontsák a lakosság életkörülményeit. Ennek betartása messze nem mindenütt sikerült. (Pl. Debrecenben az új északi ipari terület a debreceni Nagyerdő rovására fejlődik.)

A 70-es években a nagy ipari központokban a munkaerőhiány kritikussá vált, a mezőgazdaság nagyüzemi fejlesztésének sikerei pedig a helyi munkaerő egy részének szabaddá tételét eredményezték. Ez újabb helyzet elé állította az iparosítási politikát:

a felszabadult munkaerőnek a munkaalkalom megteremtése lehetőleg helyben történjen. A vidék iparosítása a népgazdaság alapvető kérdésévé vált, mivel egyrészt a kisebb települések eltartóképeségének növelése csökkentheti a városokra nehezedő infrastrukturális beruházások terhet, másrészt az ingavándor-forgalom csökkentése a szabadidő növekedését eredményezheti. Ezt kétségkívül elősegítette az iparban egyre inkább erősödő tendencia, amely a nagyüzemek mellett félkész áruk, alkatrészek gyártására specializált szerelő vagy bedolgozó jellegű munkát igénylő kisebb üzemek létesítésére irányult. Mindez a decentralizált, az integrált ipari-mezőgazdasági fejlődéshez vezet. (Ma a mezőgazdasági nagyüzemekben 125 ezer fő végez ipari tevékenységet.)

Az Országos Telephelyforgalmi Központ (VÁTI) közlése szerint a vázolt iparpolitika jegyében a 70-es években több városban új ipar telepedett, így pl. a Magyar Vagon- és Gépgyárnak Szombathelyen (1460 fővel), az Egyesült Izzó RT-nek Pécsen (4000 fővel), a Bakony Műveknek Keszthelyen (200 fővel) leányvállalatai létesültek. A helyi munkaerőforrások felhasználását célozták a kisebb-nagyobb községekben aránylag nagyobb számban végrehajtott ipari beruházások: így pl. a Salgótarjáni Kohászati Üzemek Kisterenyén (267 fővel), a Ganz Műszer Művek Vajszlón (500 fővel), az EVIG Kovácsházán (750 fővel), a Kéziszerszámgyár Püspökladányban (460 fővel), a Magyar Kábelművek Kisteleken (340 fővel), a Csepel Autógyár Szeghalmon (800 fővel), a Pamutnyomóipari Vállalat Bódvaszilason (480 fővel), a Minőségi Cipőgyár Szentlőrincen (300 fővel) és Csengeren (500 fővel), a Fonalkészítő Gyar Bátaszéken (400 fővel), az Újpesti Gyapjűszövőgyár Újfehértón (1115 fővel), a Magyar Gyapjúfonó és Szövőgyár Devecseren (1100 fővel), a Vörös Október Férfiruhagyár Vásárosnaményben (400 fővel), a Budapesti Harisnya-gyár Szeghalmon (500 fővel).

A vázolt folyamat egyik mozgatója lett a 70-es években az ország urbanizálódásának. A községek városá válási folyamata is felgyorsult: a városi hiányos térségekben az utóbbi évtizedben ily módon 20 város keletkezett. Ezt egyrészt Budapest és a legtöbb nagyváros munkaerőtartalékainak megszűnése következtében végbement ipari dekoncentráció (főleg leányvállalatok létesítése útján) eredményezte (1980-ra e városokban az aktív keresők 46,6%-a az iparban és az építőiparban, és mindössze 13,5%-a a mezőgazdaságban dolgozik!). Másrészt a folyamatot életre hívta az az életszínvonal-politika, illetve annak végrehajtása, melynek eredményeképpen a falvakban „városi” jellegű infrastruktúra jött létre (intézményhálózatok, közművek, közüzemek és

egyéb létesítmények révén). 1983-ban újabb 13 község kapott városi rangot.

Az ipari termelés növekedése — a védőtávolságok elégtelensége és a technológiai hiányosságok folytán — a környezetre többnyire kisebb-nagyobb mértékben zavaró, káros hatással járt. A füst-, por-, gáz-, gőz- stb. képződés gyakran beszennyezi a városok levegőjét (pl. az ülepedő por megengedett felső határa $150 \text{ t/km}^2/\text{év}$, ezzel szemben az 1977. évi adatok szerint ez az érték Tatabányán 466,8; Ózdon 295,2; Szegeden 261,6; Győrött 200,4; Miskolcon 194,4), az ipari szennyvizek a folyókat szennyezik (folyóink némelyike szennyvízcsatornává vált), az ömlesztett ipari hulladék a talajt és azon keresztül az ivóvizek nyerőhelyeit (pl. a váci szennyeződés), növekszenek a zajforrások stb.

2. A II. világháború utáni első években Magyarországon az építési tevékenység a városokban a háborús károk felszámolására korlátozódott. Az első lakóházak, majd lakóházcsoportok építése a városok munkáslakta területén kezdődött, részben Nagy-Budapest területén (Újpesten, Kispesten, Csepelen), a bányavidékeken (Várpalota, Petőfibánya stb.) és az iparvidékeken (Miskolcon, Pécsen stb.) történt.

Az 50-es években már egy-egy összefüggő területen 300–800 lakás épült, az évtized végén már 1–2000 lakású egységek sem voltak ritkák. A 60–70-es években szinte városméretű összefüggő lakóterületek létesültek kezdetben többnyire a városok peremén, szanalást nem igénylő beépítetlen területeken. Ezzel a városok beépítési területe erősen megnőtt. A későbbiekben az új lakóegységek létesítése a gyéren beépült vagy szlömösödő területek igénybevételeivel a város belső területeihez egyre közelebb folyik mind Budapesten, mind a nagyobb vidéki városokban (Debrecen, Szeged, Kecskemét, Székesfehérvár, Szombathely stb.).

Gyakran az új lakóterület helyének kiválasztása, szerkezete, morfológiai felépítése nem kellően illeszkedik a város meglévő struktúrájához. Ez több vonatkozásban is jelentkezik. Így pl. nem volt ritka az építés szennyezett levegőjű területen, zajos környezetben, kedvezőtlen irányban széthúzta a város területét, nem vette figyelembe a kialakult úthálózati rendszert és nem kapcsolódott szervesen a meglévő főútvonal-hálózathoz és tömegközlekedési rendszerhez, ráépült vasútvonalra és a nagyforgalmú bevezető útra stb. És sajnos igen gyakran a beépítés idegen jellege folytán (középmagas beépítésével) a város morfológiai egyensúlyát veszélyeztette.

Ezek a városrészek — szinte városméretű lakónegyedek — az akkori felfogás szerint korszerű megfogalmazásban létesültek. Ez vonatkozna a lakások összkomfortos kialakítására, a terület magasfokú infrastrukturális ellátására, területi-hálózati rendszerükre.

Az új lakóterületeken alkalmazott területi-hálózáti rendszerekre az 50-es 60-as években kétségkívül hatottak az akkoriban ismert elvi rendszerek: így az angliai ún. „szomszédási egységek” rendszere (közük talán a legkonzekvensebben megfogalmazott zárt rendszerben a budapesti „József Attila-telep”) és a szovjet „rajon-mikrorajon” tervezési elv (az utóbbinak egyik talán legjellegzetesebb példája a szigetszentmiklósi lakótelep egy-egy egysége).

Alkalmazást nyert nálunk is az olyan elrendezés is, amely az infrastruktúrát (utakat, közműveket) mint *lineáris szerkezetet* teszi a lakóterület szervezésének alapjává, melyre ráépítik a lakókomplexumokat és az azokat kiszolgáló ellátási intézményeket (pl. a budapesti újpalotai lakónegyed, a győri Kun Béla-lakónegyed).

A lakóterületek belső úthálózati rendszere hierarchikus felépítésű (helyi forgalmi utak, gyűjtőutak és lakóutak, esetleg kerékpárutak). A város közúti és tömegközlekedési hálózatával azonban nem mindig voltak szinkronban. Külön vezetett gyalogosutak csak a későbbi tervekben találhatók (pl. budapesten a kaszásdűlői egységben). Az alapfokú és középfokú intézményellátás a meglévő lakójellegű városrészekhez viszonyítva teljesebb. (Mégis gyakori problémát jelent a komplexitás megvalósításának időbeli lemaradása. Ennek eredete többnyire az építési kapacitás krónikus elégtelensége. De mindinkább közrejátszik a járulékos építkezések költségeinek nem indokolt magas volta. Ennek oka az utóbbi ideig többek között a középületek szétaprózása.) Zöldterületi ellátásuk is kedvezőbb, noha azt nem lehet elégségesnek tekinteni (sőt azt is nagyobb mértékben az aláméretezett parkolóhelyek veszik igénybe). A közművesítés — többnyire távvezetékes rendszere — is biztosítja a lakások összkomfortos jellegét.

A lakótelepek bruttó és nettó laksűrűsége többnyire igen magas (így pl. Budapesten a zuglói lakónegyednek 485 fő/ha bruttó laksűrűsége, az óbudainak 481 fő/ha, az újpestinek 455 fő/ha, a kispestinek 446 fő/ha). Ez egyrészt a középmagas beépítés szinte általánossá válásának eredménye a 70-es években (pl. a zuglói lakónegyed lakásainak 90%-a 11 szintes, illetve ennél magasabb házakban van elhelyezve), másrészt a kert- és sportlétesítmények, az intézményellátás és gépkocsiparkolás területigényeinek aláméretezése.

Ami az új lakóterületek beépítését illeti, az többnyire egyarcú, sematikus, helyenként már szinte falanszter jellegű. Az uniformizálástól igyekezve szabadulni a középváros egy részében újabban egyénibb megoldásokkal találkozunk. (Pl. Zalaegerszegen, Kaposvárott, Nagykanizsán, Veszprémben). Az ebbe az irányba való fejlődést kétségkívül elősegíti a mindinkább igényesebbé váló építettek differenciált igénye. Még kisebb városokban, sőt nagyközségekben

is a magánérs lakásépítésnek szervezetté válása már most is itt-ott figyelemreméltó eredményeket hoz.

A korszerű lakókörülmenyek létrehozása, a kor igényeihez igazodó lakókörnyezet kialakítása egyaránt igényli az elavult lakóterületek korszerűsítését és a város beépítési területéhez újonnan bevonandó területek lakásépítése céljára történő igénybevetését, tehát a fejlesztésnek e két módjának *együttes* alkalmazását. Ezt városrendezési gyakorlatunk egészen a 60-as évek közepéig nemigen alkalmazta: a belső városrészek lakóterületeinek rehabilitációja lemaradott.

Városainkban a lakótelepszerű fejlesztést eredményező extenzív szakasz kétségkívül lezárult. Nem valószínű, hogy folytatódik a lakásállomány fejlesztésének az a módja, mely „nagy együtteseket” hozott létre a város peremén, vagy ahhoz csatlakozóan. Az újabb törekvéseknek mindinkább a differenciált minőségi igények kielégítését kell szolgálniuk. Ez részben kisebb egységekben folyó építkezést, részben a meglévő városrészek felújítását, rehabilitációját kell hogy eredményezze. Az utóbbi években ilyen törekvésekkel már gyakrabban találkozunk.

3. Az elmúlt évtizedekben a várossal összefüggő közlekedésfejlesztés egyik alapvető feladata volt a település, a településkörnyéki és a távolsági közlekedés összehangolt fejlesztése, közöttük kapcsolat és együttműködés kialakítása. Ennek érdekében biztosítani kellett a távolsági utak városon átmenő szakaszának a kiiktatását és egyidejűleg a település közúti hálózattal való megfelelő kapcsolatát, továbbá a távolsági autóbuszjáratok, a vasutak, a víziutak, a légi járatok állomásainak kapcsolatát a helyi közúti és tömegközlekedési hálózattal, végül a helyi és környéki tömegközlekedési hálózat egységes rendszerbe foglalását (pl. a távolsági vasúti pályák helyi érdekű közlekedés céljára való felhasználását). Noha európai mércével mérve jelentős lemaradásról kell beszámolnunk, mégis hazai viszonylatainkhoz mérten jelentős előrehaladás történt.

A főváros közúti hálózatának az országos főútonalálózattal összefüggő műveletei között szerepel a távolsági utak bevezetése, bekötése a város közúti hálózatába, a távolsági utak átkelési szakaszaiból adódó problémák rendezése. Így az M 1-es, M 7-es, M 3-as autópályák korszerű bevezetése elkészült. Az M 5-ös bevezetése folyamatban van.

Az átmenő forgalom kiiktatása terén, ha lassan is, de történt némi előrehaladás vidéki városainkban. Ezek közül talán a legjelentősebbek: a 8. sz. utat és a balatoni forgalmat Veszprém körül elterelő körút építése; Tatabánya, Győr, Komárom az M 1-es út építésének előrehaladásával megszabadult a nagyarányú átmenő forgalomtól; ilyen védelmet élvez az M 3-as út mentén Gödöllő és Hatvan, az M 7-es mentén Székesfehérvár, a 4. sz. út kiigazításával Cegléd és Karcag. A nagyforgalmú kétszám-

jegyű utak egész sorának átkelési szakaszát kivezették a városok belső területeiről: pl. a 61. sz. és 67. sz. utakat Kaposvárról, a 71-es utat Keszthelyről.

Igen jelentős településszerkezeti következményekkel jár a vasúti létesítmények rendszerének módosítása, főleg ha az egyes vonalak megszüntetésével, illetve új nyomvonalra helyezésével, pályaudvarok ki- vagy áttelepítésével illetve átépítésével jár. Jelentős városszerkezeti, városképi vonatkozásai vannak az új győri, debreceni, szolnoki vasúti pályaudvaroknak. Kevésbé jelentős hatású volt a székesfehérvári és a hatvani pályaudvar rekonstrukciója. Fájó három nagyvárosnak: Miskolcnak, Szegednek, Pécsnek ez irányú elmaradása.

Budapest két jelentős távolsági autóbusz-pályaudvarral rendelkezik: a pesti és a budai oldalon. Korszerűek többek között az egrí, a gyöngyösi új autóbusz-pályaudvarok, de ezen a téren még nagy az elmaradás. Kiépülőben van a budapesti repülőtér mély közúti bevezetése, csupán az áteresztőképessége lesz hamarosan elégtelen.

Városaink, nagyoobbrészt főleg a közép- és nagyvárosaink tömegközlekedési eszközök alkalmazását igénylik: a jelenleg alkalmazható eszközök közül az *autóbusz* (esetleg a trolibusz) látszik erre legmegfelelőbbnek. Ez is szinte minden város tömegközlekedési eszköze, vagy a hálózat egyik komponense. Még a kisebb városok is – jelentős ingavándorforgalmuk miatt – igényelték az autóbuszközlekedést. A *közúti vasút*, a villamosvasúti közlekedés alkalmazása általában nagyobb, elnyúlt alakú, több ellentétes oldalon fekvő, jelentős forgalmat keltő területtel, illetve intézménnyel bíró városokban válik indokolttá (házánkban ez ma elsősorban Miskolcra és Pécsre vonatkozik). Az egyedüli hazai metropolisz tömegközlekedési hálózatának kialakításánál a tömegközlekedés gerincét a most kialakulóban levő kombinált vezetőségű *gyorsvasúti* hálózat alkotja (a városkörnyékre földfelszíni, a belső területeken föld alatti vezetéssel) ráhordó jellegű autóbusz-, trolibusz-, illetve vasúti hálózattal kiegészülve. A gyorsvasút-hálózatnak már most meghatározó szerepe van a főváros városszerkezetének fejlesztésében, területi terjeszkedésében, nagy személyi forgalmat lebonyolító lakóterületek, ipari területek, országos és helyi intézmények elhelyezésében. A budapesti átlagos napi forgalmat 5,3 millió utazással lehet jellemezni, melyből 88,4% a belső forgalom. Az utazások 84%-a tömegközlekedési eszközökkel bonyolódik le (noha a fővárosban jelenleg 260 ezer személyautó van – az 1964. évinek ötszöröse), melynek 30%-át a metró adja. A fővároson kívüli területről napi 310 ezer utas érkezik a fővárosba, 81%-uk tömegközlekedési eszközök igénybevételével érkezik. A tömegközlekedési hálózat jó kiépítésére jellemző még a nagy átlagsebesség (10%-kal nagyobb, mint más európai nagy-

városban). Egyes irányokban azonban nagy a csúcsidei telítettség (a Rákóczi úton napi 350 ezer utas). A több mint ezer km hosszú tömegközlekedési hálózatból a metró csupán 25,3 km.

A belső úthálózat korszerűsítése terén jelentős a lemaradás, főleg közlekedérendészeti megoldásokkal (a sűrű úthálózat egyirányúsításával, jelzőlámpás forgalomirányítással) találkozunk. Ott, ahol az út menti beépítés is változott (esetenként – ahol a meglévő beépítés fennmarad –, árkádostítás révén) az utak áteresztőképességének növelése érdekében az útfelületek szélesítésével találkozunk. Többzintes forgalmi csomópontok elsősorban Budapesten nyertek alkalmazást – sajnos aláméretezett áteresztőképességgel – és több vidéki városban (pl. Győrben, Debrecenben) főleg a vasúti pályák fölött átvezetve. Új tehermentesítő útvonalak, útkiigazítások ugyancsak számos városban létesültek (Békéscsaba, Kecs-kemét, Debrecen), gyalogaluljárók egész rendszerre épült Budapesten, ezenkívül néhány vidéki városban is. Hasonlóan parkolóhelyek a belvároshoz tapadóan több helyen létesültek, de parkolóház alig néhány. Gyalogutak többnyire a történelmi jellegű belvárosban találhatóak, de helyenként a nagyobb arányú lakóterületi rekonstrukció során is (pl. Budapesten, Újpesten) már előfordulnak ilyen törekvések. A felsoroltak arról tanúskodnak, hogy ez még kevés ahhoz, hogy a régebbi városrészek forgalmi hálózatának hatékony korszerűsítéséről beszélhessünk.

4. Az elmúlt évtizedek városfejlesztése azt is eredményezte, hogy városközpontjaink funkciójában, rendeltetésében alapvető változások következtek be (a funkció többrétűvé vált, ennek következtében magasabb fokú az intézmény-telítettség, nagyobb a látogatottság stb.), ezért a városközpont fejlesztése során mindenekelőtt arra a kérdésre kellett választ kapnunk, hogy a régi városközpont az új feladatoknak meg tud-e felelni. Fennmaradhat-e továbbra is a régi központ és milyen feltételek mellett is, mint a fejlődő város központja, vagy sem?

A korszerű követelmények kielégítése új, vagy csupán azt kiegészítő városközpont létesítésével érhető-e el? Ilyen fejlődés következtében lehetségessé válik, hogy többközpontos rendszerű településsé alakul át a város.

Házánkban a rekonstrukcióra érett városközpontoknak lényegében három fajtája különböztethető meg. Az *egyik* esetben a városközpont kiterjedése elégtelen az újabb igények kielégítésére, szerkezete kiforratlan, beépítése nagyoobbrészt avult és város-történelmi-városépítészeti szempontból nem jelent különösebb értéket. Azonban a rekonstrukció során kisebb-nagyobb kötöttséget jelenthet az egyes épületek és építmények gazdasági értékének eltérő volta. A *másik* eset akkor áll fenn, amikor a történelmi városok központja, városmagja, noha ugyancsak

nem tudja az újabb igényeket kielégíteni, de egészükben vagy nagyobb részükben műemlékeket, műemléki együtteseket, védett városképeket, városszerkezetet tartalmaz; a *harmadik* eset a spontán fejlődés során létrejött nagyvárosok és nagyvárosi agglomerációk városközpont-rendszerének kialakítási igényéből adódik.

Az első csoportba sorolható városközpontok többnyire a XIX. századi eredetű ipari városokban, illetve az iparosodás következményeképpen hirtelen fejlődő településekben (pl. Salgótarján, Ózd, Tatabánya, Nagykanizsa), vagy az alföldi nagyvárosokban (Kecskemét, Békéscsaba, Szolnok, Nyíregyháza) találhatók. A *második* csoportba azoknak a régebbi kisebb-nagyobb városoknak történelmi városközpontjai sorolhatók, amelyeket egészben vagy részben megkímélt az urbanizálódás XIX–XX. századi kedvezőtlen rohamra, és így ma jelentős történelmi és művészi értéket képviselnek. (Pl. Sopron, Eger, Veszprém, Kőszeg, Székesfehérvár, Pápa, Sárospatak, Szentendre, Pécs). A *harmadik* csoportba több százezer illetve millió lakosú települések, illetve településképződmények tartoznak, melyek tervszerű fejlődését, a lakosság javuló életkörülményeit nagymértékben egy hatékony központrendszer kialakításával lehet elősegíteni (ez Budapestre és nagyobb településagglomerációk közül elsősorban Miskolcra vonatkozik).

Az *első* csoportba tartozó rekonstrukció a városközpont új tartalmából fakadó funkcionális követelmények kielégítésének szükségességéből fakad, tehát kisebb vagy nagyobb mértékű átépítésének, illetve bővítésének igényéből vetődik fel. A megoldás a meglévő központ adottságaitól függ: mindenképp attól, hogy van-e elég terület, illetve területbővítési lehetőség. Így pl. Salgótarján, Szekszárd, Zalaegerszeg városközpontja helyben épült újjá, Kecskemét, Nagykanizsa, Szolnok, Békéscsaba városközpontja a környező terület bontásával bővült. Szükségessé vált az egyesült több település városközpontjainak kiegészítése új központtal Tatabányán, Mosonmagyaróváron.

Kisvárosok városközpontjai többnyire nem épültek át, de néhány új épülettel kedvezően egészültek ki. Így Balassagyarmat, Szarvas, Mohács, Tapolca, Sátoraljaújhely városközpontjai megtartották a város léptékéhez igazodó jellegüket. De a város csoport központjainak rekonstrukciója is tartalmaz negatív példákat, Gyöngyösön és Gödöllőn a nagy építési kedv ellenére e városok elmulasztották központjaik koncepciózus kiépítését.

A *második csoportba* tartoznak a történelmi városok központjai, városmagjai, melyek szerkezete, beépítése egészen vagy nagyobb részben történelmi és művészi értéket képvisel; műemlékeket és műemléki együtteseket, védett városszerkezetet és város-

képeket. A régi városok központjait a modern városi tömegközlekedés, városhigiéna, városi ellátottság stb. kívánalmainak megfelelően igazítani önmagában is nehéz feladat, s még nehezebb, ha mindez azzal a követelménnyel párosul, hogy emellett meg kell őrizni mindazokat az értékeket, melyeket a múlt még meghagyott számunkra mint történelmünk, kultúránk, művészetünk értékes hagyatékát. Az alapvető megoldás lényege a konzerválás és a korszerűsítés követelményeinek ésszerű egyeztetése. Ennek a vezérelvnek figyelembevételével folyó munkálatoknak számos pozitív példáját lehet megemlíteni gyakorlatunkból. Ilyenek például a Sopron, Kőszeg, Eger, Vác, Szombathely, Pápa, Szentendre rekonstrukciója, illetve védeleme érdekében végzett munkálatok. A megoldás természetesen településenként más és más, mivel a történelmi városközpontban a korszerű igények kielégítése kisebb vagy nagyobb nehézségekbe ütközhet. Helyenként sikeresen oldották meg az új középületek elhelyezését is; pl. Szombathelyen városháza és szálloda elhelyezését, Egerben áruház elhelyezését.

A rekonstrukció során abból az alapjában helyes elvből indultak ki, hogy a történelmi városközpont kötöttségei miatt teljesértékűen nem lehet kielégíteni a funkcionális követelményeket, a követelmények kisebb vagy nagyobb része rendszerint a történelmi városközponton kívülre szorul. Ilyen megoldással találkozunk pl. ugyancsak új áruházak elhelyezése esetén Sopronba, Székesfehérváron.

Több olyan kisebb városunk van, amelynek központjában, illetve a központhoz csatlakozóan várak, várkastélyok, kastélyok illetve azok romjai vannak (Sárvár, Tata, Gyula, Siklós, Kőszeg, Keszthely, Sárospatak, Esztergom, Mosonmagyaróvár, Körmend, Hatvan). Ezeknek az objektumoknak bekapcsolása az újjáformálódó városközpontba sajátos egyéni ízt és bájot kölcsönöz e városoknak. Így pl. a városközpont rekonstrukciója során Sárvárnak a vár körüli központja kitisztult és léptékszerűen kiegészült. A tatai városközpont-hoz kapcsolódó tó és vár érdekessé tette a városközpont-együttest, noha kissé zavarosan hat a központot kísérő magasabb épületek brutális mérete.

A történelmi városközpontban lehetőleg még azt is igyekeztek megőrizni, amit az idők során a múlt csak töredék formájában hagyott a jelenkor számára. Sok történelmi városközpontunk gazdag ókori és középkori emlékekben. Ezek feltárására nagy súlyt helyeztek. Ha mód volt, igen előnyösen vették figyelembe e történelmi hangulatban a növényzetet, a terepfelzárkózást, a burkolatot a romkertek, rommezők létesítésekor. Egy-egy épület-, illetve épületcsoport-maradvány, rom városképbe való bekapcsolásának több sikeres példája van (pl. budapesti Várnegyed, Szombathely). Azonban számos esetben

zavaróan hat a feltárások bemutatására való törekvés az épületek homlokzatain (pl. a budai várnegyed).

A harmadik csoporthoz tartozik a nagyvárosok és nagyvárosi agglomerációk városközpont-rendszerének kialakítása. E települések, településagglomerációk eltérő körülmények között létrejött különböző vonásokkal bírnak. Mégis alapvetően több típus különböztethető meg.

A nagyvárosi képződmények egyik típusa az aránylag tömör, egybetartozó település: belső magjukat legtöbbször aránylag lassúbb fejlődés, a külsőbb területeket az utóbbi évtizedek gyorsabb urbanizálódási folyamata hozta létre. A régebbi eredetű központi városmagok beépítése többnyire tömör, jellegük és rendeltetésük általában vegyes, úthálózati rendszerük és közműveik nagyrészt elavultak. Növekvő központi szerepkörük révén mint több intézmény elhelyezésének igényét kell kielégíteniük, és ezt általában lakójellegük rovására érik el. Így is azonban egyközpontosságuk révén nehezen oldják meg feladataikat, noha kétséggel a középfokú ellátás központjai az új városrészekben tehermentesítik az összárosközpontot. Szabad területeket keresve az új központi intézmények jelentős részét szétszórják a város területén ahelyett, hogy többlépcsős városközpont-rendszer kialakítására törekednének. Az öt nagyváros közül négyet — és pedig Szegedet, Pécsét, Debrecent és Győrt — e típushoz tartozónak kell számítani.

A nagyvárosi képződmények másik típusában a városmagok több területen helyezkednek el, számuk részben attól függően alakult, hogy hány település hozta létre a várost. Egybeépülésük során így e településképződmények több kisebb-nagyobb jelentőségű centruma jelentkezett. A városi élet némi önállóságát főleg azok a központok tartották meg, amelyek valamikor jelentős települések voltak, és így megvan folyamatosságuk történelme és bizonyos mértékben történeti értékű, esetleg műemlék értékű központi magjuk. E városmagokat különböző időszakban létesült, a létesítmények jellege és kora szempontjából nem homogén városrészek veszik körül. E típushoz tartozik hazánk egyedüli metropolisa, Budapest, amely hosszas agglomerálódási folyamat eredményeképpen jött létre. A múlt század második felében zajlott le Óbuda, Buda és Pest egyesítése. Ezzel egyidőben a Fővárosi Közmunkák Tanácsának létrehozása révén a főváros és fővárost körülvevő városok és községek, az ún. Nagy-Budapest egységes másodfokú építési hatósággal rendelkeztek. Így az 1949. évi egyesítésnek a múlt századba visszanyúló előzményei vannak. Ezt az aktust követő három évtizedben az agglomerálódás folytatódott, újabb területeket illetve településeket (most is városokat és községeket) foglal magába, azonban anélkül,

hogy a 2,5 millió lakosú budapesti agglomeráció rendelkezne valamilyen a fejlesztést irányító és ellenőrző egységes szervezettel.

Ugyancsak a második típushoz tartozónak számíthatjuk a miskolci agglomerációt, noha a hozzácsatolt települések részvétele a városközpont rendszerében jóval szerényebb.

Végezetül beszélhetünk e települések olyan agglomerálódásáról, amely nem egy, hanem több központi településsel alakul ki. E települések bizonyos funkciói (munkalehetőség, szolgáltatások, bevásárlás, értékesítés stb.) vonzzák a különböző jellegű településeket. Így közép- és kisvárosok, községek és telepek alkotják a képződményt. E csoportos települési rendszernek nevezett település-szervezetek egy része már kialakult (mint pl. Békéscsaba—Gyula—Békés), de együttműködésük, így központrendszerük koncepciójának kialakítására még nem került sor.

Természetesen a fenti tényezők volumene és aránya városenként különböző. A városszerkezet jellege és adottságai is városenként differenciáltak. Így a városszerkezet reagálása az újabb igényekre sem azonos. Ezért szükségesnek tartjuk legalább településcsoportonként a kérdést vizsgálni.

1. A második világháborút követően a legnagyobb fejlődés Budapesttel együtt a magyar városszervezet gerincét képező öt nagyvárosban (Miskolc (211 300), Szeged (174 836), Pécs (173 316), Debrecen (204 691), Győr (127 065) ment végbe.

Az említett öt nagyváros fejlődése — ipari potenciáljuk növelése mellett — alapjában véve lakáscentrikus volt. E városok lakosságtöbbletük elhelyezését, noha eltérő módon, de szinte kizárólag lakótelep-szerű lakásépítéssel oldják meg. Többnyire a környező településeket bekebelezve egy vagy több irányba történő fejlesztéssel, a külső területek erőteljes igénybevitelével valósítják meg az új lakásállomány elhelyezését. Csupán Debrecen oldja meg lakásállományának növekedését nagyjából a beépítési terület határaihoz igazodva, a laza kertés beépítés kicserélésével.

Hogyan bírta ki a történelmi városszerkezet e nagyarányú fejlődést, illetve hogyan alakult át a városszerkezet?

Miskolc a feldszabadulás előtt sem szerkezetileg, sem közigazgatásilag össze nem forrott település-csoportot képezett, melynek külső, munkáslakta területei közművek és utak nélkül, földszintes, barakkszerű lakókaszárnyákkal és falusias jelleggel épültek be. A „tényleges város”, a belváros jellegzetes provinciális kereskedelmi város képét mutatta. A 40-es, 50-es években 11 településnek a városhoz való csatolásával (Diósgyőr, Pereces, Hejőcsaba, Görömböly, Szirma Hámor, Ómassa és mások) megteremtődik a közigazgatási vonatkozásban egységes város. A város erőteljesen az eredeti K—Ny-i tengely mentén fejlődött (ebben az irányban a város több mint 30 km ki-

terjedésű) mind több települést magába olvasztva, a közőket nagyméretű lakótelepekkel sűrűn beépítve, a nagy ipari komplexumokkal szinte összeépülve. Kisebb kiterjedésű az É–D-i tengely menti beépítés, noha az mind erőteljesebbé válik. Így az egytengelyes városszerkezet kereszttengetyessé alakult át. A tengelyek menti fejlesztés túlfeszített közlekedési helyzetet eredményezett, melynek enyhítésére épül az északi tehermentesítő út és a tervezett elterelő út.

Miskolc még mindig egyközpontú város, pedig lakosszáma és területi kiterjedése indokolná a többközpontos rendszerű fejlődést.

A város ílymódon történő szerkezeti tagoltságára – nagy kiterjedése folytán – szükség lenne. A főleg nyugati irányban húzódó lakónegyedek legalább egy kiegészítő központ létesítését igényelnék. A belső városmag – melynek korszerűsítése bártortalanul és nem eléggé koncepciózusan történik – morfológiailag szinte összeroppan a körülvevő nagy kiterjedésű, közép magas beépítésű lakótelepek súlya alatt. Az aránylag nagyobb számú újabb középület elhelyezése több irányban e belső városmagon kívül történik. Mindez nem vall a központ koncepciózus fejlesztésére.

A városi levegő szennyezettsége miatt is különös súllyal jelentkezik a zöldterületek fejlesztése. Az adottságok (pl. a Bükk nyúlványai) kedvező lehetőséggel szolgálnak, de ezzel élnie kellene a városnak. Az *Avas* igénybevétele lakásépítés céljára vitatható, emellett zsúfolt, magas beépítése táj- és helyidegen. A városkörnyék talán legkedvesebb része, üde színtoltja a görömbölytapolcai rekreációs terület, kedvező fejlesztése mellett bántó a kísérő jelenség: az engedély nélküli (vagy éppen kijárt engedéllyel épült) magánépítkezések burjánzása.

A fentiek alapján állíthatjuk, hogy a város fejlődésének és a városszerkezet továbbfejlesztésének összhangját még nem lehet kielégítőnek tekinteni.

Pécs fejlődése városszerkezeti vonatkozásban némi aggodalomra ad okot. Az új városrészek révén erőteljesen szétterült a város: először K-i irányban (Diós-dűlő, Meszes, Pécsújhegy), majd Ny-i irányban (Újmecekalja, Szigeti városrész). A Mecsek lejtőinek túlzott igénybevételével kapcsolatban is kétségeink vannak. Ujabbán D-i irányban (Harkány felé) terjeszkedik a város. Noha a városközpontnak déli irányban történő kiegészítése és nyugati irányban egy alközpont létesítése révén ezt a terjeszkedést a városközpont-rendszer létrehozásával követni kívánják, a város tömörsége, szerkezeti egysége veszélybe került. Noha az eredeti T tengelyrendszerű városszerkezet megmaradt, ebben azonban túlzott hangsúlyt kapott a Mecsek lejtőjével párhuzamos K–Ny-i irányú tengely. Idővel kialakulhat egy kereszttengetyessé városszerkezet.

Győr lakosszáma és területe – nem utolsósorban számos falu beolvadásával (Pinnyéd, Kisbajcs, Vámoszabadi stb.) – erőteljesen növekedett. Emellett mégis rendkívül nagy az ingavándor-forgalma, főleg az agglomeráció külső gyűrűjéből. De ez nem indokolhatja a közigazgatási határok gyakori átrendezését. Számos község újabb bekebelezésével (Győrszentiván, Ménfőcsanak, Gyírmót és mások) a város eredeti területe többszörösére nőtt (ezzel nőttek a város gondjai is).

A város beépített területe lényegében a Budapest–Bécs autótú tengelyével tükrözve, déli irányban egy szinte új városméretű területtel bővült. Vitatható a három folyó városának ennyire erőteljes „szárazföldi”, déli fejlesztése. Némileg szerencsésen ellensúlyozta ezt nyugaton a révfalusi „egyetemi” város és az új keleti ipari terület városszerkezetileg jól átgondolt elhelyezése. Ez azonban a történeti városmagtól elszakadt déli „város” által felvetett városszerkezeti problémát nem tudja teljesen feloldani, mivel a városszerkezet lényegében megmaradt egytengelyűnek, noha fejlődése kereszttengetyű szerkezetet lenne indokoltá.

A történelmi városrész és az új városrész határán fekszik a városközpont, mely tömböknként folyó rekonstrukcióval bővül. Megjegyezzük, hogy noha ez módszerében érdekes rekonstrukciós művelet, de koncepciójának bizonyos ötletszerűségére vall egyes jelentős épületek esetlegesen ható elhelyezése (pl. az új színház). A nagy tranzitforgalom ma még szinte szentszakítja a várost, és míg az északi oldalt szegélyező magas beépítés „elfalazza” a mögötte húzódó történelmi városrészt, addig a déli oldalon nagyméretű, lakótelepszerű városrész épül ki, mely indokolhatná egy kiegészítő központ létesítését.

Debrecen a felszabadulásig megtartotta cívisváros jellegű sajátos vonásait. Szinte egy utcányi városi mag és hatalmas kisvárosias-falusias burok. 1952-ig az ország legnagyobb területű városa volt, majd eredeti területe külterületek lecsatolása révén a felére csökkent (!). De még így is nagy kiterjedésű és főleg nagy falusi beépítésű burokkal, kertsekkel rendelkező város. (1941-ben az épületállománynak mindössze 2%-a volt emeletes, a házak egyharmada vályogból épült.) A város alapvetően nem változtatta meg a beépített terület kiterjedését. Szerkezetet is nagyjából megőrizte, de erőteljesebb lett az egytengelyes és ráhordó gyűjtőutak hangsúlyos beépítése. A keleti párhuzamos főút részbeni áttörése és lakójellegű kiépítése ezen lényegesen nem változtat. Bizonyos vonatkozásban problematikus az egyébként sugaras-gyűrűs szerkezetéhez igazodó, továbbra is koncentrikusan, azonban túl tömören – majdnem hogy zsúfoltan – fejlődő város. Közép magas lakóházakból álló lakónegyedek szinte ráépülve a ki- és

bevezető vasúti, közúti hálózatra sem környezeti, sem morfológiai szempontból nem kedvezőek. Ellentmondó a régi városszerkezet és az azt követni igyekvő tömör beépítés. A város gyorsan veszti levegős, kertes jellegét. Túl erőszakosan épült át a belső városmag közvetlen környezete a házigyári elemekből képzett hatalmas középmagas épülettömbökkel anélkül, hogy valamilyen átmenet alakulna ki a központ és a lakóváros, a régi és új között. Amellett, hogy az ipar helyesen a vasúttól délre fekvő ipari területen terjeszkedett, egy helytelen döntés révén az ipar a Nagyerdő peremén ÉK-i irányban újabb területekhez jutott. Ezzel, valamint az egyetemek fejlesztésével és számos más intézmény elhelyezésével veszélybe került a város egyedüli rekreációs területe, a Nagyerdő távolabbi sorsa.

A város történelmi városmagja lényegében egy tengelyre felfűzött keskeny sáv, mely foghíjszerűen kiegészült és északi irányban, eléggé szervesen, némileg bővült. A környező új középmagas beépítés nagy lakosszáma, a jobb kiszolgálás érdekében is, az összárosközpontot is tehermentesítő több kerületi központ létesítést igényelné. Sajnálatos, hogy az új lakóterületeket kiszolgáló intézmények elhelyezésénél a koncentráció, a központosítás elve nem eléggé érvényesült. De lehetséges még a meglevő intézménybázison ezek létrehozása.

Szeged — az egyik legvárosiasabb városunk — talán a legsikerültebb példája nagyvárosaink közül annak, hogyan lehet megőrizni a városszerkezet fejlődésében az egyensúlyt, a harmóniát. Természetes, hogy ehhez hozzájárult, hogy Szeged városszerkezete alig százéves. Az 1879-es árvíz által elpusztított Szeged rendkívül rövid idő alatt végrehajtott, az elmúlt száz év magyar városépítésének értékelésében méltatlanul alábecsült rekonstrukciója nemcsak egyedülálló a magyar városépítéstörténet említett időszakában, hanem kétségkívül több vonatkozásban még ma is példa lehet a koncepciózus városrekonstrukció megfogalmazásának, mind igényességében, mind a végrehajtás szervezettségében. Ez a városszerkezet már egy évszázada jól bírja a város növekedéséből adódó terheket. Pedig éppen ebben az időszakban az egyparti város kétparti várossá alakul. Ez az átalakulás aránylag zökkenőmentesen megy végbe: a száz éves városszerkezet erre alkalmasnak bizonyult. Egyedibbek, a város szerkezetéhez jobban alkalmazkodnak az új lakónegyedek. Vitatható a 70-es évek területi gyarapítása, falusi települések bekebelezése révén, ennek városszerkezeti vonatkozásai még többnyire feltáratlanok. Végül megjegyezzük, hogy noha az új lakónegyedek az átlagosnál szervezettebben illeszkednek be a városszerkezetbe, az uralkodó középmagas beépítésű területek nagy kiterjedése a külső övezetek 1–2 szintes környezetében némi aggodalomra ad okot: a morfológiai egyensúly veszélybe kerül-

het. A város megtartotta és továbbfejlesztette sugárgyűrűs szerkezetét.

A város szerkezetének rugalmasságára utal, hogy a városközpont intézményterületének bővítése a Tisza-parti sáv mind a két oldalán szervesen ment végbe. A Tisza bal partján, parki környezetben feleépült számos kutató-, felső- és középiskolai intézmény, társadalmi és gazdasági intézmények irodaházai, sportcsarnok és uszoda. Így az összárosközpont kétpartivá vált. De még ez esetben is egyes jelentős új, az összárosközpontba kívánczó intézmény e területen kívüli, eléggé esetleges elhelyezésre került. A város észak-déli irányú fejlesztése igényelné, hogy mérlegelés tárgyává váljon kiegészítő központok létesítése.

2. Egy sor középváros fejlesztése ebben az időszakban általában sikeresnek mondható. A nagyobb arányúvá vált infrastrukturális fejlesztés több lehetőséggel szolgált, és ezzel éltek is a városok. Noha ezekben a városokban is nagy kiterjedésű új külső lakónegyedek épülnek, de egyidejűleg helyenként szinte már városméretű rekonstrukcióval állunk szemben: kiiktatódnak az átmenő forgalmi utak, átépült a belső úthálózat, itt-ott felszámolódik a telek- és tömbhatár és kicserélődik a beépítés, kiépül a fejlettebb közmű- és intézményellátás. A jellegzetes vidéki magyar nagyvárosok irányában fejlődik Székesfehérvár, Szombathely, Kecskemét, Nyíregyháza.

Gazdag történelmi múlttal bíró dunántúli városaink közül a 108 104 lakosú *Székesfehérvár* városszerkezete alapján kedvezően továbbfejlődött. A város gyors iramú növekedése során sértetlen maradt a történelmi városmag. A központot körülvevő lakóterület majdnem hogy gyűrűszerű fejlesztése mértéktartó, nem zavarja a belső patinás terület szerkezetét, hangulatát. Azonban az új lakónegyedek helyenként közel kerültek, szinte rátapadnak a belső városmagra. Ez főleg azért is kedvezőtlen, mert a beépítés jellegében túlzottan dominál a középmagas épület. Figyelemre méltó az új ipari területek rendszerezett kialakítása. Az új ipari létesítmények több irányban csápszerűen települtek. A városnak a 70-es út budapesti bevezető szakasza menti erőteljes fejlesztése igényli kiegészítő városközpont, városrészközpont építését.

A 85 717 lakosú *Szombathely* is nagyarányú fejlődésen ment keresztül az elmúlt évtizedekben. Az évszázadok viszontagságos fejlődése során sok minden maradt meg gazdag múltjából. Ezért annyira öröndetes a történelmi ihletésű városszerkezet műemléki együtteseket tartalmazó központi városmagjának tapintatos kiegészítése, a hozzá csatlakozó rekreációs terület színvonalas kiépítése. Kisebbségnagyobb új lakórészek megfogalmazása a szokottnál egyedibb, helyenként arányos lakóegyüttesek is

jöttek létre, és még a jelentős ipari és közlekedési fejlesztés (vasúti csomópont) sem okozott szerkezeti és morfológiai zavarokat.

A nagyobb alföldi városok közül *Kecskemét* (100 292 lakossal) fejlődése talán a legszembetűnőbb. A várostól jelentős területeket csatoltak el. (Így *Kecskemét* területe a negyedére csökkent; 3 község szakadt le és a külterületen 6 új község létesült.) A város fejletlen városmagjának jelentős átépítése, kiegészítése következett be. A városmagot körülvevő nagy, falusi beépítési jellegű burokok szerkezeti átalakítások jelentkeztek. A kertészek és az alacsony, nagyrészt avuló épületekkel bíró beépítés aránylag könnyebbé tette e területek intenzív igénybevételét: a falusi beépítést felváltó új, többszintes lakóterületek létrejöttét. Az új széles utak áttörése, az úthálózati rendszer helyenkénti kicserélése stb. alapvetően megváltoztatta a város szerkezetét. Új bevezető utak, belső körút, kiegészítő városközpont lényeges változás, mégis ez a szerkezeti átértékelést aránylag organikusán ment végbe; a város megközelítően sugaras-gyűrűs elrendezése alapján megmaradt. Talán túl merev a vasútállomástól a központon keresztülhaladó tengely kialakításának módja. Általában a rekonstrukció morfológiai és városképi következményei kedvezőtlenek. A túlzott mértékben alkalmazott középmagas beépítés gyökeretlen, idegen a jellegzetesen alföldi milióban.

A kecskeméti belső városmag rekonstrukciója érdekes példája a városközpont bővítésének. A régi városközpontból kiemelték a nagyméretű járműforgalmat, és így a városközpont jól megformált gyalogosközponttá vált, kiegészülve néhány új épülettel. Az új központ jól igazodik a történelmi központhoz, impozáns méretű épületei révén új lépték jelenik meg a városban, tömegelrendezése azonban elnagyolt. A központ körüli területek beépítése az alacsony laksűrűségű, falusias jellegű terület bontása révén túl rideg és léptékszaváró.

Közel azonos irányban fejlődik a 113 115 lakosú *Nyíregyháza*, azonban a rekonstrukciós jellegű műveletek mérsékeltebbek, a városszerkezetre való ráhatásuk kevésbé radikális.

Figyelemreméltó eredményeket és tanulságokat mutatnak a hirtelen fejlődő, felsőfokú funkciót betöltő, jelentős iparral bíró városok: *Salgótarján* (50 301), *Tatabánya* (77 421) és *Szolnok* (78 619). Ezek a városok egyaránt gyökeresen átépülnek. Városszerkezetük — mely alapján nem képviselt értéket — szinte újretermelődik. Kialakításuk, átépülésük módja eltérő.

Tatabánya, melyet több, részben eredetileg mezőgazdasági foglalkozású község együttese alkot (Új- és Ó-Tatabánya, Alsógalla, Felsőgalla és Bánhida), melyek gazdag szénmezőre épülve tipikusan

kapitalizmus korabeli munkástelepek voltak, várossá 1949-ben egyesültek. Ezek a munkáskolóniák többnyire alábányászott területen, az üzemekkel és vasúti hálózatokkal körülveve igen kedvezőtlen adottságúak voltak, egyrészt a terület süllyedése, másrészt a levegő erős szennyezettsége következtében. Ezen túl a beépítés igen zsúfolt, földszintes barakkalakások foglalják el a beépített terület nagyobb részét. A vízellátás ásott kutakból történt, csatornázás nem létezett, megoldatlan volt a felszíni vízelvezetés is. Itt nem volt mit megőrizni, csupán azt a kisebb területet, amely ezzel ellentétben a vezető tisztviselők részére épült: lazán beépített, parki környezetben fekvő modern villanegyed. Az ötvenes években az Újváros építése indult a Gerecse-hegység alatti enyhén dombos területen, a Budapest—Győr vasútvonallal és 1. sz. közúttal párhuzamosan lineáris elrendezésben egy magasabb beépítésű lakónegyeddal és új városközponttal. Majd néhány telkes beépítésű lakóteleppel egészül ki. A város szerkezetének gerincét most már az említett új városrész alkotja. E szalagszerű keskeny sáv (melynek beépítése, néhány kedvező részletől eltekintve, kiforratlan), valamint a barakktelepek némi kiigazítással és a volt tisztviselőtelep némi kiegészítéssel, ez az az együttes, amely a mai *Tatabányát* alkotja. A város ma nem képez egy teljesen összeforrt települési alkatot, városszerkezete szinte meghatározatlan.

Sok mindenben azonos az előbbivel *Salgótarján* múltja. Ez is (1922-ben lett város) bányász telepek és falvak összeépülésével fejlődött (újabbán *Baglyasaljával*, *Zagyvapálfalvával* kiegészülve). A *Zagyva* és *Tarján* patak menti völgyben egy lineáris szerkezetű város épült ki. A természeti adottságok városfejlesztés szempontjából nem mindenben mondhatók kedvezőnek. A keskeny völgyben húzódó, inkább ipari falunak, mint városnak a fejlődése kezdetben a lejtők igénybevételével történt. A továbbiakban a fejlődés már csak úgy képzelhető el, ha az elavult beépítés helyben épül át. Ez nagyon nehéz, de végül is sikeres vállalkozásnak bizonyult, és ma nem érdemtelenül, megőrizve eredeti lineáris szerkezetét, az egyik legharmonikusabban kiépült magyar városnak tekinthető.

Különösen a városközpont átépítése kiemelkedően jó része a *salgótarjáni* rekonstrukciónak. A teljesen elavult, szinte értéktelen épületekkel beépült belső városmag és környékének teljes felszámolásával egy keskeny völgyben, nehéz terepviszonyok között létrejött egy jó léptékű városközpont, ahol a középületek és azt körülvevő lakóépületek harmonikus egységet alkotnak. Ez a rekonstrukciós művelet többek között igazolja a lakóépületek elhelyezésének jogosultságát a városközpontban. Az átmenő forgalom kiváltásával a központ egy új belső tengelyre felfűzött terek és középületek sorozatából áll. Ki-

alakulóban van egy merőleges tengely, amely a vasúti pálya felemelésével a vasútállomás alatt egységbe fogja a központ területét. A sport- és rekreációs területeknek jó kapcsolata van a központtal, szinte azt kiegészítik.

Szolnok fejlesztése a külső fekvésű lakóegyüttesek és iparterületek mellett a központi városmag átépítésében mutatkozott meg, noha ez alapvetően nem változtatta meg a 4. sz. országos közútra való ráépülést. A városszerkezet tengelyrendszere mégis megváltozott a vasúti pályaudvar irányában való fejlesztés azt T alakúvá változtatta. Alapvetően morfológiai változások jöttek létre azáltal, hogy szinte kicserélődött a beépítés. Ez eléggé egyenletesen megy végbe, és ezzel a város kezd újból, noha más szinten, egyensúlyba kerülni. Számos kedvező színfolttal gazdagodott az új beépítés. Így pl. a lakótelepi műfajban kedvezőnek mondható a Zagyva-parti együttes, igényes a budapesti közúti bevezetés kialakítása (noha sajnálatos, hogy a beépítés annyira tapad a nagyforgalmú útra), igen kedvező a vasúti pályaudvar előtti térség kialakítása, nagyszabású a városközpont kialakítására tett erőfeszítés.

A lineáris jellegű városközpont kialakítása a város fejlődéséhez igazodóan az 50-as és 70-es években a 4-es út mentén létesült, egymás mellett, eltérő jelleggel és léptékben. A „régebbi” központ épületei jól egészítették ki a város századforduló körüli középületeit. Míg az újabb központ – amely a megyei pártbizottság székházát, szállodát, kultúrházat, irodaházat, áruházat foglalja egy tömbbe –, az előbbinél nagyobb léptékű, de kevésbé kiforrott együttes.

Még számos dunántúli középváros harmonikus fejlődését is meg kell említenünk, noha fejlődésük jellege és a városszerkezetre ható ereje másnak bizonyult. Az 58 583 lakosú *Zalaegerszeg* az elmúlt évszázadban egy dunántúli kisvárosból fejlődött megyei központtá. A fejlődés harmonikus voltát nem befolyásolta a jelentős ipari és infrastrukturális fejlesztés, melyet új ipari terület és lakónegyedek építése kísért. Ez esetben ez a fejlesztés nemcsak kedvező, egyéni jellegű lakókörnyezet kialakítását eredményezte, hanem jó léptékű városközpont kiépítéséhez is vezetett. Az egytengelyes városszerkezet kereszttenegelyessé alakul át. Erre épült rá a városközpont, ahol a jelentős elemként jelentkező lakókomplexumok kiforrottságát, léptékszerűségét kell kiemelnünk.

Sikeresen kapcsolódnak a városközpontozhoz az új lakóegységek, melyek többnyire a városhoz tapadóan szabad területen, vagy a falusias beépítésű burok részleges felszámolásával épültek. Mindez a város és központja harmonikus egységét eredményezte.

Figyelemreméltó az 58 683 lakosú *Veszprém* rekonstrukciója: új lakóterületekkel, egyetemek, kutatóintézetekkel gazdagodott. A városfejlesztést célzó

koncepciónak a legértékesebb eleme, hogy a történelmi városközpont konzerválása mellett egy új párhuzamos városközpont épült, ugyancsak kevésbé értékes épületek teljes felszámolásával. Az új központ kissé kiesik a város centrumából, de az új városközpontozhoz csatlakozó lakóegységek léptékszerű megfogalmazásával most már aránylag jól simul a környezetbe. Magának a központnak több vonatkozásban vitatható felépítését nem lehet egyértelműen sikeresnek mondani: lényegében nem jött létre egy új, harmonikus városépítészeti együttes. (Hasonló elvek alapján, ha szerényebb eszközökkel is, de jobban megoldott *Mosonmagyaróvárnak* az eredetileg önálló két város között létesült új központja).

A 74 100 lakosú *Kaposvár* eredetileg egy tengelyre épült városszerkezete az új lakótelepek révén T tengelyrendszerűvé alakult. Megjegyezzük, hogy a városközpont mentesítése az átmenő forgalomtól értelmetlenül az új lakóterület átvágásával történik. A 54 663 lakosú *Nagykanizsa*, noha új lakóegységekkel és a fejlesztés irányában növekvő városközponttal bír, lényegében megtartotta eredeti szerkezetét. Itt kedvezőek a 7. számú, igen nagy átmenő forgalmú út kiváltására vonatkozó munkálatok.

A különösen nagy értékű történelmi várossal bíró, 54 984 lakosú *Sopron* jelentős infrastrukturális fejlődése mellett megőrizte eredeti szerkezetét. Sem az új lakóegységei által igényelt területek gyarapodása sem új középületeinek elhelyezése, sem idegenforgalmi objektumainak gyarapodása nem okozott szerkezeti, morfológiai, városképi diszonanciát. A város fejlődése koncepciózus, körültekintő volt.

Lényegében hasonlót állíthatnánk a barokk várossal bíró, 63 293 lakosú *Egerről*, amennyiben a Lajosváros beépítése és Felnémetnek a városhoz való csatolása nem eredményezte volna a városszerkezet erőltetett lineáris átalakítását. (A város az Eger patak völgyében 12 km hosszú és maximálisan 2,5 km szélességű.) A belső városmag azonban sértetlen maradt, a korszerűsítés és a kiegészítés kedvezően alakult.

Az alföldi városok közül még a 68 593 lakosú *Békéscsaba* ezekben az évtizedekben több vonatkozásban a megyei központokkal azonos fejlődésen ment keresztül, noha az alföldi város elütő jellegzetességei a városszerkezetben és a beépítésben jelentkeznek. A város lakossága ugyancsak jelentősen nőtt, de a város infrastrukturális fejlődése közepesnek mondható: külső fekvésű, aránylag kisebb lakóterületekkel, szerényebb felsőfokú intézményekkel gazdagodott. Az új lakóegységek méretük és beépítésük folytán az átlagnál kedvezőbb lakókörnyezetet eredményeztek. Az egytengelyes városszerkezet egy merőleges tengellyel T-alakúvá formálódott anélkül, hogy a városszerkezeti, morfológiai rendszerben nagyobb változást hozott volna. A még lassúbb fejlődéssel bíró – ugyancsak alföldi város – *Hódmező-*

vásárhely (54 357 lakossal) megőrizte eredeti szerkezetét és többnyire beépítésének karakterét.

Végezetül megjegyezzük, kedvezően fejlődött az új megyei központ, *Szekszárd* (37 019 lakossal), jelentős infrastrukturális beruházások mellett is harmonikusan továbbépült, noha lakossága és területe növekedett, szerkezetében lényeges változás nem történt. Kedvező központjának harmonikus léptékű kialakítása. A központban számos új, nagyobb léptékű épület nyert elhelyezést, mégis a főúthoz csatlakozó, több tömbre kiterjedő rekonstrukció igen mértéktartó volt: a központ szerkezete és léptéke változatlan maradt, a hangulatos kisebb méretű épületek jól egészültek ki. Az értékes növényzet megtartása is kedvezően egészítette ki az együttest. Még a középmagas épületsáv lezáró jellege is kedvező. Az pedig kimondottan szerencsés, hogy a magas beépítésű összefüggő lakóházak csoportja (a középmagas beépítésű típus panelházak Szekszárdot sem kerülték el) távolabb nyert elhelyezést.

Kedvezően alakult a volt megyei városok *Gyula* (35 145 lakossal) és *Baja* (39 851 lakossal) fejlődése. Az infrastrukturális beruházásoknak nem voltak lényeges szerkezeti és városképi konzekvenciái (emellett a gyulai üdülőközpont tömegmegoldása morfológiailag vitatható).

3. Ami a kisvárosokat illeti, számuk, főleg az utóbbi évtizedben erőteljesen gyarapodott. A régebbi kisvárosok között kedvezően alakult a kereken 20–20 000 lakosú *Balassagyarmat*, *Sátoraljaújhely*, *Tapolca*, *Szarvas* fejlesztése, mértéktartó átépítése, mely lényegében nem igényelte a városszerkezet nagyobb mértékű átalakítását, noha alapvetően kedvezőtlen adottság többnyire ezekben a kisebb városokban, hogy a városszerkezet hangsúlyos eleme, a város „főutcája” egybeesik a városon áthaladó országos főútvonalhálózat egyes szakaszaival.

Számos kisebb városban, ahol hirtelen nagyobb arányú építés következett be, a fejlesztésben nem kívánatos diszharmonia jelentkezik, amely nemcsak a régi és az új közötti ellentmondás eredménye, hanem az újban az építészeti együttesképzésre, a léptéktartásra való törekvés hiányának a következménye. Az elkerülhetetlen városiasodásra hivatkozva épülő magasabb épületek igen gyakran és indokolatlanul a kisebb települések meglévő szerkezeteinek felbomlását, utcaképeinek megbontását eredményezik anélkül, hogy helyette új értéket hoznának létre. Sajnálatos módon a hirtelen nagyobb arányú fejlesztés a Mátra kapujában, *Gyöngyösön* (37 582 lakossal) is ezt eredményezte.

Üdülővárosaink közül *Balatonfüred* és *Keszthely* (az utóbbi egyébként egyetlen város is) a nagyarányú üdülőépítési hullám ellenére kiegyensúlyozott, fegyelmezett fejlesztése révén ténylegesen üdülővárossá

alakul. (Noha Balatonfüreden az újabban épülő többszintes társasházak – egyébként ez önmagában örvendetes tény – tömbszerű fogalmazása, ijesztő sivársága arra figyelmeztetett, hogy a „lakótelep-szerű” megfogalmazás ez esetben is kerüendő.) A városszerkezet csak kisebb kiigazítást igényelt és továbbfejleszhető volt. Az elmondottak kevésbé vonatkoznak a 20 687 lakosú és 15 200 szállás hellyel (!) bíró *Siófokra*. Ezt a várost valamivel nehezebb lesz kedvezően továbbfejleszteni (noha a parti sáv beépítése kedvezően alakul!). A Balaton és a Velencei-tó mentén a korszerű üdülőváros kialakításának további igényei megvannak, de a kialakítás kedvező folyamatait mintha már elmulasztották volna. A fejlődéssel járó nagy lehetőséget hagyott kihasználatlanul és a spontaneitás teljesen bizonytalanná tette *Hajdúszoboszló* városszerkezetét, arculatát.

A kisvárosok kategóriában történt a legnagyobb mértékű városgyarapodás.

A 70-es évekkel szembevető a községek várossá válási folyamatának gyorsulása; ezt *egyrészt* lehetővé tette az iparosítás terén főleg leányvállalatok létesítése útján végbement ipari dekoncentráció, *másrészt* az életszínvonal-politika végrehajtása révén a városi jellegű infrastruktúra (lakóegységek, intézményhálózatok, közművek, közüzemek és egyéb létesítmények) fejlesztése. A 80-as évek első harmadában pedig a járássok megszüntetésével egy nagyobb várossá nyilvánítási folyamat indult meg. E folyamatok eredményeképpen ez ideig 36 nagyközséget emeltek városi rangra. Ezeknek az új városoknak egy része városi múlttal rendelkezik, de a fejlődés sokáig elkerülte őket (pl. Körmend, Sárvár, Nyírbátor, Pásztó királyi ill. budai jogállású városok voltak). De nagyjából már korunkban környezetük agrár-ipari fejlődésének központjává válása, ill. több település összevonása tette lehetővé várossá nyilvánításukat (pl. Berettyóújfalú, Vásárosnamény, Mátészalka, Encs).

Míg az előbbieket rendelkeztek kisebb-nagyobb városias maggal, az utóbbiak városi infrastruktúrája ráépült a falusi jellegű településszerkezetre.

Ezeknek az új városoknak a szerkezetét kétségtelen nagymértékben meghatározták az áthaladó távolsági utak és eredeti szerkezeti alkutak, alaprajzi rendszerük. Így egy részük főleg utcás eredetű (pl. Marcali, Nagyatád), míg nagyobb részük inkább szabályos vagy halmaz tömbszerű kialakítású (pl. Csorna, Körmend, Nyírbátor, Vásárosnamény, Heves). De behatárolta szerkezeti fejlődésüket az utóbbi évtizedek fejlődésének módja, hogy mennyire volt átgondolt a városi szintű infrastrukturális fejlődés követése.

Ezért mondhatjuk, hogy a községből várossá fejlődött településeknek helyzete és fejlődésük iránya

egyenlőtlen volt. Találunk harmonikusan, a környező településekkel összhangban fejlődő, a körzet tényleges központjává vált, kellő kisvárosias léptékben tartott várost. Ezek a települések várossá váltak anélkül, hogy sok városra annyira jellemző kedvezőtlen helyzetbe kerültek volna: a fejlődés megkímélte a várost a városképbe nem illő, erőltetett sávós, a morfológiai összhangot megbontó középmagas beépítéstől; és megőrizte út-tér együtteseit, telektömbszerű struktúráját stb. Ilyen pozitív fejlődési példát mutatnak pl. *Sárvár, Körmend, Kapuvár*. De vannak és nem is kis számban olyan új városok, illetve városi rangra igényt tartó nagyközségek, melyek semmibe veszik történelmi múltjukat, és így az új idegen testként jelenik meg a városszerkezetben. Igen sajnálatos, hogy a ténylegesen várossá válás lehetőségét, melyet a nagy léptékű beruházás elősegíthetett volna, elmulasztották (pl. Paks). Több helyen találkozzunk olyan jelenségekkel, amikor a városiasodást a nagyvárosi jelenségek kritikátlan átvételében látják: a település kertes jellegének megszüntetésében (pl. Heves felszámolta a kúriák kertjeit és parkjait), a környezettől idegen magas épületek telepítésében, terjedős fejlesztésében stb. Sajnos ilyen irányban vett fejlődést pl. *Dunakeszi, Érd*. A kisvárosoknak növekvő szerepük van az ország településhálózatának jövőbeni alakulásában; falusias településcsoportok központjaiként elősegíthetik az ország urbanizációjának egyenletesebb fejlődését, ezért fejlődésük módjára az utóbbi időben kezdenek nagyobb figyelmet fordítani.

4. Az új magyar városok a második világháború utáni első évtizedben az iparosítás extenzív időszakának igényeként jöttek létre. Az 50-es években az új ipari városok egész sora létesült, többnyire falusi településhez csatlakozva, új ipari létesítményekhez kapcsolódóan. Így épült fel Dunaújváros (a városi rangot Sztálinváros néven 1951-ben kapta) Dunapentele község határában egy új vasúthöz; Kazincbarcika (1954) az ugyanazt a nevet viselő község közelében új vegyiművekhez; Komló (1951) és Oroszlány (1954) azonos nevű községekre ráépülve, továbbá Várpalota (1951) Pét, Inota községek egyesítésével a szénbányászathoz; Ajka ugyancsak meglévő községhez csatlakozóan a bauxitfeldolgozó üzemekhez kapcsolódóan (a városi rangot 1959-ben kapta). A 60-as években még két város létesült *Leninváros*, amely 1966-ban kapta Tiszszederkény néven meg a város rangját, (Lenin nevét a város 1970-ben vette fel), és *Százhalombatta*, melynek építése valamivel később indult meg. Mind a két város éltetője a távvezetéken érkező energia: gáz illetve olaj, egyrészt az arra épülő erőművek és azt feldolgozó üzemek.

Az új magyar városok először mint kisvárosok voltak tervezve, majd hamarosan többségüket közép-

városi dimenzióra tervezték át. Így pl. Dunaújváros lakosságát az első városrendezési terv 1950-ben 20–25 000-re tervezi, a későbbi, 1952. évi terv már 40 000 főre méretezi a várost azzal, hogy távolabbi fejlesztés esetén 60 000 lakos elhelyezésére legyen lehetőség. Az 1965-ben elkészült ÁRT-t az 1981-ben készült Dunaújváros településcsoport (Nagyvenyim, Rácalmás, Kisapostag) ÁRT városépítési koncepciója követi, mely hosszú távon (1995-re) 74 000 lakossal, illetve az összetartozó településcsoportot 83 850 főben határozza meg.

Az új magyar városok általában nyílt szerkezetű városokként épültek és négy részre tagozódnak: az ipari terület, a telepített védőerdők, a lakóterület és a régi település területe. A városok útvonalhálózatának gerincét azok a főútvonalrendszerek alkotják, amelyeknek a városközpont a csuklója és amelyek az ipari területet a lakóterülettel kapcsolják össze. Így pl. *Dunaújváros* szerkezetének tengelyrendszerét, az úthálózat gerincét a T alakú főútvonalrendszer alkotja, amelynek a városközpont a csuklója. A két útvonal közül az egyik a vasmű főbejáratától a Duna-parttal párhuzamosan, a lakóterületen és a falun halad keresztül, ehhez csatlakozik a városközpontban a vasútállomáshoz és a 6. sz. műúthoz vezető másik út. Hasonló *Kazincbarcika* városszerkezete, azzal hogy mások a környezeti adottságok: tagolt terep, erdős terület. Az itt is megjelenő T alakú főútvonalrendszerben hangsúlyosabb a vasútállomáshoz vezető főút, melyen a városközpont is elhelyezést nyer.

Néhány eltérő szerkezetű új város is épült, így pl. *Leninvárosban* a lakó- és ipari terület egymástól aránylag nagyobb távolságban fekszik, az ipartelepek a lakóterülethez viszonyítva szinte külterületi fekvésűek. A közöttük haladó kétszámjegyű távolsági út és a vasút ezt a szétválasztást még erőteljesebbé teszi. Így az ipari terület nem jelentkezik a városszerkezetben, mint annak egyik övezete. Leninváros szerkezete raszter jellegű, az úthálózati rács az ipari terület felé három egységet határol, a középső intézmények és parkok részére van fenntartva. Ellenkező irányban két egységnyi terület alakul. Noha a geometrikus alaprajzi rendszer több formájával találkozunk az Alföldön, akár a hajdú eredetű kör alakzatú, sugaras halmaztelepülések, akár a négyzetes alakú, derékszögű úthálózatú telepített falvak, a városszerkezet idegenül hat a környezetben.

A városok egyközpontúak, kiépítésük azonban még nem teljes értékű. Infrastruktúrájuk révén jelentős a központi szerepkörük, de megmaradtak ipari városoknak.

Az új magyar városok korszerűen tagolt egységek-ből formálódnak, beépítésükben, megjelenésükben első ütemükben még egyedibb jellegűek voltak, de később az épülettípusok (majd a házigyári típusok)

korlátozott száma miatt mindinkább — ritka kivétel Kazincbarcika és Százhalombatta — elmosódott a városok kezdetben még érvényesülő sajátos jellege.

Összegezeképpen megállapíthatjuk, az új magyar városok általában életképes városoknak bizonyultak. Ezt alátámasztja lakosságuk állandó növekedésének ténye is; köztük a legnagyobbak, Dunaújvárosnak ma már (1982) 62 188 fő, Kazincbarcikának is 38 833, Komlónak 30 653, Ajkának 30 607, de a többieknek is húszezer felett van (Százhalombatta kivételével) a lakossága.

5. Budapest fejlesztésének-rekonstrukciójának városzerkezeti vonatkozásai csakis a környező településekkel együtt, pontosabban mint a budapesti agglomeráció problémái vizsgálhatók. Nem újkeletű, noha területileg változó, bővülő agglomerációról van szó. Az agglomeráció települései a térség városépítésének szinte egész története során kiemelkedő szerepet játszottak a terület földrajzi fekvése, kommunikációs helyzete, urbánus potenciálja, történelmi folyamatossága és nem utolsósorban környezeti adottságai következtében. Budapest városzerkezetét a Duna két partján fekvő települések fejlődése, kölcsönhatása valamint a sugarasan befutó utak, majd vasútvonalak határozták meg. Az itt levő települések függetlenül attól, hogy önálló igazgatással bírtak vagy nem, egy területileg és lakosságban bővülő agglomerációt képeztek. A mai Budapest igazgatásilag összevont területe 1949-től datálódik, amikor is az 1872-ben megvont városhatárához hozzácsatoltak ahhoz tapadó városokat és községeket (Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Rákosszentmihály, Sashalom, Mátyásföld, Cinkota, Rákosliget, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Pestszentlőrinc, Pestszentimre, Kispest, Pesterzsébet, Soroksár, Csepel, Budafok, Nagytétény, Budatétény, Albertfalva, Pesthidegkút, Csillaghegy, Békásmegyer). Ezzel a peremvárosaival és községeivel egyesített Budapest lakossága 1 590 269 fő, területe 525 km². Az ezt követő évtizedben a lakosság növekedése rendkívül gyors (ebben az időszakban évi 1,2%, szemben az országos évi 0,8%-kal), a népességszaporulat zömében az ország egyéb vidékeiről bevándorlókból adódott. A hatvanas évek végén, az iparfejlesztés erőteljesebb dekoncentrációjával párhuzamosan történtek korlátozások a városon belüli iparfejlesztéssel kapcsolatban, sőt helyenként üzemkitalapítások és felszámolások is bekövetkeztek. A főváros növekedésének üteme némileg csökkent. A természetes szaporulat negatív, illetve az országos átlag alá került. A főváros igazgatási határán belüli lakosság szám 2 064 307 fő.

1960-ban megállapították a budapesti agglomeráció új határát (némileg önkényesen megvont, két sor településből álló gyűrű). Az agglomeráció tele-

püléseivel együtt a lakosság 2 470 000 fő. A napi ingázók és egyéb beutazók száma kerekén 200 ezer főt tesz ki (ebből 70 ezer az agglomerációból).

Az infrastrukturális fejlesztésből mindenekelőtt a lakásépítést kell kiemelni. A nagymértékű lakásépítés ellenére a lakáshiány jelentős, és noha az egyszobás lakások aránya 49%-ról 35,3%-ra csökkent, a mennyiségi mutatók igen kedvezőtlenek, a komfort nélküli lakások száma igen nagy (128 546 lakás). A több mint 700 000 lakás 62%-a tanácsi bérlakás, felújításuk elégtelen üteme (a rehabilitációs folyamat elmaradása) miatt a lakásállomány avulása fokozódik. A feszítően jelentkező lakásigény következtében fokozatosan épültek be a beépítetlen „szabad” területek.

Míg az 50-es években egy-egy összefüggő területen 300–800 lakás épült, az évtized végén már 1000–2000 lakású egységek sem voltak ritkák (pl. az Üllői úton 1345, Thälmann utca mentén 2280 lakással). A 60–70-es években szinte városméretű összefüggő lakóterületek létesültek, kezdetben többnyire a városok peremén, szanalást nem igénylő beépítetlen területeken. Ezeknek az új lakóterületeknek nagyságrendjére jellemző, hogy egyenként a 40–50–60 000-es lakosságot is elérték. Így pl. a *kelenföldi* lakónegyedben 8608 lakás épült, kerekén 35 500 lakossal (a hozzá csatlakozó Fehérvári út 4500 lakással több mint 13 000 lakás). A *zuglói* lakónegyed 12 547 lakással 40 974 főre terveződött. Az *újpalotai* lakónegyed 12 648 lakással 52 265 (a hozzá csatlakozó Frankovics Mihály utcai körzettel kerekén 60 000) lakossággal létesült. Az építés alatt álló (1975-ben a keleti oldalon indult meg) *békásmegyeri* lakótelep 13 785 lakással, 58 720 lakosságra tervezett. Majd a rekonstrukciós műveletek mind közelebb kerülnek a város belső területeihez. Óbuda, Újpest, Kispest, Kőbánya, Külső-Józsefváros a bontás-építés területévé válnak. Így az *óbudai* rekonstrukció is 12 812 lakással és 45 750 lakossal, a *kispesti* rekonstrukció is 11 278 lakással és 46 426 lakossal számol.

Jelentős az intézményellátás fejlődése, annak el látottsági és eloszlási mutatói. Nagy fejlődés jelentkezett a víztermelés és a vízműhálózat, a szennyvíztisztítók és a csatornahálózat építése, a gázellátás és a távfűtés terén.

A főváros közúti hálózatának az országos jelentőségű főútvonalhálózattal összefüggő műveletei között van egyrészt a távolsági utak korszerű bevezetése, bekötése a város közúti hálózatába, másrészt a nagyforgalmú távolsági utak átkeiési szakaszaiú adódó problémák rendezése. Így a budapesti M1, M7, M3 korszerű bevezetése lényegében elkészült. Az M5 bevezetése folyamatban van. A 2, 4, 6 főutak bevezetése még megoldatlan. Az átmenő közúti forgalom le-

vezetését célzó régebbi koncepció a Hungária körút rekonstrukciója, illetve az új koncepció megvalósítása a külső autósstrádagyűrű, az MO még elérhetetlen távolságban van. Úgy, mint a már elkerülhetetlen új dunai hidak létesítése. Ezzel majd kiegészül a város sugaras-gyűrűs szerkezete, melynek igénye már ma feszített.

Budapest tömegközlekedési gerincét a most kiépülő kombinált vezetésű *gyorsvasúti* hálózat fogja alkotni, ráhordó jellegű autóbusz, trolibusz, illetve közúti vasúti hálózattal kiegészülve. Ehhez a rendszerhez kapcsolódnak az elővárosi vasutak is. A gyorsvasúthálózatnak mindinkább meghatározó szerepe van a városszerkezet kialakításában illetve fejlesztésében, területi terjeszkedésében, nagy személyi forgalmat lebonyolító lakóterületek, ipari területek, országos és helyi intézmények elhelyezésében. Az új lakóterületek nagy része már a gyorsvasúthálózatra épül (Zugló, Óbuda), illetve a későbbiekben fog ráépülni (Káposztásmegyér).

A legnagyobb fejlődés a külső területeken ment végbe, ahol a lakásépítés nagy, és többnyire alap- és középfokon kedvezően ellátott, közművekkel magas fokon felszerelt egységekben bonyolódott le. Ennek következménye a népesség területi elhelyezésében mutatkozó nagyarányú változás, így pl. a XV. ker. lakossága 50 092 lakossal (79,9%!) nőtt, a VII. ker. lakossága pedig 23 573 lakossal csökkent. Az új lakóterületek teljes komfortértékű lakásállománnyal bírnak, lakóterületüket rontja azonban a lakások kis alapterülete. A lakónegyed méretű (de lakótelepnek minősített) új lakóterületek megfogalmazása nem minden esetben megnyugtató: az elrendezés túlságosan merev és egyhangú, indokolatlanul tömör, magassága révén pedig idegenül hat a környezetben. A háziári technológia helytelen alkalmazásával a budapesti „lakótelepek” az országban talán leginkább falanszterszerűekké váltak. A külső fejlődés egy másik nyugtalanító jelensége a budai oldal, különösen a hegyvidék erőteljes, majdnem hogy spekulatív jellegű, zsúfolt beépítése.

Kétségkívül nagy és szembetűnő a fejlődés a belső területeken is. Az új és újjáépült hidak, az újjáépülő budavári palota, az új szállodák, irodaépületek, áruházak, a foghíjbeépítés, az árkádok, az egységes portálok, a korszerű világítás, a parkosítás gazdagította, felfrissítette a régi budapesti városképet. De a belső városmagban nagy bontással járó rekonstrukciós műveletek is sajnos lakótelepszerű megfogalmazást nyertek (Óbuda, Józsefváros). Csak a városrészek némelyikénél találkozzunk egyénibb ízű rekonstrukcióval (Kőbánya, Víziváros). A Belvároshoz tapadó, közel félmillió lakosú városrészek — most előkészület alatt levő — rehabilitációs jellegű rekonstrukciója kedvezőbb irányt szabhat a főváros belső városrésze

fejlődésének. Szükség is van a gyorsabb cselekvésre, a gyorsuló avultság a belső területek laksűrűségének spontán csökkenéséhez vezetett: az V.—IX. és XIII. ker. lakossága 125 500 fővel csökkent.

Az agglomeráció külső gyűrűjének szabályozatlan és ellenőrizetlen fejlődése, a fővárost körülvevő községek közül egyesek túl gyors fejlődése a fővárossal való nem kívánt összenövésüket eredményezte. Így délen egy negyvenezer lakosú, most már városrá nyilvánított kertes település: Érd összeépült a fővárossal. Ezen túlmenően Szentendre, Dunakeszi, Százhalombatta és 13 község lakossága már egyenként meghaladta a tízezret (ebből három a húszezret). Ezzel végképpen veszélyben került a fővárost körülvevő térség örökölt kedvező tagoltsága. Most, mikor a város fejlődése egy új szakaszába lépett, melyben nagyobb súlyt kapnak a magánérs lakásépítés különböző formái, jelentős probléma az agglomeráció külső gyűrűjének tervszerűtlen fejlődése és annak következményei. Pedig nagyobb mértékben kellene igénybe venni az agglomeráció településeit a főváros lakásigényeinek kielégítése céljából. Ezen túlmenően az agglomeráció e térségének nagyobb szerephez kell jutnia a főváros rekreációs igényeinek kielégítésében is.

Felvetődik a kérdés, mennyire volt képes a kialakult városszerkezet eleget tenni a nagyarányú fejlődésnek? Nem eredményezte-e fejlődés a városszerkezet átépítését? És amennyiben korrekcióra került sor, az milyen eredményekhez vezetett?

A városszerkezetre az elmúlt évtizedek fejlődésénél kedvezőtlenül ható jelenségek a következők voltak:

- A város beépített területe erőteljesen növekedett. A területi fejlesztési fő iránya azonban nem a Dunával párhuzamosan, hanem arra merőlegesen, keleti irányban történt.
- A városszerkezet egészségügyi, biztonsági okokból kívánatos tagoltsága a város határán belüli beépítés és szabad területek igénybevétele miatt megsűnőben van.
- A város természeti „szellőzési csatornái” erősen károsodtak, részben a budai hegyvidék lakásépítés céljára való túlzott igénybevétele miatt, részben a budai Duna-part magas és tömör beépítése következtében.
- A középmagas beépítésű új lakóterületek, melyek a pesti belső városrészeket részben gyűrűszerűen veszik körül, részben ékszerűen benyomulnak területére, szinte megbontották a város morfológiai egységét.
- Az agglomeráció külső gyűrűjében levő települések némelyike a tervszerűtlen és ellenőrizetlen fejlődés következményeként több tízezer lakosú, összenőtték a fővárossal és veszélyeztetik a főváros szem-

pontjából fontos külső övezet indokolt tagoltságát.

- Az új városrészek némelyike helyének meghatározásánál nem vették figyelembe az alapvető városzerkezeti követelményeket: a forgalmi hálózathoz való csatlakozásukat, a környezeti adottságokat.
- A megnövekedett városi forgalom által igényelt közlekedésfejlesztés (a belső úthálózat fejlesztése, csomópontok kiképzése, hídépítés) késleltetése elégtelenné tette az egyébként még életképes úthálózatot.

- A városszagot körülvevő belső gyűrű elavult létesítményeinek és beépítésének konzerválása a városrészek elkerülhetetlen elszlömösödéséhez vezet.

A felsorolt jelenségek kedvezőtlenül hatottak a pesti oldalnak a századfordulóig viszonyuló, a Dunára támaszkodó sugaras-gyűrűs városszerkezetére.

Viszont kedvezően hatottak a városszerkezet továbbfejlesztésére a budapesti agglomeráció városközpontrendszerével kapcsolatos, az 1960. és 1971. évi koncepciók alapján folyó munkálatok. A budapesti agglomeráció összárosközpontjának helye és kiterjedése adott, lényegében a főváros története során alakult, formálódott. A városszerkezet tengelyét képező Duna mind a két partján Pest és Buda történelmi városszagja képezi az összárosközpont együttesét. A terület funkcionális rendszerében azonban alapvető változások következtek be. A leglényegesebb, hogy a budai városnegyed állami-hatalmi funkciója helyébe kulturális intézmények elhelyezése révén (képtár, múzeumok, színház) kulturális központ alakult. Az államhatalmi országos szervek elhelyezése (koncepció nélkül) a történelmi városszaghoz tapadóan elég nagy területen helyezkedik el Budán és Pesten egyaránt.

A Budapesti Általános Városrendezési Terv 1971. évi felülvizsgálata során 6 városrészközpontnak mint

az összárosközpont kiegészítő-kiegészítő rendszerének létesítését irányozta elő (óbudai, Moszkva téri, lágymányosi, újpesti, Örs vezér téri, kispesti). Ezt a 22 kerületi és az agglomeráció településcsoport számos központja egészíti ki egy egységes többlépcsős városközpont-rendszerrel. A városközpontok kialakítása folyamatban van, sajnos azonban főleg kereskedelmi jelleggel. A kerületi központok nagyobb része is kiépült, illetve építés alatt van.

*

Áttekintésünk és elemzésünk befejezéseként a fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a második világháború utáni magyarországi városépítés, amely ugyan tartalmazza korunk városépítésének erőnyeit éppúgy, mint a fogyasztékosságait, jelentős fejlődésen ment keresztül. Ez a fejlődés többnyire már olyan méretűvé vált, hogy városszerkezeti konzekvenciákkal járt. Helyenként a meglévő városszerkezet még bírta e fejlődési iramot, helyenként ennek megfelelően átalakult. Városaink elmúlt, közel négy évtizedes tervszerű fejlődését a korszerű városrendezési elvek és ezek alapján készülő területrendezési tervek szolgálták.

Sajnos azonban a tervszerű fejlődési törekvésekbe itt-ott beleszólt az egyoldalú ágazati szemlélet, a spontaneitás, rögtönzés. A tervszerű, komplex szemléletű fejlesztés hiányából fakadóan – a nagyarányú fejlődés ellenére – nem mindig kedvező irányban fejlődött a városszerkezet. Sőt annak torzításával is találkozunk. Az előbbiekből kifejtetteket csak vázlatosnak tekinthetjük, ennél mélyebbre ható vizsgálatot igényel városaink szerkezeti fejlődése.

IRODALOM

Babics András (szerk.):
Komlói monográfia. Komló, 1978.

Balogh István:
Debrecen, Budapest, 1958.

Borbíró Virgil – Valló István:
Győr, Budapest, 1966.

Borsos József (szerk.):
Vidéki városaink. Budapest, 1961.

Dalos Ferenc és Szabady Egon (szerk.):
Magyar városok. Budapest, 1966.

Dercsényi Dezső – Pogány Frigyes:
Pécs Budapest, 1966.

Faragó Kálmán – Major Jenő:
A magyar városok szerkezeti jellegzetességei és azok kialakulása. Településtudományi Közlemények, 23. sz. Budapest, 1971.

Fejér megyei történeti évkönyv. Dunapentele–Dunaújváros. Székesfehérvár, 1975.

Granasztói Pál:
Szép magyar városok. Budapest, 1978.

Horváth Béla – Marjalaki Kis Lajos – Valentiny Károly:
Miskolc. Budapest, 1962.

Kóródi J. – Kőszegfalvi Gy.:
Városfejlesztés Magyarországon. Budapest, 1971.

Lettrich Edit:
Urbanizálódás Magyarországon. Budapest, 1965.

Nagy Zoltán – Papp Imre:
Szeged. Budapest, 1960.

Perényi Imre:
A korszerű város. Budapest, 1967.

Perényi Imre:
Budapest városépítésének fejlődése 1872–1973. Tanulmányok Budapest múltjából XX. kötet. Budapest, 1975.

Pogány Frigyes:
Salgótarján. Budapest, 1973.

Preisich Gábor:
Budapest városépítésének története I–III. Budapest, 1960 és 1969.

Weiner – Valentiny – Visontai:
Sztálinváros – Miskolc – Tatabánya. Budapest, 1959.

FALVAINK HELYE, SZEREPE A TELEPÜLÉSI RENDSZER URBANIZÁLÓDÁSI FOLYAMATÁBAN

VALÉR ÉVA

Falvaink helyzete, átalakulási folyamata, a változások iránya és üteme, a falusi települések és lakosaik sorsa, perspektívája hosszú idő óta az érdeklődés homlokterében áll. Számos kutatóhelyen készülnek átfogó jellegű, vagy egy-egy részterületet feltáró kutatások, és tudományos konferenciák egész sora foglalkozik a falusi települések fejlesztési kérdéseivel. Napjainkra nemcsak általánosan ismertté, hanem általánosan elfogadottá is vált a szakmai közvéleményben az a nézet, hogy falvaink helye, szerepe a településhálózatban nem vizsgálható a városok nélkül, nem értékelhető a városokkal való kapcsolat nélkül, és az is, hogy a falvak változása, a faluhálózat átalakulása nem kísérő jelensége, hanem szerves része az urbanizálódási folyamatnak. Ez a szemlélet igen plasztikusan fejlődött ki a Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága 1982. októberi falufejlesztési konferenciájának előadásaiban és hozzászólásaiban. Ahhoz azonban, hogy ez a ma már egységesnek tekinthető szakmai állásfoglalás egyértelmű vezérfonalává váljon a településtudományi kutatásnak, a településfejlesztési politikának és a területfejlesztő ösztársadalmi tevékenységnek, feltétlenül szükség van az urbanizáció elméleti kérdéseinek újragondolására, tisztázására, valamint arra, hogy a falukutatók egyfelől alkalmazzák, másfelől folyamatosan gazdagítsák ezeket az elméleti kérdéseket. Ehhez kívánok hozzájárulni néhány gondolattal, egy nemrég befejezett kutatás főbb eredményeivel és az azokból levonható, általánosítható következtetésekkel.

Település, falu-város, urbanizáció

A különböző tudományágak, sőt azon belül az egyes szakemberek is eltérő módon definiálják az urbanizációt. A definíciók közös eleme, hogy általános településfejlődési folyamatnak tekintik azt, az eltérések a különböző tudományágak eltérő település-, ill. város-falu felfogásából adódnak.

A szociológusok számára a települések mindennek előtt térben elkülönült, sajátos struktúrával rendelkező társadalmi csoportok, a települések közötti különbségek elsősorban a társadalmi struktúra különbségei, a várost a faluval szemben főként a társadalmi heterogenitás jellemzi. A közigazdászok számára a települések a termelőerők eltérő tömegű és struktúrájú halmazai, többségük a településeket az ott folytatott gazdasági tevékenységek szerint osztályozza, a várost az ipari-kereskedelmi, a falut a mezőgazdasági munka színterének tekinti. A földrajztudo-

mány legtöbb képviselője a társadalmi munkamegosztás elméletéből kiindulva hangoztatja, hogy a társadalmi munkamegosztás a térben szükségszerűen területi specializálódást hoz létre, a települések a földrajzi munkamegosztás különböző tevékenységekre specializálódott szekezeti elemei, közülük a városok azok, amelyek központi, egész tájegységet ellátó tevékenységekre specializálódtak. Ezek a szaktudományi megközelítések az egész helyett a rész megragadását jelzik. Ugyanakkor minden tudományág törekszik a komplexitásra is, ezért számos szaktudományi definíció interdiszciplináris megközelítésű.

Ilyen interdiszciplináris megközelítésű a településtudomány definíciója is, mely szerint „a település egy embercsoportnak lakó- illetve munkahelye vagy üdülőhelye, de többnyire mindezek együttese, amelyen az ezzel járó funkciók (munka, pihenés, művelődés, testnevelés stb.) kielégítésére meghatározott területen megfelelő létesítményeket hoznak létre.” A település tehát demográfiai-társadalmi, funkcionális és műszaki-építészeti összetevők együttese. A településtudomány szerint „a város nagyobb lélekszámú, többnyire nem túlnyomóan mezőgazdasági foglalkozású embercsoportnak munka- és lakóhelye, amelyben ez az embercsoport életének fenntartására és életfunkcióinak kielégítésére berendezkedett, amellet központi szerepkörével a környező táj településeinek nagyobb igényeit is kiszolgálja.

A falu egyszerűbb szerkezetű, általában mezőgazdasági termelésre berendezett csoportos település, amelyen belül többnyire csak a lakosság elsődleges szükségleteit elégítik ki.” Úgy gondolom, ezek a meghatározások jól fejezik ki a különböző társadalmi funkciójú és műszaki-építészeti kialakítású települések két szélső pólusa, a város és falu különbségét, sőt jelzik a közöttük levő átmeneteket és a különbségek mérséklődésének területeit is. Ugyanakkor nem teljesen értek egyet a város definíciójával. Véleményem szerint a várost azonkívül, hogy differenciált foglalkozási szerkezetű és nem elsősorban mezőgazdasági termelési funkciójú település, alapvetően az különbözteti meg a falutól, hogy a városban nemcsak a lakosság elsődleges szükségleteit elégítik ki, hanem „nagyobb igényeit”, magasabb szintű szükségleteit is, de ez független attól, hogy a magasabb szintű szükségletek kielégítését célzó intézmények csak a város lakosságát szolgálják, vagy a környező falvakat is. A lényeg az, hogy a magasabb szintű szükségletek tekintetében a város önálló és nem kívülről

irányított, a falu pedig számos vonatkozásban kívülről – városból – irányított, és lakossága magasabb szintű igényeinek kielégítésében más településre – városra – rászoruló település.

A különböző tudományágak eltérő település, város-falu fogalmával, valamint az interdiszciplináris definícióra való törekvéssel kapcsolatos az urbanizáció tágabb és szűkebb értelmezésének párhuzamossága. A tágabb értelmezések általában a település minden jellemzőjének, alkotó elemének átalakulási folyamatát tekintik az urbanizáció lényegének, a szűkebb értelmezések pedig – többnyire az adott tudományág településfogalmához igazodóan – valamely részjelenség, valamely alkotóelem változását. A legtágabb értelmezések között is viszonylag ritka az urbanizáció olyan megközelítése, amely nemcsak az egyes települések, hanem az egész településhálózat átalakulásával azonosítja az urbanizációt, és általánosan jellemző az a gyakorlat, hogy a tágabb értelmezés definiálása után a szűkebb értelmezést teszik az empirikus vizsgálatok alapjává. Az urbanizációt általában két különböző folyamatra – a mennyiségi jellegű városodásra és a minőségi jellegű városiasodásra – választják szét, és a szűkebb értelmezés sok esetben olyan mértékű leegyszerűsítéshez vezet, hogy a kettő közül vagy csak az egyiket, vagy csak a másikat tekintik az urbanizációnak.

A településtudomány meghatározása szerint „az urbanizálódás vagy urbanizáció kétféle jelenségláncolat gyűjtőneve: egyfelől a városodásé, ami az ország lakosságának városokba vagy városi jellegű településekbe tömörülésének folyamata és együtt jár a meglévő városok lakosságszámának gyors növekedésével, egyes települések lakosságszámának lassúbb növekedésével, stagnálásával, vagy esetleg csökkenésével, másfelől a városiasodásé, ami a városképző tényezők általános erősödését, a városok termelési jelentőségének, az infrastruktúrájukat alkotó épületek, létesítmények, hálózatok szintjének emelkedését és ezzel lakosságuk ellátottságának emelkedését jelenti”. Ez a meghatározás is tartalmaz bizonyos mértékű leszűkítést, különösen a városiasodás felfogásában, holott megítélésem szerint a településtudománynak az urbanizációt a lehető legtágabban kell értelmeznie. Egyrészt azért, mert saját tárgyával, a társadalom egyénei-csoportjai és társadalmi-gazdasági tevékenységei művi környezettel nem foglalkozhat kielégítően, ha szem elől téveszti, hogy a művi környezet urbanizálódásának előidézője azok urbanizálódása, másrészt azért, mert a művi környezet tartóssága, stabilitása, illetőleg merevsége, rugalmatlansága ellenére nála sokkal gyorsabban változó struktúrájú társadalomnak és tevékenységi rendszernek kell, hogy folyamatosan megfelelő keretet biztosítson. Különösen a falvak

átalakulása és a települési rendszerben betöltött változó szerepe értékelhető nehezen az urbanizáció szűkebb értelmezése alapján, mivel az elmúlt néhány évtized társadalmi változásai sokkal nagyobbak voltak annál, mint amilyen mértékben a művi környezet megváltozhatott.

Számomra – legtágabban értelmezve – az urbanizáció a települési rendszernek – mint a társadalom időben változó térbeni megjelenésének – valamint ezen belül a településeknek – mint társadalmi rendszereknek – mozgásformája, a társadalmi haladás térbenisége. Az urbanizáció – urbanizálódási folyamat – mozgatórugója a társadalmi munkamegosztással együtt járó területi munkamegosztás fejlődése, iránya az egyidejűleg jelentkező koncentráció és dekoncentráció, differenciálódás – nivellálódás, megjelenési formája a települések társadalmának, a lakosság életmódjának és a művi környezetnek a városiasodása, a települési rendszer városodása és szerkezeti átalakulása, eredménye pedig a város és falu közötti különbségek mérséklődése, aminek lényege nem a funkcionális különbségek megszűnése, hanem a társadalom által megtermelt anyagi és szellemi javakhoz való hozzájárulás esélyeinek közeledése, az egyének mind nagyobb mértékű felszabadulása a munkamegosztásnak való kiszolgáltatottság alól.

A hetvenes évek változási folyamatai

A Városépítési Tudományos és Tervező Intézetben 1983 júniusában fejeztem be „A teljes faluhálózat vizsgálata” c. kutatást, melynek célja az ország falusi települései fejlődési, változási tendenciáinak feltárása és értékelése volt. A vizsgálat tárgyát képező falusi települések köre előzetesen nem volt meghatározható, mivel az urbanizálódási folyamat egyik fő jellemzője falusi települések várossá fejlődése, amit a várossá nyilvánítás jogi aktusa nem minden esetben és nem azonnal követ. Ezért a vizsgálatot az ország minden településére – közigazgatási egységére – kiterjesztettem, és a kutatás során a települési funkciók alapján határoztam meg a vizsgált időszak elején és végén falusinak tekinthető települések körét.

A települések fő demográfiai-társadalmi jellemzőit és a települési funkciókat tényezőcsoportokat alkotva vizsgáltam. Az egyes tényezőcsoportokon belül logikai úton, több éves tervező-kutató munkám tapasztalatai alapján határoztam meg a lehetséges, ill. legjelzetes kategóriákat és a településeket számítógéppel soroltam be ezekbe a kategóriákba.¹ A kategorizálást 1970-re és 1980-ra vonatkozóan is elvégeztem. Minden tényezőcsoportban mindkét időpontra azonos alapon alakítottam ki a kategóriákat, csak a kategó-

¹ A számítógépi munkákat a VÁTI Számítástechnikai Osztályán Kovácsné Flack Sarolta és Csapó Lászlóné készítette.

riahatárokat változtattam, lehetőség szerint figyelembe véve az ország átlagos fejlődési ütemét. Így egyfelől arra kaptam választ, hogy az egyes tényezőcsoportok ismert problémái milyen és hány településre jellemzőek, e problémáknak mi a térbeli megoszlása, másfelől arra, hogy az ismert problémák tekintetében hogyan változott meg tíz év alatt — bizonyos témakörökben a hetvenes években a hatvanas évekhez képest — az ország különböző térségeinek helyzete, az érintett települések és népesség száma. A kutatás eredményei röviden a következőkben foglalhatók össze.

A népességszám alakulása

A hetvenes években folytatódott a népesség koncentrálódása a kisebb településekből a nagyobbakba, valamint külterületről belterületre, és ezzel együtt a településállomány nagyság szerinti megoszlásának változása.

A városok és 8000 fő feletti óriásfalvak száma kis mértékben — 166-ról 171-re — a bennük élő népesség száma jelentősen, az ország lakosságának 57%-áról 62%-ára nőtt. Az 5–8000 fős nagyfalvaknak száma is és népességszáma is csökkent (113-ról 110-re, ill. 703 ezer főről 695 ezer főre), de az átlagos településnagyság növekedése ebben a nagyságkategóriában is koncentrálódást jelez.

A 2–5000 fős középfalvak kategóriájában nemcsak a települések száma és népességszáma csökkent (576-ról 539-re, ill. 1748 ezer főről 1612 ezer főre) hanem az átlagos településnagyság is, ami jelzi e nagyságkategória népességleadó jellegét. Az 1–2000 fős kistalvaknál is csökkent mind a települések száma, mind a bennük élő népesség száma (800-ról 712-re, ill. 1143 ezerről 1009 ezerre), az átlagos településnagyság csökkenése azonban mérsékeltebb volt, mint a középfalvaknál, a középfaluból kistalvává vált települések viszonylag nagy népességszáma következtében.

Az 1000 lakoson aluli aprófalvak száma — kistalvak tömeges aprófalvává válása következtében — jelentősen nőtt, nőtt a bennük élő népesség száma is, bár kisebb mértékben, mint a települések száma. Az átlagos településnagyság ebben a nagyságkategóriában csökkent a legnagyobb mértékben annak ellenére, hogy igen sok település került „felülről” az aprófalvak közé. Az egyes falvak nagymértékű népességszám-csökkenése ellenére maga a nagyságkategória konstans népességszámúnak tekinthető mindaddig, amíg a „kieső” népesség „pótlódik” a kategóriába felülről bekerülő települések népességéből. 1960-ban 1413 aprófaluban 800 965 fő, 1970-ben 1466 aprófaluban 794 255 fő, 1980-ban 1589 aprófaluban 803 076 fő élt.

A különböző nagyságkategóriák területi elhelyezkedése, tehát az ország egyes területeinek óriás- és nagyfalvas, középfalvas vagy kis- és aprófalvas település-szerkezete gyökeresen nem változott meg a hetvenes években, de a változások bizonyos mértékű területi kiegyenlítődés irányába hatottak. A Dunántúlon és az Északi-hegyvidéken kissé nőtt a nagyobb, az Alföldön pedig a kisebb nagyságkategóriákba tartozó települések száma. Az aprófalvak számának növekedésével még markánsabbá vált a Mosonmagyaróvár—Veszprém—Mohács vonaltól délnyugatra eső területek aprófalvas jellege, és jelentősen nőtt az aprófalvak száma Nógrád megyében.

A külterületi népesség számának jelentős csökkenése minden nagyságkategóriára és az ország minden térségére jellemző volt. Országosan 856 470 főről 471 600 főre csökkent a külterületi népesség száma. Az 50% feletti külterületi népességarányral rendelkező települések száma 121-ről 55-re csökkent, és ezek már mind 500 fő alatti települések. A külterületi népesség számának csökkenése a Dunántúlon Fejér és Tolna megyében, az Alföldön Szolnok, Hajdú-Bihar és Békés megyében volt a legnagyobb mértékű. Nagyterjedésű, összefüggő jelentős külterületi — tanyai — népességű terület még ma is a Duna-Tisza köze, Szolnok megye déli és Békés megye középső része, valamint a Tiszántúlnak Debrecen—Nyíregyháza közötti térsége. A külterületi népesség száma nem mindenhol csökken, helyenként nő, de a növekvő külterületi népességgel rendelkező települések száma 516-ról 204-re csökkent. A külterületi népesség száma elsősorban a szórványtanyákon csökken, valamint az olyan zárt külterületi településekben, melyek nem kapcsolódnak közvetlenül valamely mezőgazdasági üzemhez. A növekedés, sőt új külterületi települések létrejötte általában szorosan kapcsolódik a mezőgazdasági üzemek külterületi — főleg állattartó — telepeihez.

A népmozgalom alakulása

A tényleges népességszám-változás adatai a népmozgalom bizonyos mértékű növekedését mutatják. 65-ről 66-ra nőtt az erőteljesen (+30% felett) növekvő, és 99-ről 138-ra az erőteljesen (–30% felett) csökkenő népességszámú települések száma, és nőtt a bennük élő népesség száma is, tehát a szélsőségesen nagy mértékű népességszám-változás több települést és nagyobb népességet érintett, mint a hatvanas években. A kisebb mértékben növekvő népességszámú települések számának csökkenése (392-ről 339-re) és a stagnálók számának növekedése (205-ről 228-ra) ugyanakkor a népmozgalom bizonyos mértékű csökkenését jelzi. A népességszám-változás összetevőin belül csökkent a vándor-

lás és nőtt a természetes szaporodás, ill. fogyás jelentősége. A hatvanas években a csökkenő népességszámú települések egynegyedét, a hetvenes években már közel felét jellemezte természetes fogyás. A növekvő népességszámú települések közül a városokban a korábbi 1 : 3 arányú természetes szaporodás : vándorlás arány kiegyenlítődt, a fiatalok bevándorlása eredményeként a városok és községek közötti természetes szaporodásbeli különbség megszűnt. A vándorlási irányokat tekintve csökkent, de még mindig az összes vándorlások 52%-át teszi ki a községek közötti vándorlás, és a községből városba irányuló vándorlások arányának növekedése mellett nőtt a városok közötti és városból községbe irányuló vándorlások aránya is.

Igen szoros kapcsolat van a települések nagysága és a népességszám-változás iránya között: minél nagyobbak a települések, annál nagyobb hányaduk növekvő népességszámú, minél kisebbek, annál inkább jellemző a népességszám csökkenése. Ez az összefüggés a hetvenes években erősebbé vált. A 8000 fő feletti települések körében szórványossá vált a csökkenő népességszám, az 5–8000 fős nagyfalvak körében nőtt a növekvő, a 2–5000 fős középfalvak körében pedig a stagnáló népességszámúak aránya. A kis- és aprófalvakra ez a stabilizálódás nem volt jellemző, az 1–2000 fős kistalvak körében csökkent a növekvő népességszámúak aránya, az aprófalvakat pedig a fokozódó mértékű népességszám-csökkenés jellemzi, nőtt körükben a 30%-ot meghaladó mértékben csökkenők aránya. Ez az igen nagy mértékű népességszám-csökkenés a hetvenes évekre kizárólagosan aprófalvi jelenséggé vált.

A népmozgalmi tendenciák tartóssága településállományunknak több mint kéharmadát jellemezte, elsősorban a mérsékelt csökkenő népességszám tartós tendencia. A népmozgalmi tendenciák azonos irányú erősödése 154 települést, azonos irányú mérséklődése 132 települést jellemezett, ugyanakkor 603 településben, településállományunk 19%-ában teljes népmozgalmi tendenciaváltás következett be. A hatvanas évek népességszám-csökkenését stagnálás vagy növekedés váltotta fel 287 településben és stagnálóból ill. növekvőből csökkenő népességszámúvá vált 316 település.

Településállományunk ötödének népmozgalmi tendenciaváltása következtében jelentős változás következett be a népmozgalom területi megoszlásában. A hatvanas években a növekvő népességszámú települések erőteljesen koncentráálódtak a hagyományos ÉK–DNy irányú ipari tengely és a Balaton térségében, valamint az északi Duna-szakasz mentén. Kisebbs koncentrációjuk jelentkezett Pécs térségében, emellett csak az alföldi nagyvárosok voltak növekvő népességszámúak. A stagnáló népességszámú telepü-

lések is e térségekben helyezkedtek el, valamint szórványosan a Dél-Alföld középső részén. A hetvenes években nagymértékben lecsökkent a népesség koncentrációja az ipari tengelyben — csak a budapesti agglomerációban nem — és a Dunántúl északi részén is. E helyett a Dunántúl déli és nyugati részének számos települése, valamint az Alföld jelentős területei váltak növekvő népességszámúvá, és a stagnáló népességszámú települések döntő többsége is az Alföldre helyeződött át. Jelentős területi kiegyenlítődtés következett be a népmozgalom terén, jelezve, hogy az országrészek közötti nagytérségi migráció helyét a kistérségi, megyén belüli migráció vette át.

A korstruktúra alakulása

Az ország egészét tekintve kevésbé változott a lakosság kor szerinti megoszlása. A 0–14 évesek arányának növekedése ellenére kedvezőtlen demográfiai tendenciát jelez a 15–39 évesek arányának csökkenése és a 40 éven felüliek arányának növekedése.

A települések korstruktúra szerinti differenciáltsága jelentősen fokozódott a hetvenes években. 1970-ben az ország lakosságának 37%-a élt a településállomány 21%-át kitevő egyértelműen fiatalos korstruktúrájú² településeken, 14%-a a települések 27%-át kitevő egyértelműen előregedő korstruktúrájú³ településeken, és közel fele a településállománynak abban a felében, melynek korstruktúrája középkorúnak minősíthető. 1980-ra megduplázódott az előregedő korstruktúrájú települések száma, a bennük élő népesség száma közel háromszorosára nőtt, kissé csökkent az egyértelműen fiatalos korstruktúrájú települések száma a bennük élő népesség arányának kissé mértékű növekedése mellett, míg a középkorú korstruktúrájú települések száma és népességszáma jelentősen csökkent.

A kormegoszlás és a településnagyság közötti összefüggés hasonló a népmozgalom és településnagyság kapcsolatához — minél kisebbek a települések, annál nagyobb a kedvezőtlen korstruktúrájuk aránya — és a hetvenes években ez az összefüggés is jelentősen erősödött. A 8000 fő feletti települések körében — az előregedő korstruktúrájuk változatlan aránya mellett — jelentősen nőtt a fiatalos korstruktúrájuk aránya, a fiatalos korstruktúra a bevándorlások és az annak következtében fellendülő természetes szaporodás eredményeként egyre inkább a nagy településekre jellemző. Ez alól Budapest az egyik kivétel, amely a hetvenes években

² 0–14 évesek és 15–39 évesek aránya az országos átlag felett, 60–X évesek aránya az országos átlag alatt.

³ 0–14 évesek és 15–39 évesek aránya az országos átlag alatt, 60–X évesek aránya az országos átlag felett.

vált előregedő korstruktúrájává a bevándorlás lefékeződésével párhuzamosan, és néhány alföldi város, ahol csak most szűnt meg az elvándorlás, a népességszám csökkenése. Az 5–8000 fős nagyfalvak differenciálódtak, a fiatalos és előregedő korstruktúrájuk aránya egyaránt nőtt. 5000 fő alatt figyelhető meg az előregedési tendencia fokozódása, a fiatalos és középkorú korstruktúrájú települések arányának egyidejű csökkenése mellett az előregedők arányának több mint kétszeresre való növekedése. Az aprófalvaknak ma már 68%-ában előregedő a korstruktúra.

Az országos átlagtól szélsőségesen eltérő korstruktúrájú települések mind aprófalvak. Olyan település, ahol 30% felett volt a 60 éven felüliek aránya, 1970-ben 27, 1980-ban már 146 volt az országban. Tehát nemcsak az országos átlaghoz viszonyítottan nő az előregedő települések száma, hanem abszolút értelemben is. 30% feletti gyermekarány 1970-ben 148 települést jellemezett, 1980-ban pedig 60-at. Tapasztalataim szerint ezek cigánytelepülések. A 30% feletti gyermekarányral rendelkező települések számának csökkenése nem a cigánytelepülések számának csökkenését jelzi, hanem a cigány lakosság életkörülményeinek javulásával a korstruktúra kiegyenlítetté válását.

A kormegoszlás tartóssága településeinknek csak 43%-ára volt jellemző. A legnagyobb változások a népmozgalmi tendenciákkal, ill. azok változásával kapcsolatosak. A tartós elvándorlások következtében településeink 38%-ában vált kedvezőtlenebbé – fiatalosból középkorúvá, ill. középkorúból előregedővé – a korstruktúra, míg a településállomány 19%-ában a tartós bevándorlások eredményeként középkorúból fiatalossá vált a korstruktúra, ill. a hetvenes években növekvővé vált népességszám mellett megszűnt annak előregedő jellege.

Ugyanez tükröződik a kormegoszlás területi különbségeiben és annak változásában is. Az egyértelműen fiatalos korstruktúra 1970-ben elsősorban az ország iparosodott, népességvonzó területeire volt jellemző: az ÉK–DNY irányú ipari tengelyre, a Duna északi szakaszára, Pécs–Szekszárd környékére, az Alföldön pedig a nagyobb városokra. 1980-ra főként Baranya megyében szűnt meg a fiatalos jelleg, valamint a Zagyva völgyében és Eger környékén. Ugyanakkor számos alföldi településben alakult ki fiatalos korstruktúra, ezek szinte összefüggő sávot alkotnak a Tiszántúlon Szolnoktól Záhonyig. Így a fiatalos korstruktúrájú települések aránya jelentősen megnőtt az Alföldön, ami elsősorban annak következménye, hogy a növekvő és stagnáló népességszámú területek egy része is ide helyeződött át.

Egyértelműen előregedő települések 1970-ben főleg a Dél-Alföldön, Szolnok megye északi és Heves megye déli részén alkottak összefüggő területet,

emellett előregedő térségek voltak Somogy, Baranya és Zala megyében. 1980-ra a Dunántúl egész aprófalvas területére ez a kormegoszlás vált jellemzővé (Baranya megye kivételével), és területileg megnövekedtek az alföldi előregedő térségek is. Fokozódott az előregedés az északi aprófalvas területeken is, de ott nem vált olyan általánossá, mint a Dunántúlon.

A foglalkoztatottság alakulása

A hetvenes években folytatódott a foglalkozási szerkezet átalakulása. Országosan tovább csökkent a mezőgazdasági aktív keresők aránya, az előző időszaktól eltérően már az ipari-építőipari keresők aránya is csökkent, és a korábbinál nagyobb mértékben nőtt a tercier ágazatokban dolgozók aránya. A községekben – az országos tendenciától eltérően – még nőtt az ipari-építőipari keresők aránya. A szellemi foglalkozású aktív keresők aránya országosan 26%-ról 28%-ra, a községekben ennél kissé nagyobb mértékben, 15-ről 18%-ra nőtt.

1970-ben településeink 19,8%-át jellemezte urbánus foglalkozási szerkezet.⁴ E településekben az ország lakosságának több mint fele élt. 1980-ra az urbánus foglalkozási szerkezetű települések köre jelentősen, 29,1%-ra bővült, a bennük élő népesség száma kisebb mértékben, de szintén erőteljesen nőtt.

Viszonylag nem nagy számú, de kismértékben növekvő az egyoldalúan ipari⁵ foglalkozási szerkezetű települések száma, mely 325-ről 334-re nőtt. A bennük élő népesség száma azonban az ország lakosságának 9,5%-áról 8,3%-ára csökkent.

Jelentősen nőtt a vegyes foglalkozási szerkezetű települések száma, 1970-ben településeink 18,4%-a, 1980-ban már 28,7%-a volt ilyen. A bennük élő népesség száma mérsékelten nőtt, egyre kisebb településekre jellemző a foglalkoztatás nem kizárólagosan agrár jellege.

A legnagyobb változás az egyoldalúan agrár foglalkozási szerkezetű települések számában következett be. 1970-ben településállományunk több mint felére, 1600 településre volt jellemző az agrár foglalkozási szerkezet,⁶ az ország népességének 20,2%-a élt e településekben. A hetvenes években jelentősen csökkent az agrártelepülések száma, ma már településeinknek alig harmada ilyen, a bennük élő népesség száma pedig felénél kevesebbre csökkent, csak az össznépesség 9,6%-a él egyoldalúan agrár foglalkozási szerkezetű településben.

A foglalkozási szerkezet változása általában egyirányú volt, az ipari és tercier foglalkoztatottság növekedésével urbánusabb foglalkozási szerkezet

⁴ tercier ágazatokban foglalkoztatottak aránya 1970-ben 25% 1980-ban 30% felett

⁵ ipari + építőipari aktív keresők aránya 50% felett

⁶ mezőgazdasági aktív keresők aránya 50% felett

felé tolódott el településeink többségében az aktív keresők megoszlása. Mindössze 124 településben — főként dunántúli aprófalvakban — vált agrárabbá a helyben lakók foglalkozási megoszlása az ipari és tercier ingázók eltelepülése következtében.

A szeleimi foglalkozási aktív keresők átlag feletti aránya — mivel a szellemi munkahelyek betöltése általában magasabb iskolai végzettséghez kötött — a település magas szellemi potenciálját jelzi. Az ilyen települések száma 362-ről 347-re csökkent, a bennük élő népesség száma azonban nőtt. Ez a szellemi potenciál nagyobb településekbe való koncentrációját jelzi. A magas szellemi potenciálú települések aránya az urbánus és vegyes foglalkozási szerkezetű települések körében nőtt, az egyoldalúan ipari és agrár-települések körében csökkent. Általános tendenciának tekinthető, hogy a foglalkozási szerkezetváltozás az ipari és tercier ágazatok fizikai dolgozói arányának növekedésével indul meg, és csak később kerül sor a szellemi potenciál bővülésére.

Az urbánus foglalkozási szerkezetű települések 1970-ben összefüggő térséget alkottak a Balaton körül, a budapesti agglomeráció nyugati részén, mely a tatabányai agglomerációval alkotott összefüggő térséget, valamint az agglomeráció délkeleti részén, mely Cegléd—Szolnok felé terjedt ki. Kisebb urbánus térség a Mátraalján és a miskolci agglomerációban alakult ki. Az ország más részein szórányos volt az urbánus települések előfordulása. 1980-ra az ország középső részének urbánus térsége területileg kiterjedt, ma már összekapcsolódik a Balaton térségével és Szolnok felé a Közép-Tiszavidék urbánus településeivel. Az urbánus foglalkozási szerkezetű települések sűrűsödése a budapesti agglomeráción kívül Mosonmagyaróvár—Győr, Kőszeg—Szombathely, Kaposvár—Dombóvár között, Pécs térségében, a Zagyva és a Sajó völgyében és a Mátraalján jelez agglomerációt.

Az ipari foglalkozási szerkezetű települések döntő többségében bányásztelepülések, melyek a Mecsekben, a Dunántúli-középhegységben, valamint az Északi-hegyvidéken helyezkednek el és szórányosan fordulnak elő a Duna mentén és a Ny-Dunántúlon. A viszonylag kis mértékű változások ugyan ezen térségekben következtek be.

A vegyes foglalkozási szerkezetű települések 1970-ben eléggé elszórtan, az ország minden területén megtalálhatók voltak, de sehol sem alkottak nagyobb összefüggő térséget. Előfordulásuk viszonylag sűrűbb volt a Dunántúlnak a Balatontól északra fekvő területein, Budapesttől délre a Duna mentén, valamint az Alföld északi peremén. 1980-ra a vegyes foglalkozási szerkezetű települések köre jelentősen kibővült, főleg az Alföldön és a Dunántúl déli részén.

Az egyoldalúan agrár foglalkoztatottságú települések többsége 1970-ben is és 1980-ban is a déli országrészekben, a Balatontól délre és az Alföldön helyezkedett el, valamint kisebb összefüggő területet alkotott a Kisalföldön és a Zempléni-hegységben. Az agrárterületek legnagyobb mértékű csökkenése az Alföldön következett be, de az agrár foglalkoztatású települések máshol is egyre kisebb összefüggő területeket foglalnak el. A legjelentősebb egyoldalúan agrár foglalkoztatású területek ma a Duna-Tisza köze középső és déli részén, a Körösök vidékén, Heves megye déli részén, valamint Külső- és Belső-Somogyban vannak.

A termelési funkció alakulása

A települések területi munkamegosztásban elfoglalt helyének egyik legfontosabb jellemzője a termelési funkció, az adott településben települt termelőtevékenységek jellege és struktúrája. A termelési funkció vizsgálatánál legfontosabb célom annak megállapítása volt, hogy az adott település milyen mértékben nyújt differenciált munkahelyválasztékot a lakosság számára.

Az adatok itt is azt bizonyítják, hogy míg országos szinten már megindult az ipar intenzív fejlődésére való átmenete — az 1000 lakosra jutó ipari foglalkoztatottak száma 170 főről 150 főre csökkent — ez csak a legfejlettebb ipari központokat jellemezte. Területileg a hetvenes években még folytatódott az ipar intenzív fejlődése, 857-ről 956-ra nőtt a legalább 10 ipari foglalkoztatottal rendelkező települések száma. Az ipar területi decentralizációja települési szinten koncentráltan ment végbe, a jelentős iparral⁷ rendelkező települések száma 198-ról 269-re, a kisebb jelentőségű ipari funkcióval rendelkező települések száma csak 659-ről 687-re nőtt. Az ipari termelési funkciójú települések többsége jelentős mezőgazdasági funkcióval is rendelkezik, mezőgazdasági üzemnek is székhelye. A termelőszövetkezetek egyesülése következtében jelentősen nőtt a mezőgazdasági üzemi központ nélküli, csak kisebb jelentőségű iparral rendelkező települések száma és összességében is kissé csökkent az iparral és jelentős mezőgazdasági funkcióval is rendelkező települések száma.

A városok mindegyikének jelentős ipari funkciója van, a községeknek pedig 27%-ában működik a szocialista iparnak legalább 10 fős ipartelepe. A falusi ipar labilitását jelzi, hogy míg 188 településben jött létre újként az ipari termelési funkció, 89 településben az teljesen megszűnt. A szocialista ipar telephelyválasztása szorosan összefügg a termelőszövetkezeti központokkal, az újonnan iparosodott települések közül

⁷ A szocialista iparban foglalkoztatottak száma 100 fő felett, vagy a szocialista iparban az 1000 lakosra jutó foglalkoztatottak száma országos átlag felett.

140 mezőgazdasági üzemi központ volt. A szocialista ipar telepeinek megszűnése is főleg a tsz-központtal rendelkező településekre volt jellemző, feltehető, hogy az esetek többségében nem szűntek meg az ipar-telepek, hanem tsz-melléküzemként működnek tovább.

1970-ben az ország lakosságának 23,4%-a élt olyan településben, ahol csak a mezőgazdasági nagyüzem biztosította a helyben foglalkoztatás lehetőségét. Ezen belül túlsúlyban volt a mezőgazdasági üzemi központok népessége (1264 településben), így viszonylag kis mértékű volt a mezőgazdasági ingázás. 1980-ra 18,4%-ra csökkent az ország lakosságának az a hányada, amely helyben csak a mezőgazdasági nagyüzemekben talál munkaalkalmat, de ezen belül csökkent a központi települések népessége – az ipar nélküli tsz-központok száma 602-re csökkent – s ezzel együtt megnőtt a mezőgazdasági ingázás. Ugyanakkor magukon a mezőgazdasági üzemeken belül jelentősen bővült a munkahelyválaszték az alaptevékenységen kívüli tevékenységek arányának növekedése következtében. A melléküzemek főként a mezőgazdasági üzemek székhelytelepülésein működnek, ezért a székhelytelepülések termelési funkciója differenciáltabb, mint a nem székhely agrártelepüléseké, amelyek száma 1000-ról 1563-ra nőtt.

Speciális funkcióval – szállodával, kutatóhellyel, közlekedési csomóponttal – az ország településeinek csak egy töredéke – 1970-ben 7,6, 1980-ban 12,8%-a – rendelkezett. A hetvenes években bekövetkezett változás az idegenforgalmi funkció terjedésének eredménye, a kutatóhelyek települési helyei nem, a közlekedési csomópontok és határátelőhelyek alig változtak.

A jelentős ipari termelési funkciójú települések a hetvenes évek elején is és végén is meglehetősen szét-szórtnan helyezkedtek el az ország területén, bár sűrűsödésük az ország ÉK–DNy irányú ipari tengelyében még 1980-ban is megfigyelhető volt. Már a hetvenes évek ipartelepítési politikája jelentős területi kiegyenlítődést eredményezett és már 1970-ben is az ország minden területén voltak olyan kisebb-nagyobb ingázási centrumok, melyek a helyben csak mezőgazdasági foglalkoztatottságot biztosító települések lakói számára viszonylag rövid ingázási távolságon belül biztosítottak ipari foglalkoztatási lehetőséget. A hetvenes években a települések száma főleg az Alföldön és a délnyugat-dunántúli területeken nőtt. Ezzel az ipar területi elhelyezkedésének ország-részek közötti kiegyenlítődése, az ingázási távolságok csökkenése tovább folytatódott.

A kis jelentőségű ipari és jelentős mezőgazdasági termelési funkcióval rendelkező települések 1970-ben és 1980-ban is főleg az Alföldön, valamint a Dunántúl középfalvas területein helyezkedtek el. Számuk

jelentős csökkenése elsősorban az Alföldön következett be, főként iparosodottságuk fokozódása, kisebb részben a tsz-központok megszűnése eredményeként. A Dunántúlon nem annyira csökkent, inkább más településekre vált jellemzővé a kis jelentőségű ipar és a mezőgazdasági üzemi központ együttese, északon inkább tsz-központok áttelepülése, délen inkább tsz-központok iparosodása következtében.

Az ipari termelési funkció nélküli mezőgazdasági üzemi központok 1970-ben főként a Dunántúl közé- és kistalvas területeire, a Duna-Tisza köze déli és a Tiszántúl keleti térségeire voltak jellemzők, de jelentős számban fordultak elő az Északi-hegyvidéken is. Számuk elsősorban a Dunántúlon és az Északi-hegyvidéken csökkent a mezőgazdasági üzemek egyesülése következtében, kisebb mértékben az Alföldön, ott inkább az iparosítás eredményeként.

A mezőgazdasági üzemi központ nélküli, kis jelentőségű iparral rendelkező települések többsége 1970-ben is és 1980-ban is főleg a Dunántúlon helyezkedett el. Számuk is főleg ott nőtt, de jelentős számban fordulnak elő a budapesti agglomerációban és a Duna-Tisza közén.

A sem iparral, sem mezőgazdasági üzemi központtal nem rendelkező – mezőgazdasági vagy lakó-funkciójú – települések területe megegyezik az aprófalvas területekével, területi kiterjedésük azokkal megegyezően bővül főleg a Dunántúlon, de Nógrád, Borsod és Szabolcs megyében is.

A legalább kétféle speciális funkcióval rendelkező települések többségükben városok, elhelyezkedésük az ország területén egyenletes. A csak kutatási jellegű speciális funkcióval rendelkező települések Budapest közelében koncentrálnak, a csak közlekedésiek pedig – természetesen a határ menti fekvésű határátelőhelyeken kívül – az Alföldön. Az idegenforgalmi funkciójú települések többsége 1970-ben a Balaton és a Duna-kanyar térségében helyezkedett el, jelentős számban fordultak elő az Alföld termálvizben gazdag területein, emellett igen szóróványosan az ország más területein. A hetvenes években elsősorban az ország kiemelt üdülőterületein nőtt meg az idegenforgalmi funkciójú települések száma. Viszonylag szerény mértékű volt a fejlődés a Ny-Dunántúlon, és alig történt változás a Mecsekben.

Az ellátási funkció alakulása

A települések ellátási funkciójának vizsgálatánál arra törekedtem, hogy az ellátó létesítmények egyes településekben való jelenléte alapján különítem el egymástól a városi funkciójú és falusi településeket, ill. a falusi települések körén belül elkülönítve a teljes alsófokú ellátási funkciójú és az ellátási funkciókat különböző mértékben nélkülöző falvakat, a települések településhálózatban betöltött helyének egyik

legfontosabb tényezőjét ragadhassam meg. Az adatbázis szabta keretek között a vizsgálatot az ellátó intézmények viszonylag szűk, de a funkcionális különbségeket jól tükröző részére korlátoztam. Ezek a kórház, a szakorvosi rendelőintézet, a körzeti orvos, az általános és középiskola, valamint a bolt- és vendéglátó-hálózat.

Városi jellegű ellátási funkciókat teljeskörűen betöltő település — ahol kórház, szakorvosi rendelőintézet, legalább 8 tantermes középiskola működik és a boltok és vendéglátóhelyek 1000 lakosra jutó területe lényegesen meghaladja az országos átlagot — 1970-ben 81, 1980-ban 71 volt az országban. Az 1970-es 76 városból 43, az 1980-as 96 városból 63 felelt meg ezeknek a kritériumoknak. A városi jellegű ellátás intézményi minimumát igen nehéz meghatározni, hiszen fenti öt tényező közül egynek vagy kettőnek a hiánya esetén még vitathatatlan a városi jelleg. Ilyen, városi funkciókat részlegesen betöltő település 1970-ben 113 volt az országban, közöttük 21 város, 1980-ban pedig 116, közöttük 26 város. Összességében tehát 1970-ben 194 település — 64 város és 130 község — 1980-ban pedig 187 település — 89 város és 98 község — töltött be városi funkciókat. Az évtized elején 12, az évtized végén 7 városi jogállású település nem rendelkezett a városi jellegű ellátó létesítmények minimumával sem.

A városi jellegű ellátási intézmények koncentrációja nagyobb mértékű volt, mint ahogy a városi funkciójú települések száma csökkent. Kis kapacitású szakorvosi rendelőintézetek egész sora szűnt meg, és csökkent a középiskolával rendelkező települések száma is. Az intézménykoncentráció következtében 60 település veszítette el 1970-ben még városi jellegűnek minősíthető ellátási funkcióját. Ugyanakkor 53 településből vált csak alsófokú ellátással rendelkező falusi településből városi funkciójúvá, részben magasabb szintű egészségügyi vagy oktatási intézmény telepítése, részben a kereskedelmi hálózat fejlődése eredményeként. Ezek a változások a városi jellegű ellátási funkcióval rendelkező települések területi elhelyezkedésének egyenletesebbé válását, az országrészek közötti különbségek mérés-klődését eredményezték.

A teljes körű alsófokú ellátási funkcióval — 8 osztályos iskolával, körzeti orvosi székkel, bolttal és vendéglátóhellyel — rendelkező települések száma 1283-ról 1260-ra csökkent, településállományunk 40%-a tekinthető teljes alsófokú ellátottságnak. E települések egy — bár csökkenő — hányadában bizonyos városi jellegű intézmények is működnek. Az ellátási funkció e településekben igen stabilnak tekinthető, mindössze 124 településben szűnt meg a teljes körű alsófokú ellátottság az iskolakörzetesi-

tés vagy a körzeti orvosi rendelő megszűnése következtében, és 97 korábban intézményhiányos településben vált teljes körűvé az alsófokú ellátás. Ezek a változások bizonyos mértékű területi kiegyenlítődést eredményeztek, a teljes körű alsófokú ellátással rendelkező települések száma a Dunántúl aprófalvas területein nőtt, az Alföldön és a Mezőföldön — ahol ez a jellegzetes ellátási típus — csökkent.

Településállományunk több mint fele már 1970-ben sem rendelkezett az alsófokú ellátó intézmények teljes körével. Bár az ilyen települések száma alig nőtt a hetvenes években, helyzetük mégis gyökeresen megváltozott. 1970-ben 637 településben vagy csak 8 osztályos iskola, vagy csak körzeti orvosi székkel volt, 902 településben még működött az iskola alsó tagozata (közülük 56-ban orvos is), és csak 105 volt a teljesen iskola nélküli, csak bolttal rendelkező falu. 1980-ra a folytatódó és az alsó tagozatokra is kiterjedő iskolakörzetesítés következtében a vagy csak 8 osztályos iskolával, vagy csak körzeti orvosi székkel rendelkező települések száma 312-re csökkent, a csak alsó tagozatos iskolával rendelkezőké 55-re (ezek közül 87-ben volt orvos) és 807-re nőtt a teljesen iskola nélküli települések száma. Ezek jelentős részében öregek napközi otthona létesült, és megvalósították a heti 1–2 alkalommal megtartott orvosi rendelést. Az iskola és főleg a pedagógus hiányát azonban semmi sem pótolja. A részleges vagy hiányos alsófokú ellátás már 1970-ben is főleg a Dunántúl és az Északi-hegyvidék aprófalvas területeit jellemezte, a további funkcióvesztés szintén ezeken a területeken következett be. Ugyanakkor a fokozódó mértékben hiányos ellátottságú falvak közé beékelődő teljes alsófokú ellátottságú falvak száma nőtt, központi funkciója erősödött, a körzeti iskola mellett sok helyen körzeti óvoda is működik.

Településeinknek tehát egyre nagyobb hányada nélkülöz ellátási intézményeket, főleg iskolákat. A lakosságnak azonban túlnyomó többsége és kissé növekvő hányada — 1970-ben 89%-a, 1980-ban 91%-a — olyan településben él, ahol legalább az alsófokú egészségügyi és oktatási ellátás helyben biztosított. Területileg kiegyenlítettebbé vált a komplexebb ellátási funkciójú települések elhelyezkedése, ezzel javult elérhetőségük.

Az igazgatási funkció alakulása

Az igazgatási-irányítási funkció vizsgálatával az volt a célom, hogy további szempontokat kapjak a városi funkciójú és falusi települések elkülönítéséhez, illetőleg hogy a falusi települések körén belül megkülönböztetve a központi jellegűeket, az önállókat és az irányítás szempontjából függő helyzetben levőket, a települések településhálózatban betöltött helyének az ellátási funkció melletti másik fontos tényező-

jét, ragadhasam meg. Az igazgatási-irányítási funkciót a helyi és magasabb szintű tanácsok mellett a mezőgazdasági üzemi központokkal, valamint az iparvállalati és ÁFÉSZ-központokkal jellemeztem. E két utóbbit a termelés- és szolgáltatásirányítás hazai gyakorlata alapján magasabb szintű irányítási intézményeknek tekintetem.

A hetvenes években az igazgatás helyi és magasabb szintjén egyaránt koncentrálódás következett be. A magasabb szintű irányítási intézmények közül az ÁFÉSZ-ek számának csökkenése volt a legjelentősebb, általános tendencia volt a fogyasztási szövetkezetek egyesülése és központjaik városba kerülése. Az alsó szintű igazgatás terén a termelészövetkezetek egyesülése következtében mintegy felére csökkent a nagyüzemi mezőgazdasági termelésirányítás székhelytelepüléseinek száma, a községi tanácsok egyesülése következtében pedig 1249-ről 715-re csökkent az önálló tanácsú községek száma.

A magasabb szintű igazgatási funkciókat széleskörűen betöltő, magasabb szintű tanáccsal, iparvállalati és ÁFÉSZ-központtal egyaránt rendelkező – igazgatási funkció szempontjából városi jellegű – települések száma kismértékben, 105-ről 92-re csökkent, közülük 1970-ben 55%, 1980-ban 78% volt városi jogállású. A magasabb szintű igazgatás tehát fokozódó mértékben a városokba koncentrálódik, részben a magasabb szintű igazgatási funkcióval rendelkező nagyközségek várossá nyilvánítása, részben községekben működő magasabb szintű irányítási intézmények megszűnése következtében. E települések elhelyezkedése az ország területén közel egyenletes, bár az Alföld óriásfalvas területein sűrűbben fordulnak elő, mint a Dunántúlon. A hetvenes években bekövetkezett koncentrálódás területi kiegyenlítődést nem eredményezett, a Dunántúlon kissé csökkent, az Észak-Alföldön pedig nőtt a városi jellegű igazgatási funkciójú települések száma.

A magasabb szintű igazgatási intézmények koncentrációja elsősorban a városi jellegű igazgatási funkcióval részlegesen – fenti 3 létesítmény közül kettővel – rendelkező települések számát csökkentette 562-ről 349-re. A városi jogállású települések száma ezek között is nőtt, magasabb szintű igazgatási funkciók elvesztése kizárólag községeket érintett, de még mindig 328 községnek van bizonyos mértékű városi jellegű igazgatási funkciója. E települések többsége 1970-ben az ország közép- és nagyfalvas területein helyezkedett el, de viszonylag nagy számban fordultak elő az aprófalvas területeken is. Számuk csökkenése főleg a Duna menti dunántúli területeket, valamint az Alföld keleti határvidékét érintette. Területi elhelyezkedésükben bizonyos mértékű kiegyenlítődés is bekövetkezett. Az Alföldre

számos település magasabb szintű igazgatási funkcióinak megszűnése volt jellemző, míg a Dunántúlon és az Északi-hegyvidéken számos település igazgatási funkciójának szűkülése mellett jellemző volt más településekben a magasabb szintű igazgatás bővülése is.

A községi közös tanáccsal és mezőgazdasági üzemi központtal rendelkező – falusi jellegben központi funkciójú – települések száma újabb közös tanácsú községek létrehozása következtében 279-ről 348-ra nőtt. Tapasztalataim szerint ezek termelészövetkezetei is több község területén működnek, így a termelésirányítás terén is rendelkeznek központi funkcióval. E települések igazgatási funkciója erősödött, bővültek településközi kapcsolataik.

Az önálló tanáccsal rendelkező mezőgazdasági központok – az alsó szintű igazgatási funkciókat helyi szinten betöltő települések – száma részben közös tanácsok létrehozása, részben termelészövetkezetek egyesülése következtében 896-ról 320-ra csökkent.

Az alsó szintű igazgatási funkciókat részlegesen betöltő – vagy csak községi tanáccsal, vagy csak mezőgazdasági üzemi központtal rendelkező – települések száma 577-ről 623-ra nőtt, ami arra mutat, hogy a tanácsok és a termelészövetkezetek egyesülése nem volt összehangolt folyamat, a központok kijelölésében az adott tevékenység legcélszerűbb elhelyezésére irányuló törekvés érvényesült. Az ilyen megoldás hátránya egyfelől a település gazdájának egyaránt tekinthető tanács és termelészövetkezet közötti nehezebb együttműködés, másfelől a lakosság több irányú utaztatása.

Az igazgatási létesítmények koncentrációjának következtében az igazgatási funkciót teljesen nélkülöző települések száma közel kétszeresére nőtt, bár ez a folyamat nemcsak a hetvenes évekre volt jellemző, hiszen 702 településben már 1970-ben sem működött semmiféle igazgatási intézmény. Az igazgatási funkció teljes megszűnése döntően olyan településekre volt jellemző, amelyek 1970-ben is csak részlegesen töltötték be igazgatási funkciót.

Az alsó szintű igazgatás területi elhelyezkedése igen szorosan kapcsolódik a különböző területek jellegzetes településnagyságaihoz. Az Alföldre főleg és erősen növekvő mértékben az alsó szintű igazgatási funkciókat helyi szinten betöltő települések jellemzők, de növekszik az alsó szintű igazgatási funkciók településközi megoszlása is. Szabocis megyében terjed, a Körösök vidékén és a Közép-Tiszavidéken pedig a hetvenes években alakult ki kisebb területeken a közös tanácsok rendszere. A dunántúli és északi aprófalvas területekre már 1970-ben is főként a közös tanácsok és a több település területén gazdálkodó termelészövetkezetek voltak jellemzők, e területeken az

alsó szintű igazgatási funkciókat helyi szinten túl bővítő településeket döntően igazgatási funkció nélküli települések veszik körül. E területek kiterjedése 1980-ra jelentősen megnőtt, a Dunántúlon Somogy és Tolna megye korábban önálló tanácsú községei egyesültek közös tanácsba, az Északi-hegyvidéken pedig főként Nógrád megyében következett be az alsó szintű igazgatás koncentrációja. A vagy csak tanáccsal, vagy csak tsz-központtal rendelkező települések száma a dunántúli aprófalvas területeken csökkent, az Alföldön, a Dunántúli-középhegységben és az Északi-hegyvidék lábánál nőtt.

A lakófunkció alakulása

Lakófunkciója minden településnek van, ezért a vizsgálatban arra törekedtem, hogy a lakófunkció színvonalát és annak fejlődését tárjam fel a lakások vezetékes vízhálózatba és közcsatorna-hálózatba való bekapcsoltsága alapján.

A magas színvonalú közműellátás a települések városiaságának hagyományosan leggyakrabban vizsgált tényezője. Véleményem szerint ezek nem városi javak, elvileg minden településben biztosíthatók és biztosítandók. Gyakorlatilag azonban az urbanizációs folyamat igen hosszú szakaszára jellemző a falvaknak a városokénál lényegesen alacsonyabb színvonalú ellátása, a jelen időszakban szinte az első lépéseket tesszük ennek megszüntetése felé. Ezért a vizsgálatban a viszonylag magas színvonalú közműellátottságú települések lakófunkcióját városi színvonalúnak minősítettem.

Egyértelműen városi színvonalúnak tekinthető lakófunkciója⁸ 1970-ben 34, 1980-ban 42 településnek volt, többségükben városoknak.

E településekben a vezetékes vízellátással rendelkező lakások aránya 85,3%-ról 91,2%-ra, a közcsatorna-hálózatba bekapcsolat lakások aránya 70,9%-ról 75,9%-ra nőtt. A városias jellegű – hasonló vízellátottságú, de közcsatornával alacsonyabb szinten ellátott – települések száma 228-ról 308-ra nőtt, ezekben a lakások vízellátottsága 36,8%-ról 58,2%-ra, közcsatorna-ellátottsága 15,8%-ról 28,7%-ra nőtt. A vízellátás és csatornázás közötti olló minden csatornázott településben nyílt. A közcsatornahálózat kiépülésével jellemezhető városiasodás a községek körében terjed, 1970-es városaink lakófunkciója egy kivétellel, 1980-as városainké pedig kivétel nélkül legalább városias volt. Az időközben várossá nyilvánított 20 településből 6-ban ebben az időszakban létesült a csatornahálózat.

A viszonylag magas színvonalú vízellátással rendelkező,⁹ de csatornahálózat nélküli települések száma 96-ról 251-re nőtt, a bekötött lakások aránya ma már eléri a 68,2%-ot. E településekben egyre nagyobb gondot okoz a csatornázás hiánya. A vízművel már

rendelkező, de főként közkifolyós ellátású, a bekötött lakások alacsony arányával jellemezhető települések főként számszerűleg bővültek 551-ről 823-ra, de a bekötött lakások aránya is megháromszorozódott, ma már átlagosan 28,4%. Ezzel a vezetékes vízellátást teljesen nélkülöző települések száma 2212-ről 1697-re, településállományunk 71%-áról 54,4%-ára csökkent, a bennük élő népesség száma pedig 26%-ról 14,5%-ra mérséklődött. Ugyanakkor a vezetékes vízellátás nélküli települések körén belül – a talajvíz fokozódó mértékű szennyezettsége következtében – nő az egészséges ivóvízzel nem rendelkező települések száma, ezért a vezetékes ivóvízellátás nélküli települések egyre ritkább alapellátás nélkülinek minősíthetők. A vezetékes vízellátás főként a 2000 lakos feletti településekben bővült, az alapellátás hiánya 1980-ban már szinte kizárólag a kis- és aprófalvakra volt jellemző.

A városi jellegű lakófunkcióval rendelkező települések a hetvenes évek elején is és végén is a Dunántúlon helyezkedtek el, körük bővülése is e területeken ment végbe. A városias lakófunkciójú települések 1970-ben viszonylag egyenletesen helyezkedtek el az ország területén, de összefüggő térséget csak a Tiszántúl középső részén, a nagykun városokra és a hajdúvárosokra kiterjedően alkottak. A hetvenes években e települések köre jelentősen bővült a Dunántúl déli és nyugati része kivételével az ország minden részén. Legjelentősebb volt a városias lakófunkció elterjedése a Balaton térségében, a budapesti agglomerációban, Budapesttől délre a Duna mentén, valamint a Dél-Alföldön. A csatornázás nélküli, de színvonalas vízellátottságú települések 1970-ben főleg a Dunántúl középső és északi részén, az Északi-hegyvidéken és a budapesti agglomerációban helyezkedtek el, 1980-ra számuk főleg a Dunántúl középső és északi részén nőtt. Gyenge – közkifolyós – alapellátottságú 1970-ben főleg az alföldi községeket, az alapellátás hiánya pedig szinte az egész dunántúli aprófalvas térséget, valamint Nógrád, Borsod és Szabolcs-Szatmár megye aprófalvait jellemezte. A hetvenes években e két típus területi elhelyezkedésében következett be a legnagyobb változás, ami jelentős területi kiegyenlítődést is eredményezett. Az Alföldön kismértékben, a Dunántúlon igen nagy mértékben csökkent az alapellátás nélküli települések száma, bár ezek a települések még ma is többé-kevésbé összefüggő térséget alkotnak a Ny-Dunántúlon és Baranya megyében, valamint Nógrád, Borsod és Szabolcs megyében.

⁸ Vezetékes vízzel ellátott lakások aránya 1970-ben 40%, 1980-ban 50% felett, közcsatorna-hálózatba bekapcsolat lakások aránya 30%, ill. 40% felett

⁹ Vezetékes vízzel ellátott lakások aránya 1970-ben 30%, 1980-ban 40%

A kizárólag lakófunkcióval rendelkező települések köre a vizsgálat időpontjában — a helyben foglalkoztatottság adatai hiányában — csak becsülhető volt. Megítélésem szerint az ipari termelési és speciális funkció nélküli, legfeljebb községi tanáccsal vagy alsó tagozatos iskolával rendelkező települések közül az urbánus vagy ipari foglalkozási szerkezetűek azok, amelyeknek számottevő mezőgazdasági funkciója sincs, tehát kizárólagosan lakótelepülések. Ezek száma 108-ról 321-re nőtt a hetvenes években. A csak lakófunkcióval rendelkező települések 1970-ben Pécs környékén, a miskolci agglomerációban, Veszprém—Ajka térségében, valamint Szombathely—Kőszeg környékén koncentrálódnak. A hetvenes években elsősorban ezekben a térségekben nőtt meg a számuk, valamint Salgótarján, Eger és Győr környékén, tehát az erősen agglomerálódó kis- és aprófalvas területeken. Ezen kívül Zala és Somogy megyei törpefalvak váltak kizárólagosan lakótelepülésekké.

Lakásberuházás, a lakásállomány megújulása

A lakásberuházást egyrészt mint műszaki tevékenységet, mint a települések lakófunkcióját javító tényezőt vizsgáltam, másrészt mint olyan társadalmi tényezőt, amely utal a helyben maradási szándékra, a társadalom stabil vagy hanyatló jellegére. A lakásállomány megújulási folyamatát a tíz év alatt épített lakásoknak az összes lakásállományon belüli arányával mint mennyiségi tényezővel, és a lakószobák számának növekedésével mint minőségi tényezővel jellemeztem.

Az ország 1970-es lakásállományának 20%-a épült a hatvanas években, 1980-as lakásállományának pedig 25%-a a hetvenes években, miközben a lakószobák száma 26%-kal, ill. 37%-kal nőtt. A lakásállomány megújulási folyamata tehát országosan mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt nagyobb mértékű volt a hetvenes években, mint korábban. Ennek eredményeként jelentősen javult a lakásállomány korszerűségi színvonala: az életkorát tekintve avult — 1920 előtt épült — lakások aránya 20%-ról 14%-ra, az építőanyagát tekintve avult vertföldes szobával rendelkező¹⁰ lakások aránya 14%-ról 3%-ra csökkent.

Azon települések száma, ahol a lakásállomány mennyiségi növekedése az országos átlagot meghaladta, 1020-ról 378-ra csökkent. Ennek fő oka a tömeges lakásépítés fokozott koncentrációja volt a kiemelt településekben, elsősorban a városokban, emellett kétségtelen, hogy községek egész sorában — főként kisebbekben — ténylegesen visszaesett a lakásállomány mennyiségi növekedése. A községi lakásállomány mennyiségi bővülése főleg a hatvanas években következett be, a községek többségében csökkenő népességszám mellett. Ennek egyik

fő oka a fiatalok különköltözése volt. Emellett jelentős volumenű mennyiségi lakásberuházással járt — ugyancsak főleg a hatvanas években — a volt uradalmi cselédlakások felszámolása főleg a Dunántúlon, a régi bányászkolóniák felszámolása főleg az Északi-hegyvidéken mindkét évtizedben, valamint a tanyáról belterületre költözés és a cigánytelepek felszámolása, főleg a hetvenes években.

Az átlag feletti mennyiségi lakásberuházással jellemezhető települések számának csökkenése a közepes mennyiségi¹¹ és országos átlag feletti minőségi lakásberuházású települések számának 314-ről 818-ra való növekedése mellett ment végbe. Tapasztalataim szerint — amint ez az adat is mutatja — a hetvenes években a falvakban főként a jelentős bővítésekkel együtt járó átépítések révén újult meg a lakásállomány. Közepes mennyiségi lakásberuházás magas színvonalú minőségi lakásberuházással párosulva feltétlenül a helyi társadalom stabilitására utal, jelzi, hogy a lakosság biztosítottan látja saját jövőjét a településben.

Településeink többségére — 43%-ára — a hatvanas és a hetvenes években is a mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt közepes lakásberuházási tevékenység volt jellemző.

E települések köre igen kevéssé változott, olyan települések ezek, ahol az előzőnél szerényebb anyagi lehetőségekkel, de folyamatosan halad a lakásállomány megújulása és a lakások nagyságának növekedése. Az ilyen lakásberuházási tevékenység ugyan csak a helyi társadalom stabilitásának jele.

A lakásberuházási tevékenység alacsony színvonala, ill. hiánya, a lakásállomány fokozódó mértékű leromlása viszonylag kevés településre jellemző, de számuk növekszik. Ma már településállományunk 11%-ában jelez egyértelmű hanyatlást a lakásberuházási tevékenység igen alacsony színvonala vagy hiánya.

A lakásberuházási tevékenység jellege, a lakásállomány megújulásának iránya és üteme erősen változó, csak településállományunk 41%-ában mutat tartós tendenciát, főként a mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt közepes lakásberuházású településekben. Egyértelműen pozitívnak tekinthető a változások iránya 602 településben, különösen abban a 413 településben, ahol jelentősen fellendült a lakásállomány minőségi fejlődése. Negatív irányú változás 722 településben következett be, ezen belül egyértelmű hanyatlás 231 települést jellemezett, ahol a hatvanas évek jelentős vagy közepes lakásberuházási tevékenysége szinte teljesen leállt. A hetvenes évekre

¹⁰ Sajnálatos módon az 1980-as népszámlálás már nem vette számba az alapozás nélküli vályogépületek számát

¹¹ 5%-tól az országos átlagig

már jórészt megszűntek a csökkenő népességszám melletti nagyarányú lakásépítést kiváltó okok, a lakásberuházási tevékenység jobban igazodik a népességszám változásához.

A lakásállomány nagyarányú mennyiségi megújulása a hatvanas években főleg az ipari térségeket jellemezte. E települések összefüggő területet alkottak a Balaton és a Dunántúli-középhegység térségében, az északi Duna-szakasz mentén, a budapesti agglomerációban és annak déli-keleti külső gyűrűjében, valamint az Északi-hegyvidéken, emellett szét-szórta, de sűrűn fordultak elő a Ny-Dunántúlon és Szabolcs megyében, és ide tartoztak az Alföld nagyvárosai is. A hetvenes években nagyobb összefüggő térséget sehol sem alkottak, az Alföld déli része kivételével közel egyenletesen helyezkedtek el az ország területén, kissé sűrűsödtek a Dunántúl északi részén, Borsod és Szabolcs megyében. A közepes mennyiségű – magas minőségű lakásberuházású települések többsége a hatvanas években a Dunántúlon, az Északi-hegyvidéken, és a Duna-Tisza közén helyezkedett el, számuk jelentős növekedése az ország minden területét érintette, de elterjedésük az Alföldön nagyobb mértékű volt, mint a Dunántúlon. Mindkét vonatkozásban közepes lakásberuházási tevékenység a hatvanas években elsősorban az Alföld középső és déli részét jellemezte, valamint a Dunántúl kis- és középfalvas területeit, de jelentős számban fordultak elő aprófalvas területeken is. A hetvenes években az Alföldön kisebb területekre vonult vissza a mennyiségi és minőségi vonatkozásban egyaránt közepes lakásberuházási tevékenység, a Dunántúl aprófalvas területein pedig nőtt az ilyen települések száma. A lakásberuházási tevékenység hiánya Vas, Zala, Baranya és Borsod megyei aprófalvakra jellemző, ezek száma Borsod megyében csökkent, a Dunántúlon nőtt, de körük itt is jelentősen megváltozott, viszonylag kevés az olyan település, ahol a lakásberuházás tartós hiánya jelzi a település életképtenségét.

A települések társadalmi-funkcionális típusai

A tényezőcsoportonkénti vizsgálat eredményeinek összegzéséhez, a települések több irányú jellemzéséhez típusokba soroltam a településeket, hasonló logikai, tapasztalati módszerrel, mint a településcsoporton belüli kategóriák kialakításánál. Abból indultam ki, hogy a településeket egyfelől demográfiai-társadalmi jellemzőik, másfelől települési funkcióik jellemzik és a társadalmi jellemzők egyben minősítik is a települési funkciók fejlettségét, ill. a szűkebb-tágabb térség általános színvonalát, aminek hatása a településközi kapcsolatokon keresztül érvényesül. Ezért határoztam meg a társadalmi jelleg összevont típusait és a települési funkciók összevont típusait, és a kettő kombinációjával alakítottam ki az össze-

vont településtípusokat. A társadalom és a települési funkciók jellemzését is a tényezőcsoportonkénti vizsgálat eredményei alapján végeztem el. A települések népességszámát kiemelttem a társadalmi jellemzők köréből, hogy az egyes nagyságkategóriákon belüli típusok is meghatározhatók legyenek. A települési funkciók közül pedig a lakófunkciót nem tekintettem típusképző ismérvnek, mivel annak milyensége nem funkcionális, hanem fejlettségbeli különbségeket jelez.

A helyi társadalom jellemzésére négy típust alakítottam ki.

Megítélésen szerint egyértelműen gazdagnak, *bővülőnek* tekinthető a társadalom akkor, ha népességszáma növekszik, a korstruktúra fiatalos, emellett magas a szellemi potenciál és a lakásberuházási tevékenység vagy mennyiségi vagy minőségi vonatkozásban magas színvonalú.

Egyértelműen szegényesnek, *hanyaglónak* tekinthető a társadalom ezzel ellenkező jellemzők mellett, ha a népességszám csökken és a korstruktúra elöregedő, ugyanakkor alacsony a szellemi potenciál és alacsony színvonalú vagy hiányzik a lakásberuházási tevékenység.

A települések többségében ezek a kritériumok nem teljesülnek egyidejűleg, a társadalom általában sem egyértelműen bővülőnek, sem egyértelműen hanyaglónak nem tekinthető. Ezért két átmeneti típust alakítottam ki a két szélsőség között.

Úgy vélem, *stabilnak* tekinthető a társadalom akkor, ha csökkenő népességszám mellett is fiatalos a korstruktúra, magas a szellemi potenciál és intenzív a lakásberuházási tevékenység, és akkor, ha növekvő népességszám mellett a kormegoszlás, szellemi potenciál és lakásberuházási tevékenység alapján sem a bővülés, sem a hanyatlás nem egyértelműen jellemző rá.

Labilisnak tekinthető a társadalom akkor, ha növekvő népességszám mellett is a hanyatlás jeleit mutatja a többi tényezőben, illetőleg akkor, ha csökkenő népességszám mellett nem bővülő ugyan, de nem is hanyagló.

A települési funkcióra vonatkozóan szintén négy alapvető típust alkottam ki.

Városi funkciójúnak azok a települések tekinthetők, amelyek magasabb szintű szükségletek kielégítésére alkalmas létesítményekkel rendelkeznek, tehát azok a települések, amelyek az ellátási funkció tekintetében városi funkciókat teljeskörűen vagy részlegesen betöltők, és az igazgatási funkció tekintetében magasabb szintű igazgatási funkciókat teljeskörűen vagy részlegesen betöltők.

Funkciógazdag falunak azok a települések tekinthetők, amelyekben teljes körű alsófokú intézményhálózat működik és van ipari termelési funkció-

jük is. A funkciógazdag falvak közé soroltam azokat a falvakat is, amelyek bizonyos városi funkciókkal rendelkeznek, de városi intézményeik száma nem éri el a fenti minimumot.

Funkcióhiányos falunak tekinthetők mindazok a települések, ahol az alsófokú ellátási és igazgatási intézményeknek nem működik teljes skálája, de azok nem is hiányoznak teljes mértékben, vagy ahol a termelési funkció kizárólagosan agrárjellegű. Attól függően, hogy a funkcióhiány milyen jellegű, a funkcióhiányos falvaknak 3 altípusa különíthető el:

- a teljes intézményhálózatú agrárfalvak,
- az intézményhiányos iparosodott falvak,
- az intézményhiányos agrárfalvak.

Funkciószegény falunak azok a települések minősíthetők, amelyek lakófunkciójuk elsődlegessége, termelési funkciójuk kizárólagosan agrár jellege mellett szinte teljesen nélkülözik az ellátási és igazgatási intézményeket, bolton kívül legfeljebb alsó tagozatos iskola vagy helyi tanács működik bennük.

A társadalom bővülő-stabil-labilis, ill. hanyatló jellegének valamint a települési funkciók városi, funkciógazdag-funkcióhiányos, ill, funkciószegény falusi jellegének együttes figyelembevételével 16 településtípus lehetséges. A településeket ezekbe a típusokba besorolva 1970-re és 1980-ra vonatkozóan is 14 típus alakult ki, nem volt sem bővülő társadalmú funkciószegény falu, sem hanyatló társadalmú városi funkciójú település.

Az ország településeinek és népességének megoszlása a településtípusok között a mellékelt táblázat szerint alakult:

	Összesen	Városi funkciójú település	Funkciógazdag falu	Funkcióhiányos falu	Funkciószegény falu
1970					
db					
Bővülő társ.	73	53	10	10	–
Stabil társ.	598	60	176	285	77
Labilis társ.	2 309	56	375	1 360	518
Hanyatló társ.	141	–	5	50	86
Összesen	3 121	169	566	1 705	681
Ezer fő					
Bővülő társ.	2 143	2 061	67	15	–
Stabil társ.	4 070	2 750	841	439	40
Labilis társ.	3 943	479	1 519	1 717	228
Hanyatló társ.	82	–	12	44	26
Összesen	10 238	5 290	2 439	2 215	294
1980					
db					
Bővülő társ.	92	66	19	7	–
Stabil társ.	553	81	176	218	78
Labilis társ.	2 100	24	397	859	820
Hanyatló társ.	376	–	8	68	300
Összesen	3 121	171	600	1 152	1 198
Ezer fő					
Bővülő társ.	2 963	2 792	161	10	–
Stabil társ.	4 617	3 239	917	406	55
Labilis társ.	2 965	179	1 221	1 146	419
Hanyatló társ.	167	–	14	53	100
Összesen	10 712	6 210	2 313	1 615	574

Ezek az adatok egyértelműen azt tükrözik, hogy a társadalom jellegét tekintve és a települési funkciók terén is differenciálódás következett be. Általános tendenciaként a településszámot tekintve kismértékű társadalmi és funkcionális gazdagodás és ennél jóval nagyobb mértékű társadalmi és funkcionális szegényedés állapítható meg, ami a népességszámban fordított mértékben nyilvánul meg: nagymértékben nőtt a bővülő és stabil társadalmú, funkcionálisan gazdag települések népessége és kisebb mértékben a társadalmilag és funkcionálisan szegényeseké. Mindez az átmeneti településtípusok rovására ment végbe, főként a labilis társadalmú és funkcióhiányos falvak száma és népességszáma csökkent. A funkcióhiányos falvak belső aránya megváltozott, elsősorban a már 1970-ben is funkcióhiányos agrárfalvak száma csökkent, a teljes intézményhálózatú agrárfalvaké kisebb mértékben, az intézményhiányos iparosodott falvaké pedig nőtt. A funkciószegény falvak számának igen nagy mértékű növekedése a teljes körű alsófokú intézményhálózattal rendelkező települések központi funkcióinak lényeges bővülése mellett ment végbe, aminek következtében jelentősen fokozódott e települések egymásrataltsága, intenzívebbé váltak településközi funkcionális kapcsolataik.

A településközi differenciálódás az ország minden térségében végbement és jelentős mértékű területi kiegyenlítődést eredményezett. Területileg egyenletesebbé vált a városi funkciójú települések elhelyezkedése. Az Alföldön számos városi funkciójú település és funkciógazdag falu társadalmilag stabilizálódott, a dunántúli kis- és aprófalvas területeken pedig a főként funkcionálisan szegényedő, de részben társadalmilag is hanyatló települések köréből növekvő számú stabilizálódó társadalmú, funkciógazdag falu emelkedik ki.

A települések nagysága és társadalmi-funkcionális típusa között minden nagyságkategóriában szoros összefüggés állapítható meg, de a települések minden nagyságkategóriában igen erősen szóródnak a különböző településtípusok között. Minél kisebbek a települések, annál kevésbé egységesek társadalmi szempontból is és funkcionálisan is.

A 8000 fő feletti települések 1970-ben is és 1980-ban is megoszlottak a városi funkciójú települések és funkciógazdag falvak 5 típusa között. Közülük a legtöbb 1970-ben labilis társadalmú funkciógazdag falu, 1980-ban bővülő társadalmú városi funkciójú település volt, de jelentősen nőtt a stabil társadalmúak száma mindkét funkcionális típusban. Erre a nagyságrendkategóriára igen határozott társadalmi és funkcionális gazdagodás jellemző.

Az 5–8000 fős nagyfalvak 1970-ben 8, 1980-ban 7 településtípus között oszlottak meg, bár funkcióhiányos kevés, funkciószegény pedig nem volt kö-

zöttük. Legtöbbjük mindkét időpontban labilis társadalmú funkciógazdag falu volt, de növekszik körükben a stabil társadalmú városi funkciójú települések és funkciógazdag falvak száma és csökken a funkcióhiányosaké, ill. a labilis társadalmúaké. A nagyfalvakra tehát a társadalmi stabilizálódás és funkcionális gazdagodás, valamint a tartósan csökkenő népességszám melletti komplex funkcióstruktúra jellemző.

A 2–5000 fős középfalvak 1970-ben 11, 1980-ban 10 különböző településtípusba tartoztak, csak funkciószegény típusokba nem. Legtöbbjük 1970-ben labilis társadalmú funkcióhiányos falu volt, de alig maradt el ettől a labilis társadalmú funkciógazdag falvak száma. 1980-ban szintén ez volt a két jellemző típusa a középfalvaknak, de fordított arányban, emellett kissé nőtt minden funkcionális típusban a stabil társadalmúak száma. A középfalvakat tehát főként a funkcionális gazdagodás jellemzi, melyet kevésbé követ a társadalmi stabilizálódás.

Az 1–2000 fős kisfalvak 1970-ben 11, 1980-ban 10 településtípus között oszlottak meg. Legtöbbjük mindkét időpontban labilis társadalmi funkcióhiányos falu volt, de ezek száma csökkent, csökkent a stabil társadalmú funkcióhiányos falvak száma is, miközben főként a labilis társadalmú funkciógazdag és a labilis társadalmú funkciószegény falvak száma nőtt. A kisfalvakra tehát a funkcióstruktúra differenciálódása mellett a társadalmi stabilitás csökkenése jellemző, bár hanyatló társadalmú még ma sincs közöttük.

Az 1000 lakoson aluli aprófalvak szintén 11, ill. 10 típus között oszlottak meg – a városi funkciójúak átvételével. Legtöbbjük 1970-ben labilis társadalmú funkcióhiányos falu volt, de alig maradt el ettől a labilis társadalmú funkciószegény falvak száma. 1980-ra ez utóbbi vált az aprófalvak jellemző típusává a funkcióhiányos falvak számának nagymértékű csökkenése és a hanyatló társadalmúak számának nagymértékű növekedése mellett, bár a funkcionálisan komplex aprófalvak száma nem csökkent, és társadalmi stabilitásuk sem szűnt meg. A funkcionális szegényedés tehát főleg, a társadalmi hanyatlás pedig kizárólag aprófalvakra jellemző.

A települések életút-típusai

Az egyes települések fejlődését vizsgálva a változások sokkal nagyobb méretűek voltak, mint azt az egyes típusokba tartozó települések számának és népességszámának változása mutatja. Jelentősen megváltozott az egyes típusokba tartozó települések köre. Mivel a tipizálást 1970-re és 1980-ra teljesen azonos alapon végeztem el, a két tipizálás összehasonlításával, összegyűjtve az 1970-ben is és 1980-ban is azonos típusba tartozott településeket, meghatározhatók

voltak a jellegzetes települési „életutak”. (Ez a módszer a szociológiában, a társadalmi mobilitás vizsgálatoknál jól ismert, de tudomásom szerint a településtudományban most került először alkalmazásra.)

A 14 (statikus) településtípusba tartozó települések elvileg 196 életút-típust alkothatnak. A valóságban az ország 3121 települése 88 féle életutat járt be, közülük a legalább 30 elemű — a településállomány 1%-át tartalmazó — életutak tekinthetők az ország települései jellegzetes átalakulása útjainak. Ezek száma 21, ide tartozik a településállomány 86%-a.

A jellegzetes életutak közül egyértelműen *fejlődőnek* tekinthetők:

- *a tartósan bővülő társadalmú városi funkciójú települések* (42), melyek döntő többségükben dunántúli és északi-hegyvidéki városok. Közülük hármat a hetvenes években; hármat 1984-ben nyilvánítottak várossá, kettő még ma is községi jogállású;
- *a tartósan stabil társadalmú funkciógazdag falvak*, 83 település, melyek a faluhálózat legdinamikusabb elemei, de tulajdonképpen nem részei a falusi térnek. Többségük a budapesti agglomeráció, ill. a főváros tágabb vonzáskörzetének települése, ide tartozik a miskolci agglomeráció számos települése és néhány jelentős iparral rendelkező falu az ipari tengely más területein. Dinamikus fejlődésük agglomerációs elhelyezkedésük következménye;
- *a tartósan stabil társadalmú funkcióhiányos falvak* (88) döntően ipari termelési funkció nélküli, de többségében teljes intézményhálózatú települések az ország hagyományos ipari tengelyében és Baranya megyében. Társadalmuk tartós stabilitását térségük általános fejlettsége, az ipari és terciér munkahelyek térségen belüli nagy választéka és a jó ingázási feltételek biztosítják;
- *a labilis társadalmúból stabil társadalmúvá vált funkciógazdag falvak*, 54 település, elsősorban a Duna-Tisza köze és a Tiszántúl északi részén és szétszórtan a D-Dunántúlon. Olyan települések ezek, melyekben a tartós funkcionális gazdagság, a termelési és ellátási funkciók színvonalának javulása olyan fejlődést eredményezett, ami már a népességszám növekedésében is megnyilvánul;
- *a labilis társadalmúból stabil társadalmúvá vált funkcióhiányos falvak*, 105 település a dunántúli aprófalvas területeken, a budapesti agglomerációhoz délről csatlakozó területeken, a Duna-Tisza közén és Szabolcs megyében. E településekben a funkcióhiány bizonyos mértékű fokozódása ellenére stabilizálódott a társadalom egyfelől a szomszédos, funkcionálisan gazdag és dinamikusan fejlődő településekkel való kapcsolatok bővülése, javulása

következményeként; másfelől a mezőgazdasági üzemek megerősödése és a második gazdaság fellendülése következtében;

- *a tartósan labilis társadalmú, funkcióhiányosból funkciógazdaggá vált falvak*, 93 település döntően a dunántúli aprófalvas területeken és az Alföld határ menti területein. Ez az életút egyértelműen a hetvenes évek településhálózat-fejlesztési politikájának következtében jött létre. Olyan alsófokú központok ezek, ahol a funkciógazdagodás részben iparosítás, részben az intézményhálózat e településekbe való koncentrálásának eredménye. Társadalmi stabilizálódásuk egyelőre csak a népességszám-csökkenés mérséklődésében és a szellemi potenciál fejlődésében nyilvánul meg;
- *a hanyatló társadalmúból labilis társadalmúvá vált funkciószegény falvak*, 30 dél- és nyugat-dunántúli aprófalva, melyekben funkcionális gazdagodás nélkül indult meg a korstruktúra javulása, a lakásberuházási tevékenység fellendülése. A társadalom lassú stabilizálódása a második gazdaság, a kibontakozó új vállalkozási formák, a mezőgazdasági kistermelés fellendülésének hatására következett be viszonylag jó közlekedéscsúszási helyzetű aprófalvakban.

Egyértelműen *hanyatlónak* tekinthetők a jellegzetes települési életutak közül:

- *a stabil társadalmú funkcióhiányos faluból labilis társadalmú funkciószegény faluvá vált települések*, 43 délnyugat-dunántúli és Borsod megyei aprófalva, melyek már 1970-ben is intézményhiányos agrárfalvak voltak; valamint
- *a stabil társadalmúból labilis társadalmúvá vált funkciószegény falvak* (49) a Dunántúl északi részén és az ipari tengelyben, nagyobb városok környékén. Mindkét életút-típus a migrációs motívációk változását tükrözi, azt a tényt, hogy a hetvenes években már nem volt olyan elsődleges és meghatározó a munkahely közelsége a távolabbi térségekből bevándorlók számára, hogy ne hatott volna tisztítóan e települések intézményhiányos volta, ill. maradék intézményeik elvesztése. A korábban növekvő népességszám csökkenőre vált, jelentősen csökkent a szellemi potenciál és visszaesett a lakásberuházási tevékenység;
- *a labilis társadalmúból hanyatló társadalmúvá vált funkcióhiányos falvak*, 50 település, főleg Somogy és Tolna megyében. E településekben a már tíz év előtt is hiányos települési funkciók megtartása mellett következett be társadalmi hanyatlás, főként annak következtében, hogy az ingázási centrumoktól távol fekszenek, rosszak az ingázási feltételek, néhány intézmény, ipartelep kedvezőtlen termőhelyi és közigazdasági adottságú mezőgazdasági üzem pedig nem elégséges a társadalmi ha-

nyatlás megátlásához;

- *a labilis társadalmú funkcióhiányos faluból hanyatló társadalmú funkciószegény faluvá vált települések* (82) főleg Zala és Somogy megyei aprófalvak. Már 1970-ben is intézményhiányos agrárfalvak voltak, 1980-ra maradék intézményeiket is elvesztették. E településekben a hetvenes évek funkciószegényedése nem oka, hanem következménye volt a tartós és fokozódó mértékű elvándorlásnak. A társadalmi hanyatlás elsősorban ennek következménye, fő oka pedig a rossz mezőgazdasági adottságokban és a falvak útvégi fekvésében keresendő;
 - *a labilis, társadalmúból hanyatló társadalmúvá vált funkciószegény falvak*, 132 település és
 - *a tartósan hanyatló társadalmú funkciószegény falvak*, 49 település, melyek mind Vas, Zala és Baranya megyei apró-, ill. törpefalvak. A tartós és növekvő mértékű népességszám-csökkenésnek és az ennek eredményeként fellépő társadalmi hanyatlásnak fő okai mindkét életút-típus esetében hosszabb idő óta fennálló funkciószegénységük mellett térségük általános fejletlenségében, homogen aprófalvas jellegében a funkcióhiányt kompenzáló – közeli funkciógazdag falvak hiányában – emelett rendkívül rossz közlekedéscsoporthelyi helyzetükben és kedvezőtlen termőhelyi adottságaikban keresendők.
- Nem tekinthetők sem egyértelműen fejlődőnek, sem egyértelműen hanyatlónak a jellegzetes életutak közül:
- *a stabil társadalmúból labilis társadalmúvá vált funkciógazdag falvak*, 42 település és
 - *a stabil társadalmúból labilis társadalmúvá vált funkcióhiányos falvak*, 108 település, melyekben egyaránt csak a népességszámuk növekvőből csökkenőre válása jelez bizonyos mértékű megtorpanást. Mindkét típus települései az ország gazdaságilag legfejlettebb térségeiben, az ipari tengelyen és a Dunántúl északi részén helyezkednek el, és népességszám-növekedésük megszűnése azzal kapcsolatos, hogy a hetvenes évekre megszünt a hatvanas évekre jellemző kettős koncentrációs folyamat, az agrártérségekből az ipari térségek falvaiba is irányuló migráció. A társadalmi jellemzők e településekben csökkenő népességszám mellett is fejlődést jeleznek, a tartós funkciók színvonala javul;
 - *a tartósan labilis társadalmú funkciógazdag falvak*, 220 település, főként az Alföldön és a dunántúli aprófalvas területeken, melyeknek népességszáma tartósan csökken, korstruktúrájuk kissé romlik, de a szellemi potenciál fejlődése nem marad el az országos átlagtól, a települési funkciók pedig dinamikusan fejlődnek. E települések életútja arra hívja fel a figyelmet, hogy a csökkenő népességszám nem

feltétlenül a hanyatlás jele, számos falusi település éppen a mezőgazdasági túlnépesedétség megszűnésével indult fejlődésnek;

- *a tartósan labilis társadalmú funkciógazdagból funkcióhiányossá vált falvak*, 56 település, többségében dunántúli kisfalvak és
- *a tartósan labilis társadalmú funkcióhiányosból funkciószegénnyé vált falvak*, 338 település, szintén a Dunántúlon, döntően 500 lakoson aluli aprófalvak. Mindkét életút-típusra az jellemző, hogy a funkcionális szegényedés, ill. a funkciószegénnyé válás ellenére nem következett be társadalmi hanyatlás, a népességszám tartós csökkenése mellett fokozódik ugyan az előregedés, de a lakásberuházási tevékenység fellendülése bizonyos mértékű stabilizálódást jelez. Annak, hogy e települések társadalmi nem vált hanyatlóvá, elsősorban az az oka, hogy e települések funkciószegényedésével párhuzamosan nőtt közelükben a városi funkciójú települések és funkciógazdag falvak száma, és bővültek, korszerűsödtek a települések közötti kommunikációs kapcsolatok;
- *a tartósan labilis társadalmú funkcióhiányos falvak*, az a 640 település, melynek életútja a legjellemzőbbnek tekinthető. E települések igen egyenletesen helyezkednek el az ország területén. Bár mind társadalmi, mind funkcionális vonatkozásban változatlanok tűnnek, a változások mindkét területen jelentősek voltak, és inkább pozitív, mint negatív irányúak. Főleg azok a települések maradtak meg ebben a típusban, melyek kevésbé voltak funkcióhiányosak 1970-ben, és ezek jelentős részére meglevő funkcióik központi jellegének fokozódása és sok esetben kismértékű funkcióbővülése volt jellemző. Népességszámuk tartósan, de mérséklődő ütemben csökken, a lakásberuházási tevékenység minőségi vonatkozásban fellendült. Ugyanakkor feltétlenül negatív tendencia a fokozódó mértékű előregedés és a szellemi potenciál átlag alatti növekedése;
- *a labilis társadalmú funkcióhiányos faluból stabil társadalmú funkciószegény faluvá vált települések*, 36 település, melyek igen szétszórtan helyezkednek el a Dunántúlon, főként Baranya megyében, északon főként a Cserhátban, valamint Szabolcs megyében. Kormegoszlásuk igen fiatalos jellege és a foglalkoztatottság ipari jellege alapján feltehetően cigány települések, olyan aprófalvak, ahonnan éppen a funkciószegényedés következtében igen nagy mértékű volt az elvándorlás. A megürült lakásokba cigány lakosság települt be, és e települések fokozatosan cigány településekké alakultak át. Tiszta cigány falvak létrejötté eléggé ellentmondásos jelenség, mert bár egyfelől az ilyen jellegű társadalmi szegregáció számos hátránnyal járhat, másfelől megfelelő települési keretet nyújt

hat a cigányság önálló etnikai csoportként való integrálódására;

– a tartósan labilis társadalmú funkciószegény falvak (347) dunántúli, szinte kivétel nélkül 500 lakoson aluli törpefalvak, melyek azért nem tekinthetők sem fejlődőnek, sem hanyatlónak, mert tartós funkciószegénységük és tartós népesség-szám-csökkenésük ellenére társadalmunk nem vált hanyatlóvá. Megítélésem szerint ez a hetvenes évek településhálózat-fejlesztési politikájának egyik eredménye abban az értelemben, hogy e települések közelében megerősödtek az alsófokú központok, javultak a közlekedési kapcsolatok, élnek és funkcionálnak az alsófokú vonzaskörzetek.

A városi funkciójú települések körének változása
1970-ben 76 városunk közül 67 rendelkezett a vizsgálat kritériumai szerinti városi funkciókkal, 9 csak funkciógazdag falunak volt minősíthető, ugyanakkor 102 községi jogállású településnek volt városi szintű ellátási és igazgatási funkciója. 1980-ra a városi funkciójú települések körén belül jelentősen megnőtt a városi jogállásúak aránya, egyrészt 7, már 1970-ben is városi jogállású település fejlődése – főként kereskedelmi hálózatuk bővülése – másrészt 19 nagyközség városá nyilvánítása eredményeként. 1980-ban 96 városunkból már 93 rendelkezett városi funkciókkal és a városi funkciójú, de községi jogállású települések száma 78-ra csökkent.

A hetvenes években 38 település veszítette el a vizsgálat kritériumainak megfelelő városi funkcióit. Ennek legfőbb oka az ellátási és igazgatási funkcionál említett intézménykoncentráció volt. A 38 település többségében megszűnt a szakorvosi rendelés, néhányukban a középiskola, járásmegszűnés következtében a magasabb szintű tanács, és az egyesülések miatt az ÁFÉSZ-központ. A megszűnt szakrendelők igen kis kapacitásúak voltak, heti átlagban 1–2 órás rendeléssel, a középiskolák pedig 1–4 tantermes, általában önálló épület nélküli létesítmények. E változások eredményeként a 38 település olyan funkciógazdag faluvá vált, melyek többsége magasabb szintű irányítási funkcióval is rendelkezik. Viszonylag kis települések, 4200 fős átlagos nagysággal, többségükben csökkenő népességszámúak. A városi funkciók elvesztése általában nem járt társadalmi szegényedéssel, 9 településben stabilizálódott a társadalom és 6-ban vált labilissá. Úgy tűnik, a városiasodás ütemét sem befolyásolta hátrányosan a városi funkciók elvesztése, a szellemi potenciál nem csökkent, a lakáberuházási tevékenység minőségi vonatkozásban kissé fellendült, a városias lakófunkciójú települések aránya 40%-ról 54%-ra nőtt és 1980-ban már mindegyikükben volt vezetékvesztés.

Ugyanezen időszakban 40 település vált a meghatározott kritériumoknak megfelelő városi funkciójú településsé. Szakorvosi rendelőintézet vagy középiskola – legtöbbször mindkettő – és városi jellegű igazgatási intézmények már 1970-ben is működtek bennük, csupán kereskedelmi hálózatuk fejletlensége miatt nem voltak városi funkciójának tekinthetők. A kereskedelmi hálózat bővülése mellett – az intézménykoncentráció hatásaként – jelentősen nőtt szakorvosi rendelőintézeteik és középiskoláik kapacitása. A hetvenes években városi funkciójúvá vált települések átlagos nagysága 11 500 fő. 1970-ben ezek többsége is labilis társadalmú volt, a városi funkciók bővülése és megerősödése egyértelmű stabilizálódást eredményezett 17 településben, és csak 3-ban vált labilissá a társadalom. A városi funkciók bővülése emellett a városiasodás fokozódásával is járt, jelentősen urbanizálódott a foglalkozási szerkezet, nőtt a szellemi potenciál, fellendült a lakásállomány minőségi megújulása, 45%-ról 72%-ra nőtt a városias lakófunkciójú települések aránya.

A városi funkciójú települések 1970-ben is viszonylag egyenletesen helyezkedtek el az ország területén, de a hetvenes években bekövetkezett változások tovább javították a területi arányokat. A Dunántúlon kissé csökkent, az Alföldön kissé nőtt a városi funkciójú települések száma, néhány alföldi város csak a hetvenes években vált valóban városossá. 1970-ben három – a települési funkciókat tekintve – városhiányos térség volt az országban: a Körösök vidéke, a Közép-Tiszavidék és Pest megye déli része, 1980-ban már csak ez utóbbi tekinthető városhiányos térségnek.

A társadalmi jellemzők és a települési funkciók kapcsolata

A vizsgálat igazolta azt a kiinduló hipotézisemet, hogy szoros kapcsolat van a települési funkciók és a társadalmi-demográfiai tényezők között, de nem olyan szoros ez a kapcsolat, hogy ne lenne feltétlenül szükséges külön vizsgálni e két tényezőcsoport alakulását. Igaz, hogy a funkcionálisan komplex települések körében nagyobb a bővülő és stabil társadalmúak aránya, mint a funkcionálisan szegényesebbek körében, és a társadalmi hanyatlás főleg a funkciószegény falvakat jellemzi. Az is igaz, hogy a városi funkciójú települések növekvő arányban hanyatló társadalmúak. Ugyanakkor alig állapítható meg különbség a funkciógazdag és funkcióhiányos társadalmi típusok közötti megoszlásban, és ezek körében a két tényező kapcsolata a hetvenes években nem erősödött, hanem gyengült, ez pedig arra utal, hogy a sokrétű funkcióstruktúra nem feltétlenül garancia a társadalom gazdagságára, stabilitá-

sára, és a hiányos, ill. szegényes funkcióstruktúra nem feltétlenül jár együtt a társadalom hanyatló jellegével.

Az életút-típusok vizsgálata, a jellegzetes átalakulási pályák értékelése rávilágít arra, hogy a társadalmi változások csak nagyon korlátozottan tekinthetők a települési funkciók struktúrájában bekövetkezett változások hatásának. Az ország 3121 településéből 1531 maradt ugyanabban a típusban az évtized végén, amelyben az évtized elején volt, tehát településállományunk 49%-ában maradt változatlan a társadalmi jellemzők és települési funkciók egymáshoz való viszonya, ezeket jellemzi a társadalmi jellemzők és a funkcióstruktúra együttes tartóssága.

Ezen az 1531 településen kívül csak 189 településben haladt egy irányba, ill. volt közel hasonló mértékű a társadalmi jellemzők és a települési funkciók alakulása. 29 településben együtt járt a társadalom és a települési funkciók gazdagodása, 160 településben pedig szegényedése. Ugyanakkor 31 településben a funkciógazdagodás ellenére szegényedett, 65 településben pedig a funkciószegényedés ellenére gazdagodott a társadalom, tehát a települési funkciók és társadalmi jellemzők változása teljesen ellentétes irányú volt. Emellett településállományunk közel felét a társadalmi jellemzők és települési funkciók eltérő mértékű változása jellemezte. 278 településben funkciógazdagodás nélkül gazdagodott, 415 településben pedig funkciószegényedés nélkül szegényedett a társadalom, 462 településben a funkciószegényedés, 150 településben pedig a funkciógazdagodás ellenére nem következett be lényeges változás a társadalom fő jellemzőiben.

Összességében 1401 településben nem haladt együtt a társadalmi és funkcionális változás. Ez többféle okra vezethető vissza. Kétségtelenül szerepet játszik az, hogy a funkcionális változások hatása — pozitív és negatív irányban egyaránt — csak több éves, esetleg évtizedes késéssel nyilvánul meg a társadalmi jellemzők változásában. Feltehető, hogy a hetvenes években funkcionális változás nélkül bekövetkezett társadalmi változások a hatvanas évek funkcionális változásainak hatásai, és várható, hogy a hetvenes évek funkcionális változásainak hatása csak a nyolcvanas években fog jelentkezni a társadalmi gazdagodás vagy szegényedés terén. A legfőbb okokat azonban kétségtelenül a komplex funkciójú települések területi eloszlásának változásában, a különböző funkciójú települések fokozódó egymásrautaltságában, a funkcionális együttműködés alapján kialakuló különböző településcsoportokban, a települési rendszer szerkezetének átalakulásában kell keresnünk.

Az urbanizálódási folyamat sajátosságai

Az előzőekben ismertetett empirikus vizsgálat célja a falusi települések fejlődési, változási tendenciáinak

feltárása volt. Már a vizsgálat módszereinek és adatbázisának összeállítása során, de főként az eredmények értékelése, értelmezése, azok összefüggéseinek és a feltárt jelenségek okainak keresése közben elkerülhetetlenül végig kellett gondolnom az urbanizálódási folyamatról kialakult elképzeléseimet, különösen pedig a folyamat jelen szakaszának magyar sajátosságait.

Úgy gondolom, hogy az urbanizálódási folyamat — mely véleményem szerint az első városok kialakulása óta tart — történelmi fordulóponthoz érkezett hazánkban a hatvanas évek elején, amikor a mezőgazdaság szocialista átszervezésével társadalmunk egészében uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok, megszűnt a termelési eszközök magántulajdona, ezáltal felszámolódott a város és falu ellentétének társadalmi alapja. Az urbanizálódási folyamat „jelen szakasza” tehát számomra — a múltat tekintve — az elmúlt két évtizedet jelenti. Sajátos hazai vonásnak pedig elsősorban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek működésének kialakult gyakorlatát tekintem. A mi termelőszövetkezeteink azon túlmenően, hogy gyökeresen megváltoztatták a mezőgazdasági dolgozók társadalmi viszonyait — a tulajdonviszonyok megváltozása mellett a munkamegosztási és elosztási viszonyokat, ezzel a munka- és életfeltételeket is — olyan, teljesen új típusú termelési szervezetek, melyekben részben saját szervezeti kereteik között, részben a falusi nem mezőgazdasági dolgozók mezőgazdasági termelésének segítése, szervezése révén kezdődhet „a mezőgazdaság és az ipar üzésének egyesítése, a város és falu közötti különbség fokozatos megszüntetésének előmozdítása”¹², és olyan teljesen új típusú közösségi formát is jelenthet, amely egyben lakóhelyi és munkahelyi közösség is.

Városodás

A városodás a települési rendszer urbanizálódási folyamatának az az összetevője, amely a város-falu arányok változásában nyilvánul meg, mind azok száma és népességszáma, mind a termelőerők megoszlása, mind pedig bizonyos települési funkciók megoszlása tekintetében.

1960-ban Magyarországon 64 város volt, melyek népességszáma a hatvanas években 3994 ezer főről 4520 ezer főre, 13,2%-kal nőtt. Ennek a dinamikus városfejlődésnek fő oka a mezőgazdaság szocialista átszervezése kapcsán felszabadult nagy volumenű munkaerő, és az ezzel párhuzamosan, sőt részben ennek érdekében megvalósított extenzív iparfejlesztés volt, mely főként a városokban, azon belül elsősor-

¹² Marx-Engels: Kommunista kiáltvány II. fejezet.

ban a hagyományos ipari városokban valósult meg. A 64 város közül 54-nek nőtt a népessége, s ennek következtében a községek népességszáma 237 ezer fővel csökkent. 1970-es 76 városunk népességszáma a hetvenes években 4867 ezer főről 5391 ezer főre nőtt. A városok népességszámának növekedése abszolút számban közel ugyanannyi volt, mint a hatvanas években, arányában azonban annál mérsékeltőbb, 10,8%-os, és területileg a decentralizált iparfejlesztés eredményeként a 76 város közül 75 között oszlott meg. Az ország összlakosságának 3,7%-os növekedése mellett a városok félmilliót meghaladó népességszám-növekedése csak 51 ezer fővel csökkentette a községekben lakók számát, a községekből a meglévő városokba való áramlás tehát jelentékenyen mérséklődött.

A meglévő városok népességszámának növekedése mellett a városok számának növekedésével változik a települési rendszer városodottsága. A várossá nyilvánításnak egyre fokozódó jelentősége van a hazai városodásban. A hatvanas években 12 nagyközség várossá nyilvánítására került sor, melyek népességszáma 1960-ban 134,6 ezer fő, 1970-ben 163,8 ezer fő volt, a teljes városi népességszám-növekedésnek 23,7%-a származott a várossá nyilvánításból. A hetvenes években is 12 nagyközséget nyilvánítottak várossá, ezek népességszáma 254,8 ezer főről 308,7 ezer főre nőtt, ebben az időszakban a teljes városi népességszám-növekedésnek már 37,0%-át tette ki a várossá nyilvánított települések népességszáma. A várossá válás, bár a városok számának és népességszámának mennyiségi növekedését eredményezi, kétségtelenül nem mennyiségi, hanem minőségi fejlődés, mégpedig falvak fejlődése.

A várossá nyilvánítás jogi aktusa sokkal többet jelent a városi funkciók kialakultságának elismerésénél, kodifikálásánál. Midenekelőtt olyan jogokat és lehetőségeket ad a település helyi tanácsának, amelyek alapján a városi jelleg alapvető meghatározója, az önállóság biztosítható. Emellett kifejezi a városodás és városiasodás szoros kapcsolatát, az urbanizációs folyamat jelen szakaszának azt a sajátosságát, hogy a városi funkciók megfelelő működéséhez szükséges urbánus társadalmi és művi környezetet a várossá fejlődés során kell létrehozni. A várossá nyilvánítások mindkét évtizedben, de különösen a hetvenes években igen tudatos településhálózat-fejlesztési politika eredményeként emeltek ki néhányat a városi funkciójú települések sorából, elsősorban abból kiindulva, hogy a területi munkamegosztás fejlődésével fokozódik a falvak városokra való ráutaltsága, és a falusi térségek általános fejlődésének egyik fő tényezője az adott térség városi funkciójú településeinek fejlődése.

A városi funkciók térbeli terjedése, egyre több falusi településben való megjelenése a hatvanas évekre

volt jellemző, a hetvenes éveket éppen ellenkezőleg, a városi jellegű intézmények koncentrációja jellemezte. A városi funkciójú települések száma alig nőtt, ezen belül a községi jogállásúak száma csökkent, mivel a várossá nyilvánítások üteme meghaladta a városi funkciók térbeli terjedésének ütemét. Ugyanakkor a városi funkciójú települések körének változásával a funkcionális értelemben vett városodás jelentősen kiterjedt, a városi funkciójú települések népességszáma 5290 ezer főről 6210 ezer főre, 17%-kal nőtt, és ma már az ország lakosságának 58%-át tömöríti. A városi funkciójú települések területi elhelyezkedésének egyenletesebbé válásával pedig jelentősen javult a falusi lakosság városi funkciókhoz való hozzájutási lehetősége. A városi funkciójú, de egyelőre községi jogállású települések potenciális kisvárosok, ezért a faluhálózat ilyen jellegű funkcionális gazdagodása is a városodás részének tekintendő. A városi funkciók falvakban való terjedése egyértelműen minőségi változás, mely minden vonatkozásban pozitívan érinti a falusi településeket.

Az egyértelműen városi jelleget kifejező minimális intézmény-, ill. létesítménystruktúra a vizsgálat során igen nehezen volt kialakítható, és az általam választott megoldás minden bizonnyal erősen vitatható. Talán túl kevés követelményt is támasztottam, mégis sokkal több a városi funkciójú település, mint a város, és igen sok a bizonyos városi funkciókkal rendelkező, de városi funkciójúnak nem tekinthető település. Meggyőződésem, hogy bármely más megoldás éppen ennyire vitatható lenne. Nagy biztonsággal összeállítható a városi jellegű intézmények, létesítmények széles körű listája, melyek mindegyikének megléte biztosan városi funkciójú települést, mindegyikének hiánya biztosan falusi települést jelez. Közöttük azonban rendkívül nagy az átmeneti települések száma, és eléggé önkényes a határvonal meghúzása. Ezért az urbanizációs folyamat egyik sajátosságának a városi és falusi települések közötti széles átmenetet, a funkcionális értelemben vett város-falu kontinuumot tekintem.

A városodás demográfiai és társadalmi szempontból negatívan érintette a falvakat, azon belül elsősorban és fokozódó mértékben a kis- és aprófalvakat. Amint azt a népmozgalom és kormegosztás vizsgálata igazolta, a hatvanas évek nagy volumenű községi népességszám-vesztesége a fiatal korosztályokat érintette, a fiatalok elvándorlása következtében előbb kiegyenlítettődött a városok és falvak közötti termelékenységbeli különbség, később pedig a természetes szaporodás súlya a városokra terelődött át, és a falvak jelentős része fokozódó mértékben előregedővé vált. A hetvenes években a városnövekedés forrását már nemcsak a bevándorlók jelentették, hanem a fennülő természetes szaporodás is, a kis- és aprófalvak egy részében azonban a tartós elvándorlások követ-

keztében visszafordíthatatlanná vált az előregedési folyamat. Mivel a városba áramlás fő motivációja a társadalmi mobilitás, az elvándorlás következtében csökkent a falvakban élő tehetséges, vállalkozó szellemű egyének, rétegek jelenléte, helyenként csökkent a szellemi potenciál, a helyi kezdeményező készség.

A városokban való áttelepülés alternatívája az ingázás. A városodás nem kizárólag és nem is elsősorban a városi népességszámának növekedésében nyilvánul meg, hanem a nem mezőgazdasági termelőerők, az ipari és terciér munkahelyek városi koncentrációjában. Ez a koncentráció az, ami a városokba vonzza a mezőgazdaságból felszabaduló, ill. a mezőgazdasági munkát mással felcserélő munkaerőt. A mezőgazdaságot elhagyó munkaerőnek azonban csak egy része hagyja el falusi lakóhelyét és települ át az új munkahelyét jelentő városba, más része falusi lakóhelyének megtartása mellett válik városi munkássá. Ezért a munkahelyek koncentrációja, „városodása” nagyobb mértékű, mint a népesség koncentrációja. A nem mezőgazdasági munkahelyeknek a népességét meghaladó mértékű koncentrációja idézi elő az ingázást, melyet az urbanizáció, azon belül a városodás egyik legjellemzőbb sajátosságának tekintek. A városodási folyamat jelen szakaszát a termelőerők decentralizált koncentrációja — a jelentős iparral rendelkező települések területileg egyenletesebbé váló elhelyezkedése — következtében a városokba áramlás, a népességkoncentráció ütemének csökkenése mellett az ingázás volumenének növekedése jellemzi. Az ingázás számos hátránnyal jár mind az egyének, mind a települések számára, de kétségtelen előnye, hogy az egyének számára területi mobilitás nélkül ad lehetőséget a társadalmi mobilitásra, lehetővé teszi a mezőgazdasági munka folytatását és ezzel a kettős jövedelemszerzést, a falusi társadalom számára pedig lehetőséget nyújt az elvándorlás demográfiai és társadalmi hátrányainak elkerülésére.

A városodás a művi környezet alakítása terén elsősorban a városokban, különösen a legdinamikusabban fejlődő nagyvárosokban okoz komoly gondokat, ahol a lakásépítés, az intézményhálózat, a közműhálózatok és a közlekedés fejlesztése alig képes követni a népességszám növekedését, emiatt állandószulnak a kapacitáshiányok. A tartósan és jelentős mértékben csökkenő népességszámú falvakban ennek ellenkezője következik be, növekszenek a kihasználatlan kapacitások. Eleinte, míg az elvándorlók főként egyedülálló fiatalok, jelentősen javulnak a lakáskörülmények, lakásépítés, bővítés nélkül csökken a lakások zsúfoltsága. Később, amikor az elvándorlás már teljes családokat érint, ill. a faluban maradt időskorúak elhalálózásakor, a falusi lakásállomány egy része teljesen megürül, a falvakban nő a kihasználatlanul, üresen álló lakóházak száma, és ezzel együtt megmü-

veletlenek maradnak a kertek is. Ez főként azokat a falvakat jellemzi, melyekben szinte teljesen hiányzik a lakásberuházási tevékenység, melyek száma, mint a vizsgálat igazolta, jelentősen növekszik. A tartósan csökkenő népességszámú települések intézményellátása terén hasonló a helyzet. Eleinte úgy tűnik, hogy pusztán az igénybe vevő lakosság számának csökkenésével javul az ellátás, a létesítmények állaga azonban a felújítások elmaradása miatt leromlik. Később a népességszám további csökkenése miatt, főként gazdaságossági szempontokra való hivatkozással, sor kerül az intézmények — iskolák, posták, művelődési házak, esetenként boltok, vendéglátóhelyek — bezárására, így ezek többsége is kihasználatlanul, üresen marad, pusztulásnak indul. A dinamikus növekvő városok infrastruktúrájának krónikus kapacitáshiánya miatt vált szükségessé a településfejlesztési eszközök döntő hányadának városfejlesztésre való fordítása, így a városodás hatásának tekinthető, hogy a falvak városiasodása főként lakossági erőforrásokra támaszkodhatott.

Az elmúlt évtizedekben, különösen a hetvenes években vált tömegessé az a jelenség, hogy városi lakosok falvakban — főleg vízparti és hegyvidéki településekben — üdülőteltet, zártkerti ingatlant vásárolnak, nyaralót, hétvégi házat építenek, egyre gyakoribb aprófalvak megüresedett parasztházainak üdülési célra való megvásárlása vagy megtartása, és nő az igény a falusi üdülés egyéb formái iránt is. Ez a falvak egy részét új funkcióval, az üdülési funkcióval gazdagítja, hozzájárul a falvak infrastrukturális fejlesztéséhez, a nemzeti vagyon megóvásához, a lakosság elvándorlásának lassulásához. Mivel az üdülőtulajdonosok városi lakosok, főként a legdinamikusabban növekvő nagyvárosok lakosai, akiknek a második otthon iránti igénye szorosan összefügg a nagyvárosok növekvő zsúfoltságával, zajával, a zöldterületek szűkösségével, talán nem túlzás a falusi üdülés terjedését a városodás egyik hatásának tekinteni.

Városiasodás

A városiasodás kifejezés egyértelműen arra utal, hogy olyan változásokról van szó, melyek eredményeként a nem városi települések fokozatosan olyanra alakulnak, ami korábban csak a városokat jellemezte. A városiasodás a település minden jellemzőjének, alkotó elemének változására kihat, tehát meg nyilvánul a település demográfiai-társadalmi, funkcionális és építészeti-műszaki összetevőiben egyaránt. Mivel a nem városi települések városiasodásával egyidejűleg változnak, fejlődnek a városok is, a „városiaság” kritériumai is állandóan változnak.

A falusi társadalom városiasodása mindenekelőtt a foglalkoztatottsági színvonal városok és falvak

közötti különbségének kiegyenlítésében és a foglalkozási szerkezet átalakulásában nyilvánul meg. A falusi lakosság foglalkoztatottsági színvonala a korábban háztartásbeli nők munkába állásával emelkedett. Ez elsősorban a hetvenes évek első felében következett be, amikor a községi aktív kereső nők aránya 10%-kal nőtt, miközben országosan már csökkenő tendenciát mutatott. Tulajdonképpen ezzel vált teljessé a foglalkoztatottság, valamint a munkaerőtartalékok teljes kimerülése az ország minden területén. A foglalkozási szerkezet átalakulását annak differenciálódása jellemezte. Minden településben csökkent a mezőgazdasági, és nőtt a tercier ágazatok aktív keresőinek aránya, és a falvakat a városok többségével szemben még mindig jellemezte az ipari keresők arányának növekedése. Amint a vizsgálat adatai bizonyítják, a foglalkozási szerkezet változása igen dinamikus volt a hetvenes években, az urbánus foglalkozási szerkezetű települések aránya 20%-ról 30%-ra, az ipariaké 10%-ról 11%-ra, a vegyes foglalkozási szerkezetűeké pedig 18%-ról 28%-ra nőtt, míg az egyoldalúan agrár foglalkozási szerkezetűeké 52%-ról 31%-ra csökkent. A foglalkozási szerkezet változása nagyobb mértékű volt, mint ahogy azt az aktív keresők népgazdasági ágak közötti megoszlása mutatja. A mezőgazdasági keresőkön belül is jelentősen nőtt a nem mezőgazdasági foglalkozásuk aránya, minden ágazatban nőtt a szellemi foglalkozások aránya — a községek átlagában erőteljesebben, mint a városok átlagában — és minden ágazatban nőtt a szakmunkások aránya. Elfogadva a szociológiának azt a meghatározását, hogy a várost a faluval szemben főként a társadalmi heterogenitás jellemzi, a településtudományi városdefiníciónak pedig azt az elemét, hogy a város többnyire nem mezőgazdasági foglalkozású embercsoport munka- és lakóhelye, megállapítható, hogy az urbanizálódási folyamat jelen szakaszában a falusi társadalom igen nagy mértékben városiasodott, jelentősen csökkent a városi és falusi társadalom különbsége a heterogenitás és a foglalkoztatási ágazati megoszlása tekintetében.

A falusi társadalom városiasodása megnyilvánul a demográfiai magatartásmód, a kormegoszlás és a családszerkezet terén is. A falusi településekben a természetes szaporodás nemcsak a fiatalok elvándorlása következtében csökkent, hanem a tulajdonviszonyok és az életkörülmények változása következtében is. A falusi társadalom egyes csoportjaira jellemző „egyke” és a más falusi csoportokra jellemző magas gyermekszám helyett általánosan jellemzővé vált a városival azonos családtervezés és a két- háromgyermekes család. A korstruktúra öregedése nemcsak a fiatalok elvándorlásának és a csökkenő születésszámnak a következménye, hanem az egészségügyi ellátás és az életkörülmények javulása eredménye-

ként az átlagos életkor meghosszabbodásáé is. A családi munkaszervezet háttérbe szorulásával megszűntek a hagyományos nagycsaládok, csökkent a többgenerációs együttélés, a városival azonos kétgenerációs — szülőkből és gyermekekből álló — családszerkezet vált általánossá. Fentiekén kívül a társadalom számos olyan jellemzőjének változásában is megnyilvánul a városiasodás (emberi kapcsolatokban, értékrendben, fogyasztási struktúrában stb.), melyekkel itt most nem foglalkozom, mivel nincsenek közvetlen kapcsolatban jelen témával, a falusi települések települési rendszerben elfoglalt helyének változásával.

A foglalkozási szerkezet igen dinamikus változásában a városodásnál már említett ingázás játszott fő szerepet, mely lehetővé tette, hogy a falusi lakosság jelentős része területi mobilitás nélkül kapcsolódhasson be a társadalmi mobilitás folyamatába. A hetvenes éveket az ipar és a tercier ágazatok területén egyaránt a települési szinten koncentrált, de területileg dekoncentrált fejlesztés jellemezte. Ennek következtében egyrészt nőtt az ingázási centrumok száma, másrészt javult azok területi eloszlása, a falvak jelentős része kedvezőbb ingázási helyzetbe jutott, csökkentek az ingázási távolságok. Így a városodás egyik fő jellemzője, a munkahelyeknek a népességnél nagyobb mértékű koncentrációja a falusi települések városiasodásának egyik fő mozgatórugója volt.

A települési funkciók városiasodása részben oka, részben következménye a falusi társadalom városiasodásának, részben pedig attól viszonylag független megjelenési formája a települési rendszer átalakulási folyamatoként értelmezett urbanizációnak.

A falusi települések termelési funkciójának — a helyben folytatott termelő tevékenységeknek — városiasodása az iparosodásban nyilvánul meg, amely magában foglalja a szocialista iparhoz tartozó gyár- ipar terjedését, a mezőgazdasági termelés iparszerűvé válását és a mezőgazdasági üzemek szervezeti keretei között folyó ipari tevékenységek terjedését is.

A falusi ipar rendkívül nagy szerepet játszott a foglalkoztatottság színvonalának és szerkezetének átalakulásában. Amint a vizsgálat igazolta, egyrészt növekszik az ipari termelési funkcióval rendelkező települések száma — ma már a falusi települések harmadában működik a szocialista iparnak ipartelepe —, másrészt növekszik ezek iparosodottsága, a bennük foglalkoztatottak száma. A falusi ipar a nem ingázatható, ill. ingázást nem vállaló — főleg női — munkaerő számára biztosított ipari munkavállalási lehetőséget. Ebben a megközelítésben a falusi ipar a falusi társadalom városiasodásának egyik előmozdítója. A falusi települések jelentős részének ipari termelési funkcióval való gazdagodása mellett maga a falusi ipar is városiasodik, ágazati szerkezetében csökken a hagyományos kitermelőipar és élelmi-

széleripar aránya és jelentősen nő a gépiparé és a könnyűiparé.

A falusi települések termelési funkciójának alapvető változását a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése jelentette. A termelőszövetkezetek a gyökeresen új tulajdonviszonyok mellett elsősorban a családi munkaszervezet háttérbe szorítása és a társadalmi munkaszervezet elsődlegessé tétele, valamint a rendszeres pénzbeli jövedelem biztosítása révén eredményezték a falusi társadalom és az életfeltételek városiasodását. A mezőgazdaság iparosodása a munka idényjellegének csökkenésével, a különböző munkafajtákra való specializálódással és ezzel együtt a szakmunka arányának növekedésével, valamint a telepített üzemegységekben, kötött munkaidőben végzett tevékenység arányának növekedésével, tehát a munkafeltételeknek az iparihoz hasonlóvá válásával jelenti a falvakban folyó termelési tevékenység városiasodását. A mezőgazdasági üzemek alaptevékenységen kívüli, főként ipari melléktevékenységeinek hatása a falusi iparéhoz hasonló abban a vonatkozásban, hogy a helyi munkalehetőségek választékát, a helyben foglalkoztatottak szakmasztruktúráját bővíti, de attól eltérően főleg az ilyen tevékenységek hiányában ingázó vagy eltelepülő fiatal, szakképzett férfi munkakerő helyben tartását biztosítja. Emellett hozzájárul a mezőgazdasági munka idényjellegének csökkentéséhez, ill. a csúcsidei munkaslétszám biztosításához, valamint a nagyüzemek jövedelmezőségének, saját tevékenységük és a településfejlesztésre fordítható eszközeik növekedéséhez.

A települések ellátási funkciójának városiasodása részben a városias foglalkozási szerkezethez és életmódhoz igazodó ellátási intézmények terjedésében, bizonyos korábban városi ellátási formák falusivá válásában, valamint a különböző intézmények működési feltételeinek változásában jelenik meg.

A községi aktív kereső nők arányának növekedésével elsősorban az óvodák iránti igény nőtt meg. 1860-ról 1990-re bővült az óvodával rendelkező községek száma, az óvodai férőhelyek száma pedig 110 ezerről 173 ezerre nőtt. A bölcsődei férőhelyek iránti igény – a gyermekgondozási segély általános igénybevétele miatt – kevésbé nőtt, a bölcsődével rendelkező falvak száma 332-ről 336-ra, a bölcsődei férőhelyek száma 10,6 ezerről 12,4 ezerre bővült. A kormegoszlás és a családszerkezet változásával merült fel egyre nagyobb igény az időskorúak gondozására, ennek biztosítása érdekében a hetvenes években alakult ki az öregek napközi otthonainak hálózata.

A magasabb szintű ellátás terén, bár csökkent a szakorvosi rendelőintézettel és középiskolával rendelkező falvak száma, a gyermekorvosi és fogorvosi ellátás középfokúból fokozatosan alsófokúvá válásá-

val számos településben jött létre korábban városi jellegű ellátási forma (a községi gyermekorvosok száma 18-ról 109-re nőtt), és a kereskedelmi hálózat differenciáltsága is számos falusi településben érte el az általában városinak tekintett színvonalat. Az ilyen jellegű funkcióbővülést, ami általában nem vezet el a várossá fejlődéshez, a városiasodás egyik fontos tényezőjének tekintem.

A működési feltételeket tekintve az általános iskolai hálózat városiasodása a legszembetűnőbb. Az iskolakörzetesítés eredményeként a falusi iskolában 19%-ról 5%-ra csökkent az összevont tanulócsoporthoz aránya, javult az iskolák felszereltsége, a gyermekek napközi otthoni ellátása. Az egészségügy területén főként a körzeti ápolónői és védőnői hálózat bővülésével javultak a működési feltételek, a kereskedelem terén pedig a boltok és vendéglátóhelyek felszereltségének javulásával.

A művi környezet városiasodása egyaránt megfigyelhető a településeken belül az épületállomány átalakulásában és a műszaki infrastruktúra fejlődésében, valamint a településeken kívül a településközi műszaki infrastrukturális hálózatok korszerűsödésében és a táj urbanizálódásában.

A falusi települések városiasodása a lakóépületek, a falukép megjelenésének változásában a legszembetűnőbb és ez főként a társadalom városiasodásának következménye. A lakásállomány csökkenő népességszám mellett is dinamikus növekedésének – ez különösen a hatvanas évekre volt jellemző – a termelőszövetkezetek megalakulása, ennek hatásaként a családi munkaszervezet háttérbe szorítása, a nagycsaládok felbomlása, a fiatalok külön költözése volt a fő oka. A hetvenes éveket emellett már a lakások korszerűsítése, bővítése jellemezte. A rendkívül nagy volumenű lakásberuházás forrása a megnövekedett jövedelmek mellett elsősorban az volt, hogy a földmagántulajdon megszűnésével ez vált a falusi lakosság számára a fő jövedelemfelhasználási, felhalmozási formává. Elsősorban ennek eredményeként – nem pedig az elvándorlás hatására – javult jelentősen a falusi lakásellátottság, csökkent a lakások zsúfoltsága és javult a lakóépületek állaga. A tapasztalható túlzások – a valós igényeket jóval meghaladó méretek, a túldíszítettség, a hivalkodó kerítések építése – szintén a társadalmi változások hatásának (mellékhatásának) tekinthetők.

A hatvanas évek új lakásépítései és a hetvenes évek jelentős bővítéssel együttjáró átépítései a falukép szinte teljes megváltozását eredményezték, előbb a sátozott, később és egyre inkább a többszintes, tetőtérbeépítéses, sok lakószobás – városi jellegűnek tekinthető és a városok családi házas övezetei számára kialakított – típusok alkalmazásával. Ez a jelenség egyértelműen a foglalkozási

szerkezet és az életmód városiasodásának hatása. Az ingázó munkások, a falusi ipar és az iparosodó mezőgazdaság dolgozóinak életmódja kevésbé — főként az állattartás jellegében és mértékében — tér el városi családi házban lakó társaikétól, nem véletlen tehát, hogy lakásigényeik is hasonlóak, és mintának is az ott tapasztaltakat tekintik, még akkor is, ha a háztáji állattartás által módosított életforma igényeinek ezek az épületek kevésbé felelnek meg.

Valóban városias — nagy laksűrűségű, többszintes, sorházas vagy lakótelepszerű — beépítési mód főként nagyobb, erősen iparosodott, városi funkciójú vagy funkciógazdag falvakban, azok központjában, többségében a szellemi foglalkozásúak számára alakult ki, de ez viszonylag ritka, nem vált általános jellemzőjévé falvaink városiasodásának. Ennek legfőbb oka — a telkek magántulajdona és a kivitelezés házi-lagos megoldása mellett — az, hogy a falusi társadalomban a foglalkozás és szakma szerinti differenciálódás mellett bizonyos mértékű nivellálódás is végbement abban a vonatkozásban, hogy a falusi társadalom minden rétege foglalkozik ház körüli mezőgazdasági termeléssel és állattartással, és ennek szinte kizárólag a hagyományos telkes, szabadon álló beépítésmód felel meg.

A falusi épületállomány városiasodása a lakóházak mellett leginkább az ellátó létesítmények épületein figyelhető meg. Az elmúlt két évtizedben épített iskolák, óvodák, ABC-áruházak többsége azonos típusú alapjain épült városokban és falvakban. A szövetkezeti kiskáruházak, éttermek, szállodák új vagy kibővített épületei általában egyedi tervek alapján készültek, igen igényes új építészeti elemei a falvak központjának. Ezek az új épületek igen nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a különböző intézmények működési feltételei városiasodhassanak.

Jelentős mértékben városiasodtak a falusi települések a műszaki infrastruktúra fejlődése eredményeként. A villamosenergia-ellátás közel teljes körűnek tekinthető, a hetvenes években a fennmaradt tanyák jelentős része is villamosításra került. A városiasodó életmód eredményeként jelentősen megnövekedett fogyasztást a sokkal kisebb fogyasztásra méretezett hálózatok alig tudják kielégíteni, falvaink egy részét gyakorlatilag újra kell villamosítani. Általánossá vált a gáz használata főleg főzésre, és egyre inkább fűtésre is, a vezetékes vagy palackos gázzal ellátott háztartások száma a hetvenes években 808 ezerről 1374 ezerre nőtt, s ez a szám alig kisebb a háztartási villamosenergia-fogyasztók számánál. Amint a vizsgálat igazolta, a vezetékes vízellátással rendelkező települések aránya 29%-ról 46%-ra, a közcsatorna-hálózattal rendelkező települések aránya 8%-ról 11%-ra nőtt. A vezetékes vízellátással rendelkező települések körének bővülése mellett nagymértékű

volt a lakások vízhálózatba való bekapcsoltságának növekedése is, 360-ról 600-ra nőtt azon települések száma, ahol a lakásoknak legalább 40%-ában van közüzemi vízellátás. A lakások vízellátása és csatornázása sokkal szélesebb körű, mint a közüzemi vízellátás és csatornázás, igen sok falusi lakásban (sőt istállóban) van vízellátás az udvari kútra szerelt szivattyúval és fürdőszoba, vízöblítéses WC egyedi szennyvízelhelyezéssel. Ennek következtében a lakások, telkek városiasodottsága nagyobb mértékű, mint a településeké, ami komoly gondokat okoz részben a szennyvizek elhelyezése és az ivóvíz szennyezettsége, részben pedig a későbbi közművesítés anyagi terhelémi miatt. A települések közművesítetlensége, a vízellátás, de főként a szennyvízelvezetés nehézségei nagymértékben gátolják a városias beépítésmódok — köztük a kertművelésre és állattartásra még alkalmas sorházas beépítés — elterjedését is.

A falusi települések városiasodásához jelentősen hozzájárul a műszaki infrastrukturális hálózatok településen kívüli, településközi létesítményeinek fejlődése. Kibővült a regionális vízművek által ellátott települések köre, ami az ellátásban nagyobb biztonságot és jobb vízminőséget biztosít. Az országos közúthálózatban a földutak hossza 1220 km-ről 660 km-re csökkent. 1975 óta minden 200 lakoson felüli lakóhely kiépített úttal csatlakozik az országos közúthálózathoz, és alig van bekötőút nélküli az ennél kisebb települések között is. Ugyanakkor számos probléma forrása az „útvégi” aprófalvak rossz kapcsolatrendszere, a településközi összekötő utak hiánya. Kiépült a rádió- és televízió műsorszórás olyan rendszere, ami szinte kivétel nélkül minden faluban zavartalanra teszi az országos adók műsorának vételét, ezzel az egységes nemzeti kultúra és értékrend kialakulását segíti elő. Jelentősen fejlődött a telefonhálózat, 1980-ban már alig volt az országban teljesen telefon nélküli település, a problémákat részben a posta vagy bolt nyitvatartási idejére korlátozó igénybevehetőség, ill. a telefonok jelentős részének csak segélykérő jellege, részben a hálózat gyakori meghibásodása okozza.

Míg a települések belső képének városiasodása főként a lakófunkció és az ellátási funkció művi környezetének városiasodásával kapcsolatos, a táj urbanizálódása a termelési és üdülési funkció hatásának tulajdonítható. Az ipar és még inkább a mezőgazdasági nagyüzemek állattartó telepei, takarmánykeverő üzei, feldolgozó üzei nagymértékű, korszerű épületekkel, épületkomplexumokkal jelentek meg a mezőgazdasági területeken, urbanizált tájjá alakítva át a kultúrtájukat. Ehhez járul a zártkertek, szőlőhegyek, vízpartok fokozódó mértékű beépítése nyaralókkal, hétvégi házakkal. A táj urbanizálódását eredményezi a településközi műszaki infrastrukturális hálóza-

tok — távvezetékek, utak, többszintes csomópontok — sűrűsödése is.

A települési rendszer szerkezetének átalakulása

A vizsgálat eredményeinek értékelése során egyre inkább világossá vált, hogy bár az urbanizációnak valóban igen markáns megjelenési formája a városodás és a városiasodás, a folyamat során bekövetkező változások jelentős része azokkal nem írható le. A népesség különböző nagyságú települések közötti és területi eloszlásának változása, települések létrejövése és megszűnése, a települések területi munkamegosztásban elfoglalt helyének változása, a területi munkamegosztáson alapuló településközi kapcsolatrendszer változása és az ennek alapján létrejövő településcsoportok fejlődése a települési rendszer mozgásformájaként felfogott urbanizáció olyan lényegi megnyilvánulási formái, melyek magukban foglalják a városodást is és a városiasodást is, de azokra nem redukálhatók.

A népesség koncentrációja általános tendencia, nem korlátozódik a városodás részét képező városba áramlásra, és magával hozza a települési rendszer aprózódását is. Amint a vizsgálat igazolta, fokozódó mértékben jellemző az 5000 fő feletti települések népességszámának növekedése, a 2–5000 fős települések differenciálódása, és az ennél kisebbek népességszámának csökkenése. Ennek eredményeként bár jelentősen nő a nagyobb települések népességszáma, azok száma alig változik, míg a kis települések, főként az aprófalvak jelentős számbeli növekedése konstans népességszám mellett következik be. A koncentráció nemcsak kisebb településekből nagyobbakba, hanem külterületről belterületre is irányul. A külterületi népesség úgy csökkent közel felére a hetvenes években, hogy az adott települések népességszáma alig csökkent. A népesség koncentrációja a különböző jellegű külterületek között is folyik, legértelmezesebb a szóróványtanyák népességszámának csökkenése, kisebb mértékű a mezőgazdasági üzemtől független zárt külterületi lakóhelyeké, míg a mezőgazdasági és más üzemi lakótelepek népességszáma igen sok helyen nő. A települési rendszer szerkezeti átalakulása egyik jellemző vonásának az aprófalvas területekre jellemző aprózódás mellett a tanyás térségek aprófalvasodását tekintem.

Települések létrejövése és megszűnése természetes velejárója a települési rendszer életének, ami hazánkban szinte kizárólag a nem önálló településeken — külterületeken és „egyéb” belterületeken — körében megy végbe. Települések születését is és megszűnését is főleg termelési tényezők határozzák meg, és a városias életkörülmények iránti fokozódó igény növekedésével egyre inkább befolyásolják az infrastrukturális tényezők. A hatvanas években 3700 la-

kotthely szűnt meg, melyekben 1960-ban még 81 ezer fő élt, ugyanakkor létrejött 1400 lakóhely 35 ezer fő 1970-es népességgel. A megszűnt lakóhelyek többsége úttól távoli, nagyüzemi táblák közé ékelődő szóróványtanya volt, de megszűnt számos ipari és mezőgazdasági üzemi lakótelep, valamint forgalmi telep és őrház közvetlenül az ott folytatott tevékenységek megszüntetése miatt, és néhány csoportos település, „egyéb” belterület a lakosságnak tsz vagy ÁG segítségével máshová települése következtében. A létrejött lakóhelyek jelentős része szintén szóróványtanya volt, de az utak mentén, szőlő-gyümölcs-zöldségtermelő területeken nagyszámú csoportos település jött létre a tanyás területek útkereszteződései, boltjai körül, villamosított területen a távoli tanyákból ide áttelepülők által, és jelentős számú új szolgálati lakótelepet hoztak létre az ipari és mezőgazdasági üzemek új telephelyeik mellett. A hetvenes éveket minden valószínűség szerint hasonló folyamatok jellemezték, erre vonatkozó adataim azonban még nincsenek.

A népesség nemcsak szóróványtanyáról zárt településbe, külterületről belterületre, kisebb településekből nagyobbakba koncentrálik, hanem a városi munkahelyek számának növekedésével a városok — különösen a nagyvárosok — körüli falvakba is. Ez szorosan összefügg a városodással, mivel a város felé irányuló migráció részét képezi, de mégsem tekinthető a városodás részének, hiszen általa nem a városok népességszáma nő. A városkörnyéki agglomerációs települések népességszám-növekedésének részben a városi lakás-, intézmény-, és közműhiány, tehát a városok korlátozott befogadóképessége az oka, részben pedig az, hogy a városban dolgozó és városi munkahelyéhez közel költöző népesség jelentős része nem kíván gyökeresen szakítani korábbi életmódjával és megszokott lakókörnyezetével, ezért a migráció céltelepülését városközeli falut választ. A városok környékére irányuló migráció üteme — a budapesti agglomeráció kivételével — mérséklődött a hetvenes években, elsősorban annak eredményeként, hogy a területileg decentralizált iparfejlesztés igen sok falut hozott olyan kedvező ingázási helyzetbe, ami korábban főleg a nagyvárosok körüli falvakat jellemezte.

Az elmúlt két évtizedet a területi munkamegosztás változása terén az ipar, az idegenforgalom és a magasabb szintű ellátás egy részének decentralizációja, valamint az alsó szintű ellátás és igazgatás, ezzel együtt a nagyüzemi mezőgazdasági termelés erőteljes helyi koncentrációja jellemezte. Ennek következtében nagymértékben megváltozott a falusi települések jelentős részének a területi munkamegosztásban elfoglalt helye és a környező településekkel való funkcionális kapcsolata. Ehhez a folyamathoz tar-

tozik a városi funkciójú települések számának és körének változása, ami a városodáshoz, valamint a korábban városinak tekintett funkciók falvakban való terjedése, ami a városiasodáshoz tartozik, de ennél lényegesen többről van szó. Amint a vizsgálat igazolta, 210 településben következett be funkcionális gazdagodás és 687 településben funkcionális szegényedés. A funkciógazdagodás főként olyan településekre volt jellemző, melyek korábban is több funkcióval voltak jellemezhetőek, a funkciószegényedés pedig többnyire már 1970-ben is többé-kevésbé funkcióhiányos falvakat érintett. Összességében kismértékben nőtt a városi funkciójú települések és funkciógazdag falvak száma, és igen nagy mértékben a funkciószegényeké. Funkciógazdagodást jelentett az aprófalvas területeken a funkciók központi jellegének fokozódása, az iskolának, óvodának körzeti létesítménnyé alakulása és a tanács-tsz által vonzott települések számának növekedése is. A települések területi munkamegosztásban elfoglalt helyének ezt a dinamikus változását, a funkcionális struktúra szerinti megoszlás polarizálódását az urbanizálódási folyamat jelen szakasza egyik legfontosabb hazai sajátosságának tekintem.

A mindennapos funkciók koncentrálódása, a térben egymás mellett jelentkező funkciógazdagodás és funkciószegényedés következtében kis- és aprófalvas területeken mintegy 500 falu vált ki környezetéből, intézményhálózata bővülése mellett mezőgazdasági és sok esetben ingázási centrummá is alakult és központi településsé lett a környező falusi térnek. Ennek elvi jelentőségét abban látom, hogy ezáltal – bár teljesen más tartalommal – falvak egész sora került a települési rendszeren belül olyan pozícióba, ami korábban csak a városokat jellemezte: a lakosság elsődleges szükségletei kielégítése vonatkozásában központi tevékenységekre specializálódott településsé vált, a mindennapos szükségletek kielégítésében más településre ráutalt többi faluval szemben megőrizte önállóságát. Gyakorlati jelentősége pedig abban áll, hogy ezáltal a funkcionális polarizálódás által az aprófalvas területeken olyan funkcionálisan együttélő településcsoportok jöttek létre, melyek tartalma a közös mezőgazdasági termelő és közösségi szervezet, a közös közigazgatás és településfejlesztés, a mindennapos szükségleteket biztosító több funkcióval rendelkező központ és a funkcióhiányos falvak szoros egymásrautaltsága. Az ilyen, a mindennapos tevékenységek integrációján alapuló aprófalvas településcsoportok létrejötte az urbanizálódási folyamat egyik jellegzetes hazai sajátossága. Ha ezeket a településcsoportokat együtt tekintjük településnek és a korábban önálló falvakat településrészeknek, akkor sokkal kevésbé tűnik problematikusnak a településcsoport funkciószegény falvainak alapvetően lakófunkciójú településekké válása. A legtöbb problémát jelen idő-

szakban az okozza, hogy a településközi kapcsolatok műszaki – út, közlekedési, hírközlési – feltételei nem mindenhol jöttek létre a funkcionális egymásrautaltság létrejöttével egyidejűleg.

Az urbanizálódási folyamat egyik legfőbb sajátosságát – a falvak közötti fokozódó mértékű funkciómegosztáson alapuló falusi településcsoportok mellett – a városok és falvak közötti munkamegosztás bővülése következtében létrejövő funkcionálisan együttélő településcsoportok jelentik. Ezek különböző típusai egymástól a munkamegosztás tartalmában, intenzitásában és irányában különböznek. Az olyan város-falu kapcsolatokkal jellemezhető településcsoportok – a városkörzetek – melyeket alapvetően a falvakból városok felé irányuló migráció, ingázás és a városi magasabb szintű intézmények falusi lakosok általi igénybevétele – tehát a hierarchikus és egyirányú kapcsolatrendszer jellemez, az ország minden részén megtalálhatók. Ezek csak annyiban jelentik a települési rendszer szerkezetének átalakulását, hogy bennük a hagyományos város-falu kapcsolatok bővülnek, intenzívebbé válnak és az ingázási kapcsolatok bővülése révén a városok és falvak egymásrautaltsága fokozódik. Az igazán nagy jelentőségű szerkezeti változásokat az agglomerálódás különböző szakaszaiban levő településcsoportok jelentik, amelyekben a város-falu kapcsolatok fokozatosan kiterjednek a társadalmi-gazdasági tevékenységek teljes körére és a településcsoporton belül előbb kétirányúvá, majd sokirányúvá válnak. Az agglomerálódás eredményeként e térségek falusi települései kiszakadnak a falusi térből, mivel termelési funkciójukban és földterületük hasznosításában háttérbe szorul a mezőgazdaság. A funkcionális együttműködés mellett ezeket a térségeket jellemzi a népesség előzőekben említett város körüli koncentrálódása, ezzel együtt megkezdődik a település összeépülése, amit a műszaki infrastrukturális hálózatok közös rendszerei is elősegítenek, és a társadalom városiasodása mellett felgyorsul a művi környezet városiasodása is. Az elmúlt két évtizedben igen dinamikus volt hazánkban a települési rendszer szerkezetének városkörzetek fejlődésében és agglomerálódásában megnyilvánuló urbanizálódása. Ezen belül a hatvanas éveket főleg az agglomerálódás mennyiségi összetevőinek fejlődése, a hetvenes éveket az ipar és a terciér ágazatok decentralizált fejlődése következtében a városkörzetek fejlődésének fellendülése és az agglomerálódás minőségi fejlődése jellemezte.

A települési rendszer szerkezetének átalakulása, főként a városi funkciójú települések körének változása és az agglomerálódó térségek hívják fel a figyelmet a városodás és városiasodás szoros összefüggésére, kölcsönhatására. Amint a vizsgálat igazolta, a városi jellegű ellátási és igazgatási intézmények kon-

centrációja a városiasabb társadalmú és művi környezetű települések felé irányult, ill. a városiasabb települések tudtak várossá fejlődni városi funkcióik megőrzése és bővítése révén. Másfelől a városi funkciójú települések városiasodásának üteme gyorsabb a falusi településeknél, különösen a várossá nyilvánítás után a nagyobb központi támogatás és saját források révén. Az agglomerálódó térségekben pedig az figyelhető meg, hogy tulajdonképpen a városi munkahelyek és népességszám növekedése, tehát a városodás alternatívájaként valósul meg a környező falvak funkcionális gazdagodása, társadalmának és művi környezetének városiasodása, de ezen belül először a leginkább városias társadalmú és művi környezetű településekkel épül ki, ill. válik intenzívebbé a funkcionális kapcsolat. Ezt követi az agglomerálódó térség többi településének funkcionális gazdagodása és városiasodása, ami esetenként a várossal való egyesülés következtében városodást eredményez.

A koncentráció és dekoncentráció, a differenciálódás és nivellálódás egyidejűsége

Végezetül arra szeretném felhívni a figyelmet, ami a vizsgálat során minden tényezőcsoport értékelésénél és a településtípusok és települési életutak elemzésénél egyértelműen megállapítható volt, hogy az urbanizálódási folyamat minden összetevőjét, minden megnyilvánulási formáját egyidejűleg jellemzi a koncentráció és dekoncentráció, a differenciálódás és nivellálódás mint változási irány.

Csak példaképpen — anélkül hogy ismétlésbe bocsátkoznék — felidézem ennek néhány jellegzetes megnyilvánulását. A városodás, melynek lényege a népesség és a termelőerők koncentrációja, a városok számának növekedésével a városi népesség, a termelőerők és a városi funkciók területi decentralizációját eredményezi, kisebb térségekben differenciálódást jelent a városi és nem városi települések között, egészében azonban a városi funkciókkal való ellátottság területi nivellálódását hozza magával. A városiasodás, melynek lényege a városi jellegű társadalmi, tevékenységi és műszaki jellemzők dekoncentrációja, az életmód nivellálódása, egyrészt a települések egyenlőtlen fejlődése következtében, másrészt az újszerű szükségletek és azok kielégítése városokban való megjelenésével magában hordja az állandó differenciálódást is. A települési rendszer szerkezetének átalakulása során a települési funkciók koncentrációja következtében egyidejűleg megy végbe a funkciógazdagodás és funkciószegényedés, ami települési szintű differenciálódást és térségi szintű nivellálódást eredményez.

Véleményem szerint az urbanizálódási folyamat előrehaladásában a dekoncentráció és a nivellálódás jelenti a folyamat eredményét, a város-falu különbségek csökkenését, a koncentráció, a differenciálódás pedig a mozgatórugót, a magasabb szinten létrejövő újabb nivellálódás felé való törekvés ösztönző erejét.

IRODALOM

A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága által szervezett 1982. októberi tudományos tanácskozás anyaga

(Településtudományi Közlemények 31. sz.)

Andorka Rudolf:

A magyar közösségek társadalmának átalakulása

(Magvető, 1976.)

Barta Györgyi – Enyedi György:

Iparosodás és a falu átalakulása

(Közgazdasági és Jogi K., 1981.)

Beluszky Pál:

A településszabályozás néhány elvi-módszertani szempontja

(Földrajzi Értesítő, 1973/4.)

Enyedi György:

Falvaink sorsa

(Magvető, 1980.)

Erdei Ferenc:

Településpolitikai, közigazgatás, urbanizáció

(Akadémiai, 1977.)

Éger György – Juhász Pál:

A tanyás-aprófalvas térségek társadalmi összetételének, gazdasági szerkezetének vizsgálata

(VÁTI, 1983.)

Faragó Kálmán:

A településtudomány helyzete és feladatai a környezeti problematikában

(Városépítés, 1972/3.)

Fodor Lászlóné:

Az urbanizálódás néhány elméleti kérdése

(Területrendezés, 1980/3.)

Kálnoki Kis Sándor:

Az urbanizáció folyamata és társadalom-gazdaságpolitikai összefüggései

(MSZMP Politikai Főiskola, szakdolgozat, 1982.)

Kőszegfalvi György:

A magyarországi településrendszer strukturális átalakulásának sajátosságai

(VÁTI, 1982.)

Lengyel Zsuzsa:

Mezőgazdaság, szövetkezetek, parasztság a hetvenes években

(Kossuth, 1982.)

Perényi Imre:

Városépítéstan

(Tankönyvkiadó, 1978.)

Tatai Zoltán:

A mezőgazdasági területek iparosításának egyes kérdései

(Területi Statisztika, 1980/1.)

Valér Éva:

A távlatban megszűnő települések körének feltárása – a 250 lakoson aluli lakotthelyek vizsgálata

(VÁTI, 1980.)

A területrendezés, településrendezés már megjelenése első pillanatától kezdve alapvető környezeti gondok kezelésére vállalkozott. A múlt század közepén Angliában a kétségbeejtő környezeti viszonyok közepette pusztító kolera árnyékában kikényszerített első átfogó egészségügyi törvények lényegüket tekintve már településrendezési intézkedések, Howard kertvárosa a túlszűfolt nagyváros alternatíváját rajzolja fel egy közösségi tulajdonú város keretei között. A Modern Mozgalom meghatározó jelentőségű építészeti iskolái a huszadik század emberének egészséges környezetét foglamazzák meg a rajzasztalon. A településrendezéssel foglalkozó mérnök, építész határozottan hiszi és vallja, hogy a környezetalakítás – a környezetvédelem – egyedüli letéteményese, s hosszú időn keresztül alig vesz tudomást arról, hogy e szerep hatékony vállalásához ismeretei korlátozottak, s hogy a különböző szakmák a fokozódó környezeti gondok közepette kialakítják a környezetről saját, tudományosan megalapozott ismereteiket, megfogalmazzák egy új diszciplína – a környezetvédelem – összefüggő elvrendszerét. Csak lassan és súlyos belső szakmai meghasonlások után válik nyilvánvalóvá, hogy a megcsontosodott környezeti elvek egy része a továbbiakban már nem tartható, másoké pedig fokozott jelentőséget kap.

E megállapítás különösen igaz a zajvédelemmel (csendvédelem, zajelhárítás) kapcsolatban. Míg a víz, a levegő tisztaságával kapcsolatos gondok hatásukban közvetlenül érzékelhetők – gondoljunk itt csak néhány vidéki városunkban történt tömeges megbetegedésekre, a csatornázatlan falvak fokozódó vízellátási gondjaira – a zaj alattomosan hat: miközben látszólag hozzászokunk, az egészségi károsodás szervezetünkben alig észrevehetően, az idegrendszer rombolva folyik. Az egészségkárosítás ilyen rejtett és időben elhúzódó volta is jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a zajvédelem fizikusok, orvosok és más szakmák által egyre tisztában megfogalmazódott elvei csak az elmúlt években kezdenek beépülni a területrendezés elvei közé, hogy csak az utóbbi években válik nyilvánvalóvá, hogy a zajvédelem speciális igényei a területrendezés – településrendezés – legszélesebb összefüggéseitől – regionális szintű telepítési kérdések, a településszerkezet tagolása – egészen a beépítési módokig – zárt, nyitott – meghatározó jelentőségűek lehetnek.

A tanulmány, mely mondanója lényegét az általános és részletes rendezési tervek körére korlátozza, e felismerés jegyében született, s két alapvető célt

tűz ki maga elé. Első fejezetében a településrendezési szakma és a zajvédelem szakembereinek együttműködése során kialakítható módszereket kívánja taglalni, a második rész azokat a településrendezési elveket és megoldásokat foglalja össze, melyek a zajvédelem szempontjainak érvényesítéséhez elsősorban szükségesek. Ily módon a téma megközelítése is kettős, az első rész a településrendezés kialakult és az elmúlt évben újra megerősített metodikai rendszerét veszi alapul, a második rész a zajvédelem igényrendszeréhez viszonyít, azokat a településrendezési elveket és megoldásokat tárgyalja, amelyekkel a zaj elleni védelem a települési környezetben hatékonyan biztosítható.

I. MÓDSZEREK

A zajvédelem helye a városrendezési tervezés folyamatában

A zajvédelemmel foglalkozó intézmények, szakemberek és a városrendezés szükséges jobb együttműködését eddig inkább a zajvédelem oldaláról szorgalmazták, a tényleges együttműködés csak kivételes esetekre korlátozódott. E fejezet a városrendezési tervezés céljaihoz, fajtáihoz, elfogadott módszertani elveihez¹ kapcsolódva kísérli meg összefoglalni, hogy az egyes tervfajták készítésekor mikor és hogyan célszerű a zajvédelmi szakterületnek a rendezési tervezés folyamatába való tényleges bevonása. Mivel a városrendezés hatóköre csak részben terjed ki az egyedi létesítmények telepítésére vonatkozó döntésekre, külön kell foglalkoznunk az egyedi esetekben alkalmazandó zajvédelmi szabályozás elveivel.

Az *általános rendezési tervek* a települések legalapvetőbb rendezési előirányzatait határozzák meg. Tartalmuk műszaki-ökológiai, a hivatkozott rendelkezés szerint mind a rendezési programnak, mind magának a tervnek kötelező jelleggel kell tartalmaznia környezetvédelmi, ezen belül zajvédelmi munkarészeket.

Az általános rendezési tervek legfontosabb feladata a különböző rendeltetésű területek, építési övezetek egymáshoz és a közlekedési hálózatokhoz való viszonyának megállapítása, a lakosság ellátására vonatkozó alapvető előirányzatok megfogalmazása mellett. A kapcsolódó zajvédelmi tervezőmunkának céljaiban, módszereiben, részletességében ezekhez a fő feladatokhoz kell igazodnia. Elismervé az önállóan folytatandó környezetvédelmi – zajvédelmi – kutatás

¹ 7/1983. ÉVM sz. utasítás.

és tervezőmunka alapvető fontosságát, az általános rendezési tervek tartalmi követelményeihez, módszertani elveihez való igazodás szükségességét az támasztja alá, hogy a rendezési tervek az érintett tanácsok számára jóváhagyásuk után törvényerővel bírnak. Ennek megfelelően a zajvédelmi tervezés hatékonysága – a rendezési tervekkel kapcsolatban – akkor lehet a legnagyobb, ha legfontosabb előirányzatai szervesen beépülnek az általános rendezési terv jóváhagyásra kerülő terület- és településszerkezeti, területfelhasználási és szabályozási munkarészeibe. A szerves kapcsolódás igénye már azért is indokolt, mert a települések döntő többségében még hiányoznak a zajvédelemmel kapcsolatos legfontosabb alapadatok, információk, a kellő számú mérés, a zajterképek. A város vagy község egészének koncepcionális szintű tervezése során a zajvédelem szakterülete kellő iránymutatást is kaphat a helyi kutatások, vizsgálatok, mérések súlyponti kérdéseivel, területeivel kapcsolatban. Ehhez azonban az szükséges, hogy a különböző szakterületek között folytonos konzultációra épülő, az ediginél szorosabb együttműködés jöjjön létre. Az önálló zajvédelmi munkarészek mint fontos „alátámasztó” anyagok kezelendők².

A közvetlenebb együttműködés azt is elősegítheti, hogy a várostervezés kellő befolyásoló, illetve „megerősítő” szempontokat kapjon a környezetvédelem településtervezésben eddig részben elhanyagolt szakterületei oldaláról.

Az általános rendezési tervi vizsgálatokkal párhuzamosan elvégzendő zajvédelmi vizsgálatok szerepe, mennyisége, jellege nagyrészt attól függ, hogy a szükséges mérések, számítások, zajterképek a munka kezdetekor milyen mértékben állnak rendelkezésre. A továbbiakban azt az esetet tárgyaljuk részletesebben, amikor a helyi zajvédelmi kutató- és tervezőmunka tulajdonképpen a rendezési terv készítésével veszi kezdetét, azaz a zajvédelmi vizsgálatok az általános rendezési terv vizsgálatainak is részét képezik. A kutatások idő- és eszközigényessége miatt alapvető fontosságú, hogy már a rendezési terv készítésére vonatkozó megbízás tartalmazza a zajvédelmi vizsgálatokra vonatkozó felkérést. Ennek hiányában félő, hogy a zajvédelmi munkák erős fáziskésésbe kerülnek, s túlzott mértékben független „szakági” munkarészsé válva nem tudnak beépülni az általános rendezési terv jóváhagyandó munkarészeibe.

Ha az általános rendezési tervhez részletes zajvédelmi vizsgálat készül, annak kapcsolódnia kell az alábbi vizsgálati munkarészekhez:

- közlekedési vizsgálat,
- területfelhasználási vizsgálat,
- lakóterületi vizsgálat,
- üdülőterületi vizsgálat,
- Ipari területek (munkahelyek) vizsgálat,

illetve, amennyiben ilyen munkarészek önállóan készülnek:

- éghajlat-vizsgálat,
 - domborzati, topográfiai viszonyok vizsgálata.
- A közlekedési vizsgálat alapvető fontosságú alapadatokat szolgáltat a zajvédelmi vizsgálatokhoz:
- Tartalmazza a település jelenlegi közlekedési hálózatát, a vasútvonalakat, az autópályákat, a főforgalmi és forgalmi utakat, a gyűjtőutakat, azok csomópontjait, a zajkeltő egyéb közlekedési létesítményeket (a repülőtereket, pályaudvarokat, forgalmi telepeket, jelentősebb parkolókat stb.).
 - A forgalmi utak esetében forgalomszámolás alapján általában ismert azok jelenlegi egységjárműben mért óránkénti forgalma, a forgalom összetétele (személygépkocsi, tehergépkocsi, motorkerékpár), a forgalom megoszlása napszakok között. Vasútvonalak és az egyéb kötött pályás járművek (villamos, HÉV) esetében a hasonló adatok beszerzése a helyi MÁV igazgatóságtól, illetve közlekedési vállalatától lehetséges.

A beszerzett adatok alapján a megfelelő, a zajszint és a járműforgalom közötti kapcsolatra épülő számítási módszerek alkalmazásával megbecsülhető a forgalmi utakon, azok hálózatán létrejövő zajszint. Durva becsléssel az is kiszámítható, hogy a járműellátottság növekedésével létrejövő forgalomnövekedés milyen mértékben – arányban – növeli a zajszintet. A jelenlegi helyzet megismerése érdekében végzett számítások, becslések eredményei szükség szerint helyszíni mérsékkel ellenőrizhetőek.

A területfelhasználás rendszerének – ezen belül elsősorban a lakó- és üdülőterületek – vizsgálata egyrészt a közlekedési zaj terjedése, másrészt az egyes területeken érvényesítendő megengedhető hangnyomásszint-normákkal való összehasonlítás miatt bír jelentőséggel. Mind a zaj terjedése, mind a normatívákhoz való viszonyítás szempontjából a beépítés tömörsége az elsődleges jelentőségű: tömör városias beépítés esetén a zárt, viszonylag magas beépítésű utcákban a létrejövő reflexiók miatt a zaj terjedése kevésbé gátolható, a zajszintcsökkentés esélyei kisebbek. Miután az általános rendezési tervek szintjén a beépítés „tömörsége”, illetve „lazasága” nehezen kezelhető kategóriák, e téma részletesebb tárgyalása nem kerülhet el.

A városrendezésben a tömörség kategóriája a beépítés zárt sorú jellegével és viszonylag nagy magasságával azonosítható. A beépítés „lazasága” nehezen értelmezhető, miután a földszintes, családi házas jellegű beépítéstől kezdődően a közép magas „lakótelepszerű” beépítésig bezáródóan³ egyaránt

² Ld. újra a hivatkozott minisztériumi utasítást!

³ „Lazán”, egymástól nagy távolságban elhelyezett, zöldterületbe ágyazott pontházak pl.

léteznek, illetve tervezhetők olyan beépítési formációk, melyek fellazítottak, azaz bennük a zaj terjedését döntően az épületek közötti területek viszonyai (növényzettel való fedettség, terepalakulatok) befolyásolják. A beépítés telkes, illetve tömbtelkes volta zajvédelmi szempontból jórészt közömbös, miután mind tömör (zártosú és magasabb), mind laza (szabadonálló, iker stb.) beépítés egyaránt létezik, illetve tervezhető önálló telkeken és összefüggő, „telek nélküli”, tömbtelkes területen.⁴

Annak érdekében, hogy a lakó- és üdülőterületek városrendezésben alkalmazott kategorizálása és a zajvédelem más szempontú rendszerezése között a kellő összhang megteremthető legyen, az alábbiak javasolhatók:

- Az általános rendezési tervek területfelhasználási, szerkezeti, vizsgálati tervlapján általában alkalmazott kategorizálás (magas, közepes és alacsony intenzitású lakóterületek) a zajvédelem szempontjából kevés információt hordoz, helyette a szabályozási tervlapon alkalmazott, a szabályzatoknak (OÉSZ, BVSZ) megfelelő építési övezetek szerinti kategorizálás alapulvétele indokolt.
- Abból kiindulva, hogy a hazai gyakorlatban a középmagas (általában fsz+10 szintes) lakótelepszerű beépítés az esetek túlnyomó többségében igen magas intenzitással – tömörséggel – valósult meg, indokolt, hogy a négy szintesnél magasabb beépítésű tömbtelkes lakóterületek legalább a vizsgálatok szintjén a „tömör, városias beépítés” zajvédelmi kategóriájába sorolódjanak.
- Az egyértelműség érdekében a „tömör, városias beépítésű” kategória elnevezés kiegészítendő a „zártosú” és a „többszintes” szavakkal.

Ezek figyelembevételével a lakóterületek zajvédelmi kategorizálása, illetve a városrendezés szabályzatokkal való megfeleltetése az alábbi lehet:

Zajvédelmben alkalmazott területi kategória	Országos Építési Szabályzat övezeti beosztása	Budapesti Városrendezési Szabályzat
Laza városias beépítésű, elővárosi és községi lakókötelves és legfeljebb négy szintes tömbtelkes lakóterület	I. övezet, tömbtelkes, négy szintesig ¹ I. övezet, lakótelkes szabadonálló II, III, IV. övezet	03, 04 szabadonálló, 05, 06 ² 11, 12 négy szintesig ² , 13
Tömör városias, zártosú többszintes beépítésű lakókötelves és négy szintnél magasabb tömbtelkes lakóterület	I. övezet, tömbtelkes négy felett I. övezet, lakótelkes zártosú	01, 02 zártosú 11, 12 négy szint felett

¹ ha a tömbtelkesen alkalmazott beépítés nem zártosú⁵
² 05 és 06 övezet: vegyes lakó-, illetve üdülőövezet (lakóterületen üdülőterületek és viszont).

A zajvédelmi vizsgálatok készítését nehezíti az a gyakorlat, hogy a lakóterületi vizsgálatok általában nem az OÉSZ, illetve BVSZ övezeti beosztásának, hanem a területfelhasználási tervlap összevont – magas, közepes, alacsony intenzitású – kategóriájának megfelelően készülnek el. E gond azonban a szakágak megfelelő együttműködésével viszonylag könnyen kiküszöbölhető.

Elsősorban a zaj terjedésével kapcsolatban nyújthat fontos információkat a kellő alapossággal elkészített *zöldterületi*, illetve *zöldfelületi vizsgálat*. A lakóterületek vizsgálatához hasonlóan itt is gondot okozhat azonban, hogy a zajvédelem szempontjából inkább felhasználható zöldfelületi vizsgálat viszonylag kevés támpontot nyújt a növényzetnek a zajterjedést elsősorban befolyásoló – „fizikai” jellegű – tömörségével kapcsolatban, a kategorizálás célja e vizsgálatban ugyanis a kondicionáló hatás – „biológiai” jellegű – kategóriái szerinti rendszerezés. A különböző szakterületek prioritásai közötti természetes ellentmondás feloldásának lehetősége itt is a szakágak megfelelő együttműködésében van: a növényanyagot jól ismerő zöldterületi tervező kellő mélységű információt tud adni a zajvédelem sajátos szempontjai szerint is.

Ugyancsak a zaj terjedését befolyásoló fontos információkat tartalmazhatnak a *topográfiai*, illetve *éghajlati vizsgálatok*. Közülük a topográfiai vizsgálatokat általában a rétegvonalas alptérkép helyettesíti, a hőmérséklet, a páratartalom, a légnyomás időbeni és területi változásait, eloszlásait bemutató részletes *meteorológiai vizsgálatok* az általános rendezési tervekhez csak különleges esetekben és céllal⁶ készülnek, így ezen adatok beszerzése nagyrészt a zajvédelem tervezőire hárul.

Míg a közlekedési vizsgálatok a zajvédelmi vizsgálatok számára a közlekedési zaj mértékének megállapításához szükséges számításokhoz is elegendő infor-

⁴ Figyelemre méltó pl., hogy az utóbbi években a tömbtelkes – „lakótelepszerű” – beépítést tartalmazó tervek jelentős arányban keretes jellegű, azaz zárt, tömör beépítést fogalmaznak meg a hagyományos beépítési formák visszaidézésére, utcák, terek létrehozása érdekében.

⁵ E megkötés a vizsgálatok szintjén viszonylag egyszerűen, a tervezés során nehezebben alkalmazható az előzőekben említett okból, ti., hogy a hagyományos zárt beépítés formációk tervezése tömbtelkesen is lehetséges.

⁶ Hegyvidéki üdülőterület pl., ahol az üdülőterületek elhelyezését egyéb szempontok mellett nagyban befolyásolhatja a völgyekben, domb- és hegyoldalakon mért hőmérséklet, páratartalom, a ködös, napfényes napok száma. Másutt a részletes vizsgálatokat akadályozza azok idő- és költségigénye, általában az a szempont, hogy a városrendezési tervezés utóbbi években létrejött „túldimenzionáltsága” csökkenjen.

mációt nyújthatnak, az ipari és kommunális zajforrások zavaró hatásának megállapítása az *ipari területek és köztérmények* vizsgálata alapján önmagában alig lehetséges. Bár az ipari vizsgálatoknak kötelező jelleggel kell tartalmazniuk az egyes zavaró hatású üzemek OÉSZ szerinti védőtávolságait és védőterületeit, e megkötések a zajvédelemmel kapcsolatosan semmilyen utalást sem tartalmaznak. A zajvédelem szakembere így a városrendezéstől csupán a potenciálisan zavaró hatású létesítmények jegyzékére és térbeli elhelyezkedésére vonatkozóan kaphat tájékoztatást.

A zajvédelmi vizsgálatok összefoglaló értékelése optimális esetben — a szükséges számítások, mérések a rendezési terv vizsgálataival egyidőben elkészíthetők — a rendezési terv vizsgálati munkarészeinek is részét képezheti. Ennek rendkívüli előnye, hogy — miután a vizsgálatok összefoglaló értékelését a tervet elfogadó szervnek elfogadás céljából be kell mutatni — a települések fejlesztésében, rendezésében leginkább érdekelt szervezetek idejekorán, még a rendezési program készítésének munkálatai előtt tájékozódhatnak a problémák súlyosságáról, azok területi eloszlásáról. E szempont különös fontosságú a jelenlegi helyzetben, amikor a települési területeknek a csak nagyobb távon orvosolható környezeti-környezetvédelmi gondok iránti „érzékenysége” általában még háttérbe szorul a rövid távú gazdasági-műszaki előnyök keresésével szemben.

A jelenlegi *zajvédelmi helyzet összefoglaló értékelésének* szöveges és térképi munkarészeket kell tartalmaznia, ezek tartalmi követelményeit az eddig elkészült zajvédelmi kutatások, irányelvek megfelelően kimunkálták, ezért ezekre itt nem szükséges kitérni.

Valamennyi rendezési terv, így az általános rendezési tervek esetében is a *rendezési program* a települések tanácsai által „megállapításra” kerülő munkarész, azaz a benne foglalt előirányzatok, elhatározások a terv készítése szempontjából irányadó, illetve kötelező jelleggel bírnak.

Ebben a tervezési fázisban kell az előzményeket és a vizsgálati értékelést a különböző helyi — vagy regionális — szinten kidolgozott fejlesztési koncepciókkal, prognózisokkal egybevetni. A munkarésznek már térképi feldolgozást is kell tartalmaznia, a *programvázlat* célszerűen — a település egészére, illetve egyes részterületekre vonatkozóan — több változatban is készülhet. A rendezési programnak is kötelező jelleggel kell környezetvédelmi munkarészeket tartalmaznia. Miután ebben a munkafázisban — legalább alternatív jelleggel — tervi döntés születik a település legfontosabb területfelhasználási-szerkezeti kérdéseivel kapcsolatban, e munkarész a zajvédelmi tervezőmunka szempontjából is alapvető jelentőségű.

A rendezési programmal párhuzamosan készítendő *zajvédelmi program* az alábbi koncepcionális szintű kérdéseket veti fel:

— Mivel az általános tervben a pontszerűen kezelhető létesítményeknek, területeknek és a lineáris közlekedési vonalaknak, hálózatoknak a különböző mértékben védendő területfelhasználási elemekre és létesítményekre gyakorolt zajhatásának kezelése a feladat, alapvető kérdés, hogy a tervezőmunkában a súly a zajkeltő, vagy a védendő elemek irányába tolódjon-e el. (Aktív vagy passzív védelem.)

— Hasonló jellegű az a kérdés, hogy a zajvédelmi programban az újonnan igénybe vett — szabad vagy már beépült — területeken megvalósuló új fejlesztések mellett mekkora teret kaphat a meglévő, csak kisebb volumenű beavatkozásoknak kitett területek, létesítmények kezelése, védelme.

Az első kérdésre egyértelmű válasz adható. Az általános rendezési terv az a település egészére vonatkozó jóváhagyásra kerülő egyedüli tervdokumentum, melyben határozott döntés hozható a meglévő pontszerű és lineáris zajkeltő létesítmények környezeti — zajvédelmi — szempontokat is érvényesítő átrendezéséről, s amelyben az új területek, létesítmények, hálózatok kijelölésénél is figyelembe vehetők a környezetvédelmi szempontok. Másrészt az általános rendezési tervekben — mint már erről szó volt — az egyes védendő területek csak meglehetősen absztrakt módon jelennek meg, az azokat azonosító, jellemző paraméterek jelentős része zajvédelmi szempontból indifferens. Szemben a részletes rendezési tervekkel, ahol a zajkeltő közlekedési hálózatok már mint olyan adottságok jelennek meg, melyek zavaró hatásával szemben az adott terület meglévő vagy tervezett beépítése konkrét műszaki és egyéb eszközökkel védendő, az általános rendezési terv — s különösen annak programja — szintjén a hangsúlyt a zajkeltő létesítményekre, hálózatokra és azoknak a különböző védendő területekhez való viszonyára kell helyezni. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az általános rendezési terv nagyobb léptékű és szabályozási jellegű munkarészeiben ne szerepeljenek azok a szükséges zajvédelmi jellegű megkötések, amelyek egy adott védendő terület vagy nagyobb létesítmény esetében általános jelleggel, de megfelelő egyértelműséggel megfogalmazhatók.⁷

A másodikként feltett kérdésre a zajvédelem szakterülete a feladatkör bizonyos szűkítésével adott választ, amikor a zajvédelmi program készítésének szükségességét — általában — valamely rekonstruk-

⁷ Adott meglévő, új lakóterületen a növényzettel való fedettség fokozása pl.

ciós jellegű vagy új területen megvalósuló, akció jellegű beavatkozáshoz köti. Az általános rendezési terv alapvető céljairól, feladatairól eddig elmondottak alapján látható, hogy a zajvédelem tevékenysége a település egészének tervezése során csak kevésbé kapcsolható a sokszor bizonytalan időtávban megvalósuló akciókhoz, s hogy a zajkeltő létesítmények, hálózatok elrendezésére, átrendezésére hozandó tervi döntések egyaránt érinthetnek meglévő, jellegükben változatlanul maradó, jelentősen megváltozó és újonnan fejlesztendő területeket, nagyobb létesítményeket.

Nem lehet elkerülni tehát, hogy az általános rendezési terv programjával párhuzamosan készülő zajvédelmi program az akció jelleggel megvalósuló fejlesztések területei mellett a meglévő változatlan, vagy csak kisebb beavatkozásoknak kitett területekre vonatkozóan is megfogalmazza a megfelelő részletességű előirányzatait.

Az általános rendezési terv programjának készítése során a zajvédelem szempontjából is alapvető jelentőségűek lehetnek a *változatok*, alternatívák. A hazai gyakorlatban alternatív tervjavaslatok általában két témában készülnek:

- A település területi fejlődésének-fejlesztésének általános elvei, konkrét irányai.
- A közlekedési hálózat rendszerének tervvariánsai.

Az alternatívák készítésének igénye mögött mindkét esetben általában jelentős *érdekellentétek* húzódnak meg. Meglehetősen gyakori az az eset, amikor egyes környezeti szempontú érdekek kerülnek szembe más, általában rövid távú gazdasági szempontokat előtérbe helyező, s határozott testületi-intézményi képviseletet is kapó érdekekkel.

A települések térbeli fejlődésével kapcsolatosan tervvariáns általában akkor készül, ha a tervező környezeti szempontból elfogadhatatlannak tartja a településnek a meglévő közlekedési-infrastrukturális hálózatokat követő – általában leginkább szennyezett – zónák mentén történő lineáris jellegű, a helyi testületek által gyakran szorgalmazott fejlesztését vagy a meglévő településstruktúra további tömörítését, s új, környezeti szempontból előnyösebb, de infrastruktúrával még feltáratlan területek igénybevételét javasolja.⁸ Miután az előbbi koncepció rövid távú gazdasági előnyei nyilvánvalóak, a „környezet-orientált” változat elfogadtatására csak a környezeti – ezen belül a zajvédelmi – szempontok alapos megismerése és hatékony érvényesítése esetén lehet esély.

Hasonló a helyzet a közlekedési hálózat tervalternatíváival kapcsolatban is. Hazai településeink egy jelentős részénél a település térbeli elhelyezkedése, alakja, kiterjedése, morfológiai-domborzati viszonyai miatt csak jelentős anyagi áldozatok árán valósítható meg a korábban a városközponton áthaladó távolsági

forgalmi utak „kihelyezése”, annak az elvnek az érvényesítése, hogy a településen belül lehetőleg csak az a forgalom bonyolódjon, amely az adott településben képződik, illetve amelynek valamely települési létesítmény megközelítése a célja („eredet” –, illetve „célforgalom”). A legnagyobb vidéki városok és a főváros esetében e gond a nagyobb összefüggő városrészek, településszerkezeti egységek szintjén is jelentkezik. A nagyobb városok esetében ugyanakkor a településsel kapcsolatba kerülő forgalom igen jelentős része cél-, illetve eredetforgalom. Ez utóbbi szempont, a vállalandó jelentős anyagi terhek – s azon vélekedés miatt, mely szerint a távolsági forgalom elterelése a település „prosperitása” ellen hathat – a közlekedéstervezők alternatívái között általában szerepel legalább egy, a minimális ráfordításokat igénylő és környezeti szempontból kevésbé előnyös változat.

E változatok jellemzője, hogy a tervező a település belső területein keresi azokat a forgalom lebonyolódása szempontjából még kellő szélességű terület-sávokat – az esetek többségében már beépült utcákat – melyekre a távolsági forgalmak „ráterelhetők” úgy, hogy a közvetlen városközpont az átmenő forgalomtól mentesül.⁹ Más esetekben a közlekedési szempontok túlértékelése jelentkezik, figyelmen kívül hagyva azt az igen fontos törvényszerűséget, hogy a városközpont szűkebb vagy tágabb környezetében megjelenő új, nagy átbocsátóképességű utak jelentős forgalomvonzó hatással is bírnak, így áttételesen a környezeti – zaj – viszonyok további romlását idézhetik elő a település központi területein.¹⁰

Míg a települések térbeli fejlődésére vonatkozó területfelhasználási változatok közötti programszintű döntés meghozatala során a zajvédelem szakterülete általában csak elvi jellegű támogatást adhat a környezeti érdekeket érvényesíteni kívánó tervezőnek, a közlekedési hálózat alternatívái közötti választáshoz a zajvédelem tervezője már számításokon is alapuló szempontokat tud nyújtani. Ehhez azonban mindenképpen el kell érni, hogy

- egyáltalán készüljön a környezeti szempontokat a szokásosnál jelentősebb súllyal kezelő változat, illetve, hogy
- valamennyi változatra vonatkozóan elkészüljön a várható forgalmaknak a tervezett közlekedési hálózatra való „ráterelése”, azaz a zajvédelem tervezője rendelkezzen a legfontosabb kiinduló adatokkal.

⁸ Lásd pl. Szekszárd általános rendezési tervét, ahol a VÁTI tervezője a távolsági úttal párhuzamos, É–D-i irányú területi fejlesztéssel szemben a kellemes lakókörnyezetet adó völgyek feltárását javasolta tervalternatívájában.

⁹ Szombathely hetvenes évek elején készült, egyébként mintaszerűen megvalósuló általános rendezési terve pl.

¹⁰ Kecskemét sokat vitatott „belső körútja” pl. az előbbi szombathelyi példa mellett.

Tekintettel arra, hogy a számítógépes forgalom-előrebecslés módszerei kellően kimunkáltak, s általában megfelelően ismertek is, elvben nem jelenthet nehézséget a megfelelő alapadatok előállítását s a zajvédelem tervezője számára történő átadása. A gondot itt is elsősorban a munkálatok idő- és eszközigényessége okozza, az, hogy az általános rendezési tervi program készítéséhez szokásos időkiméretébe csak nehezen illeszthető be a két egymásra épülő – ráadásul több változatban is készülő számítási munka. Miután azonban a program megállapításának hivatalos eljárása során lehetőség van arra, hogy az alternatívák közötti végleges tervi döntés a tervekészítés fázisára tevődjön át, ez az ellentmondás viszonylag egyszerűen feloldható.

Az általános rendezési tervhez kapcsolódó zajvédelmi programnak eddig tárgyalt, a település távlati fejlesztésének alapvető koncepcionális kérdéseivel kapcsolódó feladatai mellett előzetesen állást kell foglalnia egyes, a terv egésze szempontjából *részletkérdésnek* minősülő témákban is:

- A vizsgálatok alapján feltárt, a környezetet zavaró pontszerű zajforrásokra (ipari létesítmények, zajkeltő közintézmények stb.) vonatkozóan körvonalaznia kell a zajkibocsátás csökkentésének, megszüntetésének, illetve a zajjal szembeni védelem lehetőségeit, feltételeit. (Lokális védelem a létesítményben folyó tevékenység technológiájának korszerűsítésével, helyi zajgátló létesítmények megépítésével, csak az adott telephelyen kívül, annak környezetében lehetséges védelem, e lehetőségek teljes hiányában a létesítmény megfelelő területre való kitelepítése.)
- Meg kell jelölnie azokat a létesítményeket, területeket (kórház, iskola, jelentősebb gyermekintézmény stb.), melyek a zajhatásoktól fokozott mértékben védendőek, a település egészére vonatkozó koncepció(k) ismeretében körvonalazni kell a védelem lehetséges módjait.¹¹
- Fel kell hívni a figyelmet azokra az új fejlesztési területekre (új lakóterület, jelentős intézmény pl.), ahol a zömmel lineáris jellegű zajforrásoktól való védelem csak megfelelően méretezett zajvédő sávok vagy zajgátló létesítmények közbeiktatásával oldható meg. A sávok, illetve létesítmények pontos méretezése már a tervekészítés munkafázisának feladata lehet.

Ha az általános rendezési terv programjának készítése során a környezeti-környezetvédelmi szempontok kellő súlyt kaphattak, a *tervi munkafázisban* a zajvédelmi tervezés fő feladata már az egyes előirányzatok részletes kimunkálása, illetve a terv jóváhagyandó munkarészeibe való megfelelő beépítése kell legyen. Ellenkező esetben – mint erre már utalás történt – a tervi munkarészben a zajvédelem terve-

zésének még további koncepcionális jellegű feladatai is maradnak.

Az újonnan kidolgozott módszertani elvek szerint a *területfelhasználási és szerkezeti-településszerkezeti terv* munkarészekben a település mintegy 15 éves – hosszú távú – fejlesztése eredményeképpen létrejövő tervezett területfelhasználási, településszerkezeti „állapota” jelenik meg, az ennél nagyobb távon – nagytávon – belül megvalósuló fejlesztések számára a terv csupán a területtartálékolás igényét jelzi – szükség szerint alternatívákban – az átmeneti terület-hasznosítás feltüntetésével. A tervlap részletezettsége a léptéknek megfelelően alacsony fokú, az egyes területfelhasználási kategóriák összevontan kerülnek ábrázolásra, csak a nagyobb területű önálló létesítmények kapnak önálló jelzést. Az úthálózat, a formai csomópontok ábrázolása, jelölése elvi jellegű, a szabályozási szélességek csak a legjelentősebb utak (autópályák, autótutak) esetében jelennek meg. A zajvédelmi tervezés szempontjából e terv a programhoz készült alternatívák feletti elvi döntés után a „programvázlat” véglegesített formájának felel meg, így a vele kapcsolatos zajvédelmi teendők nagyjából megegyeznek a rendezési program munkarészeinek tárgyalása során leírtakkal. Jelentősége mindezek mellett is alapvető, hiszen benne egyértelműen tisztázódnak a legfontosabb zajkeltő létesítményeknek tekinthető közlekedési hálózatok és a különböző területek térbeli viszonyatai, döntés születik a település fejlesztésének legfontosabb irányairól, a már beépült területeken történő beavatkozások jellegéről.¹² A zajvédelem-tervezés részletesebb előirányzatai ugyanakkor elsősorban a következőkben tárgyalandó munkarészekben, tervlapokon munkálhatók ki, illetve kaphatnak területi egyetértést, jóváhagyást.

Míg a település általános rendezési koncepciója az előbb tárgyalt területfelhasználási és terület-szerkezeti terv elfogadásával nyer területi jóváhagyást, az ugyancsak jóváhagyásra kerülő *szabályozási és övezeti terv* elsősorban az építésügyi igazgatási munka számára ad iránymutatást.

A tervrész – mely csak a *szabályozási előírásokkal* együtt ad teljes értékű információt – a már beépített, illetve már „belterületi” területfelhasználással rendelkező területeken, a zajvédelem részletezett

¹¹ Egyes zajhatástól fokozottan védendő létesítmények elhelyezkedése természetesen alapvető módon befolyásolhatja a településszerkezetet, a közlekedési hálózat egészére vonatkozó koncepciókat is (Esztergom pl., ahol a kórház elhelyezkedése a keleti dombvonulat alján erősen szűkíti a távolsági út központból való kihelyezésének lehetőségeit.)

¹² Laza beépítésű lakóterületek „besűrűsítése” vegyes – lakó és ipari pl. – felhasználású területek esetén a területfelhasználás szükséges mértékű „tisztítása” stb.

szempontjainak is megfelelő mélységben és részletességben fogalmazza meg a területhasználat és a beépítés kötelező jellegű előirányzatait. A tervlapokon tömbönként (szükség esetén telkenként, telekcsoportonként) szerepelnek az építési övezetet, a beépítés magasságát, jellegét¹³ meghatározó jelölések, önállóan jelennek meg az egyes övezetekbe ékelődő, saját telket igénylő intézmények, szabályozási vonalakal meghatározásra kerül a meglévő utcák vonalán, vagy a meglévő tömbök áttörésével kialakított valamennyi út szabályozási szélessége. A belterület jellegű használatra újonnan igénybe vett területekre vonatkozóan a szabályozás e mélysége, részletességét általában nem biztosítható, a szabályozási előirányzatok itt elsősorban a további, részletesebb tervezés számára kötelező előirányzatokat tartalmazzák, az építési övezet jelzését, az alkalmazandó beépítési magasságot, annak felső és alsó értékét és mindazon részletesebb előirányzatokat, melyek az újonnan igénybe vett területeknek a forgalmi utakhoz, csomópontokhoz és a már beépült, felhasznált területekhez való viszonyát, kapcsolatát határozzák meg. A tervlapon az új belső – gyűjtő- és lakóutak – szabályozásának jelölése általában irányadó jellegű, illetve csak javaslat.

Részletesebb zajvédelmi tervezés szempontjából alapvető jelentőségű a *szabályozási szélesség* kategóriája. A különböző úthálózati kategóriákhoz – autópálya, autóút, főforgalmi, forgalmi, gyűjtő-, lakóutak – rendelendő szabályozási szélességek meghatározása a közlekedéstervezési szakterület hatáskörén belül, elsődlegesen a lebonyolódó forgalom nagyságrendjéhez tartozó helyigény biztosítása céljából, a környezetvédelmi szempontok figyelembevételét részben nélkülöző módon történt meg.

Ebből is következett, hogy a zajvédelemmel foglalkozó egyes korábban készült munkák a zajvédelmi szempontok határozottabb érvényesítése érdekében új szabályozási kategória, a „zajelhárítási szabályozási szélesség” bevezetését is szükségesnek látták. Eltekintve attól, hogy a szabályozási szélesség kategóriájának alkalmazása már a városrendezési és közlekedési szakterületek között sem teljesen egységes – így egy újabb szabályozási kategória bevezetése csak további bonyodalmakhoz vezetne – elvben sem helyesíthető az álláspont. Új szabályozási kategória bevezetése helyett elsősorban arra szükséges törekedni, hogy a zajvédelem céljára szükséges területigény – védősávok formájában – illetve az esetenként szükségessé váló zajvédő létesítmények vonalai az általános rendezési terv szabályozási tervlapján egyértelműen megjelenjenek, illetve ha ezek létesítésére nincsen mód, a szabályozási előírások környezetvédelmi fejezetében szabályozati jellegű intézkedés történjen az egyes területek, illetve kiemelt jelentőségű

létesítmények védelmének egyéb formáira vonatkozóan.

Ez utóbbi eset zömmel a már beépült és elsősorban a központi fekvésű, várhatóan csak kisebb változásoknak kitett településrészekben jellegzetes, ahol a szabályozási szélességek jelentősebb növelésére csak ritkán van mód, illetve ahol a magas zajszint hatásával szembeni védelem a kedvezőtlen zajterjedési viszonyok miatt amúgy sem merülhet ki a szabályozási szélességek kérdésének kezelésében. Figyelembe kell venni ugyanakkor, hogy a zajvédelemmel kapcsolatos általános rendezési tervi előírások hatékonysága csak akkor lehet megfelelő, ha azok kizárólag a település kiemelten védendő területeire vonatkoznak, illetve azokra, melyek zajszintje az általános rendezési terv által javasolt átfogó, a környezetvédelmi szempontokat is érvényesítő településszerkezeti átalakítások (forgalmi úthálózat átrendezése pl.) ellenére is a megengedhető jelentősebben meghaladó zajszennyezésnek lesznek kitéve. Tekintettel kell lenni arra a már említett szempontokra is, hogy az általános rendezési terv nem „akcióterv”, így bár külön munkarészekben tartalmaznia kell a megvalósítás ütemezésére, illetve a meghozandó intézkedésekre vonatkozó előirányzatokat, azok csupán javaslatok a jóváhagyandó munkarészek kiegészítéseként, alátámasztásaként. A zajvédelmi szabályozás lehetséges hatóköre már a szabályozási jellegű munkarészek magától értődő módon jogi természetű – tiltó, illetve engedélyező – megfogalmazása miatt sem lehet megfelelően széles. Így a meglévő és csak kismértékben változó területekre vonatkozóan a szükséges zajvédelmi javító beavatkozások egy része az általános rendezési tervben csak javaslat jelleggel körvonalazható.¹⁴ Más jellegű gond, hogy a zajvédelmi szabályozás súlya az általános rendezési tervben csak akkor lehet elegendő, ha abban a környezet többi elemének védelmére (föld, levegő, víz stb.) hivatott szakág előirányzatai is megkapják a számukra már a különböző országos rendelkezésekben is biztosított teret.

Mindezen korlátozó tényezők ellenére alapvető jelentőségű, hogy az általános rendezési terv szabályozási munkarészeiben (a kartogrammon vagy a szöveges részben) megfelelő módon lehatárolásra kerüljenek azok a *zónák*, amelyekben belül az önálló zajvédelmi szabályozás indokolt. E területek, illetve a rájuk vonatkozó szabályozási előírások köre – a

¹³ A beépítés jellegét – zártos, szabadonálló stb. – meghatározó, a zajvédelemben alapvető jelentőségű előirányzatokat általában csak a különös gonddal elkészített általános rendezési tervek tartalmazzák.

¹⁴ Egyebek mellett e szempont is indokolja az önálló környezetvédelmi – zajvédelmi – akciótervek szükségességét.

teljesség igénye nélkül — az alábbiak szerint alakulhat¹⁵:

- A legjelentősebb forgalmi utak, illetve csomópontok mentén fekvő, a forgalom nagyságának és összetételének, illetve a környező területek zajterjedést befolyásoló beépítési és egyéb viszonyai által meghatározott szélességű területsávok.
- A települések egyes zártan, sűrűn beépített központi fekvésű lakóterületei, ahol a magas zajszint csökkentésére a terület városszerkezeti elhelyezkedése, illetve a kedvezőtlen zajterjedési viszonyok miatt általában csak kevés lehetőség van.
- Egyes korábban épült tömbtelkes beépítésű lakóterületek — lakótelepek — azon zónái, ahol a forgalmi utak és a beépítés nem megfelelő kapcsolata, a beépítés túlzott sűrűsége és magassága, a növényanyag hiánya, vagy nem megfelelő csoportosítása miatt létrejött magas zajszint csökkentésének esélyei szabályozási előírásokkal is növelendők.
- Egyes „technológiai” okokból magas zajkibocsátású létesítmények és területek (nehézipari üzemek, repülőtér, kikötők pl.) környezete, ahol a zajkibocsátás mértékének csökkentése egyáltalán nem, vagy csak a szükségesnél kisebb mértékben lehetséges.
- Az általános rendezési tervben önállóan kezelt olyan jelentősebb létesítmények, ahol az ott folyó tevékenységek zajjal szembeni szükséges védelme elsősorban a létesítmény területén, telkén belül valósítható meg (parkok, kórház pl.).

Valamennyi felsorolt területen a zajvédelmi szabályozásnak értelemszerűen abból kell kiindulnia, hogy az adott zónában bármely új területhasznosítás, fejlesztési, építési, korszerűsítési tevékenység csak a zajviszonyokat alapvetően javító beavatkozással együtt valósítható meg. A teendők — újra csak a teljesség igénye nélkül — az alábbiak lehetnek:

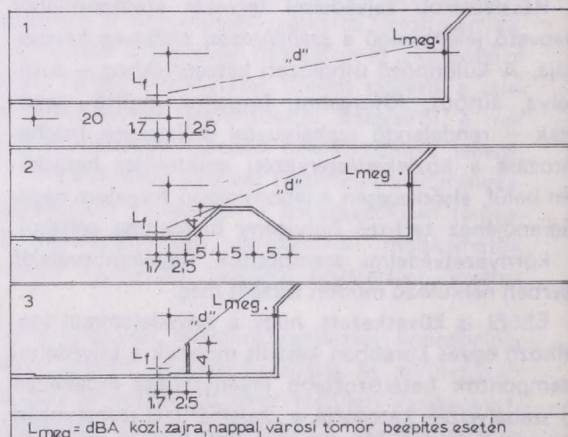
- Növényzet telepítése esetén a növényanyagnak a zajvédelem szempontjából is megfelelő kiválasztása, csoportosítása.
- Új lakóépületek építése, meglévők korszerűsítése esetén az épületek térbeli elrendezésének, alaprajzi kialakításának a zajvédelem igényét is figyelembe vevő megoldása.¹⁶
- A lakóterületen megjelent zavaró hatású forgalmak csökkentése az országos építésügyi szabályozásokban szereplő egyes megkötések további szigorításával.¹⁷
- A jelentős zajkibocsátó, illetve a zajhatástól fokozottan védendő nagyobb létesítmények esetében mindenfajta építési és korszerűsítési tevékenység csak a zajkibocsátást megfelelő mértékben mérséklő, illetve a zajvédelmi biztosító „telken belüli” beavatkozások esetén engedélyezhető (MT 12/1983. rendelet szerint).

Az újonnan igénybe vett fejlesztési területek esetében a szükséges *védősávok és létesítmények* szabályozási tervlapon történő ábrázolásán túlmenően a zajvédelmi szabályozás igénye — egyúttal lehetősége — is kisebb. A védősávok szükséges szélessége, illetve a zajvédő létesítmények építésének esetleges igénye, a beépítés magassága és a határoló forgalmi utak zajszintje alapján megfelelő biztonsággal meghatározható az 1. táblázat szerint.¹⁸

A zajvédelem számára szükséges területsáv szélessége („d” méter) négy szintes beépítés esetén a védelem lehetséges létesítményei szerint a közlekedés egyenértékű zajszintje függvényében

1. táblázat

Eset	A közlekedés egyenértékű — A — szintje L_{F-dBA}		
	70	75	80
1. védősáv növényzet telepítésével	20	40	80
2. zajvédő domb létesül	20	35	40
3. zajgátló fal létesül	10	15	40

¹⁵ A szabályozásba a MT 12/1983. (V.12.) sz. rendelet „Zajvédelmi szempontból fokozottan védett terület”-ekre (17.§) és „csendes övezetek”-re (18.§.), ill. a „Zajgátló védőterület”-ekre (19. és 20. §.) vonatkozó előírásai beépítendőek.

¹⁶ Védett belső részek, tömbbelső kialakításának előírása a megnyitások számának, méretének korlátozásával, annak megkötése, hogy a lakások lakóhelyiségeinek egy meghatározott aránya a védett tömbbelső felé kell nyíljon, ha ez nem lehetséges, annak előírása, hogy az utcai traktusban a nyílások a zajvédelem figyelembevételével — zárt erkélyek, speciális szellőztető nyílások pl. — létesüljenek, földszinten lakás kialakításának tiltása stb.

¹⁷ Annak az előírásnak szigorítása pl. a helyi szabályzatban, mely szerint lakóterületen — környezetüket egyébként nem zavaró — üzemi létesítmények elhelyezhetők, „ha . . . közötti teherforgalmuk a napi 10 tehergépkocsi rakományt nem haladja meg.” (OÉSZ 4. §.2.)

¹⁸ A KVI által rendelkezésünkre bocsátott számítások alapján (Póta Györgyné, 1983.)

Az általános rendezési tervekkel kapcsolatban eddig az optimális helyzet került tárgyalásra, amikor a rendezési és a zajvédelmi tervezés egymással párhuzamosan folyik. Miután e helyzet lehetősége ma még csak ritkán áll fenn, illetve mert a zajvédelmi tervezés rendezési tervezéshez való egyértelmű hozzákapcsolása esetén a környezetvédelem különböző szakterületei — így a zajvédelem is — saját települési szintű tevékenységi programjuk, tervük kidolgozására csak kis részben vállalkozhatnak, természetes igény e szakterületük részéről, hogy *önálló, külön jóváhagyási eljárást is igénylő koncepciókkal*, tervekkel rendelkezzenek. Túl azon, hogy a környezetvédelem diszciplinája országos szinten is önálló, főhatósági szintű kezelést kapott, illetve hogy a környezetvédelem helyi hivatalai egyetértési jogkörrel rendelkeznek, a rendezési tervekkel kapcsolatban az önálló környezetvédelmi — zajvédelmi — tervezőmunka jelentősége elsősorban abban van, hogy általa megfelelően csoportosíthatók, súlyozhatók, ütemezhetőek az adott szakág feladatai a kutatástól az egyes akciók megvalósításáig.¹⁹

Fontos azonban látni azt, hogy a zajvédelem hatékonyan csak abban az esetben léphet fel, ha átfogó koncepcióval a település átfogó fejlesztési-rendezési terveihez kapcsolódik, a védelemre vonatkozó konkrét tevékenységei pedig szerves részét képezik egy adott településfejlesztési akciónak. Az általános rendezési tervezés szintjén emiatt túlzottnak kell tartanunk azt a szemléletet, mely szerint a zajvédelem a környezetvédelmi szakágak között is csupán egyetlen diszciplinája mintegy „perdöntő” szerepet kaphat a településfejlesztés és rendezés rendkívül nagy számú szakterület által kidolgozott tervváltozatai között.²⁰ Miután az egyes települések általános rendezési tervei 5–10 évenként *felülvizsgálatra, módosításra* kerülnek, a rendezési terv készítéséhez közvetlenül kapcsolódó és az önálló zajvédelmi tervezőmunka igényei célszerűen úgy hozható összhangba, hogy a kutatás és tervezés a felülvizsgálatot megelőző időszakra koncentrálódik, s az adott időszak vizsgált helyzete mellett a város érvényes általános rendezési tervét veszi kiindulási alapul.

Kimutathatók így egyrészt a korábbi, a környezetvédelmi szempontokat esetleg még kevésbé érvényesítő tervek hiányosságai, biztosítható másrészt, hogy az általános terv felülvizsgálata számára a környezetvédelem különböző szakterületei fontos kiindulási szempontokat szolgáltatassanak.

A *részletes rendezési tervek*²¹ a településrendezés szakterületén belül sem képeznek egységes kategóriát, ennek megfelelően a velük kapcsolatos zajvédelmi kutató- és tervezőmunkának is egymástól jelentősen különböző feladatokat kell maga elé tűznie. Az or-

szágos érvényű előírások a részletes rendezési terveket jelentőségüknek megfelelően csoportosítják, a zajvédelem szempontjából helyesebb a tényleges feladatok szerinti rendszerezés:

- Azon részletes rendezési tervek, melyeknek elsődleges feladata egy adott nagyobb összefüggő területen a hosszabb időtávon belül tervezett, illetve várható egyedi fejlesztések, építkezések megfelelő *összehangolása*. (E tervtípushoz tartoznak többek között a különböző telekosztási jellegű tervek, a meglévő történeti városközpontok, központi fekvésű lakóterületek fokozatos — folyamatos — átépítését megfelelően „rendező”, szabályozó tervek stb.).
- Azon részletes rendezési tervek, melyek elsősorban a közeli távlatban nagyobb összefüggő területen „akció” jelleggel megvalósuló fejlesztések, építkezések közvetlen *előkészítését* célozzák. (Új lakóterületek, „egy ütemben” megvalósuló tömbrehabilitáció, tömbrekonstrukció tervei, útépitésre és annak közvetlen környezetére vonatkozó tervek stb.)

A tervek e meghatározott — tartalmi jellegű — megkülönböztetése mellett arra is fel kell hívunk a figyelmet, hogy a mádodikként felsorolt, a nagyobb „akciók” közvetlen előkészítését célzó tervek sem tekinthetők a városépítési tervezés utolsó lépcsőfokának. Újra megerősítést nyert az az alapelv,²² hogy a részletes rendezési tervek alapvető feladata nem az épületek és létesítmények egymáshoz és a különböző hálózatokhoz való viszonyának egyértelmű meghatározása, hanem az általános rendezési tervek előírásainak „elmélyítése és pontosítása, a tervezési terület részletes településrendezési és építészeti jellegű szabályozása.”

Bár a részletes rendezési tervek legfontosabb, jóváhagyásra kerülő munkarészeknek, a „Részletes szabályozási terv”-nek tartalmaznia kell a „létesítmények térbeli rendjét” . . . és azok . . . „építési területét” is, a terület tényleges beépítésének meghatározása a részletes rendezési tervezést követő *beruházási programtervek* beépítési tervi munkarészeiben történik meg.²³ Mindez a zajvédelmi munkálatok

¹⁹ Az önálló zajvédelmi kutató és tervezőmunka további tárgyalása nem képezhetette e dolgozat tárgyát.

²⁰ E szemléletet követi részben a VÁTI által kidolgozott — már hivatkozott — „Irányelvek”.

²¹ Az összevont rendezési terveket — melyek általában községekre, s az általános és részletes rendezési tervezési elemeknek célszerű összekapcsolásával készülnek — a zajvédelem szempontjából nem szükséges külön tárgyalni.

²² ÉVM utasítás 1983.

²³ Éppen a tervezésnek ez az esetenként indokolatlan „több lépcsős” volta vezethet a részletes rendezési tervek beruházási programtervekben való alapvető „áttervezéséhez”, egyes fontos városrendezési, környezeti alapelvek, szempontok háttérbe szorulásához a megvalósítás napi érdekeivel szemben.

szempontjából különösen fontos, hiszen egyrészt az egyes zajvédelmi előírások, tervi előírások, szabályozások betartása — általános és részletes rendezési tervi szintűeké egyaránt — végső soron csak a településrendezés hatáskörén jórészt kívül fekvő beruházási programtervek fázisában „kérhető számon”, másrészt az egyes esetlegesen szükségessé váló zajvédő, zajelhárító létesítmények megvalósulása nagyrészt attól függ, hogy azok részét képezik-e az adott beruházásnak.

Hasonlóan alapvető jelentőségű a környezetvédelmi szempontoknak a részletes rendezési tervekben való érvényesülése tekintében, hogy — szemben az általános rendezési tervekkel — e tervfajtánál a hivatkozott miniszteri utasítás szerint az „egyeztetésben érdekelt” szervek között az OKTH illetékes felügyelői csak országos jelentőségű tájvédelmi értékeket érintő tervezés esetén szerepelnek, illetve, hogy a települési környezet — általánosan értelmezett — védelmének szempontjai csak a területileg illetékes tanács városrendezési és építési (műszak) osztályainak érdekein „átszűrve” kaphatnak képviselést. Bár a hatáskörök ilyenfajta szabályozásában minden bizonnyal jelentős szerepet játszik az az elv is, hogy a „magasabb szintű” tervek előírásai, szabályzatai kötelező jelleggel vonatkoznak az alacsonyabb szintűekre — így a részletes rendezési terveknek tartalmazniuk kell, illetve kötelezően figyelembe kell venniük az általános rendezési tervek környezetvédelmi előírásait is — semmiképpen sem tartható helyesnek, hogy a környezetvédelem számára biztosított hatósági jogkör éppen a megvalósításhoz leginkább kötődő rendezési tervek esetében nem eléggé széles.

Ellentmond a megállapításnak az a zaj- és rezgésvédelemről kiadott kormányrendelet²⁴, mely szerint „a... településrendezési tervet zajvédelmi szempontból az első fokú környezetvédelmi hatósággal ... egyeztetni kell”²⁵. Az országos szabályozás e bizonytalanságától függetlenül az előbb elmondottak arra hívják fel a figyelmet, hogy a megvalósítást közvetlenül előkészítő részletes rendezési tervek szintjén és a megvalósítást szolgáló program- és beépítési tervek szintjén egyaránt növelni szükséges a környezetvédelmi szakterület hatósági jogkörét, szerepét.

Mindez természetesen nem csökkenti annak igényét, hogy a részletes rendezési tervek készítése során is — az általános rendezési tervekhez hasonlóan — létrejöjjön a településrendezési és zajvédelmi szakterületek közötti hatékony konzultatív jellegű együttműködés. Ennek lehetősége nyilvánvalóan itt kisebb, hiszen a nagy számban készülő részletes rendezési tervek zöme számára egyelőre még nem biztosítható a megfelelő szakmai konzultáció.

Az elsődlegesen *szabályozó szerepkörű* az időben folyamatos tevékenységeket összehangoló *részletes rendezési tervek* között külön kell foglalkoznunk azokkal, amelyek a központi fekvésű lakóterületek fokozatos átépítésére vonatkoznak. E tervek esetében a zajvédelmi kutató- és tervezőmunka alapelvei, módszerei sokban hasonlóak az általános rendezési tervekhez, így csak a legjelentősebb eltérések kiemelése szükséges:

- A rendezési terv vizsgálatainak készítésével párhuzamosan igen hasznos lehet a megfelelő részletességű zajvédelmi vizsgálatok elkészítése. Ahhoz, hogy a rendezési terv készítője a zajhelyzetről megfelelően differenciált képet kapjon, célszerű a vizsgálatokat mind a közterületekre, mind a belsőiségekre — teljesen vagy részben zárt tömbbelsőkhöz pl. — egyaránt elvégezni. A zajtól különböző mértékben védendő létesítmények csoportosításának, az új beépítések alakításának, szabályozásának elveit tekintve a terv készítője fontos szempontokat kaphat e vizsgálatokból. Különösen, ha olyan városrészről van szó, ahol az általánosan magas zajszint csökkentésére csak kevés lehetőség van.
- Hasonlóan részletesebbnek kell lennie az általános rendezési tervhez készülőnél a szabályozási, építési előírások munkarésznek a zajvédelem szempontjait közvetve vagy közvetlenül érvényesítő fejezetének. Az általános rendezési tervekkel kapcsolatban már említett, az épületek alaprajzi, homlokzati elrendezésére, szerkezetére vonatkozó lehetséges szabályozás mellett mód lehet a beépítés szükséges mértékű zártságát, a tömbbelsőkhöz zajtól való védelmét is biztosító szabályozás alkalmazására is.²⁶ A szabályozás részletességének mindemellett korlátot szab, hogy a tervben a „védendő” beépítés még mindig meglehetősen absztrakt módon, a szabályozási és építési vonalakkal, a beépítés magasságával ábrázolva jelenik meg, s hogy — tekintve a terv hosszú időtávra szóló jellegét — általában csak ezen elemek betartása biztosítható.²⁷

²⁴ MT 12/1984. (V.12.) rendelet a zaj- és rezgésvédelemről.

²⁵ Hivatkozott rendelet 4.§.(3) bek., melyben a szövegösszefüggés alapján a rendelkezés hatálya minden bizonnyal az általános rendezési tervekhez kíván vonatkozni, ugyanakkor a részletes rendezési terv is „településrendezési terv”-nek tekintendő.

²⁶ Utcavonalon az épületközök szélességének, a tömbbelsőkhöz felé az alsó szintek megnyitásának szélességi — esetleg magassági — korlátozása.

²⁷ Különös gond ez a fővárosban, ahol a részletes rendezési tervek szabályozási munkarészei — itt nem tárgyalható okokból — nem tartalmaznak számos alapvető jelentőségű információt.

Az általában szabad területen történő telekosztást, a telekrendezést célzó, és e műveletek lebonyolításával tulajdonképpen „megvalósuló” részletes rendezési tervek külön tárgyalása itt nem szükséges, azok mintegy átmenetet képeznek az akció jellegű fejlesztéseket előkészítő tervek felé. A szükséges zajvédelmi tevékenység az előbb tárgyalt és a most következő szempontok megfelelő összekapcsolása révén határozható meg.

A szabad területen *nagyobb akciók megvalósítását előkészítő részletes rendezési tervek* esetében a zajvédelem tevékenységének két alapvető feladata, illetve területe emelhető ki:

- Annak biztosítása – szükség szerint hatósági jellegű „számonkérése”, – hogy a tervezés hierarchiában magasabb szinten álló rendezési terv zajvédelmi elhatározásai (védősáv, zajvédő létesítmény, zajvédelmi szabályozások stb.) a részletes rendezési tervben teljesüljenek, illetve hogy ilyen tervek hiányában a zajvédelem szempontjai a részletes rendezési tervekben érvényre jussanak.
- A részletes rendezési terv, az ahhoz készülő beépítési javaslatok készítése során zajvédelmi konzultáció, illetve a vázlattervi szinten elkészült beépítési javaslat(ok) zajvédelmi értékelése.

A feladatkör ilyen szűkítését több tényező indokolja:

- Feltételezhető, hogy a magasabb szintű rendezési tervekben az adott tervezési területre vonatkozóan tisztázódott, hogy a szükséges zajvédelem számára biztosítandó-e külön terület vagy létesítmény, illetve hogy a zajhatást a közvetlenül a zajkeltő létesítmény (út, vasút stb.) mellett elhelyezendő épületek megfelelő elrendezésével, kialakításával szükséges-e kezelni.
- Szabad területekről lévén szó, az esetenként szükségessé váló vizsgálatok kevésbé bonyolultak.
- A részletes rendezési terv programja még nem tartalmaz a beépítés kialakítására, formálására vonatkozó vázlatot, annak fő feladata egyes részletesebb városrendezési paraméterek, az ellátás színvonalának tisztázása.²⁸ A rendezési programhoz kapcsolódóan részletes zajvédelmi munkarész – zajvédelmi program – elkészítése akkor szükséges, ha a magasabb szintű tervek a területre vonatkozóan nem adnak elégséges információt. Ellenkező esetben általában elegendő a magasabb szintű terv előírásainak meghatározott dokumentálása, szükséges mértékű pontosítása.
- Bár – mint erről szó volt – a részletes rendezési tervekben a belső úthálózat, a területfelhasználás előirányzatai mellett a beépítés csak absztrakt módon az „építési területtel”, a szabályozási, beépítési vonalakkal kerül jóváhagyásra, a városrendezési tervezés e szintjén a zajvédelem fő tevékenységi

területe a területfelhasználás és a belső közlekedési hálózat alakításának zajvédelmi szempontú befolyásolása mellett a „beépítés-morfológiai” rendszer, a vertikális irányú dimenziók kezelésével kapcsolatos.

A városrendezési – a részletes rendezési tervek esetében már inkább „városépítészeti” – és a zajvédelmi szakterület megfelelő együttműködésének lehetőségei formái elvben adottak, a gondok jelentős része a jelenlegi gyakorlat egyes súlyos ellentmondásaiból fakad.

Az általános rendezési tervekhez hasonlóan itt is az javasolható, hogy a zajvédelmi tervezés már a városrendezési tervezőmunka legelső fázisában megfelelő teret kapjon. Ennek lehetőségét elsősorban az adja meg, hogy a jelentősebb városrendezési akciók jobb elkészítése érdekében általában készülnek tervpályázatok, olyan tanulmánytervek, „előtervek”, melyek a további tervezés alapjául szolgálnak, s melyek a zajvédelmi értékeléshez megfelelő részletességgel tartalmazzák a területfelhasználás, a beépítés rendszerét. A környezetvédelmi és városrendezési hatóságok megfelelő együttműködése révén bizonyára elérhető, hogy ezek az előzetes tervek zajvédelmi szempontból kiértékelésre kerüljenek, illetve, hogy – hasonlóan más szakterületekhez²⁹ – a részletes rendezési terv készítője alapos, s egy már kidolgozott kiinduló koncepcióhoz is kapcsolódó „zajvédelmi szakvélemény” ismeretében láthasson hozzá a munkájához. Elkerülhető így egyrészt, hogy a már részletesen s számos szakág együttműködésével kidolgozott tervek a munkálatok egy későbbi fázisában zajvédelmi okokból áttervezésre kerüljenek, biztosítható másrészt, hogy a tervek területi jóváhagyáságt előkészítő – városrendezési, műszaki – hatóságok is érvényesíteni tudják a környezetvédelem, a zajvédelem szempontjait. Részben pótolható ezzel a rendezési tervek zajvédelmi konzultációja is, ha az adott településben megfelelő számú szakember még nem áll rendelkezésre, vagy erre más okból nincsen mód.

A zajvédelmi szempontok részletes rendezési tervekben való érvényesítésének legfontosabb akadályozó tényezői – mint már utaltunk rá – a jelenlegi gyakorlat egyes súlyos ellentmondásaiból fakadnak, elsősorban e gondok azok, melyek a hatósági szerepkör növelésének igényét támasztják. A nagyobb akciókat előkészítő részletes rendezési tervek kimunkálásának időpontjában általában még nem kellően ismertek egyes, a zajvédelem szempontjából is alapvető adatok, szándékok. Közülük első

²⁸ Lakásszám, lakosság, laksűrűség, az intézmények kapacitása, szintszám sávértékben elsősorban.

²⁹ Vízügy, talajmechanika stb.

sorban az új lakóterületeken alkalmazható, alkalmazandó *épülettípusok*³⁰ kérdését emeljük ki. Azon túl, hogy ezek kiválasztását esetenként még mindig az építőipar saját érdekrendszere határozza meg, a fő gond abban van, hogy az alkalmazásra kerülő épülettípusok belső elrendezése, azok egymáshoz való kapcsolásának általában szűkös lehetőségei korlátot szabhatnak egyes zajvédelmi igények teljesítésének. Ugyanennyire fontos, hogy a lakásméreték eloszlása, ezzel kapcsolatban az alkalmazható épülettípusokról a végső döntés általában csak a beruházási programtervekben, illetve beépítési tervben születik meg, s hogy ez — különösen az alkalmazható épülettípusok számának elégtelensége esetén — olyan áttervezésekhez vezethet, melyek eredményei a részletes rendezési tervekben elfogadott megoldásoktól a zajvédelem szempontjai szerint is alapvetően különböznek.

E gondok különös súllyal jelentkezhetnek az akció jellegű *rekonstrukciós, rehabilitációs műveletek*, azok tervezése esetében, ahol a terület egészét tekintve általában magas zajszintnek megfelelő területkezelési és beépítési elvek csak a tipizálás mértékének csökkentésével, jellegének a környezetelvé építés szempontjai szerinti módosításával érvényesíthetők kellő mértékben.

II. ESZKÖZÖK

A zajvédelem megoldásának lehetőségei a városrendezési tervezésben

A települési környezetet érő zajártalmak sorában a *légi, a vasúti és a közúti közlekedés* zavaró hatása az elsődleges.

A *közúti közlekedés* által keltett zajjal szembeni védekezés településrendezési szempontú javasolt alapelvét a következő táblázat szemlélteti.

	Területvédelem	Létesítmények védelme
autópálya, autópálya, forgalmi utak, jelentősebb gyűjtőutak	az utakon ke- ⁽¹⁾ letkező magas átlagos zajszinttel szembeni védelem	⁽²⁾
kisebb jelentőségű gyűjtőutak, lakóutak, egyéb kiszolgáló utak, parkolók	⁽³⁾	az esetenkénti ⁽⁴⁾ kiugróan magas zajok hatásának csökkentése

A javaslat abból indul ki, hogy a jelentősebb forgalmakat lebonyolító utak esetén a zajvédelemnek a lineáris jellegű zajforrást kísérő nagyobb szélességű területsvárra kell kiterjednie⁽¹⁾, hogy a megfelelő területvédelem jórészt biztosítja az egyes létesítmé-

nyeknek a magas átlagos zajszinttel szembeni védelmét is⁽²⁾, s hogy a kis forgalmú utak esetén a keltett átlagos zajszint általában alacsonyabb⁽³⁾, így a védelemnek elsősorban az esetenként jelentkező helyi jellegű, az átlagos zajszinttől zavaróan kiugró zajok hatásának csökkentését kell céloznia (pl. kereskedelmi intézményeknél az áruellátás fedett, zárt területen való megoldása).⁽⁴⁾

E rendszerezés csak kevésbé vonatkoztatható a települések — elsősorban városok — zártan beépített központi fekvésű területeire, ahol az átlagosan magas zajszint több lineáris és pontszerű zajforrás hatásának összegződéséeként jön létre, illetve ahol a többszörös reflexiók miatt is csak a területvédelem és a létesítményvédelem megfelelő összekapcsolása lehet kellően hatékony.

Összvárosi szinten, illetve a *nagyobb területegységek, városrészek* léptékében zömmel a jelentős forgalmú utak zajhatásával szembeni területvédelem igénye jelentkezik. Határozott szétválasztás szükséges azonban az újonnan igénybe vett — általában külső fekvésű — területek (lakó, üdülő stb.) és a meglévő, már beépített területek között.

A *külső fekvésű, újonnan igénybe vett területek* esetében az adott területen túlmutató jelentőségű — „átmenő” jellegű — magas zajkibocsátású *utak és a terület viszonyának* meghatározása általában a városrendezési tervezés hatáskörében történik. Ennek ellenére az újonnan létrehozott külső lakóterületek és üdülőterületek többségénél e viszony rendkívül kedvezőtlen. Azon túl, hogy a városépítési szakma zajártalmak iránti „érzékenysége” csak napjainkban alakul ki, a fő okot a településekbe érkező távolsági utaknak a különböző fejlesztések iránt erős vonzó hatása képezi.

A városépítés történetének áttekintése egyértelműen bizonyítja ezt. Az új fejlesztések (parcellázás, lakásépítés stb.) a már rendelkezésre álló vagy egyszerűen bővíthető hálózati infrastruktúrák (út, villany víz stb.) kívánták kihasználni azzal, hogy közvetlenül a távolsági utakhoz kapcsolódtak. A közúti tömegközlekedés megjelenése (autóbusz) tovább erősítette e közvetlen kapcsolatot; a tömegközlekedési megállókhöz közeli lokáció előnyei nyilvánvalóak.

Nem elhanyagolható az út és az épület hagyományos közvetlen kapcsolata iránti — sok szubjektív elemet is hordozó — vonzódás sem. Falvainkban az új családi házak máig a forgalmas utakra nyitják ablakukat, több vidéki város vezetése szorgalmazza még napjainkban is „főutcájá” meghosszabbítását,

³⁰ A fő gond itt a tipizálás túlzott — épületre, s nem a szerkezeti elemekre vonatkozó — volta, illetve, hogy a tipizálás kiinduló elvei között környezeti szempontok alig szerepelnek.

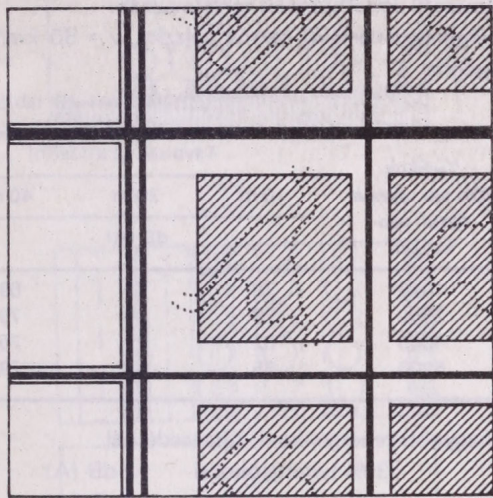
többszintes beépítését a városhoz kapcsolt községekig, az „összenövésztés” stratégiáján belül.

Azokban az országokban, ahol a motorizáció kedvezőtlen hatásai már korábban érzékelhetők voltak, az út és a beépített terület hagyományos közvetlen kapcsolata már viszonylag régóta lazulóban van. Elsőként az Egyesült Államok városépítési gyakorlatában jelent meg a beépítéstől függetlenül, zöldterületi környezetbe vezetett „park-way”, a nagy európai városok területi fejlesztése során a helyi és

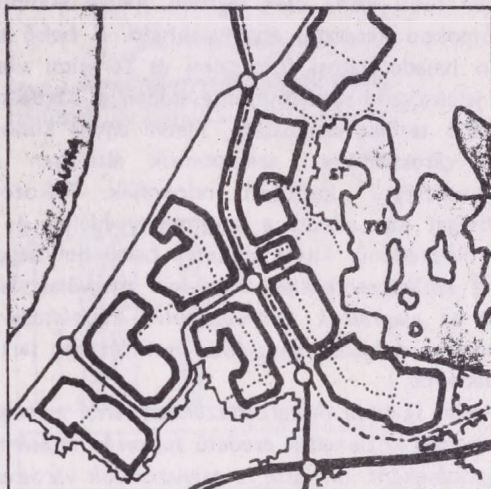
távolsági forgalmat lebonyolító utak általában a beépített területektől függetlenül, illetve azoktól kellően elválasztva haladnak.

Bár a legutolsó időszakban készült hazai tervek egy jelentős részénél már határozottan jelentkezik a törekvés a környezetvédelmi szempontok érvényesítésére, számos esetben azonban éppen az előbb említett gazdasági jellegű megfontolások készítetik a tervezést a közlekedési csatornákat követő lineáris elrendezés javaslatára (1. ábra).

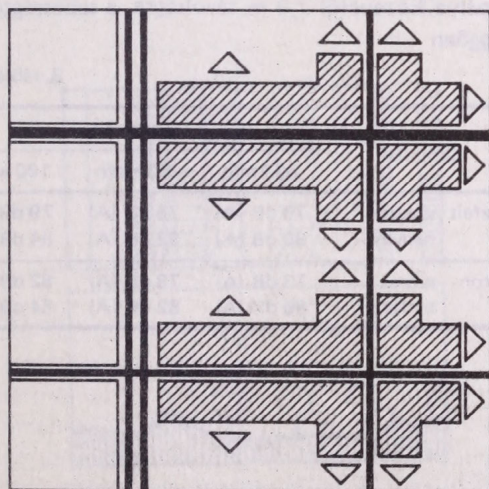
1. ábra

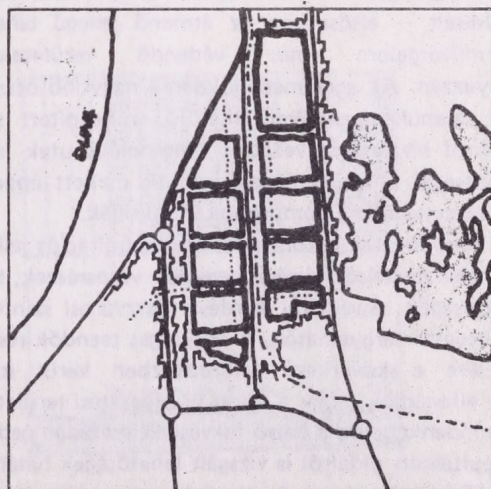
a.

a.

b.

b.

- a) Dél-csepeli lakóterület I. díjas tervpályázati terve 1981.
Tervezők: Locsmándi Gábor, Korner Zsuzsa
b) Dél-csepeli lakóterület II. díjas tervpályázati terve, 1981.
Tervezők: Gerő Balázs, Mester Árpád

Egyértelműen megfogalmazható mindazonáltal, hogy az új területek lakó- és üdülési célú igénybevétele során az esetek túlnyomó részében az „átmenő” forgalmat lebonyolító úthálózat és fejlesztési területek egymástól elválasztandók, függetlenítendőek, illetve, hogy a csak nagyobb távon „hasznosuló” magasabb környezeti minőség megteremtése érdekében vállalni kell az infrastrukturális hálózatok kismértékű vonalhossz-növekedéséből és a védelmi célú területsávok, illetve a beépített területek védő létesítmények igényéből fakadó többletköltségeket.

A *belső fekvésű, újonnan igénybe vett területek* esetében fenti igény csak részben, illetve kompromisszumokon keresztül érvényesíthető. A belső területen haladó városi főforgalmi és forgalmi utak és a jelentősebb gyűjtőutak esetében a rendelkezésre álló terület szűkössége, illetve egyes kimondottan városépítészeti szempontok általában az utak „utcaszerű” kezelését indokolják. Fokozott jelentőséget kap emiatt a létesítményvédelem és a zajnak közvetlenül kitett épületek belső helyiségeinek az *épületszerkezetek* megfelelő megválasztásával és az *alaprাজok környezet-elvű kialakításával* történő – a dolgozat témájához csak részben tartozó – védelme.

A belső fekvésű új városrészekben, ahol a magas zajszint több közlekedési eredetű zajforrás hatásának összegződéseként jön létre, a zajviszonyok városrendezési eszközökkel történő javításának általában a környező forgalmi úthálózat átrendezését, illetve az azon lebonyolódó forgalom megfelelő szabályozását kell jelentenie. Elkerülendő természetesen, hogy a leginkább védendő üdülő- és lakóterületekről elterelt – elsősorban az átmenő jellegű tehergépjárműforgalom más védendő területeket szennyezzen. Az agglomerációkban a nagyobb összefüggő településrészeket elkerülő, a beépített területektől elválasztva vezetett tangenciális utak létjogosultságát a forgalmi szempontok mellett éppen a környezetvédelmi szempontok indokolják.

A kimondottan rekonstrukciós-rehabilitációs jellegű, általában belső fekvésű nagyobb városrészek, terület egységek zajvédelmi kérdései összvárosi szinten csak kevésbé tárgyalhatók, a szükséges teendők részletezésére a következő fejezet részben kerül sor.

Ha elfogadjuk, hogy a külső új fejlesztési területeken mindenképpen, a belső fekvésűek esetében pedig városépítészeti oldalról is vizsgált lehetőségek határáig kerülni kell az átmenő jellegű forgalmat lebonyolító utak hagyományos „utca” jellegű kialakítását, részletesebben kell foglalkoznunk az utak és az új beépített területek között lérehozandó *zajvédő sávokkal és létesítményekkel*. E területek, sávok és létesítmények megvalósításának célja egyértelműen az, hogy általuk biztosított legyen a teljes körű terület-

védelem, azaz az egyes létesítmények esetében csak az egyedi, váratlan, kiugróan magas – általában helyi eredetű – közlekedési és egyéb zajokkal szembeni védelemre legyen szükség.

A zajvédő sávok, illetve létesítmények közötti választási lehetőség körét a földrajzi jellegű tényezőkhöz (terepalakulatok, mikroklimatikus viszonyok) kívül az adott út forgalma által keltett zajszint, a védelem céljára biztosítható területsáv szélességének korlátai, a beépítés magassága és egyes területfelhasználási szempontok együttesen határozzák meg. Az alábbi táblázatok és ábrák e kölcsönös összefüggés egyes számszerű vonatkozásait tartalmazzák.

Energia-egyenértékű tartós zajszint $v = 80$ km/h sebességnél

2. táblázat³¹

Terhelés 20% t/gk részese- désével gép- kocsi/h	Távolság az utszéltől		
	10 m	20 m	40 m
1000	76	73	69
2000	79	76	73
4000	82	79	76
6000	85	82	79

A nagyobb tehergépkocsi részesedésnél

30% tehergépkocsi	2 dB (A)
40% tehergépkocsi	3 dB (A)
50% tehergépkocsi	5 dB (A)

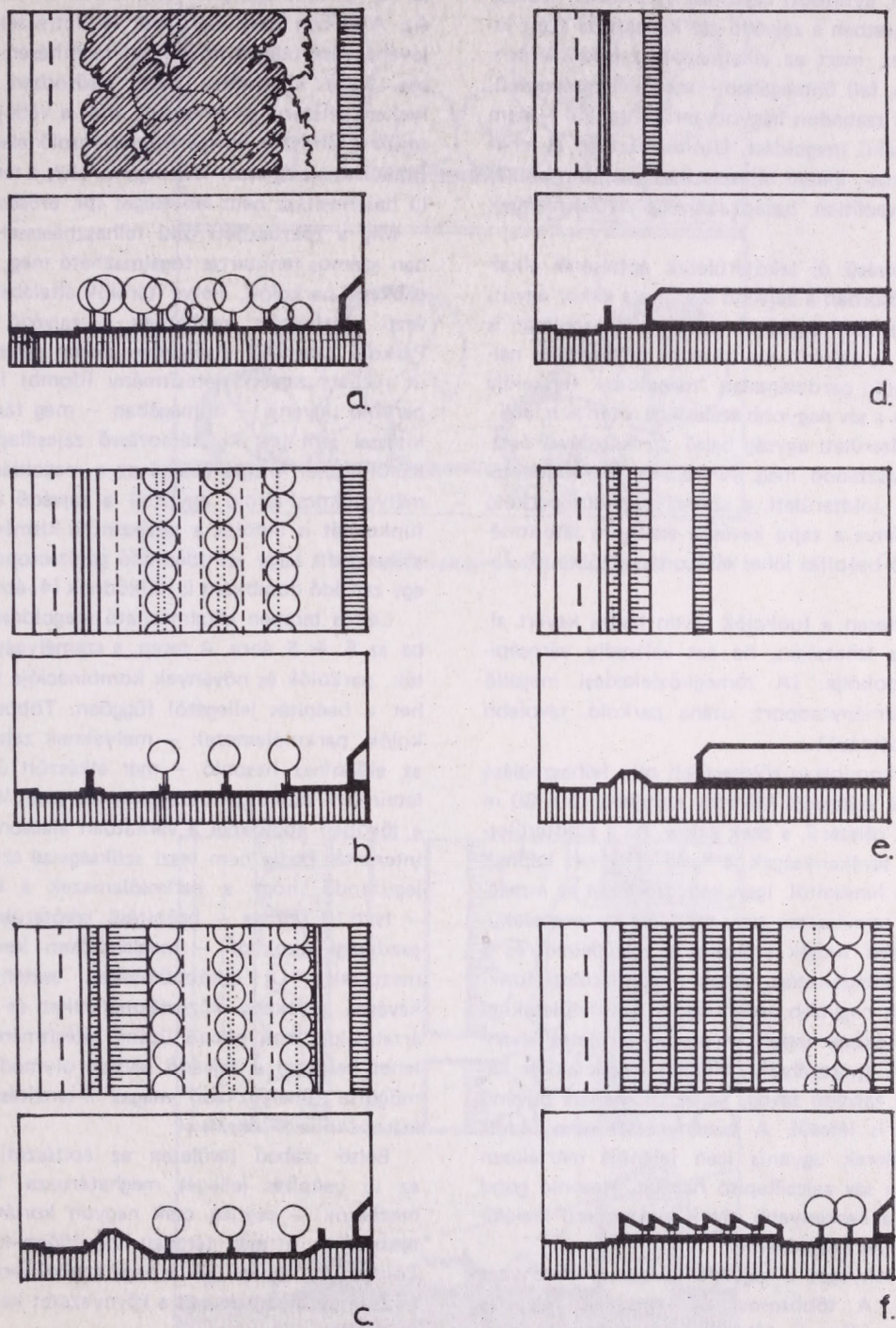
pótlékok számítandók.

Egy személygépkocsi elhaladásánál az összes zaj az útpálya közepétől 7,5 m távolságra, a sebességtől (v) függően

3. táblázat³¹

Útfelület	Sebesség		
	60 km/h	80 km/h	100 km/h
Aszfalt száraz	70 dB (A)	75 dB (A)	79 dB (A)
nedves	80 dB (A)	82 dB (A)	84 dB (A)
Beton száraz	73 dB (A)	78 dB (A)	82 dB (A)
nedves	80 dB (A)	82 dB (A)	84 dB (A)

³¹ Lehotzky Kálmán: A városi közlekedés környezeti hatásainak előrebecslése. Közlekedéstudományi Szemle, XXVII. évf. 1977/1.

A zaj elleni védelem különböző megoldásai:
 Zajvédő sáv: a.) zöldterületi jelleg b.)
 parkolóhely+fal, c.) parkolóhely süllyeszt-
 ve+domb
 Zajgátló létesítmények: d.) zajgátló fal,
 e.) zajgátló domb, f.) zajgátló építmény

Zajvédő sáv alkalmazása általában rendkívül magas egyenértékű közlekedési zajszintű (autópályák, főforgalmi utak) és viszonylag alacsony (kisebb forgalmú főforgalmi út, gyűjtőút) zajszintű utak esetén szükséges. Előbbi esetben a zajvédő sáv kialakítása azért lehet szükséges, mert az alkalmazott zajvédő létesítmény (domb, fal) önmagában – megfelelő szélességű, a beépítéstől szabadon hagyott terület nélkül – nem ad teljes értékű megoldást. Utóbbi esetben el lehet kerülni a város-, illetve tájésztétikai szempontból általában kedvezőtlen hatású zajvédő létesítmények megépítését.

Külső fekvésű új lakóterületek építésénél alkalmazható elsősorban a zajvédő sáv, mert ekkor egyúttal a lakóterületi egységek megfelelő tagolását is szolgálhatja. A zajvédő sáv hasznos felhasználás nélkül rendkívül gazdaságtalan megoldás, funkciója – különösen a sáv nagyobb szélessége esetén – a lakó-, illetve üdülőtérületi egység belső szerkezetével összhangban választandó meg. A különböző rendeltetések közül a zöldterületi, a személygépkocsi-parkoló és garázs, illetve a zajra kevésbé érzékeny létesítményekkel való beépítés jöhet elsősorban szóba. (2. ábra)

Természetesen e funkciók sávon belüli kevert alkalmazása is lehetséges, ha azt valamely városépítési elv indokolja. (A tömegközlekedési megálló mellett intézménycsoport, utána parkoló, távolabb zöldterület például.)

A sáv kimondottan zöldterületi célú felhasználása csak jelentős szélességi méretek esetében (50–60 m felett) lehet célszerű, s csak akkor, ha a zöldterületben lezajló tevékenységek is kellő védelmet kapnak az út zavaró hatásaitól. Igen kedvező lehet az a megoldás, ha a természetes vagy mesterséges terepalakulatok egyaránt tudják szolgálni a zajvédelmet és a zöldterületi rendeltetést. Azok a zöldterületi funkciók, melyek nagyobb összefüggő – zöldfelületekkel csak kismértékben fedett – szabad területet kívánnak meg (pl. sportpályák), általában csak akkor helyezhetők a zajvédő sávba, ha az út mellett zajvédő létesítmény is létesül. A növényzettel nem fedett szabad területek ugyanis igen jelentős mértékben csökkentik a sáv zajcsillapító hatását. Hasonló gond jelentkezik a keskenyebb sávok sétányszerű kialakításának szándéka esetében is.

Nagyon lényeges a zajvédő sávban a növényzet elrendezése. A többsoros, ún. reteszelt felépítés a kedvező, amikor a földfelszíntől a lombkorona-magasságig „tömör” a növényzet. (3. ábra) Hátánnya, hogy hazánk éghajlata kedvezőbb a lombhullató fajok számára, ezért az év felében a zajvédelem csak csökkent értékű. Az alkalmazás szempontjából nem kedvező az sem, hogy nagyon kevés esetben lehet jól kifejlett egyedekkel, erdőrészekkel

a sávot kialakítani, ezért a terület védelme hosszú ideig – míg a növényzet kifejlődik – nem megoldott.

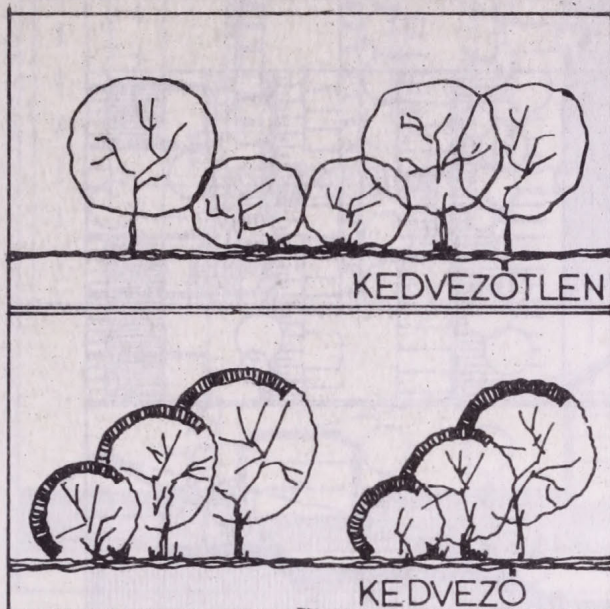
A zöldterületi célú védősáv kialakítását ezért már az új terület igénybevétele előtt el kell kezdeni. Az ÁRT-ben meghatározott területrészekben a terv jóváhagyása után a növényzet telepítésére van szükség. Nagy kiterjedése miatt elsősorban olyan helyeken célszerű alkalmazása, ahol a védősáv a zöldterületi rendszer fontos összekapcsoló eleme és más funkciók kielégítését is szolgálja, vagy a terep más célú hasznosítása nem lehetséges (pl. erősen szabdalt).

Míg a zöldterületi célú felhasználással kapcsolatban számos fenntartás fogalmazható meg, a személygépkocsi-parkolók, illetve -tárolók általában igen kedvező elhelyezést kaphatnak a zajvédő sávokban. Parkoló létesítése elsősorban akkor célszerű, ha az út mellett zajvédő létesítmény (domb) is készül, a parkoló ugyanis – önmagában – még fásított kialakítással sem fejt ki számottevő zajcsillapító hatást. Különlegesen magas értékű az a megoldás, ha a személygépkocsi-tároló egyúttal a zajvédő létesítmény funkcióját is betölti; a talajszintbe kismértékben besüllyesztett vagy szintben álló garázscsoportok mintegy zajvédő dombként is működnek (4. ábra).

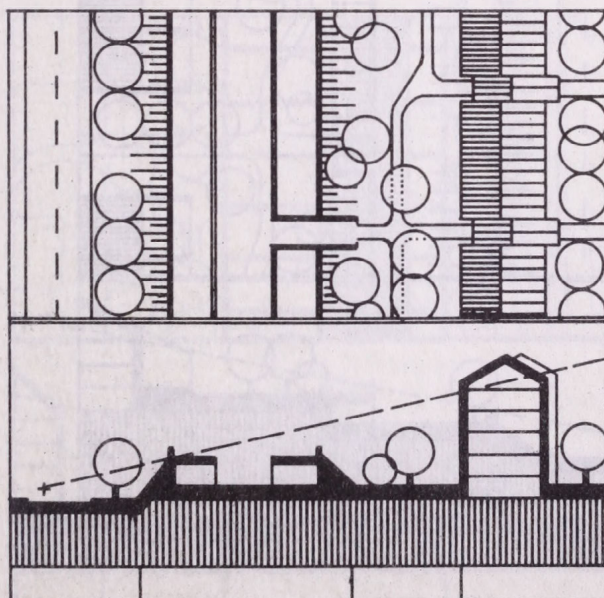
Lejtős terepen alkalmazható megoldásokat mutat be az 5. és 6. ábra. A terep, a személygépkocsi-tárolók, parkolók és növények kombinációja többféle lehet a beépítés jellegétől függően. Többszintes parkolók, parkolólemezek – melyeknek zajvédő hatása az előbbihez hasonló – már elkészült új lakóterületeinken csak igen kivételes esetben létesíthetők, a jövőben épülőknél a várhatóan alacsony beépítési intenzitás pedig nem teszi szükségessé azokat. (Megjegyzendő, hogy a parkolólemezek a középmagas – fszt+10 szintes – beépítésű lakóterületeken is – gazdasági okokból – meglehetősen kevéssé alkalmazottak.) Új lakóterületeken esetenként zajra kevésbé érzékeny közintézményeket és környezeti ártalmakat nem okozó üzemi létesítményeket is el lehet helyezni a zajvédő sávban oly módon, hogy a mögötte elhelyezkedő magas intenzitású területet leárnyékolja (7. ábra).

Belső szabad területen az építészeti környezet az új beépítés jellegét meghatározza. Nem alkalmazhatók – esetleg csak nagyon korlátozott mértékben – a már tárgyalt zajvédősáv-kialakítások. Zöldterületi jellegű sáv a nagy értékű területeken általában gazdaságtalan és a környezetet kedvezőtlenül feloldhatja.

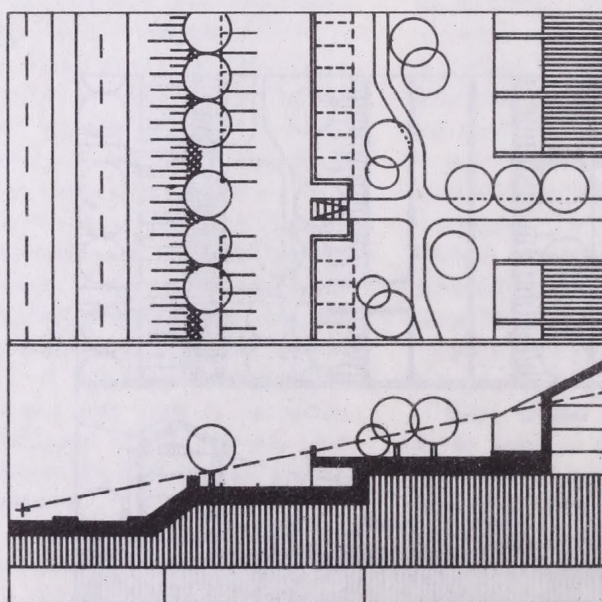
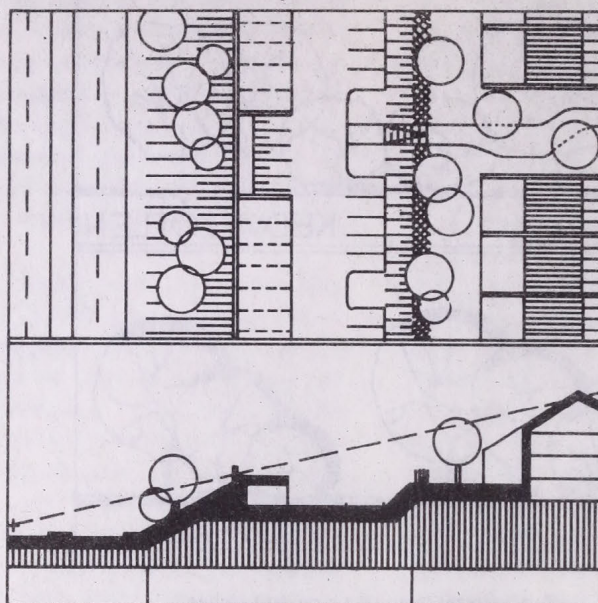
A beépítésnek a zajvédelmet is szolgáló kialakítása vezethet célhoz e területeken. Az egyik lehetőség, hogy a lakóépületek, illetve ezeknek egy része olyan elhelyezésű, hogy árnyékoló hatásával lefedi a mögötte tervezett épületeket. A környezettől függően többféle megoldás képzelhető el.

A növényzet telepítése a zajvédő sávban

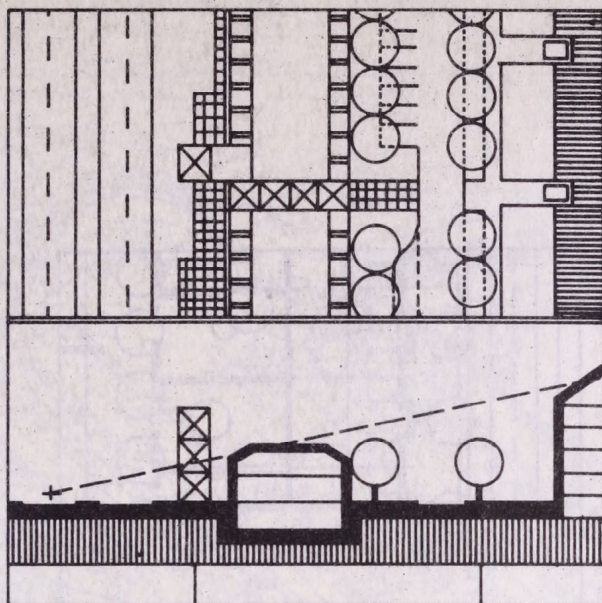

Zajgátló domb és gépkocsitároló együttes elhelyezése

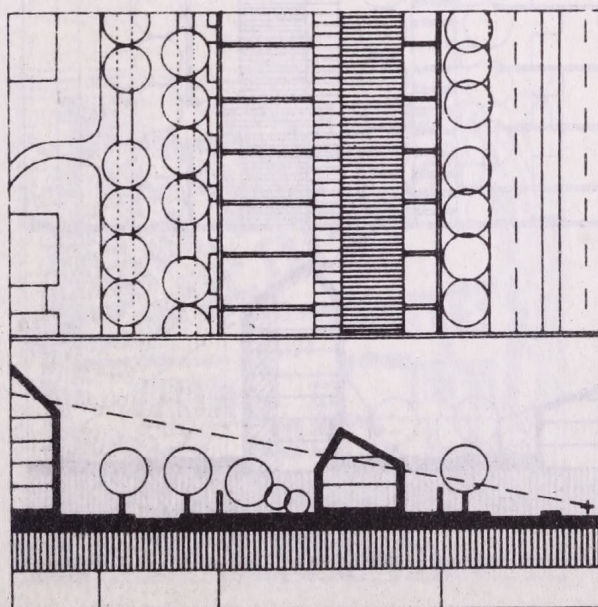
A terepmozgások felhasználása a gépkocsitárolók helyezése és a zaj elleni védelem megoldására

7. ábra

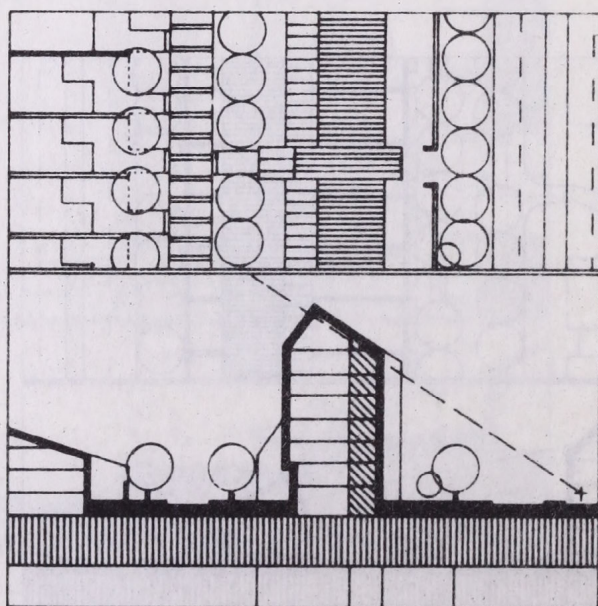
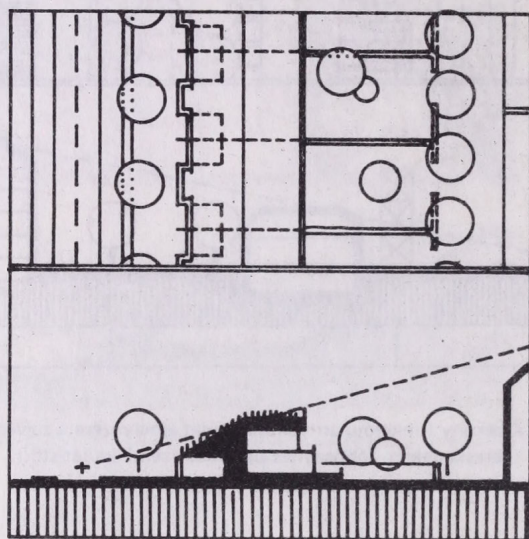

Zajra nem érzékeny funkciójú árnyékoló épület elhelyezése a zajvédő sávban
(kereskedelem, többszintes parkoló, üzemi épület stb.)

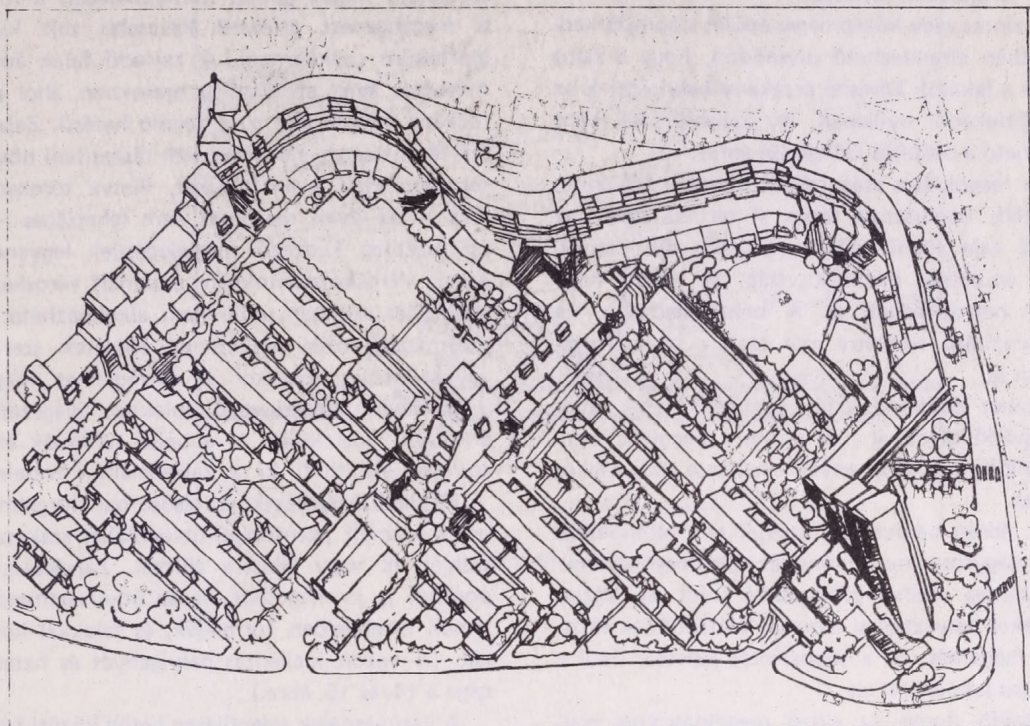
8. ábra

Épült épülettel való védelme. Alacsony lakóépület „árnyékolja” a magas beépítést

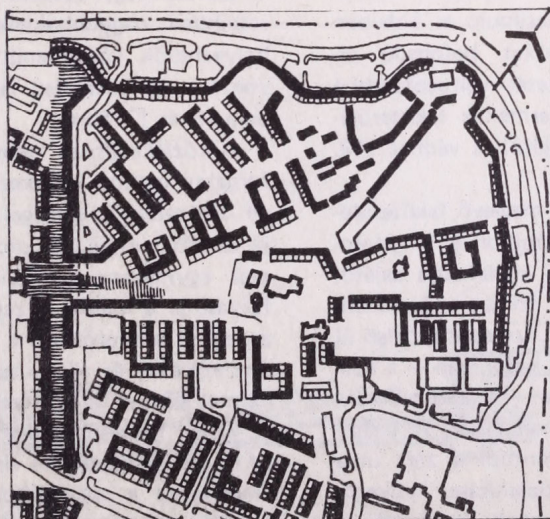

Épület épülettel való védelme. Az épületben a zajos oldal felé a zajra kevésbé érzékeny helyiségek nyílnak

A beépítés részlete, axonometria

Autópálya

Newcastle upon Tyne, Byker lakóterületrészlet. Tervező: R. ERSKINE 1969.
Az autópálya zaja ellen a szélén elhelyezett magas, zárt sorú lakóépületek nyújtanak védelmet

Zártsorú alacsony beépítés, amelynek tömör kerítése, növényzete és megfelelően tájolt lakásegysége önmagát is védi, kedvező lehet az alacsonyabb intenzitású területeken (8. ábra).

Többszintes vagy középmagas épület alaprajza kedvező esetben elrendezhető oly módon, hogy a zajos oldal felé a lakások kevésbé érzékeny helyiségei és az épület közlekedői nyílnak, így zajvédő „fal”-ként alkalmazható a beépítés szélein (9. ábra).

Erre a megoldásra szép példát mutat a 10. ábrán R.ERSKINE bemutatott terve. A terület szélén az autópálya zaja elleni védelem céljából többszintes, zártsorú épületsáv húzódik végig, és előtte nagy parkolók helyezkednek el. A belső alacsony, de nagy intenzitású területre már csak a szervízforgalom juthat el.

Az épület épülettel való védelme körébe tartozik a zajvédő sávoknál már érintett megoldás, amikor parkolók, közintézmények együttese védi a lakóépületeket.

A 11. ábrán bemutatott szovjet terv elrendezése szerint a nagyforgalmú útvonal és villamosvonal mellé többszintes személygépkocsi-parkolót és közintézményeket helyeztek el a magas lakóépületek előtt. Hasonló megoldás, ha a többszintes üzletsor épül a középmagas lakóépület elé.

A zajvédő domb az előző megoldásoknál egyszerűbb kialakítású létesítmény, és egyes esetekben elképzelhető alkalmazása a várostesten belül is, bár városképi megjelenése kedvezőtlen. Viszonylag kis helyigénye (15–20 m széles sáv) és alacsony költsége miatt létesítése gyakorivá válhat. Hatásos magassága 4–5 m, ezért kedvező esetben gépkocsitárolók is elhelyezhetők alatta. A természetes terepalakulatokhoz hasonló, a környezetbe belesimuló és öbleiben különböző zöldterületi funkciókat befogadó elrendezése az épületek környezetét változatosabbá teheti, és emellett nagyobb gyermekek lakóterületen elhelyezett játszóterének zajától is védhet (12. ábra).

A települések belső fekvésű, meglévő lakóterületeinek átalakítása esetében – amikor a forgalomszabályozás elvégzése ellenére a közlekedés zajától a lakóépületeket és területeket továbbra is védeni kell – a zajvédő sávok, dombok, szerepét a belső új lakóterületeknél elmondottakhoz hasonlóan – a környezet által mindig determinálva – a lakóépületek, esetleg más létesítmények (fal) veszik át. A beépítés tervezésénél ebből a szempontból a zárt utca és térfalak megtartása vagy kialakítása kedvező. Az új épületeknél a zajvédelemnek megfelelő, a tájolást is figyelembe vevő, belső alaprajzi elrendezés és a szabad területeknél alkalmazott parkolóktól eltérő gépkocsitárolási formák kialakítása szükséges.

A meglévő, megmaradó beépítések védelménél a forgalomszabályozás az elsődlegesen alkalmazandó eszköz. Nem lehetséges azonban minden védendő területen, illetve épület környezetében a forgalmat a megengedett értéknél kevesebb zajt kibocsátó mértékűre csökkenteni. A zajvédő falak építése jó megoldás lehet azokban az esetekben, ahol a fal városképi megjelenése nem zavaró hatású. Zajvédő falak létesítésénél előnyben kell részesíteni növényzettel kombinált kialakításukat, illetve törekedni kell arra – ha ilyen megoldás nem lehetséges –, hogy építésetileg kedvező megjelenésűek legyenek (13. ábra). Városközpontokban, exponált városképi megjelenésnél azonban a fal nem alkalmazható. A forgalomszabályozás mellett az épületek szerkezeteivel szükséges ilyenkor a zajvédelmet megoldani. Többrétegű hangszigetelő ablakok, üvegezett „zárt erkélyek” kialakítása és a belső funkciók átcsoportosítása elégítheti ki a zajvédelem követelményét.

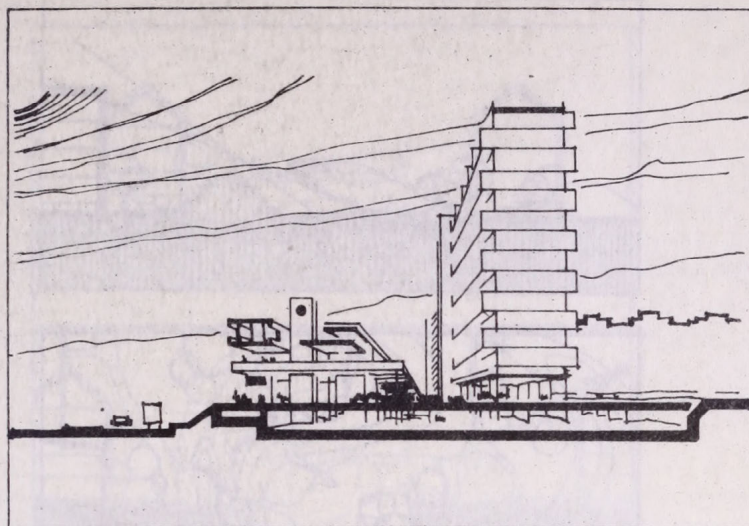
Meglévő beépítéseknél, elsősorban forgalmi okokból a kiemelt jelentőségű útvonalakat szakaszonként süllyeszti vagy lábakra állítják. Zajvédelmi szempontból is jó megoldás, ha az útkeresztszervezeteket ennek megfelelően formálják, és falakkal kombinálják. (A vázolt kialakítás helyigényét és hatását mutatja a 14. és 15. ábra.)

A vasútvonalak településen belüli közúti forgalomhoz hasonló lineáris zajforrások, ezért a városrendezésnek a zajvédelemben alkalmazható eszközei részben megegyeznek az ott tárgyaltakkal. A zajvédő létesítmények elhelyezésénél kevésbé érvényesülnek városképi és építészeti szempontok, azonban a vasútbiztonsági előírások miatt ezen létesítményeknek – ahhoz, hogy hatásos védelmet nyújtsanak – méreteikben nagyobbaknak kell lenniük, mert nem helyezhetők közvetlenül a zajforrás mellé. (Vasútvonal és új beépítésű lakóterület viszonyát mutatja be a 16. és 17. ábra.)

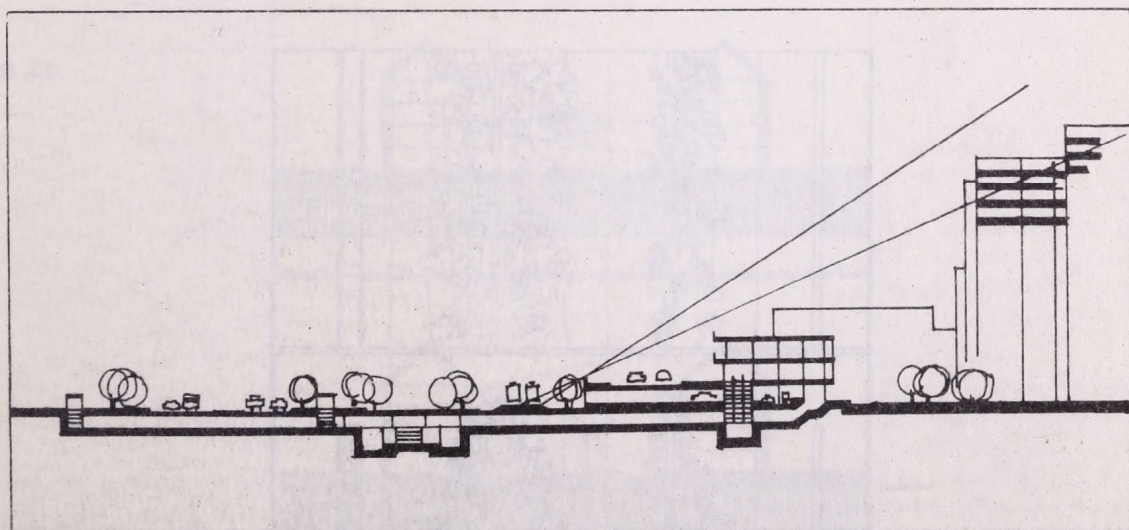
A közlekedési zaj nemcsak az egységeket határoló forgalmi utakon keletkezik, hanem a lakóterület belső hálózatain is; a forgalom a parkolók nagyságrendje és elhelyezése, az utcahálózat és parkolási rendszer egymáshoz való viszonya nagymértékben befolyásolja a kialakuló zajszinteket. A tervezés során az előző tényezőknek a zajvédelemnek is megfelelő rendezésével és kialakításával behatárolhatók a védelmet igénylő területrészek és létesítmények.

Külső fekvésű új lakóterületen a feltáró gyűjtőút és a belső szerkezet viszonya, valamint a parkolók elhelyezése a meghatározó. A parkolók (gépkocsitárolók) elhelyezésétől függően többféle elrendezés alakítható ki:

– A személygépkocsi-parkolók a zajvédő sávban helyezkednek el, mintegy kitöltik a sáv jelentős részét. Zajvédő létesítmények építése szükség sze-

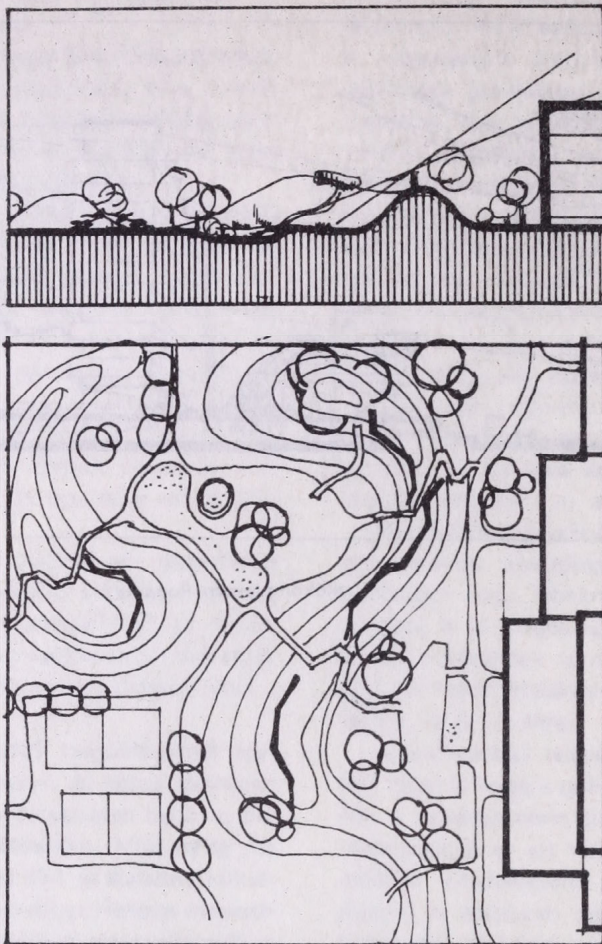

Lakókomplexum, Pozsony

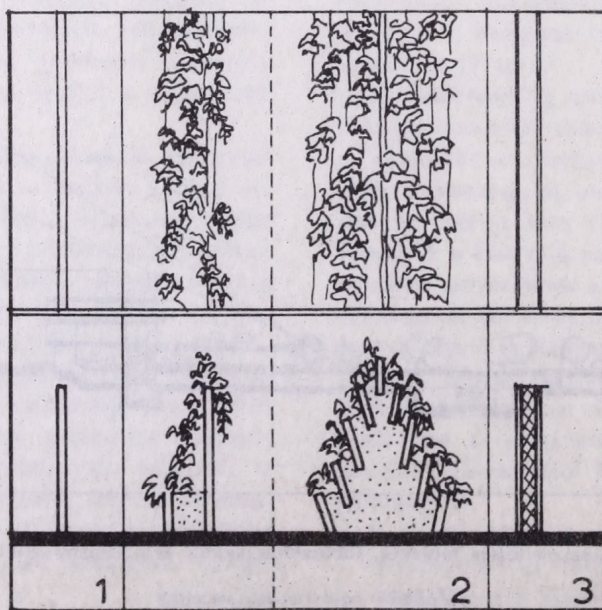

Dimitrovskoje sossze, Moszkva. Többszintes parkoló és intézmény védi a lakóépületet

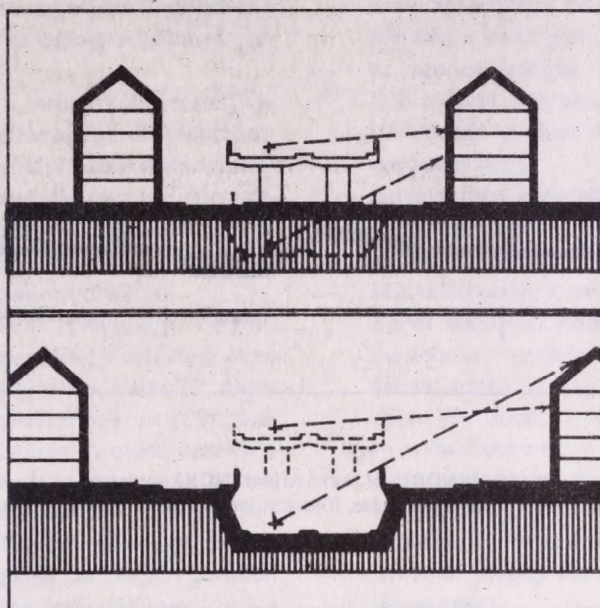
Épület – épülettel való védelme

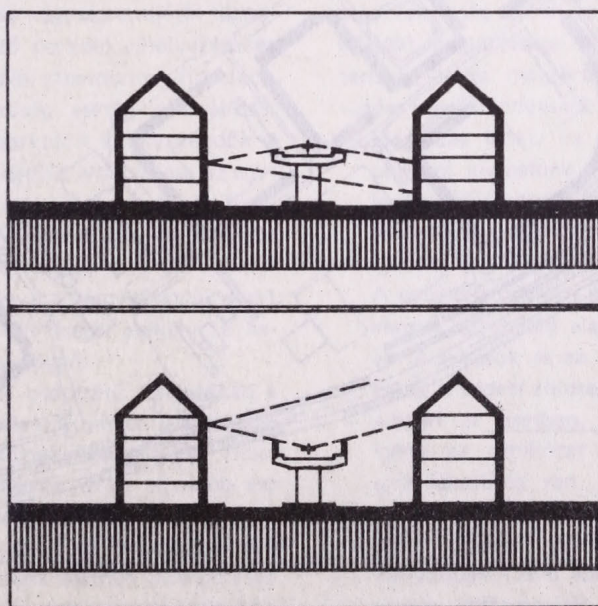
A játszótér zaja ellen a mesterséges terepalakulatok (szánkódomb) és cölöpvár védi a lakóterületet

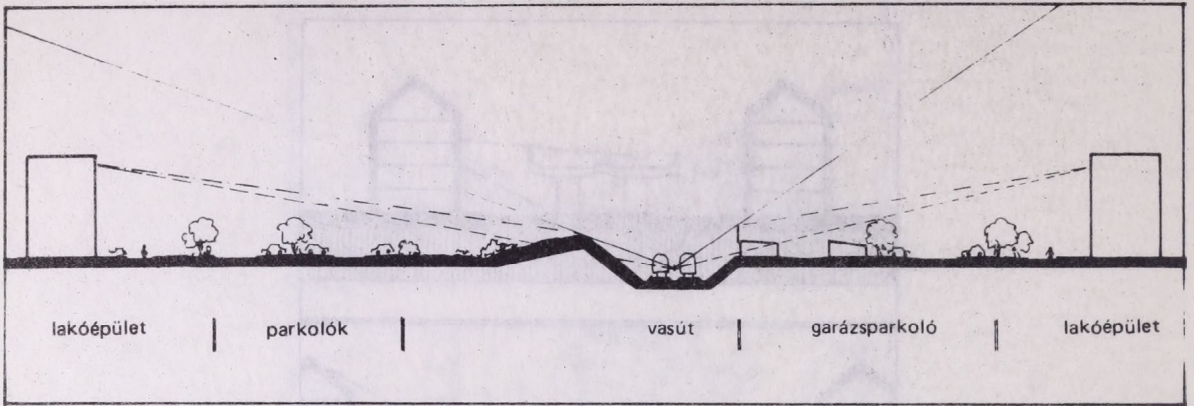
Zajgátló védőfal kialakításának lehetőségei

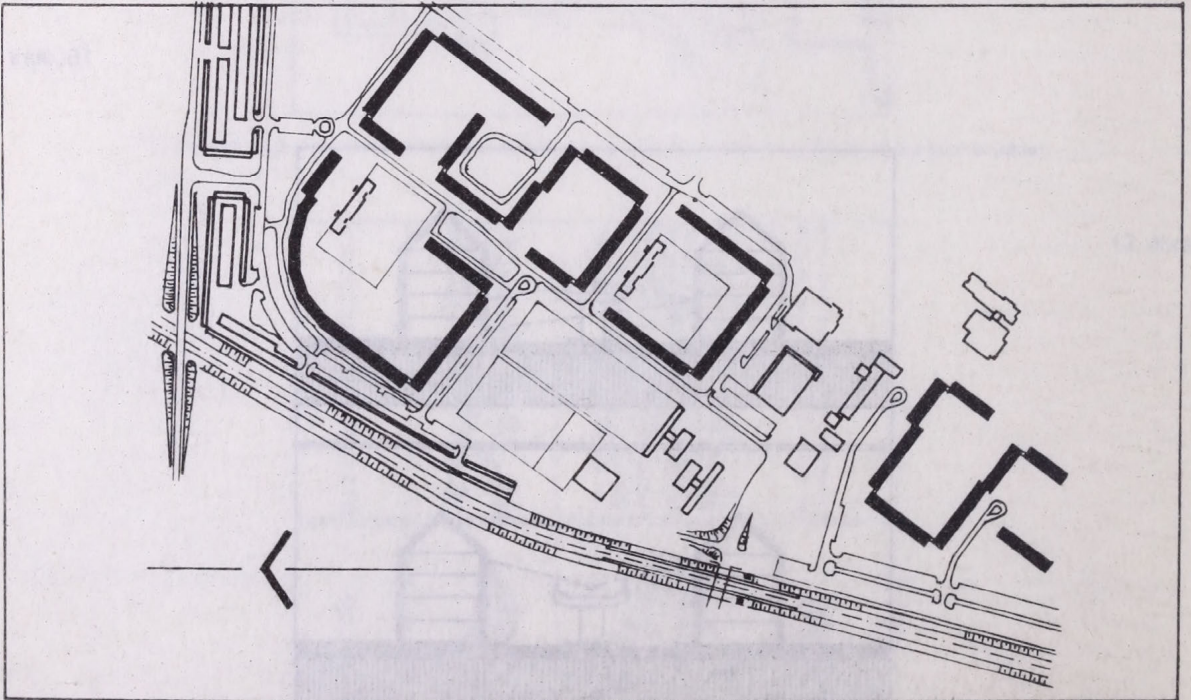
Az útpálya lábakra helyezése és süllyesztése

A felemelt útpálya és védőfal kombinációja

WULFEN-NORD IV. Lakóterület (NDK), metszet.
A vasúti zaj ellen a pálya süllyesztése, földrézsűk és sorgarázs védi a lakóterületet

WULFEN-NORD IV. lakóterület (NDK).
Beépítési terv

- rint történik, ha a terület, illetve egyes épületek igénylik. A nagy, összefüggő parkolók kialakításának olyannak kell lennie, hogy a környező lakóépületek a zajtól védettek legyenek. A gyűjtőút a forgalmi út mellett, vagy az egység belső részén vezetett (18/1. a és b ábra).
- Amennyiben a gyűjtőút a terület külső részén vezetett, a belső úthálózat többnyire differenciálatlan, egyes elemei csak városépítészeti szempontból emelődnek ki. Amikor a gyűjtőút a területen keresztül halad, kisebb a zavaró hatás a belső zónában, de a gyűjtőút bizonyos szakaszain szükség lehet a zajvédelem különböző megoldásaira.
 - A parkolók nagyobb önálló egységekben benyúlnak a területbe. Ekkor a parkolók zajhatása ellen többirányú védelem szükséges. A parkolók nagyságrendjétől függő egyenértékű zajszint számítására és a szükséges védőtávolság meghatározására a VÁTI „Tervezési irányelvek és módszerek a települési környezeti csendvédelméhez” c. 8. sz. Tervezési tájékoztatójában találunk példát. A gyűjtőutak elrendezésétől függően az előző pontban már leírtak hasonló módon érvényesülnek (18/2 a és b ábra).
 - A parkolók kialakítása az előző koncentrált elrendezéssel szemben a terület belső részére szétosztva különböző megoldásokkal történik. Általában nincs jelentős védelemre szükség az egy-egy helyen kevés személygépkocsit befogadó parkolók zajhatása ellen. A gyűjtőút kívül vagy belül vezetett lehet, az előzőekkel megegyező módon (18/3 a és b ábra).
- A lakóterületi egységek beépítésének intenzitásától, magassági viszonyaitól és nagyságrendjétől függően alkalmazzuk a különböző parkoló elhelyezéseket és megoldásokat városrendezési szempontok figyelembevételével. Nagy lakássűrűség esetén a beépítési magasságtól függetlenül a parkolók kihelyezendők a lakóterület belsejéből. A gyűjtőút elhelyezése az egység területi kiterjedésétől és nagyságrendjétől függ.
- Belső fekvésű, meglévő, változatlan állapotú és rekonstrukciós-rehabilitációs területek. A több szempontból eltérő területek együtt tárgyalhatók, mert az úthálózat változtatási lehetősége csekély, a beavatkozás mértékétől kevéssé függ.
- Az általában zárt, tömör beépítésű területeken a zajszint a mellékutcák reflexiói miatt is jelentős. Hozzájárulnak ehhez a közlekedés-szervezés bizonyos esetei, amelyek a forgalmi úttól távolabb eső területekre is átviszik a magasabb zajszintet.
- Zaj elleni védelem szempontjából megoldás – de a városok belső területein sok esetben elkerülhetetlen –, amikor a forgalmi utak csomópontja környezetében a mellékutakra helyezik át a balra forduló nagy ívek helyett a forgalmat, így az indí-

tások miatt egyébként is az átlagosnál nagyobb zajt mintegy beviszik a mellékutcába (19/a ábra).

- A zárt városias beépítés esetén, amikor a forgalmi utak kapacitásuk felső határának közelében üzemelnek, a velük párhuzamos utak gyakran átveszik az azonos irányba haladó forgalom egy részét (19. b ábra). (Az ábrákon nem szerepel, de az egyirányúsítás is ilyen hatású lehet forgalomnövelő szerepe miatt.)
- Amennyiben a kialakított forgalmi úthálózat nem kellő sűrűségű, egyes lakóutcák forgalmi, illetve gyűjtőút jelentőséget kapnak, így újabb zajforrások keletkeznek a terület belsejében (19 c ábra).
- Egyes lakóutcák zajszintjének megemelkedéséhez különösen hozzájárulhat a jelentős gépjárműforgalmat vonzó létesítményeknek a területbe ágyazódása (19/d ábra).

Ilyen esetek lehetnek:

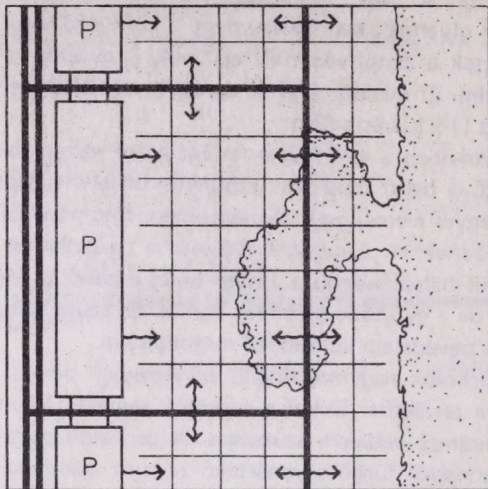
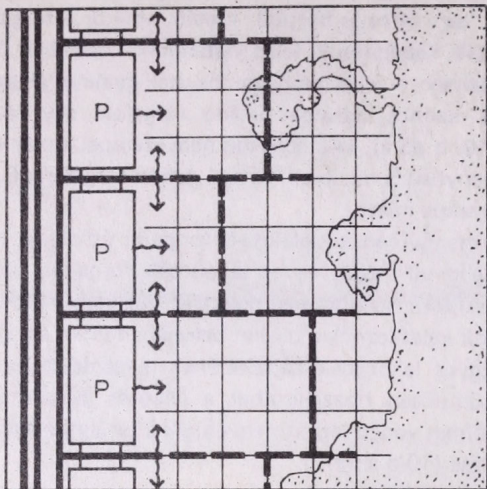
- a) nagykereskedelmi létesítmények kiszolgálása a lakóutacról,
- b) jelentős teherforgalmat vonzó – egyébként a környezetét esetleg önmagában nem zavaró – üzemi létesítmény,
- c) foghíjtelkeken ideiglenesen létesülő parkolók, gépkocsitárolók.

Az előzőekben tárgyalt eseteknél a forgalomszabályozás önmagában keveset segít, ha nem történik meg a terület jelentős átalakítása. A lokális épületvédelem, az épületek szerkezeteinek hangszigetelő kialakítása és a területen elhelyezett kedvezőtlen funkciók át-helyezése csökkentheti a magas zajszintet.

A terület rekonstrukciós-rehabilitációs átépülése esetén a zaj elleni védelem megoldásának több lehetősége van, még abban az esetben is, ha a meglévő úthálózat megtartásával készül el. Ekkor a funkcionális területtisztítás megtörténhet, és a forgalom átszervezése is eredményesebb lehet.

- Megoldás lehet, ha egyes utakat forgalmi szempontból kiemelnek, másokat visszafognak, a meglévő úthálózatot differenciálják, önálló gyalogút-rendszert alakítanak ki. Az új beépítést a védelem igényét is kielégítő módon átalakítják (20/a ábra). A gyűjtőút melletti épületek alatt gépkocsitárolók vannak megfelelő alaprajzi elrendezéssel elhelyezve. A lakások és az alacsonyabb épületek a belső zajtól is védett zöldterületre tájoltak.
- Abban az esetben, amikor nem városrendezési igény az úthálózat differenciált kezelése, vagy erre lehetőség van, a belső utcákon a forgalom csillapításának műszaki eszközeit szükséges használni, melyek a forgalomszabályozásnál hatékonyabbak (20/b ábra). A meglévő, csak kismértékben differenciált úthálózaton a forgalom sebessége lelassul és mennyiségileg mérséklődik azáltal, hogy a gyalogutak és passzázások szintben

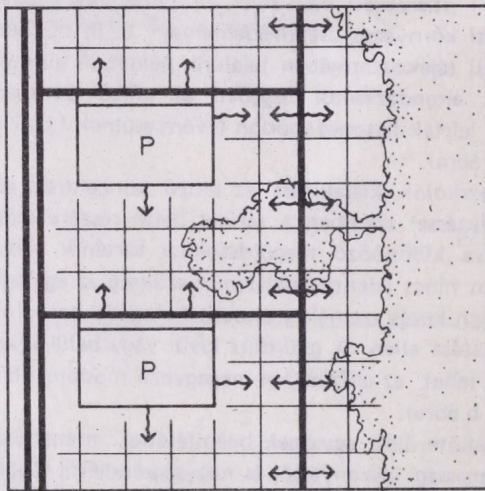
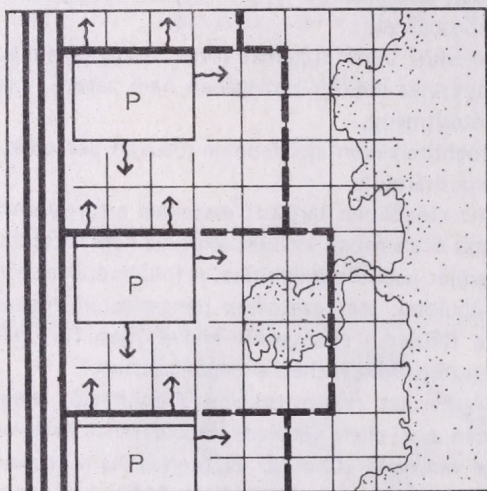
1. Parkolók elhelyezése a védősávban

a

b

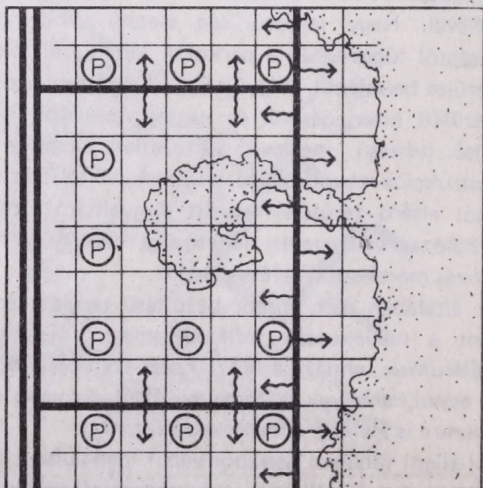
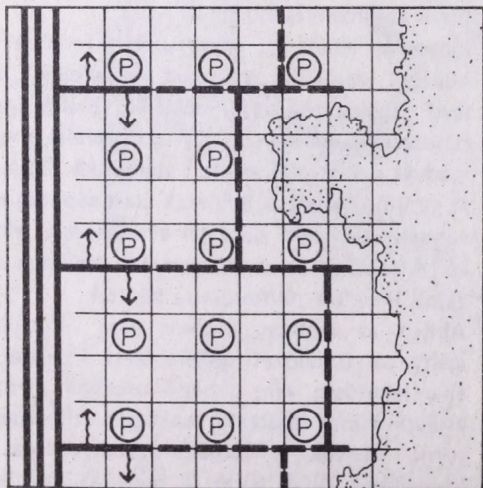
2. Koncentrált parkolók

a

b

3. Elosztott parkolás a területen belül

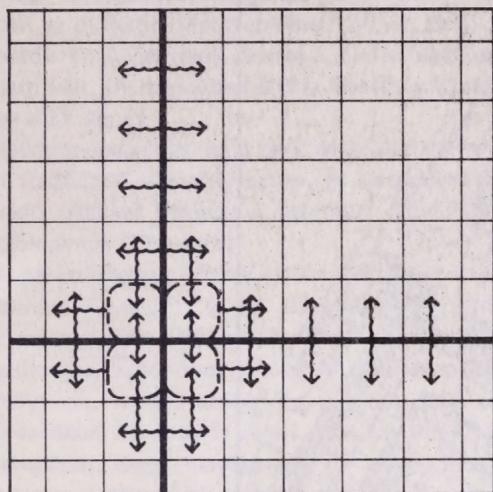

a

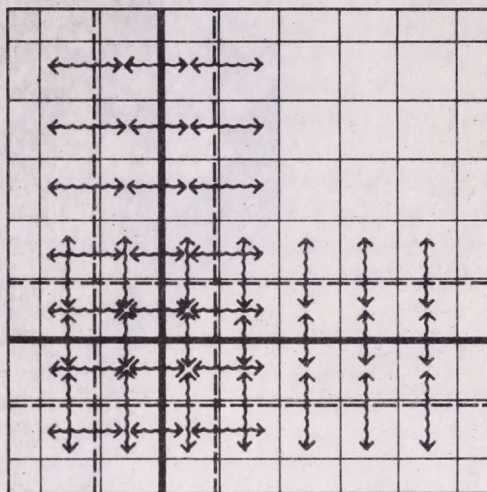
b

a) Kívül vezetett gyűjtőtűt
b) Belül vezetett gyűjtőtűt

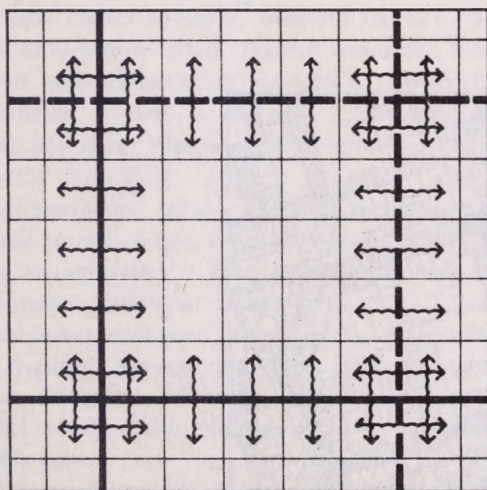
Lakóterületi egységek belső szerkezete, parkolás

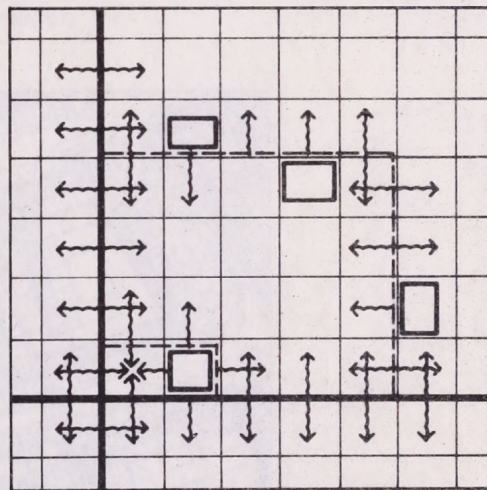
a.

b.

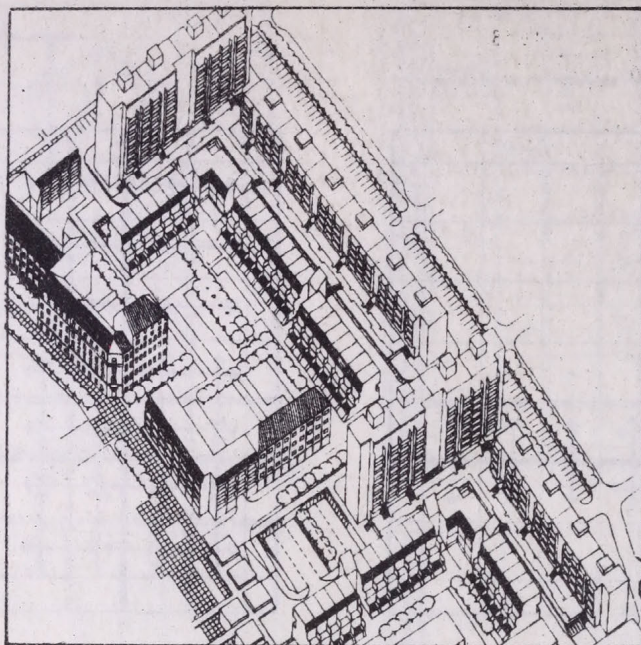
c.

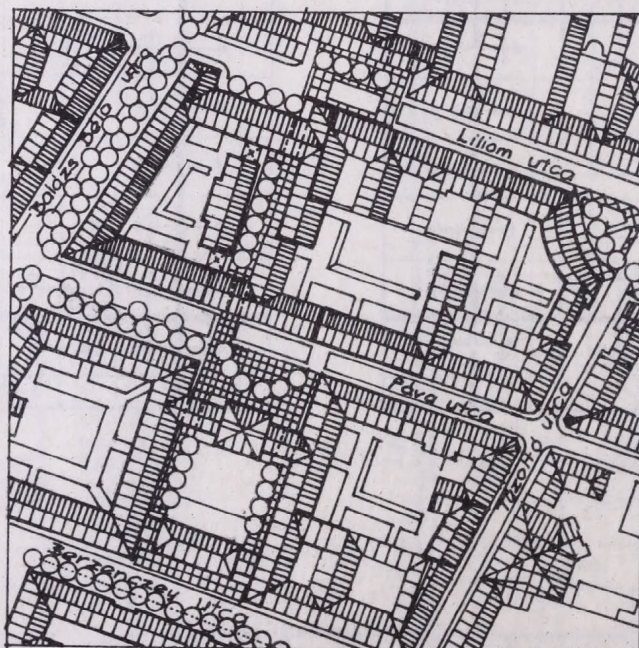
d.

A meglévő lakóterületek zajforrásai

- a) Kihelyezett ívű forgalmi csomópont
- b) Forgalmi utak szerepét átvevő lakóutcák
- c) Nem kellően sűrű forgalmi úthálózat
- d) Zavaró hatású létesítmények a lakóterületen belül

a) Középső-Ferencváros, tanulmányterv, 1981.

b) Középső-Ferencváros RRT. 1983. Beépítési részlet.
Tervező: Locsmándi Gábor és munkatársai BME Városépítési Tanszék

Meglevő lakóterületek átépülése

folyamatos veztésűek, és elsőbbségük van a gyalogos mozgásoknak („woonerf” megoldás).

A nagyobb kapacitású parkolók kialakításával és a belső területeken alkalmazható személygépkocsi-tárolás módozataival külön is foglalkozni kell.

- Nagy befogadóképességű parkolóhelyek elsősorban az új lakóterületeken (lásd 18/1–2. ábra) építhetők ki. A parkolók zajától a lakóterületeket védeni kell. (A megoldás néhány lehetőségét mutatja be a 21. ábra.)
- Előnyös megoldás, ha a parkolóterület fél szinttel a földfelszín alá süllyesztett, és alacsonyabb zajvédő falakkal határolt a balesetek lehetőségét is csökkentve (21/a ábra).
- A parkolóhelyek között 4–5 m széles sávban sűrű, tömött növényzet és fák telepítése korlátozhatja a zaj terjedését. (Növényzet telepítése egyébként is szükséges, különösen a nagy kiterjedésű parkolóhelyeken, a kedvezőbb mikroklíma kialakulása érdekében és az erős nyári napsütés ellen) Meglehetősen nagy helyigényű, és ezért gazdaságtalan megoldás (21/b ábra).
- A személygépkocsi-állások között és a szélen növényzettel kombinált, a zajt csökkentő, árnyékoló falszerkezetek kerülhetnek elhelyezésre, és ezzel nagy felületű és sok gépkocsit befogadó parkoló „több kisebb egységre” osztható fel. (21/c ábra)
- A süllyesztett, fedett, zajvédő dombként kialakított gépkocsitárolónak előnyük a hatékony zajvédelem mellett a kedvező, „környezetbarát” megjelenésük, zöldterületekbe könnyen beilleszthetők (21/d ábra).

Lakóterületek belső részén és a meglévő-megmaradó tömör városias beépítések parkolói hagyományos elrendezésben a lakóutcákon merőleges vagy párhuzamos felállással alakíthatók ki. (22/a ábra). Zajhatásukat csökkenti, ha ezeket a parkolóhelyeket tagoltan, egy-egy összefüggő részen kevés gépkocsit elhelyezve, közöttük és a védendő épületek között tömör, sűrű növényt és fákat telepítve hozzák létre.

A hagyományostól eltérő, több gépkocsit befogadó tárolók alakíthatók ki az épületek alsó szintjét igénybe vevő, és a zöldterület alá besüllyesztve (22/b ábra).

Egyik megoldásnál az épület alatt tárolók, előtte pedig parkolók vannak „zöldbeton” felületen. A második esetben az épület és a zöldterület alatt helyezkednek el a tárolók. (Ebben az esetben vizsgálni kell, hogy a zárt helyen nem erősödik-e fel túlzottan a gépkocsik zaja.)

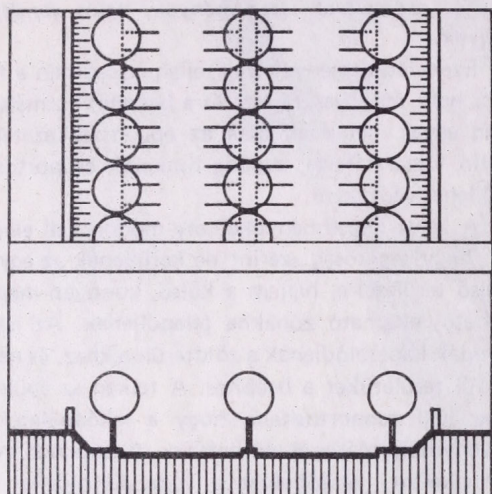
A belső új és elemeiben a rekonstrukciós-rehabilitációs lakóterületeken alkalmazható megoldásokat mutat be a 23. ábra. A megközelítés és a parkolás szintbeni elkülönítése, az épületek és földfelszín

alatti parkolóhelyek építése zavartalan belső zöldterületeket alakít ki a nagy laksűrűségű egységekben. A funkciók csoportosításával az épületen belül zajvédelem lehetőségét is felhasználja.

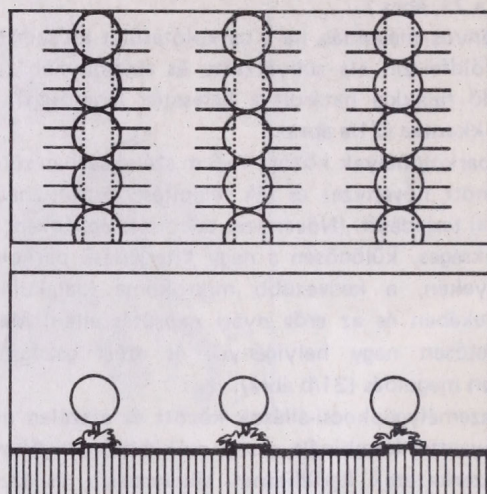
A védett területeken belül sem kerülhető el többféle funkciót tartalmazó, a mindennapi élethez szükséges létesítmények felépítése, amelyek zajszintje a környezetükre zavaró hatással van. Ilyenek az *óvodák iskolák*, napi kiszolgáló forgalmat vonzó *kereskedelmi és szolgáltató létesítmények*, zajos *vendéglátóhelyek*.

Ezen létesítmények zaja ellen elsősorban a telepítési hely megválasztásával és a beépítés formálásával, míg egyes esetekben csak az épületszerkezetek zajgátló kialakításával, esetleg funkciók csoportosításával lehet védekezni.

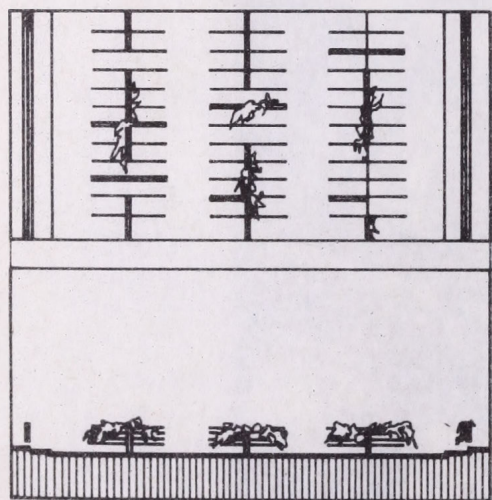
A zajos létesítményeket oly módon kell elhelyezni, hogy lehetőség szerint ne kerüljenek az egységek belső területeire, hanem a külső, könnyen megközelíthető, ellátható zónákba települjenek. Az iskolák, óvodák kapcsolódjanak a zöldterületekhez, és ne zárja körül területüket a beépítés. A telken az épületeket úgy kell csoportosítani, hogy a lakóépületek felé érvényesüljön árnyékoló hatásuk. A zsigongó udvart, tornakertet, játszóhelyet a védendő oldallal ellentétes helyre szabad telepíteni a tájolás figyelembevételével.

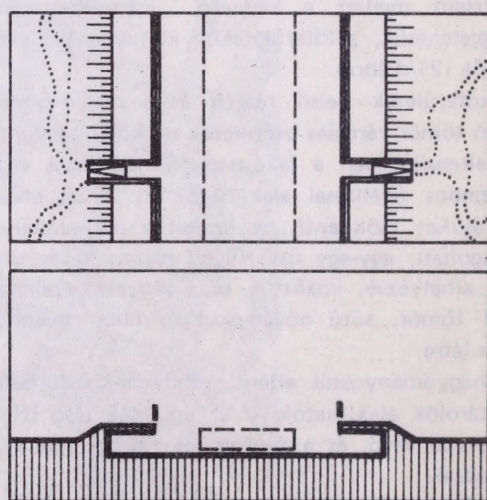
a

b

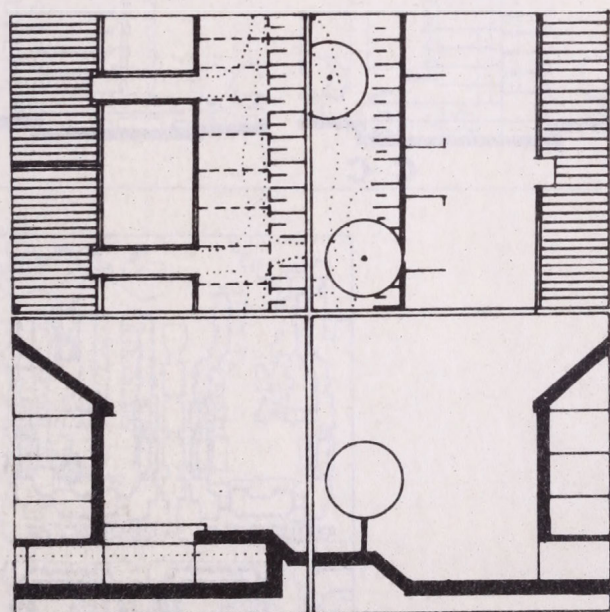
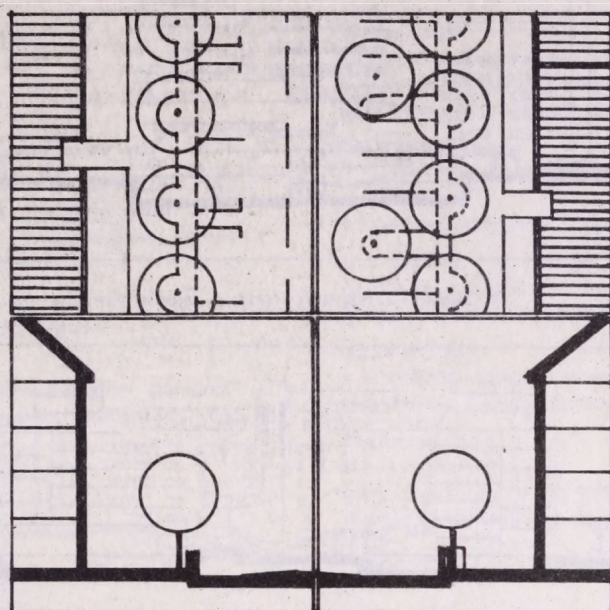

c

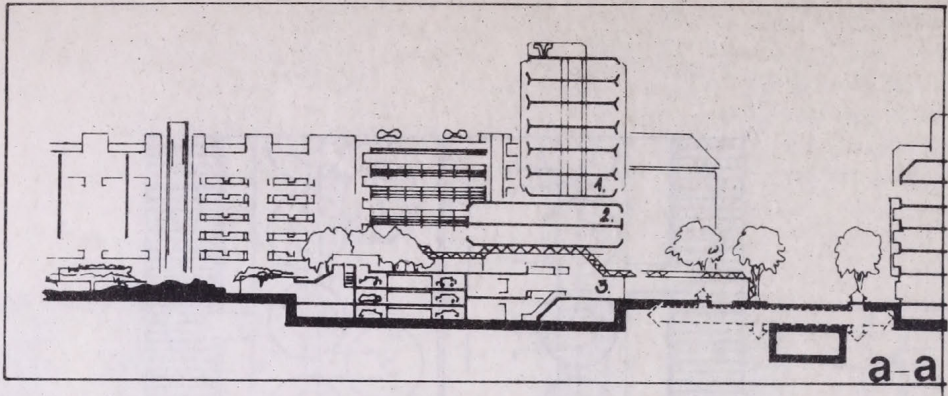
d

Nagy befogadóképességű parkolók kialakításának lehetőségei

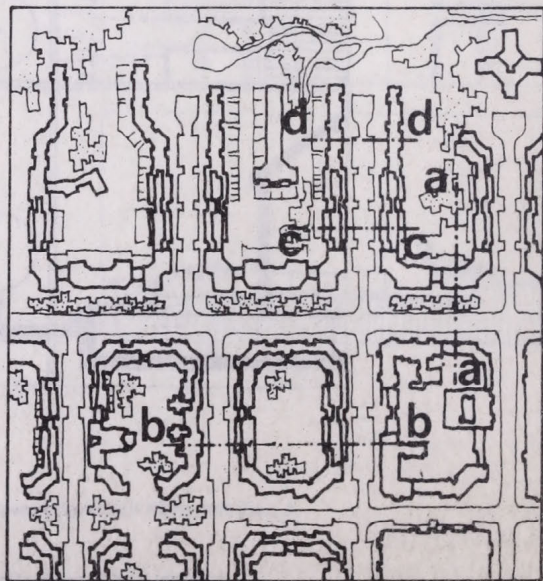
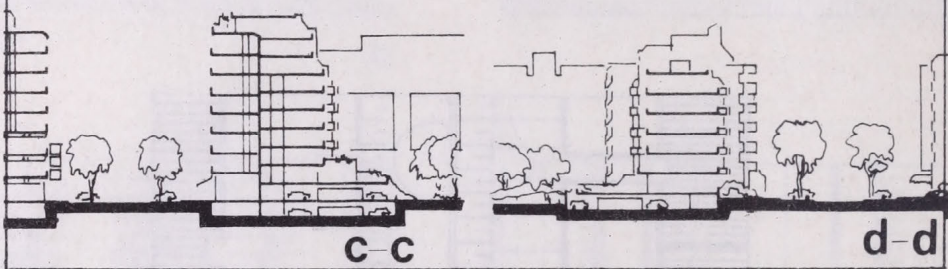
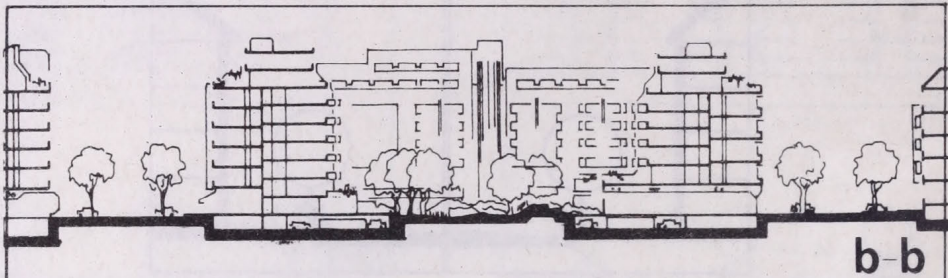

A parkolóhelyek kialakítása meglévő lakóterületen

- a) párhuzamos és merőleges felállású parkolóhelyek
- b) épületek és a terep alá süllyesztett tárolók

1. lakások, 2. nagyterű iroda, 3. zajos intézmény

Berlin, Tiergarten lakóterület. Tervpályázati terv.
A megközelítés és parkolás elválasztása, valamint zajgát beiktatása a lakószintek alá

IRODALOMJEGYZÉK

- OÉSZ és BVSZ egybefoglalt szöveg.
ÉTK Budapest, 1983.
- A Minisztertanács 12/1983. (V. 12.) számú rendelete a zaj- és rezgésvédelemről.
Magyar Közlöny, 1983. 20. szám
- Az építésügyi és városfejlesztési miniszter 7/1983. (Ép. Ért. 23.) ÉVM számú utasítása a területrendezési tervek elkészítésének, egyeztetésének, jóváhagyásának, karbantartásának és módosításának rendjéről
- VÁTI Tervezési tájékoztató 8. szám,
összeállította: *Morvay István, Plósz Sándor*
- *Póta Györgyné:*
Kutatási jelentés. A környezeti zajvédelem ellenőrző-, mérő- és információs rendszerének kidolgozása, megszervezése
Környezetvédelmi Intézet, 1982.
- *Fiala István, Locsmándi Gábor:*
Új lakóterületek belső közlekedési rendszere kialakításának városrendezési elvei
BME Városépítési Tanszék, 1980.
- *Gajdos István:*
Elemzés a városi lakóterületek csendvédelmi követelményeknek megfelelő beépítéséről
BME Városépítési Tanszék, 1979.
- *Lehotzky Kálmán:*
A városi közlekedés környezeti hatásainak előrebecslése
Közlekedéstudományi Szemle, XXVII. évf. 1977/1. sz.
- *G.L. Oszipov, B.G. Prutkov, I.A. Siskin, I.L. Kaparodina:*
Gradosztoityelnüje merü borbü sz sumom.
Sztrojizdat, Moszkva, 1975.
- *Dr. Buna Béla:*
A közlekedési zaj csökkentése.
Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- *Machtenus, A.:*
Schallschutz in Städtebau.
Institut für Landes-und Stadtentwicklungsforschung des Landes Nordrhein – Westfalen, 1974.

A KÉPZETTSÉGI SZINT TERÜLETI, TELEPÜLÉSI SAJÁTÓSÁGAI

Dr. BOROS FERENCNÉ

A nemzetközi és a hazai szakirodalomban egyaránt tág teret kap a munkaerő képzettségi színvonalának vizsgálata. A tudományos és technikai haladás és a képzettségi szint közötti kapcsolat keresése abból a felismerésből származik, hogy az ismeretek felhalmozódása, azok terjedési sebességének gyorsulása, társadalmi szintű elterjedése hat a gazdaság általános növekedésére, a nemzeti javak bővülésére, a társadalom gazdagodására.

A közgazdasági szakirodalomban ismertté vált Denison¹ tanulmánya, Myers és Harbison munkája,² akik az oktatás és a gazdasági fejlődés közötti kapcsolatok elemzése alapján arra a következtetésre jutottak, hogy – ha áttételesen is de *van kapcsolat a társadalom iskolázottsági szintje és az egy főre jutó nemzeti jövedelem szintje között.*

Holló Mária³ az iparilag legfejlettebb országok foglalkozási szerkezetét és a termelő szférában dolgozók szakmastruktúráját elemezve arra a megállapításra jutott, hogy a fejlettebb, magasabb szintű munkamegosztásba a képzettebb, iskolázottabb munkaerő tud jobban beilleszkedni.

Noha a nemzetközi és a hazai irodalomban máig is sokféle nézet, felfogás és módszer létezik a képzettségi szint és a nemzeti terméktöbbslet volumene közötti összefüggés értelmezésére, joggal állítható, hogy ma még nincs birtokunkban olyan mutató, amely a kettő közötti egyenes arányú kapcsolatot minden kétség nélkül bizonyítaná. Vagyis ma még nem lehet azt állítani, hogy a középfokú vagy felsőfokú oktatásban (létszám, beruházás) bekövetkezett X %-os növekedés az 1 főre jutó GNP-nek Y arányú növekedését eredményezné.

Úgy véljük, hogy ilyen kézenfekvő, igazolt kapcsolati információ birtokában még sokáig nem is leszünk, de mindez nem cáfolja azt a kiinduló felvetésünket, hogy tudniillik a tudományos és technikai forradalom korunkra jellemző szakaszában *megnő a munka értéképző erejének fontossága társadalmunk előrehaladásában.*

Utalunk itt azokra az oktatásgazdaságtani kutatásokra, amelyek hazánkban is azt hivatottak igazolni, hogy a „*human investment*” *nemcsak gazdasági struktúránk sürgető átalakításához szükséges, hanem hosszabb távú előrehaladásunknak is nélkülözhetetlen feltétele.*

A szellemi élet területi kérdéseinek tanulmányozását nemcsak a gazdasági növekedésünk előtt álló dilemmák hozták felszínre, nemcsak arról van szó, hogy az anyagi javak bővített előállításában a munka-

erő szakmastruktúrájában kell lehetőleg gyorsan átalakításokat eszközölnünk, hanem szélesebb értelemben vett társadalmi céljaink elérése is megkívánja társadalmunk műveltségi szintjének állandó figyelemmel kísérését, növekedését gátló tényezőinek feltárását.

A szellemi élet területi kérdéseivel foglalkozó kutatások hazánkban 1970 óta napirenden vannak. Az MSZMP Politikai Bizottsága irányelveinek végrehajtását célzó 2007/1971. sz. kormányhatározat Budapest szellemi túlsúlyával szemben vidéki szellemi központok erősítését, fokozott fejlesztését szorgalmazta. A kormányhatározat gyakorlati végrehajtására irányuló intézkedések arra ösztönözték a különböző kutatóhelyeket, hogy tárják fel és értékeljék az e téren kialakult helyzetet, és tegyenek javaslatot a határozatok végrehajtásának lehetséges módosításaira, eszközeire.

A határozatok végrehajtásának előkészítő szakaszában is nyilvánvaló volt a kutatók előtt, hogy a szellemi élet területi arányainak gyors megváltoztatása, új vidéki szellemi bázisok kialakítása nem megy máról holnapra. A fővárosban történelmileg kialakult szellemi bázist vidékre történő kitelepítésének, s ezáltal a vidéki centrumok fejlesztésének még nem érettek meg a feltételei a befogadó területek saját bázisának – elsősorban a személyi feltételek – hiánya miatt.⁴

A főváros szellemi túlsúlya csökkentésének történelmi távlatú feladatként való kezelése elvi kiinduló alappá vált a későbbi kutatások többségében. A fő figyelem arra terelődött, hogy egyes időszakokban milyen mértékig csökkenthető a főváros szellemi súlya, s ezzel párhuzamosan milyen mértékű szellemi kapacitásokat, mely településben volna célszerű megtelepíteni.* Számba kell venni ehhez azt, hogy a „befogadó” településeknek milyen a szellemi felkészültsége, termelési szerkezete, milyen szintre növekedhet egy ötéves időszak alatt a település ellátottságának színvonala.

A 70-es évek közepe táján mindinkább általánossá vált az a nézet, hogy a vidéki szellemi központok fejlesztésére irányuló elgondolások, kormányhatározatokban rögzített célok – az iparnak vidékre történő kitelepítéséhez hasonló módszerekkel – nem érhetőek el. Ennek a felismerésnek ad hangot Dr. Bihaly Tamás–Mészáros Piroska 1981-ben írt tanulmánya.⁵

* *Bokor Pálné:* A szellemi élet vidéki centrumainak fejlesztése az V. ötéves tervidőszakban. VÁTI tanulmány, 1974.

E tanulmányban kritikailag elemzik azokat a rendeleteket, szabályozókat, amelyeket a területileg arányosabb szellemi élet kialakulása érdekében hoztak, illetve alakítottak ki az illetékes szervek. Az adminisztratív szabályozók mellett javasolják néhány olyan ösztönző szabályozó bevezetését, amelyek a vidéket vonzóvá tehetik a fővárossal szemben a szellemi élet hordozói számára.

E felismerés mellett munkájuk új gondolati tartalma éppen az, hogy ráirányítják a figyelmet arra, hogy a továbbiakban mélyebben kell elemezni a „szellemi életet”, meg kell határozni annak tartalmát, a szellemi életet hordozók körét, sajátosságait és mozgásmechanizmusát.

Több tanulmány, cikk, tudományos értekezés foglalkozott a szellemi életet hordozó intézmények (tudományos kutatóintézet, felsőfokú oktatási intézmény, tervezőiroda) területi arányaival. Arra a következtetésre jutottak, hogy ezen intézmények volume, létszámban kifejezett kapacitása, vagy egyéb mutatókban mért területi aránya alig változott az elmúlt 30 év alatt.

E munkák között is súlya van Dr. Kőszegfalvi György⁶ tanulmányainak, minthogy a szellemi urbanizáció egyes területi kérdéseit elemezve számos új részletet tárt fel a vidéki szellemi központokról.^{7, 8}

A szélesebb értelemben vett társadalomtudományi kutatásokat nem tekintve azt tapasztaltuk, hogy területi részletezésben ma még nem ismerjük kellő mélységben társadalmunk műveltségi színvonalát, azt a lehetséges területi bázist, amely jellemezheti az egyes területek befogadóképességét. Arról is hiányosak még ismereteink, hogy a befogadó térségek, a leendő szellemi centrumok képzettségi szintje milyen további szellemi tevékenység bővítésére válhat alkalmassá.

Ezért a további kutatómunkánk egyik sarkalatos kérdésévé vált az egyes térségek „fogadási” készségének felmérése, illetve a lakosság képzettségi szintjének vizsgálata, mint egy olyan lehetséges bázis feltárása, amely megfelelő lehet a szellemi intézmények befogadására, eredményes működtetésére.^{9, 10}

Nem kellően feltártak azok az érdekek, érdekelt-ségi viszonyok, amelyek motiválják a magasabban képzettek térbeli diszlokációját. Ha ezt megismerjük is, lesz-e elég anyagi erőnk arra, hogy összhangba hozzuk a vidéki fogadó feltételeket a személyi érdekességgel?

A szellemi élet decentralizálásának* megítélése a szakirodalomban többféleképpen fogalmazódik meg. A különböző aspektusokból eredően a módozatok is változóak. Ahhoz, hogy a szellemi élet további decentralizálásának szükségességét megítélhessük, a végrehajtás módját, eszközét kellő biztonsággal meghatározhatjuk, indokolt a szellemi foglalkoztatottak

vizsgálata. Budapestnek mint fővárosnak a szellemi életben betöltött központi szerepét csökkenteni nem kívánatos — ezt külföldi példák is alátámasztják. Budapest mellett hasznos néhány szellemi központot létrehozni, pl. az 5 nagyvárosban. Budapest mellett célszerű a szellemi élet központjait kiszélesíteni, minél több települést érint, annál nagyobb lehet osztársadalmi hasznosulása. Az intézmény szintű szellemi tevékenység lassan honosodik meg (több évtized), ezért a hatékonyság figyelembevételével szellemi centrumokat csak ott célszerű szorgalmazni, ahol annak történelmi hagyományai vannak és megfelelő a helyi befogadó és kezdeményező törekvés. A MSZMP Politikai Bizottsága 1983 júliusi határozatának irányelvei megerősítették azt, hogy változatlanul indokolt a vidéki szellemi központok súlyának növelése.

Az elmúlt évek kutatásai, különösen az új hosszú távú településfejlesztési koncepcióra tett javaslat alapozó anyagai egyértelműen igazolták, hogy a termelőtőke és a szellemi tőke területi összhangjának biztosítása segítheti elő fejlődésünk mai szakaszában a szellemi urbanizáció területi kiterjedését.^{11, 12}

A népesség képzettségi színvonalának alakulása

Hazánkban az iskolázottsági színvonal az elmúlt 30 év alatt — európai mércével mérve is — jelentősen emelkedett.

A szocialista országok mindegyike arra törekedett — közöttük hazánk is —, hogy az iskolázottak számát növelje és felszámolja az analfabétizmust. Ennek megfelelően nőtt az általános iskolát végzettek, valamint a középfokú oktatásra érettek száma, s mind szélesebb körre terjedt ki a felsőfokú intézményekbe eséllyel indulóké is.

Az eredményeket az alábbi számszerű összefüggések jelzik:

A közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma 1950 és 1980 között 400 ezerről 2700 ezerre növekedett. Ezen belül gyorsabban nőtt a középfokú végzettséggel rendelkezők aránya (a 7 éves és idősebb népességre vetítve 3,4%-ról 23,3%-ra), s lassabban a felsőfokú végzettséggel rendelkezőké (1,4%-ról 5,1%-ra). Együttesen (közép + felsőfok) a 7 éves és idősebb népesség képzettségi szintje 4,8%-ról 28,4%-ra emelkedett a jelzett időszak folyamán.

* A téma megközelítésére illetve megoldására több javaslat készült:

Bánfalvy Barnabás—Lászlár Antal—Markó István: A szellemi élet budapesti koncentrációjának problémái. Az MSZMP 5. sz. munkabizottságának anyaga. Budapest, 1969. A budapesti szellemi élet fejlesztési arányai decentralizálásának lehetőségei és a vidéki szellemi centrumok fejlesztése. Főv. Tanács Információs Központ, Bp. 1973.; Pálvölgyi Endre: A magyar felsőoktatási intézmények kapcsolatrendszerének vizsgálata. FPK, Bp. 1975.

Ily módon a világban mért helyünk javult e téren, minthogy a fejlett országok mezőnyébe zárkóztunk fel. A versenyben — néhány ország növekedési mutatója tekintetében — lemaradtunk az eltérő induló szint miatt. A tények ma azt mutatják, hogy az 1000 lakosra jutó középfokon művelt vagy egyetemi diplomával rendelkezők száma szerint nem vagyunk az élmezőnyben. A felsőfokú intézmények 1000 lakosra jutó hallgatói száma alapján európai helyünk némileg romlott. (1970-ben az európai országok rangsorában a 14. helyen álltunk; az 1977–79-es adatok tükrében a 21. helyre sorolódtunk.)

A vizsgálatok azt mutatják, hogy a szellemi tőke szerkezetileg és területileg is átrendeződött. Az átalakulásra az volt jellemző, hogy miközben az oklevéllel rendelkezők száma mintegy 87 ezerről csaknem 485 ezerre emelkedett 1950 és 1980 között, a műszaki szakemberek száma megkétszereződött; a mezőgazdasági értelmiségieké szinten maradt; az egészségügyi diplomások száma 15 ezerről 9 ezerre és a jogtudományi végzettségűeké 31 ezerről 7 ezerre csökkent. Több mint kétszeresére nőtt viszont a közgazdasági és kereskedelmi munkára alkalmas diplomás, de jelentősen mérséklődött a művészeti diplomával rendelkezők száma (1. táblázat).

1. táblázat

A felsőfokú végzettségűek megoszlása a végzettség jellege szerint (az összes felsőfokú végzettek %-ában)

Év	A felsőfokú végzettségűek száma összesen	Műszaki	Mezőgazdasági	Egészségügyi	Oktatási, tudományos közművelődési	Művészeti	Jogtudományi	Közgazdasági, kereskedelmi	Egyéb
1930*	86 885	12,0	10,0	15,2	18,0	—	31,1	3,7	10,0
1941*	91 679	12,8	8,4	16,8	21,5	—	33,8	4,1	2,6
1949*	96 561	11,3	8,9	15,0	22,9	2,8	26,7	4,2	8,2
1960	176 141	18,7	8,4	11,6	29,4	3,0	15,8	6,5	6,6
1970	300 558	22,3	11,1	9,7	32,6	2,6	9,6	7,5	4,6
1980	484 846	24,4	9,5	8,9	36,8	1,6	6,9	8,4	3,5

* Az oklevelek száma szerint

Az oklevelek száma szerint mért statisztikai adatok a felsőfokú végzettségűek szakmasztruktúrájának eltéréseit jól mutatják, de elfedik a valóságos térbeli folyamatok egyikét-másikát.

1950–1980 között a népesség iskolázottságának térbeli különbsége jelentősen csökkent és növekedett a szellemi potenciál vidéken is. Csökkent az egyes megyék és az egyes városok, valamint a városok és községek között a lakosság képzettségi szintje közötti különbség.

Azonban a különböző nagyságrendű és szerepkörű települések lakosságának iskolázottsági szintje közötti eltérések ma is fennállnak attól függően, hogy milyen fejlődési utat jártak be az egyes települések az elmúlt évtizedek alatt; milyen hagyományokkal rendelkeznek; továbbá az iparosítás és az infrastruktúra fejlettségében milyen szintet értek el. A népesség iskolázottsági szintjének településenkénti eltérését ezen túlmenően a keresők — eltartottak arányának településenkénti különbségei is befolyásolják.

A szellemi tőke az utóbbi 10 esztendő folyamán szerkezetileg és területileg is újrendeződött. Az értelmiségiekben belül némileg tovább növelték súly-

kat a műszakiak, a pedagógusok, a tudományos és közéleti valamint a művészeti pályán dolgozók; veszítettek ebből a közgazdászok, a mezőgazdászok, a jogászok és az államigazgatásban, valamint az egészségügy területén tevékenykedő szakemberek.

Térben e folyamat azzal járt, hogy Pest megye kivételével az ország minden térségében növekedett — nagyjából az országos átlagnak megfelelően — a műszaki értelmiség aránya.

Az agrárértelmiség csupán Pest megyében tartotta meg súlyát. A közgazdászok — noha országon belüli arányukból veszítettek — az Alföldön megnövelték súlyukat. A pedagógusok az Alföldön növelték az értelmiségben belüli arányukat, nagyobb mértékben Észak-Alföldön. A tudományos és művészeti felsőfokú végzett keresők legnagyobb aránya Pest megyében, Dél-Dunántúlon és Észak-Magyarországon van.

A szellemi tőke utóbbi 10 éves dinamikája azt jelzi, hogy a gyorsabb növekedés Pest megyében és Dél-Dunántúlon következett be.

A szellemi tőke ágazati és területi megoszlása

A városok a gazdasági életben elfoglalt szerepüknek megfelelően tömörítik a szellemi tőkét, illetőleg a

városban jelenlevő szellemi tőke aszerint koncentrá-
lódik a termelő szférában, amelyen súlya van az adott
termelőágnak a társadalmi munkamegosztásban.

Ez a jelenség éppen azt bizonyítja, hogy amelyik
településben a gazdaság vezető szerepet visz, ott a
diplomások nagyobb arányban a termeléshez kötőd-
nek az ún. szellemi pályákkal – nem anyagi termelő
ágakkal – szemben, ami végeredményben az általá-
nos gazdasági fejlődési folyamatok szükségszerű
velejárója. Ebből az is megállapítható, hogy a szelle-
mi tőke együtt jelenik meg a termelő tőkével, ami-

ből azt a következtetést lehet levonni, hogy a tudomá-
nyos-technikai haladás közvetett vagy közvetlen
módon beépül a gyakorlati élet mindennapjaiba,
illetve a gazdasági fejlődés folyamataiba.

A népgazdasági ágak képzettségi szintje szakága-
zatonként és területenként egyaránt eltérő. Egyér-
telműen kirajzolódik, hogy az urbanizáltság maga-
sabb fokán álló települések nagyobb arányban tömörítik
a szellemi tőkét, de az esetek többségében ezek
a városok a gazdasági élet egészében is nagyobb súlyt
képviselnek (2. táblázat).

2. táblázat

A keresők képzettségi szintje népgazdasági ágazatonként és területi arányok szerint, 1980

A felsőfokú végzettségűek aránya a népgazdasági ágazatokban az ágazati foglalkoztatottak %-ában, területi arányok szerint										
	ipar	építő- ipar	mező- gazd.	száll., hírköz- lés	keres- ked.	szemé- lyi gaz- dasági szolg.	víz- gazd.	eü. okta- tás	köz- igaz- gatás	együtt (2–10)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
Budapest	10,2	13,7	8,0	7,8	10,1	10,9	15,0	37,2	31,9	19,2
Nagyvárosok	6,9	9,2	15,5	6,2	5,1	13,8	6,3	38,5	28,2	13,3
Középvárosok	5,3	5,4	12,4	3,6	3,8	7,5	4,9	33,5	22,3	10,3
Kisvárosok	3,8	4,1	9,6	2,3	3,1	5,2	3,2	32,1	19,7	9,1
Városok Bp. nélkül	4,9	5,0	11,6	3,2	3,6	4,2	6,9	34,0	21,6	10,6
Községek	1,4	1,1	2,1	1,0	1,6	1,0	1,6	9,0	6,0	4,1
ORSZÁG + Bp.	5,5	6,7	9,5	4,2	4,7	7,7	6,2	30,1	21,6	11,2
<i>Középvárosok</i>										
É-Magyarország	6,7	6,3	14,1	3,6	4,0	7,1	4,9	34,3	24,1	11,2
Dunántúl	5,6	7,2	14,8	4,6	3,9	8,2	5,7	33,1	22,7	10,9
Alföld	4,3	4,9	9,2	2,7	3,7	7,2	4,2	33,4	21,2	9,4
<i>Kisvárosok</i>										
É-Magyarország	5,1	4,0	10,5	2,1	3,4	5,7	3,2	33,6	20,1	10,3
Dunántúl	4,0	4,1	10,9	2,8	3,2	5,4	3,1	32,4	19,6	9,0
Alföld	2,9	4,1	8,0	1,9	2,5	4,7	3,4	35,0	19,5	8,7

A mutatók azt jelzik, hogy a két legjobban képzett
szakágazat az *egészségügyi-szociális és kulturális* szol-
gáltatás, valamint a *közösségi-közigazgatási és egyéb*
szolgáltatások ágazata valamennyi vizsgált város eseté-
ben. Mindkét szakágazatban a foglalkoztatott kere-
sők átlagosan 72%-a rendelkezik a társadalmilag kí-
vántos, iskolai rendszerben megszerezhető képzett-
séggel. (Itt jegyezzük meg, hogy a figyelembe vett
adatok nem tartalmazzák a tudományos fokozattal
rendelkezőket, egyik ágazatban sem.)

Ezt természetesen jelenségnek tekintjük, hiszen ez
a két ágazat koncentrálja leginkább a felsőfokú tan-
intézetekben képzett szakembereket, másrészt e két
ágazatban a városok funkcionális szerepe jut kifeje-
zésre. E két ágazaton túl a *mezőgazdaság és erdő-
gazdálkodás* ágazatban a felsőfokú végzettség kiugróan
magas arányt képviselnek (11,6%), ugyanakkor a
városok átlagos értéke szerint az összevont képzett-

ségi (felsőfok + középfok) mutató 55,9%, s ezzel e te-
kintetben az ágazatok között az utolsó előtti helyre
kerül. Ez persze összefügg azzal, hogy ez az ágazat
nagy arányban tömöríti a 8 osztállyal sem rendelkező
keresőket.

A képzettségi szint tekintetében (középfok + felső-
fok) a városok átlagos értékei alapján a szakágazatok
sorrendje az alábbi:

1. egészségügyi-szociális és kulturális szolgáltatás,
2. közösségi-közigazgatási és egyéb szolgáltatások,
3. személyi- és gazdasági szolgáltatás,
4. építőipar,
5. kereskedelem,
6. vízgazdálkodás,
7. ipar,
8. mezőgazdaság és erdőgazdálkodás,
9. szállítás és hírközlés.

A felsőfokú végzettségűek átlagos részesedése az egészségügyi-szociális és kulturális szolgáltatásban 34%, valamennyi ágazat között a legmagasabb. A közösségi-közigazgatási ágazat 21,6%-kal következik. Harmadik helyen a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás áll 11,6%-kal. Ez utóbbi érték mintegy 2,5-szöröse az ipar mutatójának (4,9%), s ezzel a 9 szakágazat között az ipar a hatodik helyen van. A legkisebb átlagértékkel a szállítás és hírközlés rendelkezik: 3,2%.

Az egyes szakágazatok területileg eltérő képzettségi szint mutatója az ágazat területi fejlettségét fejezi ki. A felsőfokú végzettséggel rendelkező ipari keresők városon belüli magas részaránya jelzi, hogy hol vannak az ipari termelés központjai, amelyek egyben a szellemi tőke helyei is.

Az ipari szellemi tőke az északkelet-délnyugat irányú ipari tengelyt és a Duna vonalát követi. A mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ágazatában jobbra a dunántúli, az északi és északkeleti térség városai tűnnek ki a felsőfokú végzettségűek átlag feletti részarányával.

Külön figyelmet érdemel, hogy a mezőgazdasági ágazat éppen Dél-Alföldön, az ország ún. „éléstár” térségében nem tömöríti a magas fokon képzett mezőgazdasági szakembereket. A dél-alföldi városokban mind az ipar, mind a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás ágazata döntően átlag alatti értékkel szerepel.

Az ágazatokban a felsőfokú végzettségűek átlag feletti arányát tekintve a legjobb területi terítettséget az építőipar, utána sorrendben a személyi-gazdasági szolgáltatás, a szállítás-hírközlés, a kereskedelem és a vízgazdálkodás ágazata mutatja. Ezek mintegy behálózák az országot.

Ha a felsőfokú végzettségűek ágazatok közötti megoszlását vizsgáljuk, akkor a 9 ágazat között az ipar-építőipar, mező- és erdőgazdálkodásban együttesen a diplomásoknak átlagosan 36%-át találjuk. Ilyenformán ezt az arányt kedvezőnek ítélnélük. Területileg ez differenciálódik, mégpedig az ún. ipari városok javára oly módon, hogy azok a városok átlagértékét jóval meghaladják, például: Százhalombattán 62,6%, Leninvárosban 61,8%, Pakson 57%, Várpalotán 56%, Oroszlányban 45,8%, Ózdon 45,5%, de ugyanakkor Gödöllőn 26,4%, Sárospatakon 22,8% a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya az említett három ágazatban. *Budapest csupán három ágazatban (építőipar, kereskedelem személyi és gazdasági szolgáltatás) első a városok sorában a felsőfokú végzettségűek tekintetében.*

Általában jellemző, hogy az alföldi térség – főleg a Dél-Alföld – több vonatkozásban alatta maradt az ország más térségei fejlettségének.

A középiskolai végzettségűek aránya 22,2–40,1% között változik az egyes ágazatokon belül. Az átlagos

érték legmagasabb közösségi-közigazgatási ágazatban (40,1%), a személyi és gazdasági szolgáltatásban (35,5%) és az egészségügyi-szociális és kulturális ágazatban (32%). A legkisebb értéket az építőipar (22,2%) mutatja.

A középiskolát végzettek átlagos részaránya valamennyi ágazatban magasabb a szakközépiskolát végzettekével szemben. Egyedüli kivétel az építőipar, ahol a szakközépiskolát végzettek átlagos részaránya kiemelkedően magas (37,5%).

Általános tapasztalat az, hogy a 8 osztállyal sem rendelkezők magas (27,3%) aránya elsősorban a mezőgazdaságban található. Ez az idősebb korosztály jelenlétével magyarázható. Ezt követően sorrendben a vízgazdálkodás, a személyi és gazdasági szolgáltatás (16%), a szállítás és hírközlés (15%), az építőipar és az ipar (14%) következik. A rangsort a kereskedelem (12,8%), a közösségi-közigazgatási ágazat (11,7%), végül az egészségügyi-szociális és kulturális szolgáltatás (10%) zárja. A sorrend egyben azt is jelzi, hogy a társadalmilag kívánatos alapképzettség hiányát legkevésbé a sorrend végén állók túrik el, ahol is a társadalom munkamegosztásban elfoglalt ágazati szerep megkívánja az alpműveltséget.

Ebben az az érdek jut kifejezésre, hogy a szállításban és hírközlésben alkalmazott munkavállalóknak minimálisan befejezett általános iskolai végzettséggel kell rendelkezniük. Ez azt jelenti, hogy a csak 8 osztályt végzetteket legnagyobb arányban a szállítás és hírközlés (31,4%), az ipar (29,6%), a kereskedelem (25,9%) és a vízgazdálkodás (25,5%) foglalkoztatja. A mezőgazdaságban a legkisebb arányban (!) vannak (16,8%) és ez az arány megegyezik a közösségi-közigazgatási szolgáltatás ágazatáéval (3. táblázat).

A fizikai foglalkozású állományban a felsőfokú végzettségűek minden ágazatban, szinte minden településben, de alig számszerűsíthető (0,0–0,6%) arányt képviselnek. Arányuk kisebb, mint a szellemi (nem fizikai) foglalkozású állományban levő 8 osztállyal sem rendelkezők.

A csak 8 osztályt végzettek a szellemi foglalkozású állományban legkisebb arányban az egészségügyi-szociális és kulturális ágazatban vannak (13,9%), legmagasabb az arányuk a kereskedelemben (24,6%). A városok átlagában 17%.

A szellemi tőke területi koncentrációját az jellemzi, hogy a diplomával rendelkezők mintegy 41%-a a fővárosban, közel 40%-a a többi városban és 19%-a a községekben található.

A szellemi tőke hazánkban 1930 és 1980 között több mint ötszöröse növekedett, szakmai összetétele jelentősen átalakult. A szakmasztruktúra átalakulása az utóbbi 30 év folyamán tükrözi a gazdasági élet elvárásait a szellemi tőkével szemben. Ennek megfelelően megnőtt a műszaki és közgazdasági diplomá-

A keresők képzettségi szintje és aránya a népgazdasági ágazatokban a foglalkoztatottak %-ában, 1980

A városok átlagában	Ipar	Építő- ipar	Mező- gazd. erdő- gazd.	Szál- lítás hír- közlés	Keres- kede- lem	Víz- gazd.	Sze- mélyi- gazd. szolg.	Eü. szoc. kult. szolg.	Közös- ségi közig. szolg.	2-10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	2-10
Felsőfokú végzettek										
átlaga	4,9	5,0	11,6	3,2	3,6	6,9	4,2	34,0	21,6	10,6
Budapest	10,2	13,7	8,0	7,8	10,1	15,0	10,9	37,2	31,9	19,2
Középiskolát végzettek										
átlaga	26,8	22,2	23,2	30,2	29,3	29,8	35,5	32,0	40,1	29,0
Budapest	29,5	26,0	23,6	31,6	14,7	28,7	32,9	32,9	35,5	30,9
Szakközépiskolát vég- zettek átlaga	24,6	37,5	21,1	20,1	28,4	21,8	25,1	6,1	9,8	21,6
Budapest	13,3	18,4	21,0	15,7	6,2	12,4	13,6	4,8	5,7	12,8
Összevont átlag ff+k+szk	56,3	64,7	55,9	53,5	61,3	58,5	64,8	72,1	71,5	62,1
Budapest	53,0	58,1	52,6	55,1	31,0	56,1	57,4	74,9	73,1	62,9
8 osztályt végzettek										
átlaga	29,6	20,8	16,8	31,4	25,9	25,5	19,2	17,5	16,8	22,5
Budapest	35,9	28,8	35,0	36,9	60,3	32,4	30,5	19,5	21,2	27,5
8 osztály alatt végzettek										
átlaga	14,1	14,5	27,3	15,1	12,8	16,2	16,0	10,4	11,7	15,4
Budapest	11,1	13,1	12,4	8,0	8,7	11,5	12,1	5,6	5,7	9,6
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

sok aránya 1930-hoz képest, mintegy kétszeresére. A jogászok korábbi magas aránya viszont jelentősen lecsökkent.

A *műszaki értelmiség* térbeli elhelyezkedését a városhoz való szoros kötődés jellemzi, főleg a fővároshoz, ahol 1980-ban a műszakiak 48%-a élt. A többi városban a műszaki értelmiség 34,3%-a; a községekben 17,7%-a található (4. táblázat).

Területi megoszlásuk az ipar területi alakulásának megfelel, hiszen az ipari állóeszközállomány 75,1%-a a városokban – ezen belül 22,7% Budapesten – és 24,9%-a a községekben koncentrálódott.* Valamennyi értelmiségi pályán dolgozó közül a műszakiakból élnek legkevesebben a falvakban. Legnagyobb részarányuk (1000 főre vetítve) az ipari tengely vonalán, ezen belül Észak-Magyarország és Dunántúl városaiban, a városok átlagát (12,4 fő) meghaladóan.

Az alföldi városok zömében átlag alatti értékkel rendelkeznek. Az alföldi városok alacsony mutatói jól tükrözik e térség ipari fejletlenségét.

Kötődnek a fővárosba irányuló sugaras közlekedési hálózat által érintett városi központokhoz is. Elhelyezkedésükben kifejezésre jut a fejlettebb infrastruktúra iránti érzékenység is. Részletesebb vizsgálatokat e téren nem végeztünk, de más kutatási munkák vizsgálatai megerősítik álláspontunkat.**

A háztartásstatistikai adatokkal alátámasztva elmondható, hogy a műszaki értelmiség munkahelye

és lakóhelye egybeesik, és csak igen kicsi hányada ingázik.

Az *agrárértelmiség* a hagyományos mezőgazdasági jellegű kultúrközpontokban koncentrálódik (Keszthely, Gödöllő, Szarvas, Mosonmagyaróvár), A fiatal és új iparvárosokban, vagy az ún. bányavárosokban arányuk érthetően jelentéktelen, de nem érthető ugyanez a jelenség az alföldi városok tekintetében, holott egyedül a mező- és erdőgazdasági ágazat tömöríti legnagyobb arányban a diplomásokat (11,6%). Az agrár szellemi tőke területi megoszlását tekintve kevésbé illeszkedik a mezőgazdasági természeti feltételekhez, mint ahogy ezt a műszaki, sőt a közgazdasági értelmiség és az ipari termelő tőke területi kapcsolatában tapasztaltuk.

A *jogi, közgazdasági* és az államigazgatási diplomával rendelkezők a városokban 61%-ot meghaladó arányban koncentrálódnak, ezen belül 37%-uk él a fővárosban, a községekben pedig közel 39%-uk.

Magas számértékkel kiemelkedik a városok sorában (1000 főre számítva) Szekszárd 12,7 fő; Eger

* dr. Fodor Lászlóné: Az ipar ágazati területi szerkezete – gazdasági körzetkutatás: a gazdasági növekedés feltételei körzeti és megyei szinten. Bp. 1978. VÁTI,

** V.ö.: 1. A települések infrastruktúra-fejlesztési lehetőségeinek vizsgálata c. kutatási jelentés, VÁTI, 1983. Témafelelős: Grosser Enrique

2. Bakai Jolán: Az infrastruktúra kutatás átfogó értékelése. VÁTI, 1983.

11,1 fő, Pécs, Szeged, Veszprém, Zalaegerszeg egyformán 11,0 fő, ami arra utal, hogy a közigazgatásban betöltött azonos vagy közel azonos rang mellett a történelmi múlt hagyományai továbbélnék városainkban, s e patinás jelleghez az értelmiség e rétege különösen vonzódik. A többi megyeszékhely is átlag feletti értékkel rendelkezik, kivétel Békéscsaba és Tatabánya, de helyükbe más rangos város lép be, mint például Szentendre (8,9); Gödöllő (8,2); Keszthely (8,2); Balatonfüred (7,7); Siófok és Vác (7,5); Balassagyarmat (7,1 fő).

Békéscsaba és Tatabánya ma még alulmarad a megyeszékhelyek sorában, hiszen az igazgatásban betöltött szerepük csak az elmúlt 30–35 éves fejlődés eredménye. Békéscsaba Gyulától „örökölte” a megyeszékhely funkciót; Tatabánya viszont Esztergom és Komárom visszaminősítése után kapta megyeszékhely rangját. Mindez a közigazgatási „gyökértelenség” jut kifejezésre a két megyeszékhelynek átlag alatti helyzetében.

A jogászok jobbra a megyeszékhelyek, a nagymúltú történelmi és üdülő funkciójú városok vonzásában élnek. Ezt a koncentrálódást részben tradíciók, kialakult szokásjogok; részben az új lehetőségek felismerése motiválhatja.

A közgazdászok pedig az ipari jellegű városokban tömörülnek.

A pedagógusok, közművelők, a tudományos élet munkásainak száma 1930–80 között megkétszereződött. 1930-ban 18%-os volt arányuk a diplomával rendelkezők között, ez az arány 1980-ra mintegy 37%-ra nőtt.

E dinamikus növekedés, amely különösen 1949-től gyorsult fel, összefüggött a nevelés, az oktatás, a tudományos kutatás eredményeihez, a közművelődés ápolásához fűzött társadalompolitikai célkitűzésekkel, érdekekkel.

Ezen értelmiségi kategória területi megoszlására jellemző a város-falu viszonylatában mutatkozó 70–30%-os megoszlás.

A városok átlaga 18,3 fő (1000 lakosra vetítve). Ez legmagasabb értékű Egerben 32,2; Debrecenben 29,4; Szegeden 29,0; Sáropatakon 28,5; Budapesten 27,8; Nyíregyházán 27,0.

A pedagógusok „fogyasztópiac-arányosan” helyezkednek el, jól lefedik az országot – a „hiánycikk” probléma a szakma szerinti igény és kínálat területi eltéréseiből származik.

A tudományos élet területén működő közel 40 ezer főnyi személyi állománynak 70%-a a fővárosban él, a kisebb hányada vidéki városokban működik.

Budapesten a diplomásokból a közgazdászok aránya 11,5%, a jogászoké 8,0%, a műszakiaké 31,5%, az oktatástudományban, közművelődésben dolgozóké 29%, a mezőgazdászoké 3,7% és az egyéb diplomásoké 16,3%.

4. táblázat

A diplomával rendelkezők %-os megoszlása településkategóriák szerint 1980-ban*

	Műszaki	Agrár	Jogi, közigazdasági, államigazgatási	Oktatási, tudományos, közművelődési
Budapest	48,0	17,2	36,8	30,2
Alföldi városok	10,5	21,5	9,0	16,6
Dunántúli városok	17,3	18,2	12,3	5,9
Észak-magyarországi városok	6,5	4,9	3,4	16,3
Vidéki városok együtt	34,3	44,6	24,7	38,8
Városok + Budapest	82,3	61,8	61,5	69,0
Községek	17,7	38,2	38,5	31,0
Ország összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

*Forrás: A városok főbb adatai 1980. évi népszámlálás 28. k. Bp. KSH, 1982.

Megállapítások és elgondolások

A vizsgálatok és összefüggések alapján megfogalmazhatók az alábbiak:

- az egyes városok általános fejlődését meghatározza a települési hierarchiában elfoglalt helyük, szerepük;
- a nagyvárosok árnyékában fekvő városok fejlődése általában lelassul, ebben csak néhány város kivétel, például Gödöllő, Keszthely, Balatonfüred, Sopron;

- a helybeli munkalehetőség kínálta a város folyamatos fejlődésének feltétele – csökkentően hat az ingázásra és főként az elvándorlásra;
- a termelési objektumok jelenléte a telephelyet adó város többoldalú fejlődésében generáló tényező lehet (például infrastruktúra, oktatás-művelődés);
- a lakásviszonyok mellett az egyén képzésének megfelelő munkahely megléte fontos szempont a munkaerő megtartásában;
- a lakosság kívánatos képzettségi szintje és ezzel

együtt járó igény szintje függvénye az adott város dinamikus fejlődésének, másfelől a település fejlettségi szintjének függvényében változik annak szellemi potenciálja, meghatározva az adott település kulturális színvonalát.

A kutatás eredményeire támaszkodva úgy ítéljük meg, hogy:

- Budapest szellemi súlya ma már nem minden vonatkozásban emelkedik ki a magyar városok sorában. Ez a jelenség a szellemi élet decentralizálására irányuló törekvések eredményeként fogható fel.
- A szellemi bázisok vidékre történő települése folytán gyorsabban nőtt a vidéki városok szellemi potenciálja, elsősorban a középvárosok szellemi súlya növekedett a többi várossal szemben. Igazán erős, sokarcú szellemi központok azonban nem alakultak ki idáig. A továbbiakban is arra kell törekedni, hogy Budapestnek a szellemi-kulturális élet terén elért eddigi eredményeit legalább szinten tartsuk, nemzetközi szellemi központ szerepét bővítsük.
- A vidéki szellemi centrumok kiépítésére tett erőfeszítéseket továbbra is indokolt támogatni, s a már megvalósított intézmények működését a komplexitás irányába célszerű terelni.
- A vidéki városok eltérően viszonyultak a társadalmi-politikai célkitűzésekhez, illetve nem minden vonatkozásban voltak felkészülve az intézmények befogadására, főként a személyi feltételek nem voltak biztosítva hozzá.
- Amely városban a lakosság képzettségi szintje magasabb az átlagosnál, ott nagyobb készség nyilvánult meg a szellemi élet bázisintézményeinek befogadására és azok megtelepítésére. Ma már egyre több város igyekszik magának megszerezni azokat az intézményeket, amelyekkel városuk rangját is növelni vélik.
- A szellemi központok rangjának elérésére törekvő városokat támogatni kell abból a megfontolásból, hogy az erősebb települések kisugárzó hatásukkal maguk után vonzzák a ma még gyengébben fejlett településeket is a fejlődésben.
- Hosszabb távon azon települések fejlesztését célszerű támogatni, amelyek a szellemi tőke kiegyensúlyozottabb térbeli szerkezete szempontjából máris be tudják tölteni centrum szerepüket, de környezetük fejlesztéséről sem mondanak le.
- A szakmasztruktúra szempontjából előnyös, ha a különböző szakmabeliek a térség helyzetének megfelelő számban és arányban összpontosulnak. A szakmai összetétel komplexitásának feltételei – a magasszintű urbanizáltság – azonban nem elhanyagolandók.
- Vizsgálataink tanúsága szerint a szellemi tőke súlya a fejlettebb városokban nagyobb, mint a városi

szintet éppen elérni szándékozó településekben. Ebből következik az a kölcsönhatás, amely a szellemi tőke koncentrációja és az urbanizáltság foka között megmutatkozik.

- A szellemi tőke fővárosi koncentrációjának mérséklésére irányuló politika nem támogathatja a szellemi tőke minden áron való vidékre telepítését; azaz nem támogathatja annak decentralizációját, csak abban az esetben, ha annak hatékony működését biztosító feltételeket is megteremti.
- A gazdaság megújulási képessége, ezzel összefüggésben exportképességének növekedése a gazdaság prosperitása nagymértékben függ a szellemi tőke minőségétől, színvonalától, annak fejlődésétől.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

1. *Denison, E. F.:*
The Sources of Economic Growth in the United States and the Alternatives before Us.
Committee for Economic Development, New York, 1962.
2. *Harbison, F. – Myers, C. A.:*
Le rôle de l'éducation dans la croissance économique. Conférences et essais méthodologiques sur la planification de l'éducation, O.C.D.E. 1964.
3. *Holló Mária:*
Technika és társadalom
Kossuth Könyvkiadó, 1974.
4. *dr. Vidor Ferenc:*
A hazai kutatóintézmények területi elhelyezkedésének néhány problémája
Magyar Tudomány, 1972/10.
5. *dr. Bihaly Tamás – Mészáros Piroska:*
A szellemi élet arányosabb területi elhelyezkedését elősegítő szabályozók továbbfejlesztése
VÁTI kutatás, Településtudományi Iroda, I. 1981.
6. *dr. Kőszegfalvi György:*
A szellemi élet szerepe a városfejlesztésben
Területi Statisztika XXV. évf. 1975/6.
7. *dr. Kőszegfalvi György:*
A településfejlesztés elvi kérdései
Területi Statisztika XXXI. évf. 1981/4. sz.
8. *dr. Kőszegfalvi György:*
Az alföldi városok szellemi urbanizációjának jelenlegi helyzete, a fejlesztés lehetőségei
Alföldi tanulmányok, Békéscsaba, 1983. VII. köt.
9. *dr. Boros Ferencné:*
A szellemi élet egyes kérdései
Településfejlesztés, 1982/3–4. sz.
10. *dr. Boros Ferencné:*
A szellemi potenciál egyes területi kérdései
Alföldi tanulmányok, Békéscsaba 1984.
11. *dr. Boros Ferencné:*
A szellemi élet főbb intézményei működésének és területi arányainak alakulását befolyásoló tényezők, valamint a szellemi tőkének a különböző térségek társadalmi-gazdasági fejlődésére gyakorolt hatásának vizsgálata
VÁTI kutatás, Településtudományi Iroda I.
12. *dr. Boros Ferencné – dr. Fodor Lászlóné:*
A szellemi élet fejlődésének tendenciái
Településfejlesztés Hosszú Távú Konceptió alapozó anyaga VÁTI kutatás, Településtudományi Iroda I.
13. *Braun Tibor – Bujdosó Ernő – Ruff Imre:*
A tudomány mint a mérés tárgya
MTA Könyvtára IT sorozat 1. sz. 1981.
14. *dr. Boros Ferenc:*
A magyar települési szerkezet átalakulására ható főbb gazdasági-társadalmi tényezők elemzése
Doktori értekezés, Budapest, 1979.
15. *dr. Györi László – Tatai Zoltán:*
A nem termelő szférában foglalkoztatottak számának területi alakulása és problémái
Városépítés 1968/6. sz.
16. *Inkei Péter:*
A városi vonzáskörzetek típusai a köznevelés-tervezés szemszögéből
MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Bp., 1980. (kézirat)
17. *Kozma Tamás:*
Szellemi életünk regionális központjai
Magyar Tudomány 1983/3.
18. *Kozma Ferenc:*
Az emberi tényező a gazdasági fejlődésben
Kossuth Kiadó, 1981.
19. *dr. Lukács Pál:*
Az urbanizáció és a lakosság kulturális színvonalának összefüggései az alföldi városokban
Területi Statisztika 1979/2. sz.
20. *V. V. Nalimov – Z. M. Mulcsenko:*
Naukometria (Tudománymetria)
Moszkva, 1969.
Akadémiai Kiadó, 1980.
21. *Nemes Nagy József:*
A felsőoktatás területi kapcsolatai, tanulmányok a felsőoktatás köréből
Budapest, FPK 1980.
22. *Németh József:*
Műszaki értelmiség társadalmunkban
Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977.
23. *Olajos Árpád:*
Szakképzés és foglalkoztatás. Időszerű közgazdasági kérdések
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.
24. *dr. Tatai Zoltán:*
Szellemi életünk egyes területi kérdései
Budapest, 1976. (kézirat)
25. *Theodore W. Schultz:*
Beruházás az emberi tőkébe
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.
26. *G. N. Volkov:*
A haladás forrásai és perspektívái
Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1980.
27. *Wolfárt Mária:*
A szellemi élettel kapcsolatos területi problémák
Területi Statisztika XXX. évf. 1980/6. sz.

A TERÜLETFEJLESZTÉSI ÉS LAKÁSPOLITIKA NÉPESEDÉSI ÖSSZEFÜGGÉSEI

DR. BEREY KATALIN – ERNST GABRIELLA

A népesedési kérdések felvetődése a magyarországi politikai és közéletben nem új. A feszültségek időről időre felszínre kerültek és ezt rendre különböző, a népesedési folyamatokat és a családok életkörülményeit érintő beavatkozások követték. Legutóbb a hetvenes évek elején hosszú távú, ösztönző célzatú, a társadalompolitikai célkitűzésekkel összehangolt népesedéspolitika bevezetésére került sor. Ez a korábbiakhoz hasonlóan elsősorban a termékenységi folyamatokat érintette.

A népesedéspolitikai célú intézkedések eredményeit és hatásmechanizmusát vizsgálva egyre inkább úgy tűnik, hogy az eszközrendszerben a korábbinál nagyobb szerepet kell szánni a területfejlesztési és lakáspolitikai tényezőknél. További feladataink megoldásában előrevihet a területfejlesztési és lakáspolitikai eszközrendszer népesedéspolitikai szempontú vizsgálata. E vizsgálathoz kíván a maga eszközeivel hozzájárulni jelen tanulmány.

A népesedési folyamatok világszerte akkor kerülnek az érdeklődés középpontjába, amikor hatásaik valamilyen szempontból kedvezőtlenül alakulnak. Így történt ez hazánkban az elmúlt évtized során is, amikor a házasságkötések és a születések csökkenése, a halálozási és a halandósági arányszámok növekedése hívta fel magára a figyelmet és tette egyre nyilvánvalóbbá a beavatkozás szükségességét, sőt sürgősségét.

Népesedési folyamatok és befolyásolásuk

Népesedéspolitikán általában a népesedési folyamatok területén meghatározott célok és a célok elérését szolgáló eszközök együttesét, a népesedés tudatos társadalmi befolyásolását értjük. A népesedéspolitikai célok kezdetben elsősorban a termékenységi feszültségek megoldásával kapcsolatosak. Az utóbbi egy-másfél évtizedben világszerte, de különösen a gazdaságilag fejlett országokban, általános tendencia a népesedéspolitika tartalmának bővülése. Korábban a népesedéspolitika alapvetően a népesség számának és összetételének befolyásolására irányult, napjainkban a társadalmi-gazdasági folyamatok egyre inkább növekvő körét érinti. Népesedéspolitikai tartalmának bővülése egyben a célok gazdagodását is jelenti, a termékenység és ezen keresztül a népesség összlétszámának alakulása mellett más népesedési folyamatokat és jelenségeket (házasodási mozgalom, család stb.) a népesség strukturális kérdéseit (pl. korösszetétel) is befolyásolni igyekszik.

A történelem folyamán a legtöbb népesedéspolitikai intézkedés a reprodukció alapvető meg-

határozójának tekintett termékenységi folyamatokat kívánta módosítani. Az 1950-es, 1970-es évek magyarországi népesedéspolitikai intézkedései is elsősorban a születésszám befolyásolását tekintették céljuknak.

A népesedési szemlélet változásának legújabb szakaszát a hetvenes években a népesedéspolitikák tartalmi gazdagodása, más népesedési folyamatok integrálása, a társadalmi fejlesztés-politikák és népesedéspolitikák kapcsolatainak szorosabbá válása jellemzi.

A jelenleg is rendelkezésre álló eszközök túlnyomórészt indirekt típusúak és rendszerint elsősorban azt a célt szolgálják, hogy azokat a terheket, amelyeket a család a gyermekek nevelésével vállal, illetőleg amelyek pl. az idős és kora folytán munkaképtelen személyeket terhelik, mérsékeljék. Az eszközrendszer a gyermekszám, a termékenység befolyásolásában a leggazdagabb. Főbb elemei a következők:

- anyagi, pénzügyi támogatás,
- időbeli-anyagi kedvezmények,
- természetbeni kedvezmények,
- egészségpolitikai intézkedések.

A különböző népesedéspolitikák eddig általában abból a feltételezésből indultak ki, hogy a népesedési folyamatok a társadalmi-gazdasági feltételrendszer módosításával befolyásolhatók. Mindazok a kísérletek, amelyek az adott történeti gazdasági feltételek talaján létrejött demográfiai problémák megoldását tűzték célul, rendszerint nem a hatásmechanizmusok analitikus elemzéséből indultak ki, nem ezen alapultak. Néhány alapvető, az életkörülményeket és a gyermeket nevelő családok gazdasági helyzetét érintő, a legfontosabbként tételezett tényező vizsgálatára és módosítására szorítkoztak.

E tényezők közül egészen a legutóbbi időig hiányoztak a területfejlesztési politikai megfontolások, és a lakáspolitikai elemek is csak sajátos vetületükben, az újonnan épült lakások egy részének disztribúciós elveiben jelentek meg.

A népesedési folyamatokat befolyásoló eszközrendszer elemei szoros összefüggésben vannak a településpolitikával és a lakáspolitikával. A kedvezmények igénybevételének esélyei eltérőek az egyes társadalmi rétegekben, a különböző foglalkozási csoportokban és az egyes településkategóriákban.

A természetbeni kedvezmények terén észlelhetők a legnagyobb területi különbségek. A lakáshoz jutás és az intézményellátás fejlesztése területileg differenciált. A lakáshoz jutás hitelfeltételei egészen a

legutóbbi időkig kedvezőtlenek voltak a községekben és a családi házat építők körében. Az új lakás-gazdálkodási jogszabályok e téren változást hoztak.

Az életkor szerinti megoszlással, a termékenységgel, a halandósággal kapcsolatos kérdések területileg tagolt formában jelennek meg. A népesedési folyamatokra hatással vannak a területi fejlettség terén megállapítható különbségek, a nemzeti jövedelem elosztása során kialakuló előnyök és hátrányok, mindenekelett a migrációs folyamatokon keresztül.

Tájegységek szerint vizsgálva a termékenység alakulását, megkülönböztethetők a hagyományosan magas természetes szaporodási arányokkal jellemezhető, „népességkibocsátó” régiók – Szabolcs-Szatmár megye, általában az ország északkeleti régiója – és az alacsony termékenységű déli régiók, Baranya, Békés, Csongrád, Somogy stb.

Különbségek tapasztalhatók a településtípusokra – Budapest, városok, községek – jellemző termékenységi arányszámok között is.

A területi fejlettség és az energiafelhasználás összefüggéseit tárgyaló vizsgálat (VÁTI; 1983) során végzett faktoranalízis eredményei szerint a területi különbségeket jellemző mutatók szóródását – az ún. minőségi urbanizációs faktor és a standard ipar faktora mellett – illetőleg mögött – nem elhanyagolható mértékben az ún. demográfiai faktor is magyarázza.

A demográfiai faktor mindenekelett a propagativitással, a fiatalok arányával – ld. „fiatalsági hányados” – mutat összefüggést. Ám ez a faktor nem független a területi fejlődés többi tényezőjétől sem, hiszen a ma „demográfiai potenciálként” értelmezhető előnyös korstruktúra részben az ötvenes, hatvanas és hetvenes évtizedek migrációs tendenciái révén alakult ki. „Pozitív demográfiai potenciállal” tehát elsősorban a fejlett, illetőleg újabban iparosodott régiókat lehet jellemezni, mint pl. a fejlett dunántúli térségek, Bicske, Tatabánya, Komárom Győr térségét stb. a dél-magyarországi iparvidéket, Komló, Bonyhád, Szekszárd körüli régiót.

A „negatív demográfiai potenciállal” jellemezhető körzetek mindenekelett a demográfiailag már erodált, öregedő népességű, főként aprófalvas régiók Vas, Zala, Somogy megyében, továbbá Nógrád és Heves megye északi részén. Ide sorolható Budapest területe és városkörzete is. A főváros előregedésének jelensége közismert, de a jelenlegi helyzetben ez már olyan nagymérvű, hogy az agglomerációs övezet kedvezőbb statisztikája sem ellensúlyozza. A fővárost és agglomerációs övezetét együttesen is már előregedőben levő övezetnek kell tekintenünk.

Két súlyos demográfiai problémával kell tehát számolnunk, a községek és a főváros előregedési tendenciáival. Egyik sem független az érdeklődésünk középpontjában álló népesedési kérdésektől.

A községek népesedési helyzete

Korábban a népesség utánpótlásának bázisai a falvak voltak. Az elvándorlások következtében azonban a községek lakosságának korstruktúrája megváltozott. Népességük összességében idősebbé vált, a szülőképes korcsoportok számaránya csökkent. Csökkent a termékenység és a természetes szaporodás szintje.

A népesség fogyása új jelenség a községekben. A propagatív korcsoportokat kiemelve ugyan még ma is megállapítható, hogy a községekben élő nők valamivel több gyermeket szülnek, mint a városiak, de ez a többlet csak a legfiatalabbak körében számottevő, a 25 évesnél idősebbek közt már kevesebb.

A termékenységi különbségek alakításában a családtervek különbségei mellett az is szerepet játszik, hogy a községekben és a vidéki városokban a nem kívánt terhességek kisebb hányada végződik terhességmegszakítással, mint a fővárosban.

Az eltérő termékenységi normák hatása azután is észlelhető, ha a lakóhely megváltozik. Azoknak a nőknek a termékenysége minden korcsoportban magasabb, akik jelenleg is ott élnek, ahol születtek. A városba költöző nők bizonyos mértékig és egy ideig még őrzik eredeti lakóhelyük termékenységi normáit. Szülési arányszámuk magasabbak, mint a városokban születetteké, de alacsonyabbak, mint azoké, akik a lakóhelyüket nem változtatták meg. A termékenység szintje így a migráció következtében összességében csökken.

Minden települési kategóriában megfigyelhető a gyermekek számának csökkenése és a nyugdíjas korúak számának növekedése. A községek népességének öregedési folyamata gyorsul a gyermekszám csökkenése és az öreg korúak arányának növekedése révén. A népesedési szempontból különösen előnytelen helyzetű aprófalvak, „szerepkör nélküli” – újabban „alapfokú” – települések és a külterületi lakotthelyek előregedése az átlagosnál gyorsabb.

Figyelemre méltó, hogy a viszonylag fiatal korösszetételű agglomerációs övezetekben is erősen csökkent a születések száma és a halandóság növekedése tapasztalható.

A hetvenes években az ország lakosságának egészében romlott a korösszetétel. Nem meglepő, hogy több település vált „fiatalos” korösszetételből „középkorúvá”, illetőleg „középkorúból” „öregedővé”. Az „öregedő” települések száma nőtt. Nagyobb részük az aprófalvak és a kisfalvak kategóriájába tartozik.

zik. Az ország népességének 38,5%-a él az elöregedés szakaszában tartó községekben.

1970 és 1980 között szélsőségesebbé vált az ország településeinek korstruktúrája. Mind a fiatalos, mind az erőteljesen öregedő korösszetételű települések száma megnőtt. Nőtt az itt élő lakosság számaránya is, csökkent az „átmeneti” és a „vegyes összetételű” településeké. Minél kisebb lélekszámú egy település, annál kedvezőtlenebb a korstruktúrája.

A különböző korösszetételű települések területi elhelyezkedése is szélsőséges. A „fiatalos” típusú települések nagy része 1970-ben az ipari tengely mentén, az északi Duna menti övezetben és a Pécs—Szekszárd közötti térségben található. 1980-ban már csak az ipari tengely térsége és az északi Duna menti övezet fiatalos összetételű, az alföldi városok korösszetétele előnytelenné válik a Szolnok—Záhony vonalon elhelyezkedő néhány település kivételével, és ugyanez a helyzet a dunántúli városok számottevő részével is.

A hetvenes években folytatódott a népesség koncentrációja a nagyobb lélekszámú településekben, noha a településpolitikai irányelvek a migrációs tendenciák fékeződésének szükségességét, a területi fejlettségi különbségek kiegyenlítésének céljait hangsúlyozták („a községek népességmegtartó képességének fokozása...”).

Budapest elöregedése

A főváros lakosságának öregedési folyamata nem új keletű jelenség. Kezdetei már a negyvenes évektől kimutathatók. A korösszetétel változását szemléletesen tükrözi a 100 produktív korúra jutó gyermek és idős korú lakos számának alakulása.

1920-ban még lényegesen meghaladta a gyermekkorúak aránya az öregkorúakét a főváros egész területén. Az öregedési jelenségek az V. és VI. kerületben jelentkeznek először 1941-ben. Ott már több öregkorú jut egy produktív korúra, mint gyermek. Megkezdődött az öregedési folyamat az I., II. és VII. kerületben is. 1980-ban már az I., V., VI., VII. és VIII. kerületben is mintegy kétszer annyi öregkorú jut 100 produktív korúra, mint gyermek. Az öregedési folyamat a többi kerületben is megindult.

A főbb korcsoportok arányának eltolódása, az idősebb korcsoportok egyre növekvő aránya az egész országban megfigyelhető, de a fővárosban ez az átlagosnál nagyobb mérvű.

Korcsoportok	Az ország összesen		Budapest	
	1970	1980	1970	1980
0—14 éves	21,1	21,9	14,3	17,9
15—39 éves	37,0	35,7	38,8	35,7
40—59 éves	24,8	25,3	28,2	26,2
60—X éves	17,1	18,1	18,7	20,2

A településpolitika szerepe a népesedési folyamatok alakulásában

A kérdés vizsgálatával foglalkozók általában egyetértenek abban, hogy a területfejlesztési és lakáspolitika intézkedései hatással vannak a népesedési folyamatokra, de abban is egyetértenek, hogy ezeknek a tényezőknek a hatását széles körű társadalmi és gazdasági kontextusban kell értelmezni. A népesedési folyamatokra ható tényezők hatásmechanizmusa igen sokrétű és tudományosan még nem kellően feltárt. A területfejlesztési folyamatok és a népesedési folyamatok összefüggésrendszere jó részt hipotetikus.

A népesedési folyamatokra gyakorolt hatásokkal a területfejlesztési politika mint elkerülhetetlen mellékhatásokkal számolt. Szükségszerűnek tekintette a népesség városba áramlását, bár a tapasztaltnál kisebb mértékben. A célok között szerepelt ugyan a lakossági infrastruktúra-ellátási szintek közelítése, az életkörülmények terén mutatkozó különbségek csökkentése, de azzal a megjelöléssel, hogy e különbségek egy része „indokolt” és csak az „indokolatlan különbségek” mérséklésére kell törekedni. Azt, hogy milyen különbségek tekinthetők „indokolatlannak”, a mindenkori fejlődési fázissal összefüggésben határozták meg.

A településhálózat fejlődésének reálfolyamatait elemezve utólag igen nehéz különválasztani azokat a mozzanatokat, amelyeket a tudatos, tervszerű fejlesztési politikával lehet összefüggésbe hozni, amelyek a fejlesztési politika hatásaként értékelhetők, és azokat, amelyek a társadalmi-gazdasági fejlődés belső törvényszerűségeiből eredtek és ebből a szempontból „spontán” folyamatoknak tekinthetők.

A hetvenes években a települések fejlesztésére fordított erőforrások elosztása gyakorlatilag a koncepcióban megfogalmazott településhierarchiának felelt meg — noha az ilyen formában nem szerepelt a célkitűzések között. A településfejlődési folyamatok során kiéleződött feszültségek számottevő része a források elosztásának alakulásával és az ebből eredő hatások felhalmozódásával függött össze.

Mindez kezdetben nem mutatott összefüggést a népesedési folyamatokkal, ám a hetvenes években a korábban inkább munkahelyekre orientált migrációs tendenciákat egyre inkább az ellátási különbségek mozgatták. Ez abban mutatkozott meg, hogy megélnékültek az ún. kistérségi, a központi funkciót betöltő és ezzel összefüggésben általában jobban ellátott településekbe irányuló mozgások. Hovatovább visszafordíthatatlan folyamatok indultak meg azokban a településekben, ahol mind a munkaalkalmak, mind az ellátás fejlesztése elmaradt. Különösen nagy szerepe volt ebben a szociális infrastruktúra fejlesztése terén tapasztalható lemaradásnak

az óvodák, bölcsődék, általános iskolák hiányának.

A propagatív korcsoportok fogyása miatt e településekben csökkent a születések száma, ott azonban, ahova az elvándorolt csoportok beköltöztek, nem nőtt ennek arányában, többek között az ellátás, a lakáviszonyok terén mutatkozó hiányok és bizonyos tudati tényezők folyták.

A vázolt migrációs tendenciák egyik fő kiváltó oka a területi fejlettség terén mutatkozó különbségek rendszere, amely lényegében a fejlesztési források elosztásának területi különbségeire vezethető vissza.

Nyilvánvaló, hogy a távlati célok is számolnak a munkahely és a lakóhely térbeli elkülönülésével, az ingázással, és sem az egészségügyi, sem az oktatási ellátás intézményrendszerét nem kezelik feltétlenül egységben a lakóhelyek rendszerével.

A hetvenes években erőteljes centralizációs folyamat zajlott le mind a közigazgatási rendszer, mind az egészségügyi és oktatási intézmények rendszere keretében. Radikális összevonások történtek a mezőgazdasági üzemek hálózatában is. Decentralizációs elvek és célok meghirdetésével egyidejűleg centralizációs tendenciák érvényesültek. A migráció mérséklését célul tűző településfejlesztési politika hatásai ezért korlátozottak voltak.

A hetvenes évek területfejlesztési és településpolitikája nem tért ki speciális intézkedésekkel azoknak a térségekben a fejlődési problémájára, amelyeknek a helyzete éppen ebben az időszakban vált kritikussá, mindenekelőtt a munkaképes korban levők bevándorlásával jellemezhető agglomerációs térségekre és a fővárosra, a munkaképes korcsoportok elvándorlásával jellemezhető apró- és kisfalvas térségekre.

A hetvenes évek második felében már észlelhető volt, hogy a nagyarányú területi mozgások a „fejlődő” – egyre zsúfoltabb – térségekben ellátási feszültségeket váltanak ki. Észlelhető volt a fogyó népességű térségek, aprófalvak és külterületi lakotthelyek elöregedése, és az évtized végén újabb, kedvezőtlen jelek mutatkoztak a születési arányszámok terén. A területfejlesztési politika mindezt egymástól elszigetelt, különálló kérdéscsoportokként kezelte. A területfejlesztési politika, mint ismeretes, a fejlesztési erőforrások zömét továbbra is a nagyobb lélekszámú településeken koncentrálna.

Közületi lakásépítés – a területfejlesztési politika alapelveihez igazodva – túlnyomórészt a nagyobb lélekszámú településeken folyt. A lakásberuházások tehát egyre inkább az ország településeinek csökkenő hányadában összpontosulnak.

Az infrastruktúra, a lakásberuházások, az ellátási intézmények koncentrálna bizonyos „fejlesztésre kijelölt” településekben részben a következménye, részben az oka volt a népesedési folyamatok szélső-

séges alakulásának. Ezzel egyes települések, sőt településkategóriák demográfiai eróziója indult meg, alakult szélsőségesen a lakosságuk életkor szerinti összetétele.

A lakáspolitikai népesedési hatásai

A hatvanas évek elején végzett termékenységi vizsgálatok még csak azt állapították meg, hogy a propagatív korú házas nők családterveit jelentős mértékben befolyásolják a lakáskörülményeik. Az 1977-ben végzett vizsgálat pedig már azzal is foglalkozott, hogy milyen szerepet játszik a lakáshelyzet a házasság megkötését késleltető okok között. Demográfiai vizsgálatok elemezték a lakáshelyzet kapcsolatát a terhesség-megszakításokkal és a válásokkal is. A legutóbbi, a termékenységi vizsgálat (KSH, 1980.) elemzése most folyik. A részeredmények már rendelkezésre állnak.

A nők 1/4-e a lakást jelölte meg, mint a házasságkötést késleltető okot. A termékenység és házasságkötési életkor között egyértelmű kapcsolat van, a későbbi korban kötött házasság általában alacsonyabb termékenységgel jár.

Nehéz egyértelmű és világos összefüggést felfedezni a családnagyságra vonatkozó tervek és a házasságkötés utáni lakáviszonyok között. Nem tapasztalható lényeges különbség a lakáshasználati jogcím, illetve a saját használatú szobák száma szerint abban, hogy ki mikorra tervezi első gyermekének megszületését. Az adatokból kiviláglik, hogy az első gyermek születését hátráltató okok több mint 2/3-át a lakásproblémák, valamivel több mint egy tizedét az anyagi nehézségek, 7–8%-át a továbbtanulás, 5–6%-át pedig egészségügyi okok jelentették.

A családterveket azonban nemcsak azok a körülmények befolyásolhatják, melyben a tervező házaspárok éppen élnek, hanem a változtatási lehetőség realitása, esélyei, távlatai is.

A saját lakással rendelkező házaspároknak már 3 évvel a házasságkötés után is több gyermekük volt, mint a családtagként vagy albérlőként élőknek, és az ezt követő hat évben is több gyermekük született. A házasság tizedik évében, de három vagy hat évvel korábban is a legtöbb gyermekük a szolgálati lakásban élőknek és a tulajdonosoknak volt, a legkevesebb pedig a főbérlő családtagjaiként és a társbérlésben élőknek.

A demográfiai vizsgálatok egyik legfontosabb megállapítása, hogy „akik később jutnak lakáshoz, kevésbé valósítják meg a családnagyságra vonatkozó eredeti elképzeléseiket: megállnak – ha két gyermeket kívántak is – az első, de mindenképpen a második gyermeküknél. Ami valószínűleg ennél is kedvezőtlenebbül hat a családnövekedésre, hogy a válási arány kétszeres azoknál, akik közösen laknak”.

A házasságkötés utáni lakáshelyzet úgy tűnik, kihat a házasság (későbbi) stabilitására. Három évvel a házasságkötés után, az elvált, ill. férjétől külön élő nők között a legtöbben azok voltak, akik társbérletben vagy főbérelő családtagjaiként kezdték férjükkel életüket, a legkevesebben pedig azok, akik tulajdonosok voltak, vagy akiknek szolgálati lakásuk volt.

A válások gyakoriságát és okait befolyásolják a házasfelek lakásvizonyai.

A főbb népesedési folyamatok alakulásában két rétegnek van kiemelkedő szerepe. A termékenységet alapvetően a propagatív korú nők határozzák meg, többek között azért is, mert arányuk más kapcsolódó demográfiai folyamatok területén (pl. házasságkötések, válások stb.) is számottevő. Az idősebb népesség súlya a halálozási viszonyok alakulásában meghatározó.

„Népesedéspolitikai céljaink megvalósítása érdekében fontos – és talán a legnehezebb feladat – a lakáshelyzet olymértű javítása, hogy ez segítse a fiatal házások minél előbbi lakáshoz jutását, illetve megfelelő nagyságú lakást biztosítsa a gyermekes családok részére” – állapítja meg a demográfus.

Demográfiai vizsgálatok alapján fogalmazták meg azt is, hogy a szóban forgó korosztály lakáskörülményei nemcsak közvetlenül gyakorolnak hatást a termékenység alakulására, hanem közvetett módon is, amennyiben már a házasságkötés késleltetésében, ill. elősegítésében, majd a válások gyakoriságában is meghatározó szerepet játszanak. Feltételezhető, hogy az újránházasodási kedv csökkenésében is ki lehetne mutatni a lakáshelyzet szerepét. E réteg lakáshelyzetének elemzését tehát nem elégséges a házasságkötés pillanatától vizsgálni, hanem már az azt megelőző, például három évre – a jövődi házaspárok úgynevezett együttjárás időszakára is – ki kellene terjeszteni. Hipotézisünk szerint ugyanis a jelenlegi lakáspolitikai gyakorlatnak számos olyan eleme van, amely a fiatalok jelentős hányada számára az önálló életvitel kereteinek megteremtéséhez szükséges lakás elérését csak házasságkötéssel, sőt gyermekszületés(ek)en keresztül teszi realissá.

A kapcsolat a három és több gyermekes, lakás nélküli családok esetében a legközvetlenebb. A házasságkötés utáni lakásvizonyok, vagyis az, hogy a házaspárok milyen körülmények között kezdik közös életútjukat, szerepet játszanak a családtervezési elképzelésekben, a születendő gyermekek számában, a harmonikus, kiegyensúlyozott családi életben, a házasság későbbi tartósságában. Ebből a szempontból optimális lenne, ha a fiatal házások közös életüket önálló lakásban kezdenék. Ezzel szemben az 1966-ban házasságot kötött 35 éven aluliak több mint 2/3-a családtagként lakott a házasságkötés után, további 13%-uk pedig albérletbe költözött, ill. átmenetileg külön laktak.

A különböző időszakban házasságot kötött kohorszokat a KSH 1977. évi reprezentatív adatfelvétele alapján össze lehetett hasonlítani többek között abból a szempontból is, hogy közvetlenül házasságkötésük után milyen jogcímen laktak első lakásukban. Az elmúlt csaknem fél évszázad alatt közel 10%-kal csökkent az esélye annak, hogy a házaspár önállóan lakják egy lakásban.

A fiatal házások egyre növekvő hányadát fogadják be szülei hosszabb-rövidebb időre saját lakásukba. Ez az arány a II. világháború óta országos átlagban 15%-kal nőtt.

A legmagasabb növekedési aránnyal a községekben találkozhatunk. Itt a fiatal házások több mint felét a szülők fogadták be. A vidéki városokban 23, Budapesten pedig 37%-kal nőtt az említett arány.

A fiatalok tehát egyre kevésbé képesek a családalapítással egy időben önálló lakásba költözni, egyre inkább rászorulnak szülei támogatására.

A termékenység szempontjából különös jelentőségű a 16–23 éves nők korcsoportja.

Ha a főbb településtípusonként vesszük szemügyre a témát, akkor kiderül, hogy minden korcsoporton belül Budapesten a legalacsonyabb a lakástulajdonos és főbérelő nők aránya, még 27–29 éves korban is csak 45%, a községekben és vidéki városokban lényegében azonos, 60–60% körül van ugyanez az arány.

A 16–19 éves fiatalok csaknem fele (községekben több mint fele) olyan körülmények között él, hogy az egy szobára jutó lakásnérfűség több mint 2 fő. A községekben lakó fiatalok közel 1/4-e három főnél is magasabb lakásnérfűség mellett él.

A fiatalok lakáshoz jutásánál rendkívül élesen vetődik fel az a körülmény, hogy a lakossági jövedelmekbe nem épült be a lakáshoz jutás költségfedezete. Intézkedések sorozatát kellett hozni a feszültségek enyhítése érdekében. Az önerőre támaszkodó fiatalok számára a feltételek és lakáshoz jutási lehetőségeik közötti olló folyamatosan nő.

A szociálpolitikai kedvezmény feltételei magántulajdonú lakás esetében 1983-ig a következők voltak:

- 35 éven aluli fiatal házaspár;
- már megszületett, illetőleg legfeljebb két gyermek vállalásának ígérete;
- új, többszintes épületben lakás építése (a lakásállomány szaporítása).

Bevezetésekor a lakásépítés költségeinek kb. 1/4-ét fedezte. A mai hivatalos építési költségeknek már alig 10–15%-ára nyújt fedezetet. E „csökkentett értékű” támogatást azonban már 1983-tól megkaphatják a családi házat építő, azaz a többnyire községekben élő fiatalok is (többek között ez az intézkedés is erősíteni kívánja a községek népességmegtartó képességét annak érdekében is, hogy a városok meglévő lakás-

piaci feszültségei ne éleződjenek tovább). E kedvezmény-forma — értékének devalválódása ellenére — megkönnyíti a fiatalok lakáshoz jutási esélyeit, hiszen 60 ezer forint egy fiatal kb. másfél évi bruttó jövedelmével egyenlő.

A szociálpolitikai kedvezmény és a termékenység kapcsolatáról a demográfus a következőket állapítja meg:

„A szociálpolitikai kedvezményben részesültek jelentős hányada inkább visszafizeti az így kapott kölcsönt, mintsem hogy megszüljön második gyermekét. Ez a juttatás tehát nem járul hozzá a gyermekszám növeléséhez (az ebben részesülő családok termékenysége alacsonyabb az átlagosnál); mégis fenntartandó és lehetőség szerint kibővíthető, mert segítheti a fiatal házasságokat a lakáshoz jutásban, vagyis életviszonyaikat jelentősen javítja”.

E kedvezmények tehát inkább szociálpolitikai, mint népesedéspolitikai eredménnyel járnak. Érdemes lenne lakáspolitikai szempontból is vizsgálni a szociálpolitikai kedvezmény rendszerének egy további „mellékhatását”. Nevezetesen a szegregálódásra való ösztönző jellegét. Azt, hogy a városokban lakáshoz jutó fiatalok a történelmi városrészek elhagyására kényszerültek (ennek következtében a lakosság átlagos életkora ugrásszerűen megnőtt), s az új lakótelepekre koncentráálódtak.

Előrejelzések

Az élveszületések számát a következő két évtizedben a termékenység színvonala és a szülőképes korú nők számának változása határozza meg. A 20–29 éves korú nők csoportja 1977-ben volt a legnépesebb, 1980-ra már csökkent, 1990-ig erős csökkenés, 1993 után kisebb mértékű emelkedés, majd újabb, hosszantartó és erős csökkenés várható ebben a korcsoportban.

Az élveszületési arányszámok terén 1986 és 1990 között várható a mélypont. 1993 után a szülőképes korú nők arányának növekedése javulást tesz lehetővé, ha ez megfelelő népesedéspolitikai intézkedésekkel, a társadalmi-gazdasági fejlődés kedvező feltételeivel párosul. A népesség folytatódó öregedése a halandósági arányszámok jelentős romlásában érezteti hatását. A halálozások száma már 1981-től meghaladja az élveszületések számát, a népesség csökkenése megkezdődött és előreláthatólag hosszabb távon is folytatódik a következő két évtizedben.

Ha az eddigi tendenciák nem változnának (változatlan termékenységi, élveszületési, halálozási stb. arányszámokat feltételezve), 2000-ig valószínűleg 200–220 ezerrel csökkenne az ország népessége. A tényleges népességcsökkenés azonban, miután valószínűbb, hogy a termékenységi és halandósági tendenciák nem maradnak változatlanok, hanem romla-

nak, ennél nagyobb lesz. A becslések szerint, ha számottevő és a termékenységi és halandósági tendenciák romlását akadályozó intézkedések nem történnek, 2000-ig 500–550 ezer fő népességcsökkenéssel kell számolni (kb. 6,5%).

A 2000-ig tartó időszakban folytatódik a népesség előregedése. A korstruktúra eltolódik az idősebb korcsoportok felé.

Különös figyelemre tarthat számot az idős korú népesség összetételének alakulása. Az idős korosztályok, különösen a 75 év fölöttiek számának növekedése túlnyomórészt a nők létszámának növekedéséből adódik, a 75 évesnél idősebbek száma 2000-ben 580 ezer körül lesz. Nagy lesz köztük az egyedülálló csoportja. Az idős népesség területi elhelyezkedésében mérsékelt változások várhatók. 1980-ban 36%-uk élt városokban, 64%-uk községekben. 1990-ben ez a megoszlás valószínűleg 40–60% lesz. Várhatóan tovább nő az öregkorú egyszemélyes háztartások száma a községekben.

A hosszú távú területfejlesztési politika várható hatásai

A feltételrendszer, amely a terület- és településfejlesztés irányelveit meghatározza, továbbra is a hosszú távú népgazdasági tervezés eddig kialakult eredményein alapul. A területi fejlődés tényezői az ország egészének demográfiai, különösképpen területi népesedési folyamataira is hatással lesznek.

A népesség területi megoszlásának változását továbbra is a migrációs folyamatok határozzák meg. Az ezredfordulóig a fővárosi népesség 130 000 – 180 000 fővel, a községek népessége 600 000 – 1 000 000 fővel csökken, a vidéki városoké 450 000 – 550 000 fővel növekszik a prognózisok szerint. A jelenlegi demográfiai hullám is területileg differenciáltan, túlnyomó részben a vidéki városokban és az agglomerációs övezetben jelentkezik.

Várhatóan folytatódik — bár mérséklődő ütemben — a fővárosba irányuló migráció. Ez hozzájárulna ugyan a munkaképes korúak csoportjának pótlásához, ám tovább növelné a már eddig is meglévő infrastrukturális feszültségeket a fővárosban. A községekben elvándorló népesség nagy része a Budapest környéki agglomerációban keres lakóhelyet és a fővárosi munkaerőpiacon jelenik meg, de növeli az agglomerációs terület eddig is aggasztó infrastrukturális feszültségeit.

Az elmondottak alapján nyilvánvaló, hogy a migrációs tendenciák mérséklése mind népesedési szempontból, mind az infrastruktúra (elsősorban a lakás) ellátás szempontjából kívánatos.

A népesedéspolitikai célok elérésének, kedvezőbb népesedési tendenciák megindításának az életkörülmények területi kiegyenlítése, de legalábbis

közelítése volna a feltétele. A prognózisok szerint a gazdasági és társadalmi makrostruktúra terén stagnálás várható. A termelőerők területi megoszlását tekintve a községek szerepe nem növekszik számottevően. Túlnyomó marad az ÉK–DNY ipari tengely szerepe. Miután pedig az életkörülmények fejlődése a termelőerők, ezen belül elsősorban az ipar fejlődésével hozható összefüggésbe, az életkörülmények számottevő közlekedése az eddigi szabályozók és feltételek változatlansága esetén nem várható.

Az eddigi tendenciák ismeretében – ha lényeges változás nem történik a jelenlegi területi preferenciarendszerben – az aprófalvas térségek további, fokozódó elöregedésével és hovatovább visszafordíthatatlan demográfiai eróziójával kell számolnunk.

A meglevő tendenciák folytatódása a feszültségek élődéséhez vezethet más, sajátos térségekben is. Mindenekelőtt a budapesti agglomerációt és a Miskolc, Győr körüli, a Duna menti agglomerálódó térségeket kell itt megemlíteni. E térségek népességének összetétele ugyancsak szélsőséges. Itt a munkaképes korcsoportok felülreprezentáltak, a termékenységi arányszámok ugyanakkor nem magasak, a 14 évesnél fiatalabb korcsoportok aránya kevesebb az átlagosnál. Az agglomerációs övezetben továbbra sem tételezhető fel a termékenységi tendenciák javulása. A hosszú távú időszak végén, az ezredfordulón azonban már itt is számolni kell a népesség fokozódó elöregedésével.

A lakáshelyzet változását alapvetően a következő tendenciák határozzák meg:

- a lakosság igényeinek további növekedése a lakáskörülményekkel, lakásszínvonalal kapcsolatban;
- a lakással kapcsolatos terhek (lakásépítés, -fenntartás, -felújítás stb.) várható további növekedése;
- az állami költségvetés és a lakosság teherviselő képességének folyamatos csökkenése.

Összefoglaló

A területfejlesztési és lakáspolitikai változásának várható időszakában alapvető probléma, hogy a piaci mechanizmus fokozottabb érvényesülésével egy időben hogyan lehet biztosítani a leginkább „sebezhető” rétegek és csoportok helyzetének legalábbis a szinten tartását, illetőleg azt, hogy esélyeik a helyzetük további javítására legalábbis a jelenlegihez hasonlóak maradjanak, de lehetőleg inkább javuljanak. E „sebezhető” rétegek között, mint azt a korábbiakban már részleteztük, az átlagosnál alacsonyabb jövedelműeket, a fiatalokat, a fiatal házasok egy részét, a nyugdíjasok, idősek számottevő részét, a több gyermeket nevelő családok többségét kell kiemelnünk. Más vonatkozásban ide sorolhatók a területi fejlettség szempontjából hátrányos helyzetű csoportok, illetőleg azok, akik jelenlegi lakás-

körülményeiket tekintve vannak hátrányos helyzetben.

A szükséges és várható gazdasági reform, amely ár- és bérrendszerünk átrendeződését vonja maga után, felveti, hogy a felsorolt, inkább sebezhető rétegek helyzetének abszolút és relatív romlásának elejét vegye, helyzetjavítási esélyeik megmaradását területfejlesztési és lakáspolitikánk biztosítsa.

A szociálpolitikai célok érvényesülésének feltételeit azonban mind a területileg differenciált életkörülmények rendszerében, mind a lakásrendszerben meg kell teremteni.

A felsorolt – túlnyomórészt defenzív jellegű, tehát az abszolút és relatív helyzet romlását akadályozó – intézkedéseken túlmenően, amelyeknek széles körűnek, hovatovább univerzálisnak kell lenniük, szükség lehet dinamikus, offenzív területfejlesztési és lakáspolitikai intézkedésekre is, mint pl. a területi életkörülmények szempontjából különösen hátrányos régióban (aprófalvas és tanyás térségekben, agglomerálódó övezetekben), illetőleg a lakáshelyzetüket tekintve különösen előnytelen, a minimális szintet sem elérő körülmények között élők helyzetének hatékony javítása.

A felsorolt követelmények felvetik a jövedelmi szempontból vett létminimum, a minimális igényű lakásfeltételek és az ún. természetbeni létminimum kérdését. A jövedelmi létminimum viszonyítási kerete a család, a lakásfeltételek magá a lakásegység, a természetbeni létminimumé a település.

Tanulmányunk keretében nem térhetünk ki a minimumok pontosabb definíciójára, meghatározásuk nem egyszerű kérdés. Azt azonban hangsúlyozzuk, hogy szükséges a jelenleginél nagyobb teret adni a minimumok automatizmusának, tehát az univerzaliztikus szemléletű beavatkozásnak. Ez nem jelenti a szelektív formák és beavatkozási technikák megszüntetését, de a kizárólagosságukat sem.

A szociálpolitikai intézményrendszer, illetőleg a területfejlesztési és lakáspolitikai népesedéspolitikai oldalról értelmezett feladata nem jelenti bizonyos, egyszer s mindenkorra kijelölhető műszaki-gazdasági paraméterek biztosítását, hanem inkább a népesedéspolitikai szempontból kitüntetett rétegek abszolút és relatív helyzetének, esélyeinek fenntartására vonatkozó „karbantartási” kontroll-jellegű funkciót.

Az, hogy a helyzetnek, illetőleg ezeknek az esélyeknek a fenntartásában milyen mértékben játszanak szerepet a jövedelmi és milyen mértékben a természetbeni garanciák (milyen mértékben jövedelmi létminimummal vagy természetbeni ellátási minimummal dolgozik az adott rendszer) politikai döntés kérdése, és ilyen értelemben képzelhetők-e alternatív megoldások a változó feltételrendszer függvényében. Az alapvető cél azonban közös.

E tanulmány célja az volt, hogy a területfejlesztési és lakáspolitikai népesedési összefüggéseinek elemző feltárása alapján olyan alapelvekhez jusson el, amelyekből népesedéspolitikai eredményeket kínáló területfejlesztési és lakáspolitikai alapelvek, sőt alternatív megoldások következnek.

Ez a célkitűzés azon — a ki nem mondott — feltételezésen alapult, hogy az elmúlt évtizedek népesedési tendenciáinak alakításában a területi fejlődés és a lakásviszonyok meghatározó szerepet játszottak. Munkánk során ezek a feltételezett oksági kapcsolatok nem tisztázódtak egyértelműen.

A vizsgált folyamatok mindegyike szoros és kölcsönös kapcsolatban van egymással és a társadalmi és gazdasági élet egyéb területeivel.

Ma még nem tudunk eleget sem a demográfia, sem a településtudomány, sem a politológia oldaláról ahhoz, hogy népesedéspolitikai szempontból valóban „eredményekkel kecsegtető” területfejlesztési és lakáspolitikai alternatívákat vázoljunk fel.

Mindebből nem következik, hogy a területfejlesztési és lakáspolitikai terén nem látjuk értelmét bizonyos — többek között népesedéspolitikai szempontból is előnyös — változásoknak. Népesedési helyzetünk azonban olyan súlyos gondokat és megoldandó problémákat takar, amelyekkel gazdaság- és társadalompolitikánk egészének kell foglalkoznia.

1. táblázat

Lakóhely népesség- nagyság-csoportja, fő	Az első házasságkötés éve				Összesen
	1972–	1967–71	1962–66	–1961	
– 1 999	1,97	2,07	2,06	2,00	2,02
2 000 – 4 999	2,07	2,07	2,02	2,10	2,06
5 000 – 9 999	2,09	2,10	2,07	2,24	2,12
10 000 – 49 999	2,13	1,95	2,05	2,05	2,04
50 000 – 99 999	2,10	2,16	1,96	1,97	2,06
100 000 – Főváros	2,09	2,13	1,98	2,06	2,07
Összesen:	2,09	2,06	2,00	2,03	2,05

2. táblázat

Az életben levő gyermekek átlagos száma, korcsoport és lakáshasználati jogcím szerint

Lakáshasználati jogcím	Korcsoport					Összesen
	–19	20–24	25–29	30–34	35–39 éves	
Tulajdonos	1,08	1,32	1,77	1,90	1,89	1,78
Főbérlet	1,25	1,16	1,59	1,80	1,59	1,60
Családtag	0,72	1,01	1,48	1,61	1,81	1,21
Társbérlet	–	0,50	1,50	2,50	1,00	1,45
Albérlet	0,45	1,09	1,26	1,58	2,40	1,13
Egyéb	1,67	1,20	1,68	1,90	2,08	1,75
Összesen:	0,79	1,12	1,66	1,85	1,83	1,60

3. táblázat

Az életben levő gyermekek átlagos száma, a lakóhely népességnagyság-csoport és a lakáshasználati jogcím szerint

Lakáshasználati jogcím	Lakóhely népességnagyság-csoport (fő)							Összesen
	–1999	2000–4999	5000–9999	10 000 – 49 999	50 000 – 99 999	100 000 –	Főváros	
Tulajdonos	1,99	1,87	1,89	1,77	1,67	1,42	1,54	1,78
Főbérlet	2,50	2,38	2,09	1,76	1,62	1,70	1,30	1,60
Családtag	1,36	1,23	1,10	1,22	1,22	1,15	1,10	1,21
Társbérlet	1,00	–	–	–	–	–	1,50	1,45
Albérlet	1,25	2,20	1,44	1,42	1,00	0,94	1,04	1,19
Egyéb	1,86	2,00	1,71	1,79	1,24	1,56	1,39	1,75
Összesen:	1,80	1,72	1,70	1,64	1,56	1,42	1,32	1,60

4. táblázat

Az életben levő gyermekek átlagos száma a lakóhely népességnagyság-csoport és a saját használatú szobaszám szerint

Saját használatú szobaszám	Lakóhely népességnagyság csoport (fő)							Összesen
	–1999	2000–4999	5000–9999	10 000 – 49 999	50 000 – 99 999	100 000 –	Főváros	
0	1,67	2,25	1,33	1,62	1,89	1,50	1,12	1,46
1	1,72	1,56	1,42	1,40	1,34	1,19	1,08	1,40
2	1,83	1,82	1,87	1,71	1,62	1,42	1,47	1,69
3–X	1,94	1,73	1,87	1,87	1,87	1,82	1,71	1,82
Összesen:	1,80	1,72	1,70	1,64	1,56	1,42	1,32	1,60

IRODALOM

A 16–29 éves fiatalok helyzetének főbb jellemzői
(KSH Társadalomstatistikai Közlemények, 1978.)

A dolgozó fiatalok családalapításának alapvető anyagi feltételei

(Az Országos Piackutató Intézet tanulmánya az Állami Ifjúsági Bizottság megbízásából, 1975.)

Népesedési kérdésekkel kapcsolatos közvéleménykutatás
(A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 1976/1.)

A 16–29 éves fiatalok különböző gazdasági aktivitású csoportjainak helyzetét jellemző adatok

(A Népeségtudományi Kutató Intézet Közleményei, 1979/2.)

Az 1966-ban és 1974-ben házasságot kötöttek családtervezési, termékenységi és születésszabályozási magatartása 1977-ig
Bp., 1979. KSH

A 15–29 éves fiatalok fogyasztási-kiadási szerkezetének egyes elemei. Az Országos Piackutató Intézet tanulmánya az Állami Ifjúsági Bizottság megbízásából, 1975.

Világ-termékenységi vizsgálat: Magyarország adatai
Bp., 1982. KSH.

Klinger András:

Az európai régió demográfiai struktúrájának változása
Statistikai Szemle, 1983. 1. sz. p. 5–16

Hoóz István:

Népesedéspolitikai és népességfejlődés
Bp., 1970.

Népesedés – népesség. KSH Életszínvonal-füzetek, 2.
Bp., 1982. KSH.

Társadalomszerkezet és rétegződés. Szerk. Halay Tibor – Kolosy Tamás

Bp., 1982.

Életkörülmények, lakásviszonyok

Társadalomstatistikai Közlemények, KSH, 1982.

A népesedéspolitikai távlati tervkoncepciója (1981–2000 előzetes változat)

Bp., 1982. KSH.

A lakásgazdálkodással kapcsolatos jogszabályok

Bp., 1982.

A 70-ES ÉVTIZED TELEPÜLÉSHÁLÓZAT- ÉS TELEPÜLÉSFEJLŐDÉSÉNEK ÉRTÉKELÉSE ÉS JAVASLATOK A KÖVETKEZŐ IDŐSZAK FEJLESZTÉSI IRÁNYELVEIRE

— Munkabizottsági vélemény. Készült 1982-ben. —

Társadalmi szakmai bizottság elemezte 1982-ben a településhálózat fejlesztésére 1971-ben hozott határozatok megvalósulását, értékelte a lezajlott fejlődési folyamatokat és következtetéseket vont le a következő hosszú távú időszak fejlesztési irányaira, fejlesztési politikájának megalapozására.

A munkában Barna Gábor, Beluszky Pál, Boldoczky János, dr. Dányi Pál, dr. Faragó Kálmán, dr. Hegedüs János, Hörcher Ferencné, Inzsel Ottó, dr. Kovács Tibor, dr. Kovács Géza, dr. Kőszegfalvi György, dr. Lukácsy Róbert, Matlák József, dr. Sárfaivali Béla, Takács Máté, Tohai László, Tomcsányi Mariann vettek részt Paksy Gábor vezetésével.

Az elkészült tanulmány alapján Hörcher Ferencné készítette el az itt közölt összefoglalást.

A 70-es évtized településhálózat- és településfejlesztési folyamatainak értékelése

A hetvenes évek településhálózat- és településfejlesztése — mint az általános fejlődés térbeli dimenziója — jól tükrözi a társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeit és problémáit.

A hetvenes évek településhálózat- és településfejlesztését szabályozni hivatott fejlesztéspolitikai dokumentumok a településfejlesztés irányításának céljaul döntően a gazdaságpolitikai célok szolgálatát tűzték ki. Ezek a célok megfeleltek a gazdaság fejlődéséből támasztott követelményeknek, s a lezajlott településhálózat-, településfejlesztési folyamatok igen sok társadalmi cél elérése mellett elsődlegesen és valóban a gazdaság fejlődését, növekedését szolgálták.

A településhálózat átalakulásának, a települések fejlődésének elemzése azonban felhívja a figyelmet a településfejlesztésnek a társadalmi-gazdasági folyamatokra gyakorolt visszahatására, a fejlődés törvényszerű velejárójaként a településhálózat-településfejlesztés szerepének felértékelődésére. A gazdaság eredményességét mind erőteljesebben befolyásolja a települési, településhálózati háttér, s mindinkább érezhető, hogy az életkörülmények lakossági megítélésében is egyre fontosabbá válnak a települési viszonyok, a települések felszereltsége, a környezet minősége. Különösen a kisebb településekben figyelhető meg a lakosság fokozódó résztvállalása a településfejlesztési feladatokban, s ezzel párhuzamosan a lakosság igénye is fokozódik a településfejlesztéssel

összefüggő döntésekben való közvetlenebb részvételre.

A településhálózat átalakulásának hetvenes években lezajlott szakasza, a települések felszereltségének javulása, a településközi munkamegosztás erősödése a kialakult feszültségek ellenére is kedvező alapot teremtett a településhálózat- és településfejlesztés jövőbeni minőségi kibontakoztatásához.

Ugyanakkor azonban meg kell állapítani azt, hogy a kitűzött célok következetes megvalósítása sok vonatkozásban nem sikerült, vagy a települések fejlődése nem a kedvező irányban haladt. A hetvenes évtizedben, különösen annak második felében végbement gazdasági fejlődés, illetve az azt kísérő problémák, gondok, feszültségek, alapvetően befolyásolták a településfejlesztés korábban megfogalmazott céljait, nagyobb távú feladatait. A gazdaságpolitikai feltételek módosulása nem vonta maga után a szükséges és kívánatos mértékben a településfejlesztési politika intézmény- és eszközrendszerének rugalmas módosítását, a megváltozott új feltételekhez és körülményekhez történő igazítását. A gazdasági feltételek módosulása mellett alapvető társadalompolitikai követelmények is másfajta rangsorolást kaptak. Ezeknek a követelményeknek a kielégítése — elsősorban a tömeges lakásépítés, az alapfokú intézményhálózat fejlesztése — sok vonatkozásban erőteljesen módosította, egyes esetekben a nemkívánatos irányba orientálta a területfejlesztés korábban megfogalmazott céljainak megvalósítását. Mindezen körülmények összességükben a települések fejlődésének folyamatában újabb feszültségek kialakulására, ellentmondások kiéleződéséhez vezettek.

I. A 70-es évtized településhálózat- és településfejlesztési folyamatainak az urbanizáció általános keretében történő értékelése

A hazai urbanizáció hetvenes években lezajlott folyamatára — az előző évtizedhez képest kevésbé feszültségterhesen, de továbbra is a mennyiségi-minőségi összetevők: a városodás — városiasodás ütemkülönbségei voltak jellemzőek. Mialatt az ország egészét még a településhálózat viszonylag kevés számú elemét érintő — főként mennyiségi növekedésben megnyilvánuló — „pontoszerű” fejlődés jellemezte, az ország különböző térségeiben differenciált fejlődési tendenciák érvényesültek:

— Az iparilag fejlettebb ÉK—DNy irányú tengely mentén fokozódott és több irányúvá vált a központi településeknek körzeteikkel megindult funkcioná-

lis kapcsolata; a városok korábbi pontszerű növekedése lelassult, a körzeti települések népességcsökkenése megállt, sőt jelentős részükben az évtized második felében már vándorlási többlet mutatkozott. Ez a korábbi abszolút koncentrációs szakasz után a relatív koncentrációs szakasz kezdetét jelezte.

- A fővárosi agglomerációnál már dekoncentrációs fejlődési tendenciák mutatkoztak: az agglomeráció területileg kiterjedt, miközben a népesség, a foglalkoztatottság, az ipari állóeszközállomány és több más tényező terén is csökkent a főváros súlya mind az agglomeráción, mind az ország egészén belül. Eközben azonban nem indult meg a szükséges mértékben a fővárosi létesítmény-állomány rehabilitációja-rekonstrukciója, amit az állomány leromlott állapota és az urbanizáció minőségi jegeinek kibontakoztatása egyaránt indokoltta tett volna.
- Az ország – jelentős kiterjedésű – többi térségében a hetvenes évekre esett az iparosításhoz kötődő pontszerű városfejlődés megindulása, ill. kibontakozása; a népességmozgások, a foglalkoztatottság és foglalkozási struktúraváltozások, valamint az infrastruktúra fejlődésének relatív felgyorsulása.

1) A népesség térbeli átrendeződési folyamata

A népesség térbeli elhelyezkedésének változásában – a korábbi évtizedhez képest dekoncentráltabb jellegű – további koncentrációs tendenciák érvényesültek. A migráció – csökkenő mértéke mellett – továbbra is a dinamikusabb fejlődés adottságaival rendelkező, magasabb szerepkörű, illetve nagyobb népességszámú települések felé irányult. A népességnövekedés dinamikája azonban a legnagyobb városokról áttevődött az ezeket követő nagyságkategóriákra (elsősorban a megyeszékhelyekre).

A hetvenes években a legnagyobb ütemű növekedést az 50–100 ezer közötti városnagyság-kategóriák mutatták. Ezek többségükben felsőfokú központok, illetve megyeszékhelyek voltak. Fejlődésükben nagy szerepe volt a hetvenes években is folytatódó ipartelepítésnek és az ehhez kapcsolódó – központi erőforrásokból finanszírozott – infrastruktúra-fejlesztésnek. (Mind az állami lakásépítés, mind a kapcsolódó létesítmények fejlesztése tekintetében.) Felgyorsult az 50 ezer lakosszám alatti városkategóriák növekedése is, ez a dinamikaváltás azonban térségileg rendkívül differenciált volt. (Az ország északi térségében pl. az 50–100 ezer közötti nagyságrend hiánya miatt a 25–50 ezer lakosú kategóriák mutatták a legdinamikusabb növekedést, míg a központi térségben – ahol a 25–50 ezer közötti kategória a főváros depressziós hatása folytán nem alakult ki –

a hetvenes években a 10–25 ezer közötti népességszámú településekben érvényesült a növekedés dinamikájának fokozódása.)

A községek népességváltozására általánosan a csökkenés volt jellemző. Ez azonban igen differenciáltan érvényesült az ország különböző térségeiben, illetve a községek különböző nagyságkategóriáinál. A kisebb községek népessége elsősorban a gazdaságilag elmaradottabb térségekben mutatott rohamos csökkenést; míg kedvezőbb közgazdasági környezetben még a legkisebb községek is viszonylag stabilnak mutatkoztak. A nagyobb népességszámú községeknél a népességcsökkenés ellenére a gazdasági bázis megerősödése figyelhető meg; ez távlatilag népességmegtartó képességük fokozódásának irányába hat. Nagyságkategóriától függetlenül mutatkoztak stabilizálódási tendenciák azoknak a nagyvárosoknak a körzeteiben, ahol az extenzív városnövekedés az elmúlt évtizedben már csillapuló ütemet mutatott. A városok és városkörzeti községek funkcionális kapcsolatainak erősödése a városkörnyéki községek népességcsökkenését lelassította, sőt egy részüknél már népességnövekedés is megfigyelhető volt.

A hetvenes évtized markáns változásokat hozott a népességnövekedés összetevői terén is. Míg a hatvanas években a községi népesség természetes szaporodási rátája évi 0,48%-os volt, s ennek felét sem érte el a városi népességnövekedés természetes szaporodása (0,23%), a városba áramlás következményeként ez a tendencia a hetvenes évekre megváltozott, a természetes szaporodási ráta a városokban megkettőződött (0,49%), míg a községekben a felére csökkent (0,24%).

A városi népesség tényleges növekedése minden középtávú tervidőszakban meghaladta a tervezett mértéket. 1970-ben a városok száma 74, népességaránya 48% volt. 1980-ra számuk 96-ra, népességarányuk 53,4%-ra nőtt. Jelenlegi városhálózatuk népességnövekedési üteme mégis csökkenő tendenciát mutatott. (Az 1960–70 közti időszak 15,7%-áról 1970–80 között a növekedési ütem 11,6%-ra csökkent.) A városodási hullám csillapulását az a körülmény is mutatja, hogy míg 1960–70 között a jelenlegi városok népességnövekedését 85,2%-ban a vándorlás eredményezte, ez az összetevő 1970–80 között már csak 62,3%-os arányt képviselt.

A városi népességnövekedést és a városiak arányát 100%-nak véve, ezek az alábbiak szerint oszlottak meg a jelenlegi városok között

	A népességnövekedésből való részesedés, %		A városiak népességéből való részesedés, %		
	1960–70	1970–80	1960	1970	1980
Budapest	31,4	9,9	40,4	39,2	36,2
Öt nagyváros	21,3	19,5	13,6	13,6	15,1
Többi megyeszékhely	24,8	31,1	13,4	15,0	16,6
Többi város	22,5	39,5	32,6	31,2	32,1

A népesség területi átrendeződésének a hetvenes években mutatkozó csillapulása elsősorban a gazdaság ágazati és területi szerkezetváltozásaival hozható összefüggésbe.

2) A gazdaság ágazati és területi szerkezetváltozásai

Az évtized folyamán az *iparfejlesztés* súlypontjai fokozatosan áttevődtek a nagy települési, ill. ipari koncentrációkról (nagyvárosok, jelentős iparvárosok és ipari térségek) a közép- és kisvárosokra, végül egyes – időközben részben várossá vált – nagyközségekre. A már a hatvanas évtizedben megindult dekoncentrált iparfejlesztés a fővárosi ipar túlsúlyának mérséklését és a vidéki – főleg az elmaradottabb – területek iparosítását célozta és szociálpolitikai megfontolásai (helyi munkaalkalom-teremtés, a jövedelmek területi különbségeinek és a hosszú távú ingázás kényszerének csökkentése) szorosan összefonódtak az extenzív iparfejlesztés munkaerőigényének szempontjaival. A dekoncentrált iparfejlesztés hatására radikálisan csökkent a budapesti ipar országos belüli aránya és jelentősen mérséklődtek az iparosodottság – foglalkoztatottak számában mért – területi különbségei. A fővárosi ipari létszámarány az 1970-es 34,5%-ról 1980-ra 25,8%-ra esett vissza, ugyanezen időszakban az 1000 lakosra jutó ipari foglalkoztatottak számának megyei szélső értékei közötti különbségek háromszorosról kétszeresre csökkentek.

A hetvenes évek végén az ipari térstruktúra-változás új iránya: az agglomeratív – kistérségi – ipari dekoncentráció jelensége is megindult, csírájában főként Budapestnél és a nagy vidéki ipari konurbációkban. Ennek jellegzetes formája a nagyobb ipari koncentrációkhoz kapcsolódó, de a központi városban a területszűke miatt megfelelően nem kialakítható üzemek – gyártóegységek – területi kihelyezése az ipari rekonstrukció keretében.

A *mezőgazdaság* jelentősége a hetvenes években tovább növekedett. Termelése – egyre inkább csökkenő földterület mellett – intenzívebbé vált, technikailag korszerűsödött. Jellemző volt az elmúlt évtizedre a mezőgazdasági üzemek centralizálódása, számuk csökkenése mellett átlagos földterületük növekedése. Ez a koncentráció azonban nem minden esetben esett egybe az OTK által kijelölt – alacsony szintű – központi szerepkörű településekkel.

Jellemző maradt továbbra is, hogy a mezőgazdasági tevékenység prosperitása nem a legkedvezőbb termőhelyi adottságokkal rendelkező földterületeken nőtt dinamikusabban, hanem a relatíve kedvezőtlenebb, de az infrastrukturális feltételek szempontjából jobb adottságú területeken (pl. városközelben). A mezőgazdaság fokozódó jövedelmezősége, a háztáji és kisegítő gazdaságok megerősödése, a kedvezőtlen adottságú gazdaságoknak nyújtott központi támogatás és az alaptervékenységen kívüli tevékenységek térhódítása kedvezően hatott a mezőgazdasági népesség életszínvonalának (főként jövedelmeinek) alakulására.

A jövedelmi viszonyokban a mezőgazdasági térségek javára történt területi differenciálódás némileg ellensúlyozni tudta a központi erőforrások allokációjának még mindig az ipari térségek felé történő eltolódását. A termelőszövetkezeteknek és állami gazdaságoknak nagy szerepe volt a községek településfejlődésében, a községfejlesztés ugyanis az elmúlt évtizedben sem volt a központi fejlesztéspolitika közvetlen tárgya. A lakossági jövedelmek felfutása elsősorban a lakásépítés terén járult hozzá nagymértékben a települések fejlődéséhez.

A *tercier szektor* aránynövekedése hosszú stagnálás – sőt átmeneti visszaesés – után a hetvenes években végre megindult az ipar arányának kismértékű visszaesése mellett.

Az aktív keresők népgazdasági ágazatok közötti megoszlása 1950–1980 között az alábbiak szerint alakult

Időpont	A foglalkoztatottak százalékos aránya		
	mezőgazdaságban	iparban	tercier szektorban
1950	52,0	22,4	25,6
1960	38,9	34,0	27,1
1970	26,4	43,2	30,4
1980	20,5	41,4	38,1

A terciér szektor viszonylagos lemaradásában több tényező is szerepet játszott, nevezetesen

- a még hetvenes években is továbbélő extenzív iparosítási tendenciák;
- a mezőgazdaság prosperitásának növekedése, melynek eredményeként a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránycsökkenése lelassult;
- a beruházáspolitikai továbbra is döntően az anyagi termelésre koncentráló preferenciarendszere, mely nem kedvezett a terciér beruházásoknak, ill. az ezzel részben átfedésben levő infrastruktúra-fejlesztésnek. (Az infrastruktúra-beruházások aránya a IV. ötéves tervi kismértékű növekedés után az V. ötéves tervben ismét visszaesett.)

A terciér ágak fejlesztésére fordított összes népgazdasági beruházások aránya az évtized során 44 és 52% között mozgott.

A szocialista szervek terciér ágakra fordított beruházásainak zöme (nagyobb aránya, mint a termelő beruházásoké) a városokra jutott. A községek a kereskedelmi és kommunális beruházásokból csak igen kis mértékben részesedtek (ugyanakkor túlnyomórészt magánerejből a községekben épült meg az új lakások több mint 30%-a, a hozzá kapcsolódó infra-

struktúra nélkül, ill. igen súlyos hiányaival). A közsé-
gek a hálózati jellegű – vízgazdálkodási és közlekedé-
si – beruházásokból részesültek valamelyest. A ter-
cier szektor városi koncentrációjának fokozódására
mutat a városokban élő aktív keresők foglalkozási
struktúrájának a terciér aránynövekedése irányába
történt elmozdulása.

A terciér ágazat területi – városhálózaton belü-
li – a korábbi évtizedénél decentralizáltabb fejlődé-
se jóval kisebb mértékű volt, mint az ipar területi
dekoncentrációja. Részben ebből is eredően, vidé-
ki városaink zömének karakterét és fejlődési irányát
döntő módon az iparfejlesztés szabta meg, és ehhez
képest a terciér szektor, főleg annak kvaternér – tu-
dományos, kulturális, oktatási stb. – tevékenység-
csoportjai ez ideig még alárendeltek maradtak.

3) A lakóhely-munkahely térbeli elhelyezkedésének változásai; az ingázás alakulása

A hatvanas évek végén megindult és a hetvenes évek-
ben kiteljesedett ipari dekoncentráció folyamata
makro és mezo léptékben nagymértékben hozzá-
járult annak az ellentmondásnak a feloldásához,
mely a termelési eszközök, a népesség és a kommu-
nális állóeszközök térbeli elhelyezkedésének elkü-
lönülésében Magyarországon történelmileg kialakult.
Az ipar területi expanziója közelítést eredményezett
a munkahelyek-lakóhelyek térbeni elhelyezkedésé-
ben; s nagyrészt ennek tudható be, hogy az ingázás
összvolumenének bizonyos mértékű növekedése elle-
nére a hetvenes években jelentősen csökkent az idő-
szakos ingázás aránya. Ez kétségtelenül pozitívan
minősíthető. A napi ingázás volumene azonban nőtt.
1960-ban az aktív keresők 13,4%-a (636 ezer fő),
1970-ben 20,0%-a (994 ezer fő), míg 1980-ban már
20,6%-a (1 millió 47 ezer fő) lakóhelyén kívül, más
településben dolgozott, naponta ingázott. A napi in-
gázás volumen-növekedése több összetevő eredője-
ként jött létre:

- az ipar kistérségileg döntő részt koncentráltan
– a központokban – helyezkedik el (az ipar
kistérségi dekoncentrációja ma még nem szá-
mottevő); míg az iparban foglalkoztatottak egy
része e központok körzeteiben lakik;
- az ipar munkaerő-leadásának mértékét és ütemét
meghaladó mértékben nő a terciér szektor munka-
erőigénye;
- a mezőgazdasági üzemek és az igazgatás koncentrá-
ciója egyaránt az ingázás növekedése irányába
hatott.

Az elmúlt évtizedben csökkent az átlagos ingázási
távolság, ez egyrészt a munkahelyeket sűrítő közpon-
tok számának növekedésével, részben – éppen a leg-
iparosodottabb központokban – az ipar intenzív át-
alakulásával, tehát az ipar csökkenő munkaerőszük-

ségletével hozható összefüggésbe. Az ingázók foglal-
kozási összetétele is határozott szerkezetváltozást mu-
tat, csökkent az ipari, nőtt a mezőgazdasági és a terci-
ér szektorba beingázók aránya. A központból kifelé
irányuló ingázásban – mely arányát tekintve nem
számottevő – a terciér és kvaterner foglalkoztatottak
játsszanak elsősorban szerepet. A napi ingázás volu-
men-növekedése önmagában még nem minősíthető
problémának – sőt az urbanizációs fejlődés és ezen
belül is a következő, relatív koncentrációs fejlődési
szakasz természetes velejárója –, negatívumként in-
kább – a jelentős mértékű fejlesztések ellenére – a
közlekedési körülmények lassú javulása minősíthető.
Kedvezőtlen jelenség ugyanakkor az is, hogy az ingá-
zókon belül ugrásszerűen nőtt az ingázó nők aránya,
ez főként társadalmi, családpolitikai és népesedési
szempontokból tekinthető problematikusnak.

Az ingázás alakulása, ill. az ingázás körülményei-
nek lassú javulása – egyes térségekben romlása – is
felhívja a figyelmet arra a körülményre, hogy a hetve-
nes években a fejlesztéspolitika nem reagált megfelelő
érzékenységgel a településhálózat strukturális átala-
kulásának felgyorsulására, az agglomeráló térségek
és agglomerációk, ill. funkcionális városkörzetek fej-
lődési folyamatára, a települések közti funkcionális
kapcsolatok felerősödésére, ezek infrastrukturális fel-
tételének megteremtésére.

4) Az infrastruktúra fejlődése

Az infrastruktúra fejlődésében – melyet az urbanizá-
ció szinte legjelentősebb minőségi ismérvének, a váro-
siasodás legjobban mérhető fejlődési összetevőjének
tekintünk – a hetvenes években is jellemző volt a
területi koncentráció, az abszolút koncentrációval
jellemzhető urbanizációs fejlődési szakasz érvénye-
sülése. Ez különösen a szociális infrastruktúrára
mondható ki, de a műszaki infrastruktúra tekintet-
ben is a nagyobb népességszámú, magasabb szerep-
körű városok fejlődése volt sokkal dinamikusabb az
országos átlagos fejlődési ütemhez képest, s az infra-
struktúra központi eszközökből történt fejlesztése
továbbra is döntően az iparhoz kötődött.

Az alapfokú infrastrukturális ellátás terén a het-
venes évek közelítést eredményeztek az ország kü-
lönöző térségei között; a térségeken belül azonban
még mindi jelentősek a településkategóriák közötti
ellátási különbségek, mivel az alapellátás fejlesztésére
fordítható pénzeszközök jelentős része – részben a
nagyfokú elmaradottság miatt – koncentrált fel-
használásra került. Az alapellátás egyes összetevői-
ben (pl. a lakásellátás, vízellátás) a településkategó-
riák között is jelentős volt a közelítés.

1970–1978 között az új lakások 65, a vízhálózat
bővítésének 57, a csatornahálózat növekményének
95, az új bölcsődei férőhelyek 90, az óvodai kapaci-

tás bővítésének 62 százaléka a kiemelt településeken valósult meg; többé-kevésbé követve a népesség migrációjának irányát és mértékét, illetve a születéseknek a városokban növekvő számát. Jelentős erőfeszítések történtek a víz- és csatornahálózat fejlesztése terén, így számottevően emelkedett a közműellátás szintje. A vezetékes vízszolgáltatás fejlesztésének fő iránya a korábban teljesen ellátatlan, vagy gyengén ellátott területek voltak (a hálózatfejlesztésnek több mint kétharmada községekre jutott). A lakáson kívüli kifolyóról ellátott lakásokkal együtt számolva, a közüzemi vízhálózatba bekapcsolt lakások aránya meghaladja az állomány 60%-át. A csatornahálózat fejlesztések döntő hányada (80%-a) településhigiéniai és környezetvédelmi okokból a magasabb szerepkörű településekre jutott, jelentősen javítva mind a bekapcsolási arányt, mind a két alapközmű-hálózat közötti arányokat. A víz-csatorna olló mégis nőtt az elmúlt évtizedben — még a magasabb szerepkörű településkategóriákban is.

A szociális infrastruktúrán belül a körzeti orvosi ellátás lényegében arányosan oszlik el az ország területén, gyakorlatilag valamennyi 2000 főnél népesebb településen működik általános orvos. A fennálló orvosi ellátási gondok főként abból fakadnak, hogy a szórt településrendszerek esetén nagy az orvosi körzet területe és rosszak a közlekedési viszonyok.

A bölcsődei fejlesztések túlnyomó része a fővárosban és a nagyobb városokban valósult meg, a bölcsődék zsúfoltsága azonban nem csökkent jelentősen. Az ország településeinek 65%-ában működik óvoda; jellemző, hogy az átlagnál rosszabb ellátási színvonal egyfelől a fővárosban és az öt megyei városban, másfelől az 1000 főnél kisebb népességű községekben tapasztalható.

Az alapfokú képzést nyújtó általános iskolák 75%-a rendelkezik felső tagozattal, és az ország településeinek 63%-ában a gyerekek lakóhelyükön végezhetik el a 8 osztályt. A kisközségek jelentős részében legfeljebb alsó tagozatos iskola működik, a tanulóknak a felső négy évfolyam elvégzésére valamely nagyobb település körzetti általános iskolájába kell eljárnok. Az iskolakörzetesítés elmúlt évtizedben bevezetett gyakorlata — az oktatás színvonalának vitathatatlan javulása mellett — igen sok ellenvetést váltott ki a kisebb települések lakossága körében, melynek okai, ill. szociológiai hatásai ma még nem kellően feltártak. A körzetesített települések nagy részénél a gyerekek szállításának körülményei kedvezőtlenek, és a körzetközpontokban sem teremtdtek még meg a színvonalasabb oktatás feltételei.

Az alapellátás településkategóriák közötti különbségei, hiányosságai hosszú történelmi folyamat következményeiként alakultak ki. A települések sajátos

adottságait és a gazdaság térszerkezetében betöltött szerepét a fejlesztéspolitika legfeljebb csak motiválni volt képes, az viszont megállapítható, hogy az OTK az amúgyis polarizált szerkezetű hálózatot több vonatkozásban is tovább differenciálta, s mivel a központi erőforrások elosztását — az OTK eredeti szándékától eltérően — mechanikusan illesztették a hierarchiához; a központi támogatással történő infrastruktúra-fejlesztésből a kisebb, ill. a hierarchiában alacsonyabb szinten levő települések nagyrészt kimaradtak.

Ha az infrastruktúra hetvenes években lezajlott fejlődési ütemét összehasonlítjuk a nemzeti jövedelem növekedésével, megállapítható, hogy az előbbi elmaradt a gazdaság fejlődésének ütemétől. A hiányokhoz és szükségletekhez képest még mindig lassú ütemű infrastruktúra-fejlesztés elsősorban a nagytérségi egyenlőtlenségek csökkenését eredményezte, ehhez képest mind a településkategóriák közötti, mind az egyes kategóriákon belüli közelítés kisebb mértékű volt. A legnagyobb növekedést és kiegyenlítőddést a lakossági villamosenergia-ellátás, a közüzemi vízszolgáltatás, az óvodai ellátás és a lakásépítésen belül a 3 és több szobás lakások aránya mutatta. A vonatkozó vizsgálatok azt mutatják, hogy a népesség térbeli átrendeződésének és a mezőgazdasági jövedelmek növekedésének nagyobb szerepe volt az infrastruktúra térségi különbségeinek csökkenésében, mint magának a kiegyenlítőddést célratúzó fejlesztéspolitikai intézkedéseknek.

Az alap- és alsófokú, valamint a magasabb szintű ellátás intézményi-hálózati feltételeit biztosító infrastruktúra kialakult helyzete — a hetvenes években lezajlott viszonylag dinamikus fejlődés ellenére — a hazai *infrastruktúra fejlődésének felgyorsítását sürgeti*.

II. Egyes településkategóriák fejlődése

1) Budapest és a fővárosi agglomeráció

A célkitűzéseknek megfelelően csökkent Budapest országban belüli súlya, kismértékben a népesség, nagyobb mértékben az aktív keresők, ill. az iparban foglalkoztatottak terén. Ez utóbbi jelentős csökkenését mutatja, hogy míg 1970-ben 1000 lakosra 300 ipari foglalkoztatott jutott, ez 1980-ban 200-ra csökkent.

Budapest fejlődésében a lakásépítés és a metróépítés hozott jelentős mennyiségi, ill. minőségi fejlődést. A nagyarányú állami lakásépítés eredményeként javult a lakáshelyzet és a lakások műszaki felszereltsége; az egy lakásra jutó lakók száma az évtized során 3,18-ról 2,83-ra csökkent; a vezetékes vízzel ellátott lakások aránya 84,5%-ról 94,3%-ra nőtt. Az 1000 lakosra jutó lakásépítésben 8,2 lakással a főváros a településkategóriák között mégis az

utolsó, míg a megszűnő lakások számában 24 lakással az első helyet foglalja el. A főváros kedvezőtlen adottságú lakásállományának felújítása-korszerűsítése nem haladt megfelelő ütemben; a rehabilitáció-rekonstrukció nem indult meg jelentős mértékben.

Dinamikus változás következett be a fővárosi népesség társadalmi összetételében; jelentősen nőtt a tercier szektorban foglalkoztatottak aránya, s az aktív keresőkön belül tovább nőtt a szellemi foglalkoztatottak aránya (az 1970. évi 42,1%-ról 1980-ra 50,2%-ra).

Kedvezőtlen irányba mozdultak el azonban továbbra is a demográfiai tendenciák; a korösszetétel romlása folytán felgyorsult a népesség előregedési folyamata; fokozódott a lakosság természetes fogyása.

Az ipari létszámcsökkenéssel együtt jelentősen csökkent a beingázók száma, és az ingázási vonzás-körzet is leszűkült.

A főváros iparának munkaerőszükségletét biztosító – de adminisztratív eszközökkel fékezett – migráció folytán a fővárosba betelepülni akarók egy része továbbra is az agglomeráció községeibe költözött be, így az elmúlt évtizedben is dinamikus volt az agglomerációs települések népességnövekedése. A fővárosi agglomeráció – korábbi prognózisokkal ellentétben – területileg jelentősen kiterjedt; a növekedés „szabályozása” azonban nem volt elég hatékony. A főváros és környéke sokrétű funkcionális egymásrautaltsága folytán a fővárosi létesítményekkel szemben támasztott igények ugrásszerűen megnövekedtek, s a gyors állománybővítés (elsősorban a lakásépítés és az ehhez kapcsolódó új létesítmények) a főváros határain belül újabb és újabb területek igénybevételel eredményezte.

A főváros területén jelentkező problémák: a belső területek gyorsuló ütemű leromlása, a belváros nagy részének korszerűtlensége és rendezetlensége, az értékes területeket indokolatlanul foglaló alacsony hatékonyságú ipari és raktárterületek; a részben falusias beépítésű, részben a meglévő városszerkezethez rosszul illeszkedő peremkerületi lakótelepek problémái; a közlekedés túlszűfolttsága, a műszaki hálózatok avultsága, a zöldfelület-hiány és a kialakult környezeti ártalmak; az agglomerációs települések ellátási hiányosságai (az országos községi átlagnál alacsonyabb szintű infrastruktúrája) az agglomerációt figyelembe nem vevő közigazgatási rendszerre, s részben ennek következtében

- az összehangolt fejlesztést szolgáló koncepció hiányára,
 - az összefüggéseket nem kellően figyelembe vevő tervezésre, fejlesztésre és építésigazgatásra, valamint az építési fegyelem hiányára
- vezethetők vissza, ill. a felsoroltak együttes, egymás hatását felerősítő következményeként tudható be.

2) Vidéki fejlesztési centrumok

Az ország településhálózatának kiegyensúlyozottabb átalakulása, a városhálózat arányosabb fejlődése érdekében a hetvenes évek fejlesztéspolitikájának is egyik súlyponti célkitűzése volt Budapest országon belüli súly-csökkentésének stratégiájaként az öt nagyváros makroregionális ellenpólusokként történő fejlesztése.

Az elmúlt évtizedekben jelentősen bővültek a nagyvárosok nagytáji funkciói – részben új funkciók létrejöttével, részben más településekből történő funkcióelvonással –, e funkciógazdagodás ellenére azonban az 5 nagyváros együttesen sem képes a fővárossal szemben tényleges ellenpólust képezni.

A nagyvárosok hetvenes években lezajlott fejlődése továbbra is jellemzően extenzív volt, a minőségi fejlődési összetevők nem bontakoztak ki a kívánatos mértékben; sőt az alapellátás terén – a vártnál nagyobb mértékű népességnövekedés következtében – kedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint más városkategóriák. A központi erőforrások egy lakosra jutó összegét tekintve a hetvenes években már nem a nagyvárosok voltak kiemelten preferálva, így az iparosításhoz kötődő, abszolút koncentrációs urbanizációs szakasz második fázisára – a nagyvárosi fejlődésre – jellemző urbanizációs fejlődési összetevők nem bontakozhattak ki a szükséges mértékben.

A vidéki fejlesztési centrumok nagyvárosokat követő körének – a többi megyeszékhelynek – hetvenes években lezajlott fejlődése igen dinamikus és differenciált volt.

A legdinamikusabb fejlődést a dunántúli megyeszékhelyek mutatták (az ország ÉK-i térségéből ehhez a csoporthoz csak Nyíregyháza és Salgótarján sorolható). A népességnövekedés leginkább ezekben a városokban haladta meg a IV. és V. ötéves tervben tervezett ütemet. A hetvenes évek újabb iparosítási hulláma ugyanis ezeket a városokat erőteljesen érintette; a munkahely-koncentrációt az ingázási vonzásokörzetek kiterjedése, ill. az ingázók volumen-növekedése nem volt képes ellensúlyozni, így e városok népességének bevándorlással történő növekedése a kívánatosnál nagyobb mértékű volt. Ezt a folyamatot erősítette a megyeszékhelyek vonzásokörzeteibe tartozó települések infrastruktúrájának igen lassú ütemű fejlődése is.

Az északi országrész többi megyeszékhelyének növekedése az előbbi csoporthoz képest mérsékeltebb volt; a központok és körzeteik közötti kapcsolatok több irányúvá váltak. E megyeszékhelyek fejlődése viszonylag kiegyensúlyozottabb volt.

Az Alföld megyeszékhelyeiben a hetvenes évek során bontakozott ki a dinamikus fejlődést megindító, koncentrált iparosítás. A központi települések gazdasági szerkezetváltásának késése folytán e váro-

sok fejlődésének természetes íve és a fejlesztéspolitikai intézkedések iránya egybeesett, a lezajlott urbanizációs fejlődési szakaszban különösebb feszültségek kialakulásához nem vezetett. A városfejlődés hetvenes évekre jellemző problémái – a városodás-városiasodás túlzott ütemkülönbségei – azonban ezeknél is jelentkeztek; e probléma súlyát e városok korábbi létesítmény-állományának kedvezőtlen adottságai (pl. a lakásállomány építési anyag, felszereltség szerinti kedvezőtlen összetétele) ugyancsak növelik.

Összefoglalólag megállapítható, hogy a vidéki fejlesztési centrumok hetvenes években lezajlott fejlődésében markánsan ugrott ki az az ellentmondás, mely az ipartelepítési politika dekoncentráció irányába történő eltolódása és a településfejlesztés (településhálózat-fejlesztés) koncentráció irányába ható – egy korábbi urbanizációs fejlődési szakaszhoz tapadó – gyakorlata között feszült. Ellentmondásossága ellenére mégis pozitívan minősíthető a vidéki fejlesztési centrumoknak a tervezettnél dinamikusabb fejlődése, a városhálózat megerősödése, ami a településhálózat későbbi arányosabb fejlődésének nélkülözhetetlen lépcsőjeként értékelhető.

3) Közép- és kisvárosok

A közép- és kisvárosok általában a középfokú központok kategóriáját ölelik fel. Országunk a településhálózati szemszerkezetét tekintve a középvárosok a 25–50 ezer közti, a kisvárosok a 10–25 ezer lakos közti nagyságrendeket jelentik. A fejlesztéspolitikai dokumentumok fejlődésük felgyorsítását egyértelműen szükségesnek minősítették; a területfejlesztési irányelvek elsősorban gazdasági alapjuk megteremtését, illetve továbbfejlesztését, az OTK pedig regionális, középfokú körzet szintű gazdasági, igazgatási, oktatási, egészségügyi stb. szervező-irányító, szolgáltató és ellátó funkcióik erősítését tartotta szükségesnek.

A középfokú központok népessége összességében viszonylag dinamikusán növekedett a hetvenes években; ezen belül azonban egyesek növekedése, mások stagnálása, illetve csökkenése elsősorban környezetük sajátosságaival hozható összefüggésbe.

Az ipari foglalkoztatottak településkategóriák közötti megoszlásának időbeni változását az alábbi adatok szemléltetik (az ország összes ipari foglalkoztatottainak %-ában):

	1970	1975	1980
Budapest	34,5	29,6	26,0
Felsőfokú központok	28,3	29,7	30,4
Középfokú központok	20,9	23,2	25,3
Alsófokú központok	11,1	11,8	13,5
Egyéb települések	2,3	2,6	2,6
Budapesti agglomerálódó települések	2,3	2,6	2,8

A középvárosok a hetvenes években úgyszólván kivétel nélkül – az Alföldön és magasabb szintű központközeli térségekben valamelyes fáziskéséssel – iparosodtak.

Az iparosodáshoz kapcsolódó állami lakásépítés és infrastruktúra-fejlesztés is jelentős volt e városok korábbi szerkezetében. A változások sok esetben kapcsolódtak a városközpontok – általában fokozatos – rekonstrukciójához. Az iparosítás folytán kialakult, illetve kiterjedt e városok munkaerő-vonzáskörzete is; az ingázási körülmények javítása, a közlekedési kapcsolatok fejlesztése azonban nem haladt a szükséges ütemben.

A kisvárosok ipari fejlődése az előbbieknél differenciáltabb volt. Ezekben belül sajátos csoportot képeznek az egy vagy néhány ipari nagyüzem kiépülésével összefüggésben fejlődő városok. Ezek ipari létszáma és bizonyos mértékben össznépsége is annak függvényében alakult, hogy az elmúlt 30 év melyik szakaszában indultak fejlődésnek. A kisvárosokat elérő decentralizált iparfejlesztés hatása főleg a Dunántúl és az északi térség kisvárosaiban érvényesült, továbbá az évtized folyamán várossá alakult településekben, végül pedig a még nagyközségi státuszú középfokú központok egy részében. Néhány kivételtől eltekintve kisebb hatást gyakorolt az ipari decentralizáció az alföldi kisvárosokra. A kisvárosokba betelepülő ipar általában nem önálló telephelyként működik. Az alárendelten működő ipari telephelyek létesítése – az esetek többségében – az alacsony termelési színvonal, az alacsony bérek, a kvalifikálatlan munkaerő alacsony szinten kialakult összhangja ellenére indító lépése volt a helyi gazdasági bázis kialakulásának.

A közép- és kisvárosok hetvenes években végbement fejlődési pályáit az alábbiak szerinti differenciálódást mutatták:

- A legdinamikusabban az erősen iparosodott városok fejlődtek. Ezek népességnövekedése a hetvenes években is dinamikus volt, annak ellenére, hogy iparuk ekkorra már munkaerő-leadóvá vált. Gazdasági bázisuk erősödése mellett infrastrukturális fejlődésük is meghaladta a városok átlagos fejlődését. Tercier és kvaterner tevékenységeik gyorsabb növekedése harmonikusabb és arányosabb fejlődésüket eredményezhette volna.
- Más fejlődési pályát írtak le a hetvenes években azok a városok, melyek ekkorra jutottak az erős, extenzív iparfejlesztés szakaszába; népességnövekedésük rugója döntően az ipari munkaerőszükséglet volt (például Dombóvár, Kisvárd, Mátészalka). Közülük többen igen kedvező, sokoldalú városi fejlődést mutattak, melynek regionális kiterjedése még nem indult meg.
- Azok a központok, melyek iparosodottsága nem számottevő (például az Alföld kisvárosai), az

előbbieknél sokkal lassúbb fejlődési dinamikát mutattak, holott a mezőgazdasági tevékenység prosperitásának jelentős emelkedése fokozottabb fejlődésüket igényelte volna. Népeség-növekedést nem, vagy csak kis mértékben mutattak; infrastruktúrájuk fejlődését a meglévő létesítményállomány rossz adottságai is hátráltatták.

- Speciális csoportot képeznek a műemléki és üdülvárosok. Előbbiek növekedése nem volt túl dinamikus, ami a meglévő városszerkezet és értékes épületállomány megőrzése szempontjából kedvező volt. Az üdülvárosok népessége ugrásszerűen megnövekedett; infrastrukturális fejlődésük azonban messze a kívánatos mérték alatt marad.
- Ismét másként fejlődtek a városhiányos térségek új városai. Várossá nyilvánításuk az OTK egyik célkitűzésének megfelelően, elsősorban településhálózatfejlesztési szempontok alapján történt. Fejlődésük különösen az évtized második felében bontakozott ki. Alapvető infrastruktúrájuk fejlesztése gyorsított ütemben, központi támogatással történt. Városi intézményeik még hiányosak, jellegükben még erősen érvényesül falusias múltjuk. Összefoglalóan megállapítható, hogy a célkitűzésekhez viszonyítva a kis- és középvárosokból kialakuló középfokú központok hálózata a központi fejlesztési erőforrások koncentrált felhasználása miatt a hetvenes évek végére is csak részlegesen hozta a várt eredményeket.

4) A központi települések és vonzaskörzeteik együttes fejlődése

A hetvenes évek településfejlesztési gyakorlata még nem tudta kihasználni a (különböző szintű) központok és vonzaskörzeteik településfejlesztésének összehangolásában rejlő lehetőségeket. A településpolitika alapját képező OTK-nak pedig egyik legfontosabb célja volt a különböző szintű települési funkciókat magukba foglaló különböző szintű központok és vonzaskörzeteik rendszerének kifejlesztése. E célkitűzés alapján a megyei településhálózatfejlesztési tervek határozták meg azt a területet, azokat a településeket, melynek ellátásáról, szervezéséről, irányításáról a központi településben szükséges gondoskodni. Ez elvileg lehetőséget teremtett a szükséges létesítmények gazdaságos, s ugyanakkor még elviselhető távolságban való kiépítésére; az egyes települések helyett egyes körzetek általános fejlesztésére, az egy térségen belüli települések közti ellátottságbeli különbségek csökkentésére. Ennek széles körű kibontakozását azonban számos tudati, szervezeti, pénzügyi, tervezési, ellátási tényező gátolta. Általánosságban megállapítható, hogy ott alakult ki, erősödött meg a központ és vonzaskörzete fejlesztésének összehangolása, ahol a körzet az igazgatás és így a tanács

fejlesztési tervezés körzetével egybeesett.

Különösen megoldatlan volt a központok és vonzaskörzeteik összehangolt fejlesztése, ha azokat megyehatár választotta el. A megyék egy része között született ugyan megállapodás a megyeközi fejlesztések koordinálása érdekében, ezek azonban kevésbé a regionális jelentőségű intézményeket, sokkal inkább a megyehatárokat érintő fejlesztéseket tartalmazták. Mivel a szellemi élet decentralizáltabb fejlődése sem haladt megfelelő ütemben előre, a kiemelt felsőfokú központok fejlődésében nem az országos és makroregionális, hanem inkább a megyei funkciók erősödtek.

A felsőfokú központok fejlődésében – kevés kivételtől eltekintve – a megyei funkciók erősödésénél dinamikusabb volt az alapellátás színvonalának növekedése. Ugyanez volt a helyzet az ún. részleges felsőfokú központoknál. Itt helyi célkitűzés volt a regionális (oktatási, egészségügyi) funkciók erősítése, a magasabb településhálózati szerepkör elérése érdekében.

A településhálózati besorolás, szerepkör a gyakorlatban inkább rangot jelentett, mintsem nagyobb feladat vállalását az ellátásban. A pontszerű fejlesztés volt a jellemzőbb, s a térségi fejlesztés kevésbé érvényesült.

5) A falusi térségek fejlődése – a tartósan elmaradott térségek helyzete

1980-ban az ország népességének 46,8%-a élt községekben. A községi népességszám-csökkenés a hetvenes években jelentős mértékben lelassult – 3,9% volt a hatvanas évek 6%-os csökkenésével szemben –, miközben a legdinamikusabban fejlődő 20 nagyközség városá nyilvánítás révén kikerült a községek sorából.

A népességcsökkenés ütemének lassulása község-hálózatunk stabilizálódását, népességmegtartó képességének fokozódását jelzi, még akkor is, ha figyelembe vesszük a demográfiai adottságokból eredő korlátokat. Ez azonban nem minden községkategóriára jellemző; nagy különbségek mutatkoznak a község-hálózatban belül is az egyes településeknek a településhálózatban betöltött szerepétől, földrajzi elhelyezkedésétől és nagyságától függően.

A község-hálózat egészét érintő legjelentősebb változás a lakosság foglalkozási szerkezetében ment végbe. Minden községkategóriában jelentősen nőtt az ipari-építőipari aktív keresők aránya; az iparban foglalkoztatottak aránya tekintetében ma már alig van különbség a városok és a községek között (városokban 44,6%, községekben 42,7%). Jelentősen fejlődött a nem mezőgazdasági aktív keresők szakképzettsége; minden községkategóriában 80% felett van a szak- és betanított munkások aránya. A községekben él a munkásosztály mintegy 50%-a. Ugyanakkor

nagy aránytalanság tapasztalható még az iskolai végzettséggel rendelkezők, ezen belül különösen a középiskolát, főiskolát végzettek tekintetében.

Mezőgazdasági alaptevékenységgel csak a keresők 14,7%-a foglalkozik. A mezőgazdasági termelés hatása mégis számottevő a falusi térségekre; az eredményesen gazdálkodó nagyüzemek településfejlesztő hatása már kimutatható, önmagában is képes dinamizálni egyes községeket (pl. Bábolna, Kaba, Bóly stb.). Hátrányosan hatott a falusi térségek fejlődésére, hogy az ország területének kb. egyharmada kedvezőtlen termőhelyi adottságú; e területek gazdasági csak korlátozott szerepet vállalhattak a településfejlesztésben.

A községek keresőinek közel 50%-a ingázó. Az ingázás megoldotta a falusi térségek foglalkozási gondjait, a városok közelében gyorsabb ütemű községfejlődést eredményezett; hatása a városoktól, ipari centrumoktól távolabb azonban nem egyértelműen kedvező. Az ingázó községek helyzete a fejlesztési eszközökből való részesedés terén is kedvezőtlen volt.

A községek gazdasági szerepköre mellett fokozódott a településméretből, az ellátottsági színvonalból, az alapfokú intézményhálózat kiépítettségéből fakadó különbségek differenciáló hatása és jelentősége. Az életkörülmények színvonala ma már messzemenően befolyásolja a községek lakosságának vándor mozgalmát, életét, lakóhelyéről alkotott véleményét.

A községek között igen mélyreható különbségek alakultak ki, ill. maradtak fenn. Dinamikusan fejlődtek az iparral rendelkező, volt kiemelt alsófokú központi szerepkörű nagyközségek. Népeség számuk csökkenése megállt. Fejlődött több településre kiterjedő iparuk (beleértve a termelőszövetkezetek ipari melléktevékenységét is); kiépültek, illetve kiépülőben vannak bennük a magasabb szintű intézményellátás egyes elemei, nagy volumenű a lakásépítés, jelentősen bővült a közműves vízellátás, ettől azonban jelentősen elmaradt a csatornázás fejlődése, elavult az alsófokú intézményhálózat, és rekonstrukcióra szorulnak a községközpontok. Az iparosodott nagyközségek azáltal, hogy falusi térségekben egyre inkább környezetük ellátó és foglalkoztató központjaivá váltak, nagymértékben hozzájárultak térségük falvainak stabilizálásához.

Az alsófokú központok fejlődése – fejlesztése elmaradt ugyan a remélttől, de egyes aprófalvas körzetekben – Győr-Sopron, Vas megye, Zala egyes körzete – s néhány központra korlátozódva másutt is olyan eredmények tapasztalhatók, amelyek kedvező hatása a jövőben kibontakozhat. Az alapfokú intézményhálózat kiépítése és a mezőgazdasági üzemi központok kiépülése sorolható az eredmények közé. Ez máig még nem vezetett népességkoncentrációhoz, de a későbbiekben e települések lehetnek az aprófalvas területek „bázis települései”.

A község-hálózat ugyancsak fejlődő, stabilizálódó elemei a városkörnyéki – agglomerációs – községek, melyek döntően a Dunántúlon és az ország északi részében, a dinamikusan fejlődő nagyvárosok vonzáskörzetében helyezkednek el. Népeség számuk ma még többnyire stagnál, fejlődésük minőségi vonatkozásban azonban megindult, bár sok szempontból még nem tudott kibontakozni. A központi város(ok) és a községek közötti kapcsolatok egyre inkább sokrétűvé, sokirányúvá váltak. Bővült e községek ipari, raktározási, szolgáltatási, üdülési funkciója, jelentős volumenű volt a lakásépítés. A termelőszövetkezetek, különösen azok melléktevékenységének fejlődése a városközeli községekben volt a legdinamikusabb.

Jelentős mértékben fejlődtek az üdülőfalvak; népesség számuk 20%-kal nőtt; vezetékes vízellátásuk majdnem teljeskörűvé vált (29%-ról 83%-ra nőtt), igen nagy volumenű volt a lakásépítés, valamint a kereskedelmi és vendéglátó hálózat fejlődése. Sok üdülőfaluban azonban még problémát okoz az üdülőket kiszolgáló népesség téli foglalkoztatása és az állandó lakosság intézményellátása.

A közép- és nagyfalvak a népesség szám alakulását tekintve általában még nem stabilizálódó elemei a község-hálózatnak. Népeség számuk a hetvenes években is csökkent, korstruktúrájuk és természetes szaporodási arányuk romlott. A stabilizálódás jelei azonban más vonatkozásban már jelentkeznek. E hetvenes években rendkívül megerősödtek a termelőszövetkezetek – e települések többsége tsz-központ –, kialakultak melléktevékenységeik, egész éves foglalkoztatást és az iparival azonos bért biztosítanak. Jók a háztáji és kisegítő gazdálkodás feltételei. E községek alkalmasak népesség számuk alapján teljes körű alsófokú intézményhálózat működtetésére, bár ezek jelenleg sem körüket, sem kapacitásukat, sem állagukat tekintve általában nem kielégítőek. Jelentős részük több települést közösen szolgáló alsófokú intézmények, valamint a közös tanács székhelye. Községi viszonylatban a közép- és nagyfalvakban épült a legtöbb lakás (az 1000 lakosra jutó lakásépítés a hatvanas évekhez képest közel megduplázódott), a vezetékes vízellátás fejlődése is itt volt a legdinamikusabb (14%-ról 61%-ra nőtt).

Az 1000–2000 fő közötti népességű kisfalvakra – területileg differenciáltan, de általában az aprófalvakhoz hasonlóan – nem a stabilizálódás, hanem a hanyatlás vált jellemzővé. Népeség számuk csökkenése jelentős, az elvándorlás következtében korstruktúrájuk elöregedő, és az esetek többségében ez a folyamat megállíthatatlan és visszafordíthatatlan. Általában nem tsz-központok és nem tanácsai székhelyek; kis lélekszámuk nem teszi lehetővé teljes körű alsófokú intézményhálózat működtetését; meglévő művi környezetük leromlott, kivéve a homogén

aprófalvas területeket, ahol mindezen funkciók éppen a kisfalvakban koncentrálnak. Ez utóbbiak, a centrumtelepülések szerepe jelentős; a közlekedési, hírközlési hálózatba történő jobb bekapcsolásuk, el-látási szerepük fokozása elengedhetetlen.

Az apró- és kisfalvak, a tanyás területek túlnyomó többsége a tartósan elmaradt területekhez tartozik.

1980-ban 3025 községünkben 832-ben kevesebb mint 500-an, további 753-ban ötszáz-an éltek. 1980-ban a községek lakóinak 16%-a, mintegy 800 ezren éltek kisfalvakban.

Az apró- és törpeközségek helyzete, lakóinak életkörülményei relatíve romlottak az elmúlt 2 év-tizedben. Ennek jelei:

- a helyenként menekülésszerűvé fokozódó el-vándorlás;
- a vándormozgalomnak a várttól eltérő iránya (az alsófokú központok helyett a városokba, vá-rosek környékére való költözés);
- a gyors elvándorlás következményei (előregedés, a hátrányos helyzetűek arányának növekedése a kisfalvakban);
- az intézményhálózat felszámolódása, ezt követő-en az életkörülmények rosszabbodása, a helyi községek bomlása;
- néhány aprófalvú megszűnése.

Az aprófalvak helyzetét mindenekelőtt objektív folyamatokra (a termelőerők fejlődésére, a technikai lehetőségek alakulására stb.), illetve a településfej-lesztés illetékességén kívül fekvő okokra, folyama-tokra vezethetjük vissza. A településpolitikának, az aprófalvakkal való fokozott törődésnek fontos szerepe lehetett volna az apró- és kisfalvakban mara-dók életkörülményeinek javításában, a közhangulat formálásában, de a településformáló folyamatok alapvető irányait ezek nem változtatták volna meg.

Az aprófalvak létét veszélyeztető tényezőket (helyi munkaalkalmas hiánya, kedvezőtlen élet-körülmények, helyi közösségek bomlása stb.) ellen-súlyozhatta volna a közlekedési és hírközlési kap-csolatok dinamikusabb fejlődése, ez azonban nem következett be.

Mindemellett figyelembe kell venni: a kisfalvak helyzete, jelen állapota nem azonos, hanem éppen nagymértékben differenciált, a lélekszám mellett számos tényező motiválja helyzetüket, mint pl.

- a demográfiai folyamatok alakulása (kormeg-oszlás, családstruktúra, természetes népmozgalom, szakképzettség stb.);
- a történelmi, településtörténeti előzmények (ha-gyományosan hátrányos, szegény területek telepü-lési vagy gazdagabb falvak, az áruterelés hagyó-mányai stb.);
- a közlekedési helyzet;

- a mezőgazdasági termelés helyzete (jövedelmező-sége, a háztáji termelés irányai, mértéke stb.);
- a településhálózatban elfoglalt helyzet (várostávolság, az alsófokú központ színvonala, elérhetősége stb.);
- az üdülési-rekreációs adottságok stb.

Jelenleg mintegy 260–280 ezren élnek a tanyá-kon. A csökkenés az elmúlt 2 évtizedben rohamos volt; míg 1960-ban a tanyás megyék lakosságának 22,3%-a, addig 1980-ban már csak 9,8%-a élt kül-területen. A csökkenés egyenlőtlenül ment végbe; a Duna-Tisza közén maradt meg az egyetlen össze-függő, nagyterjedésű tanyás településszerkezetű terület az országban. (Bács-Kiskun megyében a la-kosság 18,1%-a, Csongrád megyében 12,8%-a él külterületen.)

A Tiszántúlon viszont már csak néhány kisebb foltban maradt fenn a tanyavilág (Békés megyében a Békéscsaba–Békés–Szarvas vonal mentén, Szol-nok megyében néhány tanyaközségben, Nyíregy-háza környékén stb.). A Duna-Tisza közén több más tényezővel kombinálva – a szakszövetkezetek magas arányára, szőlő- és gyümölcsstermelésre stb. visszavezethetően – ma is sajátos településszerke-zetű térséget alkotnak a tanyás települések.

A tanyavilág problémáinak súlya részben azáltal csökkent, hogy népességszámuk fogyott, részben pedig azért, hogy a tanyán élők helyzete viszony-lagosan és ténylegesen is javult. A tanyán élő munka-képes háztartások jövedelme többnyire az átlagosnál magasabb; a tanyai életkörülmények javítására ho-zott intézkedések (az építési tilalom feloldása, ta-nyavillamosítás, tanyai kollégiumok létesítése, mozgó szolgáltatások stb.) elviselhető életfeltételeket terem-tettek a tanyán. Súlyos gond viszont a tanyákon élő időskorúak, munkaképtelenek, betegek ellátása, szo-cióális gondozásuk megoldása.

III. A természeti és települési környezet változásai, a területfelhasználás alakulása

Gazdaságunk a hetvenes évek elején érkezett el arra a fejlettségi szintre, ahol a környezeti feltételek-ben bekövetkező romlás megakadályozása a tár-sadalmi-gazdasági cselekvés egyik alapvető követel-ményévé vált. A probléma felismerését követően érvényesített számos intézkedés enyhítette a gazda-sági növekedéssel együtt járó negatív környezeti ha-tásokat, de a romlási folyamatot megállítani, a kör-nyezet minőségét javítani nem mutatkozott elégsé-gesnek.

A megoldást kínáló társadalompolitikai célrend-szer érvényesülését – számos külső tényező mellett – jelentősen nehezítette, hogy a természeti erőforrá-sokat, a természeti környezetet nem tekintették

korábban a társadalmi termelés immanens részének; a környezetvédelem a termeléstől elkülönülten funkcionált, a környezetigénybevétel társadalmi költségei nem jelentek meg a társadalmi termelés ráfordításai-ban.

Fokozódott — mint gazdasági követelmény — a természeti adottságok kihasználására való törekvés, ez azonban gyakorta a környezet egészét, vagy éppen az ökológiai összefüggéseket sértő megoldásokhoz vezetett.

Válatlanul tart a felszabadulás óta jellemző folyamat: a termőföldek csökkenése, a művelés alól kivont területek nagyarányú növekedése, amely 1945—80 között 871 000 ha-t tett ki.

A termőföldcsökkenés kedvezőtlen hatását ökológiai szempontból enyhíti, hogy a kivont földterületek egy jelentős része erdőtelepítési célra került felhasználásra. A vizsgált időszakban jelentősen növekedett hazánk erdősültsége (jelenleg mintegy 18%-os), valamint ezen belül a jóléti erdők aránya. Területi elhelyezkedésük azonban egyenetlen és csak részben esik egybe a társadalmi térszerkezetből eredő igények területi eloszlásával.

Nem alakult kedvezően a mezőgazdaság által megművelt földterületek termőértékének kihasználása sem. A legjobb minőségű és fekvésű területeken nem történt elég erőfeszítés a termelési szerkezet, a hozamok és ráfordítások arányának javítására.

Javuló tendenciát mutat a vizekkel való gazdálkodás, megóvásuk a szennyezésektől, bár az ország határain kilépő vizek szennyezettségének mintegy a fele ma is hazai szennyező forrásokból származik. Romlott a vezetékes ivóvízzel ellátott, illetve a szennyvízcsatornával ellátott területek közötti arány, a vízellátás kedvező növekedését nem követte hasonló ütemben a csatornázás. A Balaton is a szennyeződő vizek kategóriájába tartozik, és teljes pusztulásának veszélye is fennáll. A legnagyobb és legveszélyesebb vízszennyező források közül a vegyiüzemek tűntek a leginkább javulóknak; a mezőgazdasági vízszennyezés azonban alapvetően nem változott. A nagy sűrűséggel települt üdülőterületek, a rendeltetésellenesen használt zártkertek, az e tekintetben nem kellő komplexitású bányászati tevékenység a talaj- és a mélyégi vízkészletek pusztulását, minőségének további leromlását eredményezheti.

Természeti kincseink legkevésbé becsült eleme a levegő. A legnagyobb légszennyező góccok tekintetében történt javulás; ugyanez tapasztalható a települések belterületén a fűtésből eredő légszennyeződés tekintetében is. Ezzel szemben azonban a közlekedésből adódó szennyeződés mértéke jelentősen növekedett.

A természeti környezet romlását eredményezte, és egyben a természeti készletek ésszerűtlen kihasz-

nálásához is vezetett a hulladék-eltávolítás és -kezelés megoldatlansága. Történtek törekvések a hulladék-kezelésének csökkentésére, a keletkezett hulladékok eltávolítására, ill. hasznosítására; ezek eredményei azonban ma még nem számottevők. A hulladék „termelők” jelentős része nem érdekelt a hulladék fajlagos mennyiségének csökkentésében, sem pedig a hasznosítható anyagok visszanyerésében.

A termőföldek fogyásában nem jelentéktelen a szerepe (mintegy 40%-os) a települések — elsősorban a városok — belterülete növekedésének. E tekintetben a területfelhasználás szinte valamennyi elemének, ha eltérő mértékben is, de szerepe van.

Egyes területfelhasználási kategóriák tekintetében a társadalmi igények valóságos növekedése (pl. üdülőterületeknél), másoknál a fajlagos területnövelés szükségességének felismerése (pl. sport- és zöldterületek) vezetett növekvő területigénybevételhez. A növekedés ezen tényezői valós társadalmi igények kielégítését szolgálták ugyan, de a kielégítés módja sok esetben nélkülözte a tervszerűséget, az előrelátást, az ésszerű területgazdálkodás szempontjainak érvényesülését.

A városok lakóterületeinek hasznosítása az elmúlt 10 esztendőben is ellentmondásos volt. A lakótelepek építése — általában a települések peremterületén — a minőség és a fekvés szempontjából egyaránt kedvező mezőgazdasági területek igénybevételével járt, és a városok túlzott kiterjedéséhez, extenzív növekedéséhez vezetett.

A „gazdaságosságra” törekvés gyakorta zsúfolt, a társadalmi elvárásokat kielégíteni nem tudó megoldásokat eredményezett; egyidejűleg másutt váltott ki újabb területigényeket (pl. hétfélig kertek), vagy ezek hiányában valós társadalmi igények maradtak kielégítetlenek. A belső városrészek, a városközpontok elhanyagolása éppen a legértékesebb településterületek leromlását, környezeti értékük nagymértű devalválódását eredményezte.

Az ipari területek felhasználása sem tekinthető sok esetben megnyugtatónak. Az ország számos településében — ésszerűen és célszerűen — ipari parkok kialakítására került sor, míg a települések nagy részében gyakori a környezetet sértő, a telepített üzem szempontjából sem kedvező telepítés, mely a települési környezet leromlásához vezetett. Esetenként az ipar telepítésével nem járt együtt a szükséges infrastruktúrális háttér kiépítése.

Az üdülő- és kiránduló térségek alakulása is — több vonatkozásban — a természeti-környezeti értékek jelentős, csak nagy távlatban helyrehozható, sőt esetenként visszafordíthatatlan károsodásával járt. Sok helyen az igen kicsire méretezett üdülőtelkek, a zártkertek nem rendeltetészerű hasznosítása és a mindkét területen tapasztalható államplgári fegyel-

mezetlenség nemcsak e területek üdülő értékét csökkenként jelentősen, de nagyfokú talaj- és vízszennyezéssel, tájrombolással is járt.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a hetvenes évek terület- és településfejlesztési gyakorlata számos vonatkozásban még nem jelentett kedvező feltételeket természeti, környezeti adottságaink ésszerű kihasználására és védelmére.

IV. Az OTK hatásának értékelése

A magyarországi településrendszer távlati fejlesztésére vonatkozó első, átfogó koncepció (OTK) az 1970. évi PB-határozatot követően, a területfejlesztés irányelveiről szóló határozattal tartalmi egységben, azzal egyidőben – 1971-ben – nyert kormány szintű jóváhagyást és bevezetést.

A koncepció a településhálózat nagy távlatú jövőképét vázolta fel arra a felismerésre építve, hogy a településhálózat arányos fejlesztésének nem lehet reális útja az ország valamennyi településének egyenletes fejlesztése; az aránytalanságot gondosan kiválasztott központok kiemelt fejlesztésével lehet csupán racionálisan és gazdaságosan felszámolni. A központok kiválasztásának vezérelve volt, hogy az ország valamennyi lakosa helyben, vagy racionálisan elérhető távolságban dolgozhasson és megfelelő ellátásban részesüljön.

A központok hálózata az ország területét közel egyenletesen lefedte. A jóváhagyott koncepció 3 fő központ-kategóriát állapított meg az országos központ mellett. A központok valamennyi szintjéhez megfelelő kiterjedésű, egymást hierarchikusan átfedő vonzáskörzetek nyertek lehatárolást. A felső- és középfokú központok kijelölése a megyékkel együtt központilag történt, míg az alsófokú központokat a megyei településhálózat-fejlesztési tervek jelölték ki.

A településhálózat fejlesztéséről szóló kormányhatározat egybeesett a gazdaság decentralizáltabb fejlesztésére, az életkörülmények területi különbségeinek csökkentésére és általában az életkörülmények javítására vonatkozó országos politikák kibontakozásával. Olyan gazdaságfejlesztési időszakban nyert bevezetést, melyre általában is a gazdaság dinamikus növekedése és még a kedvezőbb külgazdasági feltételek érvényesülése volt jellemző a fejlődés extenzív forrásainak fokozódó ütemű kimerülése mellett.

Az OTK legfőbb célkitűzései – a területfejlesztési irányelvekhez hasonlóan – a hatékonyság és a közelítés egymással párhuzamos, ill. egyidejű érvényesítésének igényét tükrözték; a korlátozott erőforrások hatékony felhasználását a fejlesztések koncentrált megvalósításának elvei, míg a közelítési célkitűzéseket az ország egész területén egyöntetűen érvényesítendő – az ellátás-szervezés szempontjából logikailag tiszta,

ezért könnyen követhető – hierarchikus szerkezet reprezentálta.

Az OTK tényleges hatásainak – sőt akár csupán hatás-irányainak – reális értékeléséhez semmiképp sem elegendő a bevezetése óta eltelt évtized; különösen ha figyelembe vesszük, hogy a rendelet jóváhagyását követően kerültek csak kidolgozásra a megyei településhálózat-fejlesztési tervek; tehát a koncepció tényleges érvényesülése még egy évtizedre sem tehető. A hatások értékelésénél az a körülmény sem hagyható figyelmen kívül, hogy a kormányrendeletben rögzített OTK rendkívül leegyszerűsítette, s ezáltal le is merevítette az eredeti tervben (Országos Településhálózat-fejlesztési Keretterv) foglaltakat; s ami a kerettervben csupán gondolati váz volt – a települési, ill. a körzet-hierarchia – az a kormányhatározatban bizonyos mértékig abszolutizálódott. Ezt fokozta még az a gyakorlat, melyben a központi fejlesztési források elosztásánál a hierarchikus hovatartozásnak szinte kizárólagos, döntő jelentősége volt; a fejlesztések sürgősségétől és jelentőségétől némiképp függetlenül.

A településhálózat fejlődésének néhány éves gyakorlata nyomán az alábbi eredmények összegezhethetők:

- Legjelentősebb eredményként könyvelhető el az OTK nyomán a területi szempontok fokozottabb érvényrejutása a népgazdasági tervezésben; a IV. és az V. ötéves tervtörvényben a területi, településhálózati célkitűzéseknek már sokkal nagyobb tere volt, mint korábban.
 - Az OTK a termelő- és nem termelő ágazatok fejlesztő tevékenységének koordinálásában fontos szerepet játszott, ill. a koordináció eszközüvé vált:
 - a termelőerők területi fejlődésében a termelőeszközök területi elhelyezkedése jelentősen közeledett a munkaerő területi elhelyezkedéséhez;
 - sok támpontot adott a koncepció a termelői infrastruktúra fejlesztéséhez, s ezáltal a gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítását hatékonyan szolgáltatta.
 - A hetvenes évtized végére felhalmozódott településfejlesztési problémák nyomán azonban – esetenként az objektív szükségszerűségek nem kellő figyelembevételével – igen sok észrevétel fogalmazódott meg az OTK-val szemben, elsősorban
 - a községhálózat egy részének nem kellő ütemű fejlődése – egyes községtípusok visszafejlődése, ill.
 - a városhálózat egyes elemeinek extenzív – és nem kellően átgondolt – fejlődése miatt.
- A támadások gyökereit elemezve az alábbiak állapíthatók meg:
- Az OTK jövőképe mellett hiányzott a fejlesztés

stratégiája; nem rajzolódott ki a különböző szerepköri besorolású, ill. különböző regionális elhelyezkedésű településcsoportok fejlődési pályája, amelyen belül a fejlődés különböző szakaszaiban más-más tényezők fejlesztésének kell prioritást biztosítani. Feltételezte, hogy a végrehajtásról szóló intézkedések az ötéves tervekben kidolgozhatók.

- A hetvenes években kialakult településfejlesztési gyakorlat keretében az OTK-ban rögzített célkitűzések elérésének (közelítésének) legfőbb eszköze a fejlesztést szolgáló központi erőforrások elosztási rendszere volt. Ez a településhálózat magasabb szintjein levő településeknek (elsősorban a városokban) eleve preferenciát adott; az ílymódon a megyék rendelkezésére álló fejlesztési eszközök pedig megyeszékhely-centrikus felhasználást nyertek. Ebben szerepe volt egy fejlett megyeközpont kialakítására, a gyorsan növekvő lakosság ellátására való törekvésnek, de szerepet játszott benne a megyék korlátozott gazdálkodási szabadságfoka is.
- A központi erőforrások elosztási mechanizmusában az állami lakásépítés kiemelése folytán az erőforrás-felhasználás sorrendjében, ütemében és területi allokációjában a megyei és a helyi gazdálkodásnak kevés mozgásteret maradt. A célcsoportos lakásépítés és a kapcsolódó beruházások központi fedezete alkotta a településfejlesztési erőforrások domináns hányadát; ez területileg eleve determinálta a felhasználást; másfelől a mennyiségi állománybővüléssel együtt járó minőségi követelmények (pl. a középfokú intézményellátás) kielégítése már nem jutott lehetőség.
- Az OTK szellemével megegyezően gazdaságossági, ill. ágazati racionalitástól indítva, az évtized során az intézményhálózat erőteljes koncentrációja figyelhető meg (kereskedelem, oktatás, egészségügy stb. terén). Ez együtt járt meglévő intézmények kisebb településekből való elvonásával is. A koncentráció csak jelentős közlekedésfejlesztéssel tudta volna a színvonalasabb ellátás előnyeit a lakosság széles rétegei felé teríteni; ez a közlekedésfejlesztés azonban nem történt meg, így a kisebb településeknek a központokra való fokozott ráutaltsága a megközelítési feltételek megteremtése nélkül következett be.
- Az egyébként pozitív lépésként értékelhető megyei fejlesztési tervezés lényegében tehát a központi elosztási mechanizmus kötöttségei miatt nem tudott megfelelően kifejlődni; a megyei fejlesztési tervek kevésbé a térségek racionális fejlesztésének regionális politikáját, sokkal inkább a központi erőforrásból való minél nagyobb részesedés indoklását tartalmazták. Részben a tényleges gazdálkodási

szabadság korlátaira, részben a településhálózat-fejlesztés gyakorlati tapasztalatainak hiányaira visszavezethetően, a megyei településhálózat-tervezés sem tudott élni a területen levő települések egymáshoz viszonyított fejlesztési ütemének, módjának meghatározásában számára biztosított lehetőségekkel, erre vezethető vissza, hogy

- a megyék nem tudták az OTK elveit a helyi sajátosságok messzemenő figyelembevételével adaptálni;
- az alulról jövő fejlesztési kezdeményezéseket, a kisebb települések társulásait viszont az erőforrások hiánya eleve lehetetlenné tette.

A megyei fejlesztési tervek leírt hiányosságait a középfokú népgazdasági tervek természetesen nem tudták pótolni, ill. ezek területileg differenciált településhálózat-fejlesztési stratégiát – jellegükből eredően – nem tartalmaztak.

Az OTK modelljének elvi problémája, hogy az ország természeti, történeti, gazdasági társadalmi tényezők sokasága által differenciált, és ezért eltérő strukturális irányokban továbbfejlődő településrendszert egy egységes, hierarchikus rend keretében kívánta továbbfejleszteni. Ez a modell a geometrikus rendbe állított, pontszerű településfejlesztés számára teremtett alapot, ezzel gátolta a települési rendszer strukturális változásainak érvényre jutását, a kistérségi településközi munkamegosztás, az agglomerációs folyamat zökkenőmentes kibontakozását.

A hetvenes években – az OTK elvei által orientált – településfejlesztés az igen jelentős erőforrás-koncentrációhoz képest kevésbé kedvezett a főváros és a felsőfokú központok többsége számára (nem az OTK elvei, hanem azok érvényesítésének módja, a városok extenzív jellegű fejlesztése miatt); a városhálózat kiterjesztésére irányuló törekvések kapcsán viszont kedvező hatást gyakorolt a középfokú központok – meglévő és új kisvárosok – számottevő hányadának fejlődésére; a településfejlesztési erőforrásokból csak szórványos és igen kis mértékű részesedés következtében hátrányos helyzetet teremtett a községek, különösen a kis lakosságú községek számára. Ez utóbbiak között főként a kis- és aprófalvak valamint a városkörnyéki települések problémái éleződtek ki: az előbbieké azért, mert elszigeteltségük, kapcsolathányai miatt periférikus helyzetük minden tekintetben súlyosbodott, az utóbbiaké azért, mert a városok elszívó hatása (a gazdasági tevékenységek, az erőforrások és az esetek többségében a népesség vonatkozásában is), azaz az erőforrás-koncentráció hatásai ezeket érintette a legközvetlenebb módon.

Összefoglalóan értékelve az OTK-nak a hetvenes évek településhálózat- és településfejlődési folyamataiban játszott szerepét megállapítható, hogy a kon-

cepció alapvetően pozitív hatású volt, a település-fejlődésben kialakult feszültségek elsősorban a fejlesztés mechanizmusára, annak országos, regionális és helyi érvényesülésére, a központi intézkedések túl-határozottságára, illetve alacsonyabb szinteken a gazdálkodási lehetőségek korlátaira és a tényleges gyakorlat hiányosságaira vezethetők vissza. A településhálózat fejlődését – természetesen – sokkal inkább a társadalmi-gazdasági folyamatok határozták meg, mint az OTK.

V. Összefoglaló megállapítások

Az urbanizációt az általános társadalmi és gazdasági fejlődés térbeli dimenziójának tekintve, a hetvenes évek hazai urbanizációs folyamata

- a korábban – az extenzív gazdaságfejlődési periódusban – kibontakozott területi folyamatok továbbélésének, illetve
- az új, intenzív fejlődési szakaszba való átmenet-het kapcsolódó új területi tendenciák megjelenésének

kettősségével jellemezhető. Ez a kettősség az urbanizációs folyamat szabályozását célzó fejlesztéspolitikákban is nyomon követhető:

- miközben a gazdasági fejlődés új követelményeinek, illetve társadalmi politikai megfontolásoknak megfelelően a gazdaságpolitika már egy dekoncentráltabb irányba mozdult el a termelőeszközök térbeli elhelyezkedésének orientálása terén,
- a településhálózat-fejlesztés gyakorlati politikája – de főként a központi erőforrások elosztási mechanizmusa – még az erőteljes koncentráció továbbélését táplálta.

A városodás-városiasodás lezajlott folyamatait egymás viszonylatában is értékelve az alábbiak szerinti eredmények és problémák összegezhetők:

- a hetvenes években lezajlott urbanizációs fejlődési szakasz dinamikus előrelépést eredményezett az ország társadalmi-gazdasági fejlődésében;
- számszerűleg kiterjedt és minőségileg is sokat fejlődött a városok hálózata, a városiasodás üteme azonban továbbra is lemaradt a városodás ütemétől, ez az ütemkülönbség számos feszültség kialakulásához vezetett;
- a községek fejlődése részben a városok közvetítésével, részben a mezőgazdaság prosperitásának köszönhetően, ugyancsak dinamikus volt, a községhálózatban belüli egyenlőtlenségek azonban számottevően nem csökkentek, egyes térségekben, illetve sok községben a kedvezőtlen adottságok halmozódása következett be;
- csökkent a városok és a községek fejlődési közti ütemkülönbség, de mindkét településfajta túlzott – a társadalom tűréshatárát közelítő – differenciáltsággal fejlődött;

- felgyorsult a települési rendszer strukturális átalakulási folyamata az ország gazdaságilag fejlettebb térségeiben, de a különböző jellegzetes struktúrákon belül a települések összehangolt fejlesztésének gyakorlata még nem alakult ki;
- az egyes infrastruktúrális ágak eltérő ütemű – de összességében is lassú – fejlődése nemcsak a fogyasztás, hanem a termelés szférájában is kedvezőtlen következményekkel járt.

JAVASLATOK A KÖVETKEZŐ IDŐSZAK FEJLESZTÉSI IRÁNYELVEIRE

I. Általános követelmények és célok

1. Társadalmi-gazdasági fejlődésünk soron következő szakaszában fokozódik a településfejlődésnek az általános fejlődésben betöltött szerepe. A településfejlesztés az életkörülmények települési feltételeinek javításával járjon hozzá a társadalmi megelégedettség fokozódásához, biztosítson kedvező kereteket a gazdaság hatékony és dinamikus működéséhez, az innováció kibontakozásához. A településfejlődés megfelelő irányítása érdekében országos, regionális (megyei, illetve több megyét érintő speciális térségi) és helyi szintű településfejlesztési politikát kell kialakítani és érvényesíteni; az új követelményekhez igazodva korszerűsíteni kell a településhálózat- és településfejlesztés irányítási rendszerét és stratégiáját.
2. A korábban megfogalmazott átfogó célok: a területi közelítés és hatékonyság, a termelőeszközök és a népesség területi elhelyezkedésének összehangja, az ellátás színvonalának emelése, a településhálózat arányosabbá tétele továbbra is érvényesek, a megváltozott feltételek és követelmények figyelembevételével.

Ennek megfelelően a következő hosszú távú időszakban:

- Fokozni kell a települések közötti munkamegosztást annak érdekében, hogy az elmúlt évtizedekben lezajlott dinamikus városfejlődés a településhálózat egészében jobban hasznosuljon. Az alapellátást minden településben biztosítani kell, de az ellátás magasabb szintjein az egyes települések funkcióinak teljessége helyett az összetartozó településekből szerveződő kisebb-nagyobb térségek funkcióinak teljességét kell elérendő célnak tekinteni. A már kialakult, illetve kialakulóban levő agglomerációknál, agglomerálódó térségeknél, városkörzeteknél erősíteni kell a munkamegosztást; míg az ország többi térségeiben meg kell teremteni a munkamegosztás kialakulásának feltételeit.
- Az elkövetkező hosszú távú időszakban a legfontosabb célkitűzések egyike a községi és a

városi lakosság életkörülményeinek közelítése. Ez szükségessé teszi az erre alkalmas községek fejlődésének felgyorsítását, népességmegtartó képességének fokozását, a városok és a községek közötti funkciómegosztás jobb kibontakozását. Javítani kell a városhiányos térségekben a központi funkciók ellátásának feltételeit. Számolni kell ugyanakkor azzal, hogy egyes kisebb térségekből, településekből visszafordíthatatlan népesedési folyamatok és kedvezőtlen gazdasági adottságok folytán további elvándorlás, sőt ezen túlmenően egyes települések hanyatlása várható. Az ezekben élő lakosság alapellátásáról azonban mindenképpen gondoskodni kell.

- Elő kell segíteni a városok harmonikusabb fejlődését, létesítmény-állományuk, funkcionális és műszaki fizikai szerkezetük felújítását, korszerűsítését. A jövőben nagyobb jelentőséget kell tulajdonítani a városépítészeti, esztétikai szempontoknak, fejlesztésének. Nem kívánatos a nagyvárosok további jelentős népességnövekedése, a fejlődés extenzív elemének további érvényesülése.
 - A településfejlesztés is segítse elő a meg nem újuló természeti erőforrásokkal való jobb gazdálkodást és a természeti és művi környezet védelmét.
 - A társadalmi-gazdasági fejlődés soron következő szakaszában az előrelépés rugóját a lakosság műveltségi színvonalának emelkedése és az innováció kibontakozása fogja jelenteni. Különös fontosságú ezért, hogy a települések kedvező feltételeket biztosítsanak az oktatás, művelődés színvonalának emelkedéséhez és a szellemi élet dinamikusabb kibontakozásához.
 - Mind a gazdasági, mind a településfejlődés döntő feltétele a jövőben az infrastrukturális ellátásban meglévő súlyos elmaradottság fokozatos felszámolása. Ennek érdekében növelni kell az infrastruktúra-fejlesztés népgazdaságfejlesztésen belüli arányát; ezen belül is elsőbbséget kell biztosítani a lakossági alapellátás megteremtésének, színvonala emelésének.
 - A településhálózat egészében, ezen belül a kisebb térségekben – településegységekben is jelentősen javítani kell a közlekedési – kommunikációs feltételeket, különösen a távbeszélő-ellátottságot. Ezzel párhuzamosan törekedni kell az indokolatlan szállítások csökkentésére.
3. Az elkövetkező időszakban változtatások szükségesegek a településfejlődés irányítási rendszerében. Ezt elsősorban az alábbiakra figyelemmel kell végrehajtani.
- A településfejlesztést érintő döntéseket azokon a szinteken kell meghozni, ahol azokhoz a legtöbb ismeret, áttekintés áll rendelkezésre és ahol a döntések végrehajtásáért felelnek. A dön-

téshozásban a korábbinál nagyobb mértékben érvényesüljön a lakosság véleménye, valamint a szakszerűség. Ennek érdekében biztosítani kell a lakosság informáltságát és részvételét, ugyanakkor ki kell fejleszteni a településfejlődés irányításának több szintű (országos, regionális és helyi) szakapparátusát.

- Erősíteni kell a helyi tanácsok gazdálkodói szerepét és gazdasági önállóságát; a tanácsok a jövőben nagyobb arányú források felett, szabadabban rendelkezzenek. Ezért korszerűsíteni kell a településfejlesztés finanszírozási rendszerét. Növelni kell a helyben maradó források arányát és nagyságrendjét. A központi források elsősorban az ágazati és területi koordinációt, a vállalati, tanácsi, lakossági erőforrások mozgósítását és összehangolt felhasználását serkentsék, valamint az országos és regionális jelentőségű fejlesztések megvalósítását szolgálják. A központi és a megyei források felhasználásait a településfejlesztés országos és regionális céljaihoz kell igazítani.
- A gazdasági szabályozás a jövőben fokozottabban vegye figyelembe a területi szempontokat, a gazdálkodó szervek ugyanakkor a gazdasági tevékenységek által igénybe vett települési feltételek valóságos értékét térítsék meg. A területi szabályozók szolgálják hatékonyabban a településfejlesztési célok elérését és legyenek rugalmasabban alkalmazhatók az ország különböző településhálózati sajátosságokkal rendelkező kisebb-nagyobb térségeiben.
- A közigazgatási rendszernek a jövőben rugalmasabban és hatékonyabban kell szolgálnia a települések összehangolt fejlesztését, a településközi munkamegosztás sokoldalú kibontakoztatását. Növelni kell a szakigazgatási tevékenység szakszerűségét, ugyanakkor biztosítani kell, hogy valamennyi településben megfelelő hatáskörrel rendelkező testületek működjenek a társadalompolitikai, közeleti és településfejlesztési feladatok irányítására, lakossági ellenőrzésére.

II. A településhálózat és településfejlesztés általános irányelvei

1. Társadalmunk fejlődése, elért életszínvonalunk megtartása és további emelése fontos követelményeket támaszt a településfejlesztéssel szemben.
 - Biztosítanunk kell társadalmunk és a jövő generációk számára az egészséges, harmonikus települési környezeti feltételeket. Az átfogó és határozó környezet- és természetvédelmi intézkedéseken túlmenően ez szükségessé teszi a városépítészeti-esztétikai szempontok fokozottabb figyelembevételét, a zűsfaltságmentes, emberi léptékű, kedvező társadalmi hatású és

vonzó települési környezet kialakítását.

- Javítani kell a népesség lakásellátását. Az állami lakásépítés egyre inkább a szociális lakásellátás céljait szolgálja. Az egyre növekvő arányú magán-erős lakásépítés infrastrukturális feltételeinek megteremtését a településfejlesztés fontos feladatának kell tekinteni. A magán-erős lakásépítést úgy kell területileg befolyásolni, hogy a jelentős terheket vállaló lakosság ne kerüljön hátrányos helyzetbe az életkörülmények települési feltételei tekintetében.
 - Biztosítani kell a munkahelyek, az oktatási-képzési-művelődési lehetőségek szélesebb választékának hozzáférhetőségét, megközelíthetőségét. Javítani kell az idősekről, betegekről, testi fogyatékosokról való szociális gondoskodás települési, környezeti és intézményes feltételeit is.
 - Jelentősen javítani kell a napi és a hétvégi pihenés, kikapcsolódás települési, településközi feltételeit, a zöldfelületek arányának és használhatóságának növelésével és a városkörnyéki üdülőövezetek tervszerűbb fejlesztésével.
2. A településfejlesztés saját eszközeivel segítse elő a gazdasági célkitűzések megvalósítását.
- A gazdasági tevékenységek települési feltételeinek javítása érdekében serkenteni kell a munkahelyek, lakóhelyek, ellátó hálózatok korszerűsítését, a köztük levő kapcsolatok biztosítását, az oktatási-képzési feltételek javítását szolgáló infrastruktúra-fejlesztést.
 - A helyi adottságok, fejlesztési lehetőségek kihasználásában jelentős gazdasági tartalékok vannak. Ezek korábbiaknál eredményesebb kiaknázását a helyi kezdeményezések ösztönzésével, decentralizáltabb településfejlesztési gyakorlattal kell elsősorban fokozni.
 - A soron következő évek gazdasági feltételei megkövetelik az eszközökkel való jóval hatékonyabb gazdálkodást, a gazdaságossági szempontok fokozottabb érvényesítését. Mind a meglévő létesítmények felújításánál, korszerűsítésénél, mind az új fejlesztéseknél a gazdaságos megoldásokra kell törekedni, a gazdaságossági mérlegeléseknél a településrendezési célkitűzéseket, a távlati szükségleteket és az üzemelés feltételeit fokozottabban figyelembe kell venni.
3. Az elkövetkező hosszú távú időszakban a társadalmi-gazdasági fejlődéssel szoros összefüggésben a településhálózat-fejlődés legmarkánsabb jellemzőjének a településközi munkamegosztás erősödését, a különböző településegyüttesek összehangolt fejlődését, a kistérségi fejlődés felgyorsulását kell tekinteni.

Elő kell segíteni, hogy a városok és a községek településhálózatán belüli szerepe megváltozzon, a községek nagy része városias térségek szerves részévé váljon. E folyamat kedvező kibontakoztatása érdekében

- sürgős feladat a települések együttfejlődésének feltételét jelentő közlekedési-szállítási-hírközlési kapcsolatok javítása. A hálózatfejlesztésnek nemcsak központok közötti, ill. a központok és vonzaskörzetei települések kapcsolataira kell kiterjednie, hanem a vonzaskörzetekben a fejlesztés eddigénél egyenletesebb, nem csupán a városokra összpontosuló megoldását kell elősegíteni. A korábban dinamikus – elsősorban mennyiségi – növekedést mutató városok körzeteiben serkenteni kell a gazdasági tevékenységek fokozódását és az ellátás javítását, a városokban pedig az intenzív fejlődés kibontakozását;
- azokban a térségekben, ahol még hosszabb távon is a központ és a körzet hagyományos, inkább egyoldalú kapcsolatának fennmaradása várható, törekedni kell a központok regionális ellátó funkciójának erősítésére, városiaságuk fokozására;
- az elaprózott településszerkezetű, apró- és kisfalvas, valamint a tanyás térségekben a közlekedési és távbeszélő kapcsolatok jelentős fejlesztése mellett lehetővé kell tenni a települések mikrokörzet szintű együttműködését, és egyes ellátási funkciókat több célra alkalmas intézményekben, illetve mozgó szolgáltatás formájában kell a lakosság számára biztosítani. E térségekben az alapellátás javításával, a helyi adottságokat kihasználó gazdasági tevékenységek ösztönzésével és a közlekedési kapcsolatok javításával kell a települések népességmegtartó képességét – ésszerű határok között – fokozni.

Az ellátás fejlesztésénél általánosan az alábbi elvek legyenek irányadók:

- Az alapellátás körébe kell sorolni a minden esetben helyben (a lakóhelyen) biztosítandó ellátást. Ezek köre a lakóhelyek, a beépítési övezetek jellegétől, beépítésétől, laksűrűségétől, környezeti viszonyaitól függően és időben is változik. Minimális alapellátási feltételnek kell tekinteni a megfelelő lakást, villamosenergia-ellátást, az egészséges ivóvíz biztosítását, valamint a munkahelyek, intézmények jó megközelíthetőségét.

E minimális követelmény tartalmát és megoldási módozatait elsősorban nem a település jellege, hanem a közvetlen életkörnyezet sajátosságai és az ott élő népesség társadalmilag elismert szükségletei határozzák meg.

- Az alsófokú ellátás a lakosság széles rétegei által rendszeresen igénybe vett, a mindennapi életvitelhez szükséges szervezett ellátás legalsó szintje. Fejlesztésénél irányadó követelmény a gazdaságos méretű rendeltetési egységek létrehozása, működtetése mellett a mindennapi igénybevétel feltételeit biztosító megközelíthetőség. Ez szükségessé teszi a településen, illetőleg a települések kisebb területi együtteseiben belül a teljes alsófokú ellátás biztosítását. A kis- és aprófalvakat, külterületi lakotthelyeket az alsófokú ellátás szempontjából olyan településrészeknek kell tekinteni, amelyek együttesen működtetnek alsófokú ellátó intézményeket, biztosítva azok megközelítési feltételeit a teljes vonzáskörzetből.

Az alsófokú ellátási tényezők köre változik a lakás és az intézményes ellátás közötti munkamegosztás alakulása, alternatív lehetőségei függvényében (egyes lakásfunkciók szolgáltatások formájában intézményesülhetnek, bizonyos szolgáltatások viszont visszakerülhetnek a lakásba), másrészt párhuzamosan a magasabb szintű ellátás egyes elemeinek elterjedésével, alsófokúvá válásával. Ebből következően az alsófokú ellátás körének, kapacitásának normatív előírása csak néhány alapelemre korlátozódhat orientáló jelleggel, egyéb vonatkozásokban a helyi adottságok, szükségletek a meghatározóak.

- A közép- és felsőfokú* ellátás feltételeinek megteremtésénél a jövőben – a korábbi településkijelöléssel szemben – a térség- és település-alkalmassági szempontoknak kell elsősorban érvényesülniök. A közép- és felsőfokú ellátás egyes fajtái hosszú távon várhatóan alsó-, ill. középfokú ellátási tényezőkké válnak, így ezek dekoncentráltabb telepítése indokolt. E magasabb fokú intézményellátás jellemző fejlődési folyamata a differenciálódás, a szakosodás, melynek következtében egyre általánosabbá válik, hogy egyes, esetenként más-más településben működő intézmények együttműködve biztosítják körzeteik ellátását. Mindez azt is jelenti, hogy a magasabb fokú intézmények, ill. az azokat működtető települések vonzáskörzete nem jelölhető ki merev határokkal.
- A regionális funkciók – elsősorban a szellemi élet magas szintű intézményeinek (pl. egyetem, klinika, főiskola, színház) országosan decentralizált fejlesztése során az öt nagyváros és az erre alkalmas néhány más város összehangolt fejlesztésével el kell érni, hogy e funkciók a társadalmi, gazdasági adottságokhoz, a városi-területi hagyományokhoz illeszkedve bontakozzanak ki. A regionális funkciók kiteljesedése érde-

kében szükséges az intézmények fokozott együttműködése, országos és nemzetközi kapcsolataik erősítése, valamint a megyék közötti együttműködés jelentős javulása.

Az ellátásfejlesztés gazdaságosságának, hatékonysága fokozásának érdekében biztosítani kell, hogy a tervezésével, fejlesztésével, megvalósításával és működtetésével kapcsolatos döntések az ellátás jellegének megfelelő közigazgatási szinteken történjenek.

- Az alsófokú és az alapellátás fejlesztését a helyi (települési, külterületi) tanácsok hatáskörébe célszerű utalni, ennek feltételeként a finanszírozási rendszer egyidejű továbbfejlesztésével.
- A közép- és felsőfokú ellátás fejlesztése a megyék és a települések együttes feladata, míg a regionális funkciók intézményeinek fejlesztése az országos, valamint a megyei szintű tervezés-fejlesztés-finanszírozás-döntéshozás együttes feladata, a megyék közötti koordináció érvényesülésével.
- Az országos és nemzetközi funkciókat betöltő intézmények fejlesztése-működtetése országos szintű feladat.

III. A településhálózat és településfejlesztés területi irányelvei

Az egyes térségek sajátos településfejlesztési célkitűzéseit – az általános elvek figyelembevételével – a decentralizáltabb döntési rendszer keretében, regionális (megyei) szinten kell kialakítani. Az ország különböző településhálózati adottságú nagytérségeiben a következő differenciálást kell érvényesíteni.

1. *Budapest és tág térségében* – a hivatalosan kijelölt 43 agglomerációs településben és az azt övező szélesebb településgyűrűben – alapvető feladat a következetesen egységes, koordinált, dekoncentrált fejlesztés. A főváros iparának további következetesebb intenzív-szelektív fejlesztése mellett elő kell segíteni a tercier-kvaternér funkciók további erősödését. Sürgős feladat a városrekonstrukció felgyorsítása, ennek az elavult belső városrészek felújításán túlmenően ki kell terjednie az elmardott peremterületek infrastruktúra-fejlesztésére is. A lakásellátás javítását úgy kell előirányozni, hogy a meglévő lakásállománnyal való jobb gazdálkodás, a rehabilitáció-rekonstrukció révén elérhető minőségjavítás, a kis léptékű állománybővítés (tetőtér-beépítés, emeletráépítés, régi lakóterületek inten-

* A munkabizottság egyes tagjai nem tartják szerencsésnek a „közép- és felsőfokú ellátás” elnevezés fennmaradását, ill. a települések ilyen funkcióra való kijelölését. Véleményünk szerint nem jellemző az ellátási szintek hierarchiája, az elnevezés az elmúlt évek helytelen településfejlesztési gyakorlatát indokoló településhálózati hierarchia, besorolás továbbélését indokolhatja.

zifikálása) és az új építés együttesen járuljon hozzá a lakáskörülmények javításához. Az állomány új építéssel történő bővítését az agglomeráció erre alkalmas településeiben célszerű megvalósítani. Az agglomerációs övezetben jelentősen csökkenteni kell a lezajlott népességnövekedés és az ennek ütemétől elmaradó infrastruktúra-fejlődés következtében kialakult feszültségeket. Az alapellátási hiányok kiküszöbölésén túlmenően gondoskodni kell a középfokú intézményellátás fejlesztéséről is. Az övezet fejlesztésével lehetőséget kell teremteni a gazdasági tevékenységek decentralizáltabb fejlődéséhez. Az üdülési-pihenési igények kielégítését a térség táji-természeti értékeinek védelmével együtt kell megoldani.

2. Az *Alföld* térségében — tekintettel arra, hogy a területi fejlődésben egy korábbi fázisnál tart — még továbbra is a városhálózat megerősítése a fő feladat, a városok műszaki-fizikai állagának jelentős javításával, infrastrukturális lemaradásának pótlásával, intézményrendszerük kiépítésével. Különös figyelmet kell fordítani a fejlődésben viszonylag elmaradt kisvárosok, illetőleg városi peremterületek fejlesztésére. Ezzel párhuzamosan serkenteni kell a községekben a lakossági és a termelési infrastruktúra kiépítését, népességmegtartó képességük növelését.

A *Dunántúl* térségében a korábbi dinamikus városfejlődés eredményeként kialakult városkörzetek urbanizálódó sávok összehangolt fejlesztését a városkörzetek községeinek gyorsított fejlesztésével, a központi városokban a minőségi fejlődés kibontakoztatásával kell elősegíteni.

Az ország *északi* részében a feladatok tovább differenciálódnak:

- az ipari agglomerációkban a korábban megfelelő szabályozás nélkül lezajlott agglomerálódás kedvezőtlen hatásait (zsúfoltság, környezetromlás) kell felszámolni, s fékezni kell a funkciók és létesítmények további sűrűsödését;
- a dinamikus fejlődésnek indult városok körzeteiben — melyek potenciálisan agglomerálódó kistérségek — a központ és körzet együttes fejlesztése a feladat;
- egyes kedvezőtlen adottságú kisebb térségeknél, melyekben sem a gazdasági fejlődésnek, sem az alapellátás megteremtésének nincsenek meg a reális alapjai (pl. az észak-borsodi aprófalvas térség), azokat a településeket kell a népesség befogadására alkalmassá tenni, melyek felé elvándorlási szándék mutatkozik; az alapellátás javításáról azonban a visszafejlődő településekben is feltétlenül gondoskodni kell.

3. A településfejlesztés jellegzetes feladatai a kistérségi adottságok, feltételek függvényében különböznek.

A nagyvárosok és a legtöbb középváros térsége vonatkozásában az egységes, koordinált, funkciómegosztáson alapuló fejlesztés elvei az irányadóak, az összetartozó térségek kiterjedéséhez, népesség-nagyságrendjéhez, a kialakult, illetőleg alakuló településközi munkamegosztás mértékéhez, jellegéhez, települési szerkezeti adottságokhoz illeszkedően.

A településfejlesztés feladatai — a budapesti térséghez hasonlóan — a központi város intenzív jellegű, a minőségi szempontokra nagyobb hangsúlyt helyező fejlesztése; a központ és a háttérterület színvonalkülönbségének csökkentése, a középfokú jellegű funkciók erősítése az övezetbe tartozó kisvárosokban, illetve városias centrumokban; az övezet többi településében a települési környezet színvonalának javítása, a városi jellegű túlzott lak-sűrűség elterjesztése nélkül.

A fentiekben túlmenően, speciális feladatként jelentkezik

- az ipari agglomerálódó térségekben (borsodi medence, Komárom—Tatabánya térsége, közép-dunántúli agglomerálódó térség, Zagyva-völgyi agglomerálódó térség) a településközi funkciómegosztás sokoldalúbbá tétele, a zsúfoltság enyhítése, a természeti környezet megóvása, javítása;
- a fejlett, illetve fejlődő alközpontokkal rendelkező egyközpontos agglomerálódó térségekben (pl. Győr térsége) az ellátás mellett a gazdasági tevékenységek kistérségileg dekoncentráltabb fejlesztése is;
- a középvárosra fűződő városkörzetekben (pl. Eger, Kaposvár, Szekszárd térsége), város-együtteseiknél (Szentés, Csongrád, Békéscsaba—Békés—Gyula stb.) a településközi kapcsolatok kibontakozási feltételeinek megteremtése;
- a széttagolt településhálózatú, aprófalvas agglomerálódó térségekben (pl. Pécs, Zalaegerszeg, Nagykanizsa, Szombathely térsége) az előbbieknél hangsúlyosabb decentralizált fejlesztés, részben az övezeten belüli fejlesztési centrumok megkülönböztetett fejlesztésére támaszkodva, az övezeten belül a településközi — a központot elkerülő — kapcsolatok jelentős erősítése;
- az észak-alföldi, erőteljesen monocentrikus városkörzetekben a központ és a háttérterület közötti fejlettségkülönbség csökkentése mellett a központi városokban — főleg azok peremterületén — levő jelentős infrastruktúra-hiányok pót-

lása, a tartósan fennmaradó tanyákon az alapellátás megoldása;

- a dél-alföldi, jelentős alközpontokkal rendelkező városkörzetekben a fentiek mellett a városok közötti együttműködés, funkciómegosztás szorgalmazása is.

A városkörzetek peremterületein, illetőleg azok kiöblösödéseiben levő, periferikus helyzetű tartósan elmaradott térségekben elsősorban a távbeszélőhálózat fejlesztésével kell lehetővé tenni a szervezettebb bekapcsolódást a városkörzetekbe, ugyanakkor az urbanizálódó övezetektől, központoktól való viszonylagos elszigeteltség miatt, zömmel már kialakult kisvárosok városiasságának fokozásával, intézményeik fejlesztésével, továbbá az alap- és alsófokú ellátás fejlesztésével kell biztosítani a megfelelő életkörülményeket. A fejlődés során egyre szűkebb területekre visszahúzódó vákuumtérségekben különös figyelmet kell fordítani a helyi lehetőségekhez illeszkedő kisebb termelőegységek kialakításával a munkaalkalom megteremtésére, illetőleg a korstruktúrából adódó speciális ellátási szükségletek biztosítására. Számolni kell egyúttal e térségekben a népességszám további, elkerülhetetlen csökkenésével, egyes települések (aprófalvak, tanyák) lakófunkciójának átalakulásával (pl. az üdülési funkció erősödése).

A fenti, az urbanizálódási folyamat jellemzői, illetve a települési szerkezeti adottságok szerint megkülönböztetett térségeket átmenetű speciális sajátosságokat, problémákat hordozó területek vonatkozásában sajátos fejlesztési összetevők – speciális kritériumok – kiemelése szükséges:

- A periferikus helyzetű, kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú, zömmel apró- és kistalvas térségekben egyfelől a komplex meliorizáció, a mezőgazdaság megerősítése, a földrajzi és társadalmi sajátosságoknak megfelelő ipari jellegű termelés ösztönzése, másfelől a települések távbeszélő-ellátottságának és közlekedési kapcsolatainak javítása segítheti elő elsősorban az életkörülmények javulását. Az érintett településekben az állandó népesség természetes fogyásával és elvándorlásával párhuzamosan a lakófunkciót esetenként üdülőfunkció váltja fel azáltal, hogy az állandó lakások (lakóházak) második lakássá válnak. Ez a folyamat kedvező abban az értelemben, hogy elhagyott, funkciót veszített lakóépületek újrahaznosítását (és egyben felújítását) jelenti. Az üdülési funkció terjedése egyben a helyben maradt lakosok megélhetési viszonyainak javulásához is hozzájárulhat. Szükséges ugyanakkor speciális szabályozási eszközökkel a lakó-, helyi termelő és üdülési funkció harmonikus együttélésének biztosítása.

- A tanyás térségek zömében a külterületi népesség gyors ütemben csökken, a tanyák megszűnnek vagy funkciót váltanak (üdülés, mezőgazdasági kisárutermelés). E folyamat zökkenőmentessé tételéhez olyan megoldások szükségesek, mint a külterületi lakosok belterületi ingatlanvásárlásának megkönnyítése, kettős lakástulajdonának lehetővé tétele, az átmenetileg még fennmaradó tanyák lakosai számára a legszükségesebb ellátás biztosítása stb. A fentiekkel szemben a tartósan fennmaradó tanyákat, külterületi lakothelyeket olyan települési egységnek kell tekinteni, ahol az alapellátás – a feltételekhez illeszkedő módon – ugyanúgy biztosítandó, mint a belterületen.

- A környezeti szempontból súlyosan károsodott, elsősorban a kitermelő, alapanyag- és energetikai ipari térségekben kiemelkedő feladat a környezeti ártalmak jelentős csökkentése, a kialakult, tartós károsodások fokozatos csökkentése (rekultiváció stb.). Különösen lényeges ez a követelmény azért, mert a jelzett térségek egyúttal jelentős népességkoncentráció területei, és mert az ország legértékesebb, különös védelmet igénylő táji-természeti adottságú részein, illetőleg azok peremén helyezkednek el. Éppen ezért a fenti térségekben az ipari termelés fejlesztését és még inkább bővítését az átfogó környezetvédelmi kritériumok messzemenő figyelembevételével, azoknak alárendelten kell megvalósítani.

- Az üdülőterületekben, üdülőtelepülésekben – köztük az ország kiemelt üdülőterületeiben, a városkörnyéki és más üdülőterületeken – elsődleges feladat az üdülés alapvető feltételeit jelentő természeti környezeti értékek megóvása és az üdüléshez szorosan kapcsolódó intézményellátás, valamint a környezet védelmével összefüggő közműfejlesztés felgyorsítása. Az ellátás fejlesztése terén számolni kell azzal, hogy a magánnyaralók a jövőben mind nagyobb arányban válnak állandó lakássá, különösen az agglomerálódó városkörzetekben.

IV. A településfejlesztés és -rendezés korszerűsítésének irányelvei

Jelentős változások szükségesek a településrendezés és -fejlesztés szemléletében.

Törekedni kell az adottságok, a természeti erőforrások jobb, hatékonyabb kihasználására. A természeti erőforrásokat és környezetet a társadalmi termelés szerves részének kell tekinteni. A környezet igénybevételének társadalmi költségeit a termelés társadalmi ráfordításai között kell tervezni és érvényesíteni. Minden eszközzel elő kell segíteni a környezet megóvását, a már károsodott területek javí-

tását. Különösen fontos kérdésként kell kezelni a felszíni és felszín alatti vizek védelmét, a hulladék keletkezésének csökkentését, újrafelhasználását, a közterületek tisztántartását, a területek igénybevételeinek csökkentését, a roncsolt vagy más módon károsított területek rekultivációját, az ipari és közlekedési légszennyezés csökkentését.

A települések fejlesztését elsősorban a már beépített területek rekonstrukciója, reorganizációja és korszerűsítése, ésszerű és intenzív felhasználása útján kell megoldani. A települések funkcionális és műszaki értelemben avult területeinek felújítása elodázhatatlan követelmény. A szervezeti, jogi, pénzügyi és tervezési, valamint kiviteli kapacitás-problémák egyidejű megoldása mellett társadalmi elismertséget, megbecsülést kell biztosítani a fenntartási, felújítási és az ezekhez kapcsolódó fejlesztési munkáknak, a települési környezet megtartó megújításának.

Előnyben kell részesíteni a vegyes funkciójú területhasználati rendet a merev, monofunkciós rendszerrel szemben, ezzel is javítva a városfejlesztés társadalmi ráfordításainak nagyságát, az idő- és energiafelhasználást.

A települési környezet fejlesztése során – mind a tervezésben, mind a megvalósításban – biztosítani kell a társadalmi hatékonyság érvényesülését. Így nevezetesen:

- korszerűsíteni kell a települések szerkezetét; a régi városrészek felújítása és az új beépítések között ésszerű egyensúlyt szükséges teremteni;
- a településfejlesztés céljaihoz illeszkedve olyan lakásfejlesztést és gazdálkodást kell folytatni, amely a reális egyéni és közösségi igényekből kiindulva, a mennyiségi és minőségi tényezők

együttes mérlegelésével használja fel a rendelkezésre álló erőforrásokat;

- az ipartelepítés és fejlesztés során elsődlegesen a környezeti hatások és az energiatakarékos megközelítés együttes mérlegelésével kell azok helyét meghatározni;
- biztosítani kell az aktív pihenés megfelelő területi alternatíváit – a településen belül és kívül – az eltérő használatú és értékű üdülőterületek, üdülőkertek választékát.

Jó idegenforgalmi adottságú területek gyorsított fejlesztésével kell csökkenteni a kiemelt üdülőterületek aggasztó zsúfoltságát. Meg kell akadályozni a közösségi használatra szánt területek (pl. vízpartok) magánhasználatba jutását, ill. a korábban igénybe vett ilyen területeket vissza kell juttatni a közösség használatába;

- a közlekedés fejlesztése során elsőbbséget kell biztosítani a tömegközlekedés fejlesztésének, az összehangolt, többfunkciós közlekedési-szállítási rendszereknek. A hírközlés terén, különösen a távbeszélő-ellátásban jelentős előrehaladás szükséges;
- a vízellátás és a szennyvízelvezetés és -kezelés között a hiányzó összhang megteremtése sürgős feladat; egyidejűleg kell gondoskodni minden település egészséges ivóvízzel történő ellátásáról;
- szigorúan ügyelni kell a tervezés során, a megvalósításban és a működésben egyaránt az energiatakarékosra, mind a területfelhasználás, mind a létesítmények alakítása tekintetében;
- jelentősen javítani kell a településfejlesztés demokratizmusát, társadalmi ellenőrzését, szélesíteni kell a közösség részvételét a tervezésben és a megvalósításban egyaránt.

TÁJÉKOZTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGA 1983. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

A Magyar Tudományos Akadémia Településtudományi Bizottsága 1983. évi feladatait korábban elfogadott munkaterve alapján végezte. A Bizottság az év során három alkalommal tartott ülést.

A Bizottság 1983. évi tevékenységéből különösen három feladat kiemelése szükséges. Az első feladat a településgazdálkodás témaköréhez kapcsolódó tudományági helyzetelemzés kidolgozása volt. A második feladat az 1984-ben tartandó, a városi lakókörnyezet helyzetével és a további teendőkkel foglalkozó konferenciához kapcsolódott. A harmadik feladat teljesítése az Akadémia Elnöksége által – a Bizottság hatáskörébe utalt, illetve a Településtudományi Bizottság bevonásával – szervezett konferenciák elé került anyagok megvitatását, véleményezését szolgálta.

A korábban meghatározott feladat teljesítéseként a Bizottság elkészítette a településgazdálkodás témakörében a helyzetelemzést. Az anyag sokoldalúan vizsgálja a településgazdálkodás témakörét. Értékeli a jelenlegi helyzetet és a településgazdálkodás témakörében jelentkező feladatokra tesz javaslatot.

A „településgazdálkodás” tulajdonképpen azoknak a gazdálkodási jellegű tevékenységeknek az összessége, amelyek keretei között a tanácsok – az irányításuk alatt működő szak(mai) szervezet segítségével, a rendelkezésükre álló anyagi (gazdasági, műszaki, természeti, valamint fizikai és szellemi) erőforrások (inc. területek) és hatalmi eszközök felhasználásával – biztosítják a települések lakosságának, valamint nem ott lakó (hanem oda csak rendszeresen bejáró) népességének ottani élet- és munkafeltételeit, minden irányú ellátottságát, továbbá annak fejlődését; szabályozzák a bennük folyó közületi és magánjellegű tevékenységeket, a szükséghez képest irányítják, koordinálják, vagy éppen a köz érdekében megfelelően korlátozzák azokat.

A Településtudományi Bizottság véleménye szerint a „településgazdálkodás” körébe tartozó tudományos, illetve szakirodalom és gyakorlati tevékenység áttekintése során tapasztalt problémák hatékony megoldásának legfőbb akadályai és azok elhárításának javasolt módozatai:

a) Ennek a rendkívül sokrétű, bonyolult és komplex feladatkörnek az eredményes irányítása, szervezése és végrehajtása az abban mindenkor fennálló – és egymással szoros kölcsönkapcsolatban levő – szakágazati jellegű részfeladatok összességének teljeskörű áttekintését és rendszerszemléletű összehangolását (koordinációját) igényli, amelynek

során minden részfeladat megoldásánál annak a településgazdaság egészére gyakorolt hatását figyelembe kell venni.

E követelmény kielégítésének legfőbb feltételei:

– a „településgazdálkodás” összefüggő rendszerének (modelljének) tudományos módszerekkel való kidolgozása és az ennek alapján kialakítandó szempontoknak (irányelveknek), irányítási-szervezési módszereknek a „településgazdálkodás” gyakorlatába való átültetése, az ehhez szükséges feltételek: ismeretek, megfelelően felkészült szakemberek, szervezeti formák, jogi és egyéb szabályok, valamint műszaki és gazdasági eszközök biztosításával;

– a „településgazdálkodás” tudományosan megállapított optimális rendszeréhez alkalmazkodva az állami (incl. tanácsi) irányítás és a gazdaság-irányítás – amúgy is fejlődőben levő – rendszerében meg kell határozni a „településgazdálkodás” sajátos hierarchiájának rendszerét – és ezen belül e tevékenység központi, országos irányításáért felelős szervezet – különös tekintettel arra, hogy az ez idő szerint nem létező ilyen felelős központi szerv hatásköre pillanatnyilag még megoszlik az ÉVM és más ágazat-irányító tárcák, valamint az OT, az MT Tanácsi Szervek Hivatala, a megyei és a városi tanácsok között. Ilymódon a „településgazdálkodás” számos feladata nem a társadalmi-gazdasági (népgazdasági) optimum, hanem az annak előkészítésében, megtervezésében, végrehajtásában leginkább illetékes (a megfelelő gazdasági eszközökkel legközvetlenebbül rendelkező) szervek sajátos ágazati, szakmai, helyi követelményeinek megfelelően valósul meg – eltérően az össztársadalmi (népgazdasági) érdektől. Az ebből eredő – és folyamatosan keletkező – jelentős károk elhárítása érdekében javasoljuk az alábbiakat.

b) A településgazdálkodás körébe sorolható tevékenységekre és eszközökre kiterjedő kutatások számára prioritást kell biztosítani a Tudománypolitikai Bizottság által 1982-ben „A települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások” címen megindított OKKFT program keretében, illetve az azok folytatásaként előirányozható további településtudományi kutatásokban (célprogramokban).

Ennek realizálása érdekében elő kell készíteni

e kutatásoknak a soron következő középtávú kutatások keretében való folytatását a legsürgösebb témákat tartalmazó tematika és annotációk (az egyes témák kidolgozása során elérendő célok) megállapításával, legkésőbb a VII. ötéves kutatási tervek előkészítése során.

A munka során támaszkodni kell az e téren elért külföldi eredményekre és tisztázni kell azok hazai alkalmazási lehetőségeit.

A munkaterv kidolgozását e témakörben szak szempontból illetékes valamennyi fontosabb kutatóhely: intézetek, tanszékek, társadalmi-tudományos szervezetek bevonásával, komplex módon – az arra legalkalmasabb koordináló bázisintézmény kijelölésével – kell elvégezni, az MTA Településtudományi Bizottságának tanácsadó testületként való részvételével.

A kutatások keretében javasoljuk a „település-gazdálkodás” feladatkörének és működési rendjének az államigazgatásunk rendszerébe való optimális beilleszkedési lehetőségét meg állapítani.

Vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy politikai, igazgatási, gazdasági és gazdaságirányítási rendszerünk keretei között milyen szervezeti, irányítási és érdekeltégi feltételek között lehet átfogóan és komplex módon gondoskodni a mindenkori legfejlettebb kutatási eredményeknek a gyakorlatba való átültetéséről.

- c) Javasoljuk a felsőfokú (egyetemi és főiskolai) oktatás minden olyan szakterületén, amelynek hallgatói a leendő képzettségüknek megfelelően előreláthatóan részt fognak venni a „település-gazdálkodás” vagy annak bármelyik szakágazata tevékenységében, kötelező tananyagként bevezetni a „település-gazdálkodás” alapismereteit. A „település-gazdálkodás” vagy annak bármelyik szakágazata terén irányító és önálló ügyintéző dolgozók számára kötelező „település-gazdálkodási” (továbbképző) szaktanfolyamokat kell szervezni.
- d) Javasoljuk, hogy az MTA Elnöksége forduljon az illetékes politikai, állami és társadalmi szervekhez, hogy a fentiek figyelembevételével adják meg a szükséges támogatást a „település-gazdálkodás” tudományos színvonalon történő továbbfejlesztéséhez, továbbá, hogy megállapításainkat vegyék figyelembe az államigazgatás rendszerének folyamatban levő fejlesztésével kapcsolatos döntéseiknél.

A Településtudományi Bizottság – korábbi gyakorlatának megfelelően – 1984-ben tudományos konferencia megrendezését tervezi „A városi lakóköznyezet helyzete és a további teendők” c. témában. A téma tárgyalását hármás tagolásban tervezzük. Az első téma a városi lakóterületek helyzetének elemzésével és a fejlesztési feladatok körvonalazásával foglalkozik. A második téma az újonnan létrehozandó lakó-

területek tervezési és megvalósítási szempontjait, a harmadik téma a meglévő lakóterületek átépítésének tervezési és megvalósítási szempontjait vizsgálja. A bevezető előadás megtartására a Bizottság az építésügyi és városfejlesztési minisztert kérte fel. A téma időszerűségére, népgazdasági és társadalmpolitikai jelentőségére való tekintettel a tudományos konferencia várhatóan a tudományterület fontos rendezvénye lesz.

A Bizottság 1983. évi tevékenységét alapjaiban meghatározta az a körülmény, hogy több alkalommal tárgyalt – mint arról már említést tettünk – kormányzati előterjesztéseket, anyagokat. 1983. május 12-i ülés az OT és az ÉVM előkészítésében készült „A terület- és településfejlesztés irányelvei” c. tervezetet tárgyalta. Ennek az anyagnak a vitája lehetőséget adott nemcsak a konkrét tervezet véleményezésére, hanem a tudományterület szélesebb körű áttekintésére, értékelésére. A Bizottság véleményében nyomtatékosan felhívta a figyelmet – többek között – a területrendezés és a településfejlesztés kapcsolatainak rendezésére, az infrastruktúra szerepének, fejlesztésének elsőrendű fontosságára, az irányítás korszerűsítéséből fakadó követelmények érvényesítésére az új terület- és településfejlesztési politikában, valamint arra, hogy a jogi szabályozás és a tudatos településfejlesztés szorosabb összehangolása szükséges. A Bizottság véleményét az Akadémia által készített állásfoglalás nagyrészt tartalmazta.

December 9-én a Bizottság is résztvett az Akadémián rendezett kerekasztal konferencián, amely a Balaton üdülőkörzet hosszú távú fejlesztési koncepciójának véleményezése céljából került megrendezésre. A Településtudományi Bizottság más tudományterületeken működő Bizottságok képviselőivel együtt, a Balatonfejlesztés legidőszerűbb kérdéseire – a vízminőség helyreállítása, az infrastruktúra-fejlesztés kulcsfontosságú feladatai és a megvalósítás komplex eszközrendszere – hívta fel a figyelmet. A több Bizottság részvételével és együttműködésével szervezett kerekasztal konferenciák tevékenesen hozzájárulnak a tudományterület fejlődése szempontjából fontos interdiszciplináris szemlélet és gondolkodásmód erősítéséhez.

Az 1983. évi tevékenység kapcsán szeretnénk megemlíteni, hogy 1982-ben tudományos konferenciát szerveztünk a „Magyarországi falusi települései fejlesztési kérdéseiről”. A konferencián elhangzott előadások, hozzászólások vita alapján a Bizottság ajánlásokat dolgozott ki és terjesztett elő a Műszaki Tudományok Osztálya elnöksége felé azzal a kéréssel, hogy azokat a témában illetékes állami szervek vezetőinek juttassák el.

*Dr. Kőszegfalvi György
a műszaki tudományok doktora*

**ОЦЕНКА СЕЛИТЕБНОЙ СЕТИ И ПРОЦЕССОВ РАЗВИТИЯ
НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ В СЕДЬМОЙ ДЕСЯТИЛЕТКЕ,
ПРЕДЛОЖЕНИЯ НА ДИРЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ НА СЛЕДУЮЩИЙ ПЕРИОД**

НОРА ХЕРХЕР

Профессиональная Комиссия, в рамках своей почти полуторалетней работы, нижеследующим образом оценила обобщенные установления о процессах развития населенных пунктов в седьмом десятилетии, о влиянии политики развития на реальные процессы:

— Рассматривая урбанизацию как пространственную размерность общего общественно-экономического развития, отечественный процесс урбанизации в седьмом десятилетии можно охарактеризовать двойственно: дальнейшим существованием территориальных процессов, ранее развернувшихся в период экстенсивного экономического развития; и параллельно с этим претворение новых территориальных тенденций, подключающихся к переходу на этап интенсивного развития. В то время как в результате требований экономического развития, экономическая политика уже шагнула в сторону децентрации, практическая политика развития селитной сети — в основном распределение центральных средств — все еще придерживается к дальнейшему существованию полномерной концентрации.

— Несмотря на двойственность, урбанизационный процесс, прошедший в семидесятых годах, вызвал динамическое продвижение вперед в государственном общественно-экономическом развитии и в процессе преобразования селитной сети:

— численно возросла и качественно также развилась сеть городов; однако, разница между превращением в города и созданием городского образа жизни привела к формированию, усилению множества обострений,

— точно также в основном было значительным развитие сел, частично с помощью городов, частично в результате сельскохозяйственной деятельности; однако, непропорциональности в пределах сельской сети значительно не сократились, а даже в отдельных пространствах и в большом количестве сел возникло скопление неблагоприятных свойств,

— сократилась разница в этапах развития городов и сел, но оба вида населенных

пунктов чрезвычайно развивались с дифференцированностью, приближающейся к пределу, допускаемому обществом,

— ускорилось структурное преобразование селитной сети, главным образом в экономически развитых, индустриальных пространствах страны; но еще не сформировалась практика согласованного развития взаимосвязанных ансамблей населенных пунктов;

— медленный этап развития в совокупности отдельных инфраструктурных отраслей сопровождается неблагоприятными результатами не только в потреблении на протяжении десятков лет, но и в сфере производства.

Оснавиваясь на критической оценке прошедшего процесса развития, Комиссия сформулировала предложения для формирования директив политики развития на следующий период согласно нижеследующего:

— за общее требование и цель установили то, чтобы политика развития населенных пунктов приспособлялась к периоду изменившегося общественно-экономического развития, приспособлялась к закономерностям последующего этапа урбанизационного развития,

— из новейшей оценки двойственной целевой установки по приближению к эффективности Комиссия пришла к тому мнению, что в следующий период следует усилить разумное подразделение работ между населенными пунктами; региональное распространение развития городов за прошедшее десятилетие; полное использование всей селитной сети,

— целевой установкой является ускорение развития сети сел, усиление способности сел по сохранению количества населения; в то же время следует считаться с тем, что в отдельных пространствах со скопившимися недостатками, произойдет стагнирование или упадок одной части населенных пунктов. Следует позаботиться об основном обеспечении для живущего здесь населения,

— следует способствовать более органическому развитию городов; в будущем больше внимания следует отдавать осуществлению эстетических аспектов в градостроительстве, не-

желательным является дальнейшее экстенсивное развитие более больших городов; в будущем следует способствовать развёртыванию качественного развития,

- следует повысить долю средств на инфраструктурное развитие в рамках народнохозяйственного развития; в рамках этого следует обеспечить приоритетность развитию основного обеспечения для населения. Безусловно следует улучшить транспортно-коммуникационные условия,
- согласно вышесказанному, для достижения общих целей необходимы изменения в системе управления развитием населенных пунктов:
 - решения, затрагивающие развитие населенных пунктов, следует выносить на соответствующем уровне компетенции,
 - следует усилить хозяйственную роль местных советов; в интересах этого следует увеличить долю средств, остающихся на месте в распоряжении местных советов,
 - вместо более ранней практики непосредственного вмешательства на центральном уровне управления следует обеспечить большее пространство для косвенного вмешательства, нацеливающего регулирование процесса, таким образом изменится роль и задача центрального управления,
 - общественное управление в будущем должно более гибко служить согласованному развитию населенных пунктов. Следует повысить профессиональность деятельнос-

ти по спецуправлению и в то же время усилить самоуправление населенных пунктов и привлечение населения в процессы развития населенных пунктов,

- Развитие нашего общества, сохранение и желаемое дальнейшее повышение достигнутого уровня жизни предъявляет важные требования к развитию населенных пунктов:
 - следует обеспечить и для будущих поколений единую гармоничную окружающую среду населенного пункта,
 - следует улучшить квартирное положение населения,
 - следует обеспечить хороший транспорт к местам приложения труда и к снабженческим учреждениям более высокого уровня,
 - следует улучшить условия населенных пунктов, относящиеся к социальной заботе о престарелых, о больных и людях с физическими недостатками,
 - следует улучшить условия для дневного и воскресного отдыха, условия рекреации населенных пунктов и пространств между населенными пунктами,
- Развитие населенных пунктов своими средствами должно способствовать осуществлению экономических целевых установок.

В дальнейшем предложения занимались территориально дифференцированными директивами развития селитебной сети и развития населенных пунктов; а также директивами усовершенствования развития и планировки населенных пунктов.

ПРАКТИКА ОТЕЧЕСТВЕННОГО ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА В ТЕОРЕТИЧЕСКОМ ПОНЯТИИ

КАЛМАН ФАРАГО

Развитие содержания градостроительных познаний и формирование взаимосвязанного с ним воззрения практики исследование рассматривает по пяти тематикам:

- отношение градостроительства к селитебной сети, отношение развития и проектирования,
- принципы формирования городской структуры,
- совместное и подразделенное осуществление эстетических аспектов, функциональных и экономических аспектов,
- осуществление унификации принципов и дифференцированности согласно видов населенных пунктов,
- отношение спецотраслей, принимающих участие в градостроительстве.

Связь теории и практики показывает различные специфичности в различные периоды времени. В основном до середины шестидесятых годов практика ожидала, торопила теоретическое обоснование, однако, с прохождением времени все меньше и меньше была склонна к приему и использованию теоретических установлений. В настоящее время теоретический фонд отсутствует для множества видов практической деятельности, или потому, что не проводилось исследование такой темы, или из-за отставания внедрения результатов исследований.

Использование результатов исследований выполняется с множеством видов переложений, поэтому для более точной оценки степени эффективности существует мало возможностей. Возможно, что в первую очередь те исследовательские результаты могут рассчитывать на использование, которые в напечатанном виде попадают во всеобщее пользование. Исследование дает обзор о темах технических книг, учебников, сборников научных профессиональных трудов, изданных за последние годы, а также о видах и практическом влиянии теоретических и образцовых проектов, проектных документов, описания проектов. Из-за большого количества трудно обозримы те работы, менее значительные с научных аспектов, но имеющие для практики важный теоретический характер, которые имеют целью подготовку предписаний, указаний, постановлений для регулирования градостроительной деятельности, а также развитие проектных методик.

Как градостроительная теория, так и практика в будущем требуют выполнения основных исследований и прикладных исследований. К основным тематическим группам основных исследований относятся:

- пересмотр и дальнейшее развитие понятия, системы и связей градостроительства,
- исследования истории градостроительства, с особым вниманием на венгерское градостроительство,
- положение наших городов, потребности развития, энергии для развития,
- средства для теории и практики.

Тематическими группами для прикладных исследований могут быть:

- директивы для формирования пейзажной структуры и организма населенного пункта,
- решение градостроительных задач, связанных с развитием жилищного фонда,
- решение градостроительных задач, связанных с обслуживанием населения,
- различные этапы проектирования, возможности и методы отраслевого согласования,
- основные принципы, связанные с запланированным и последовательным осуществлением строительства и перестройки городских частей.

Жалеть то, что когда теоретическая обоснованность достигнет соответствующего уровня, разработать директивы проектирования населенных пунктов и новую систему показателей, которые можно последовательно сконструировать в четырех частях:

- проектные директивы общего характера,
- специальные принципы проектирования реконструкции,
- показатели для проектирования населенных пунктов (нормы и нормативы),
- проектно-методические указания.

Развитие градостроительной деятельности не требует новых видов организационных рамок, а требует усиления существующих и более эффективного использования, чем раньше, скрывающихся в них возможностей. Исследование систематизирует действия, предлагаемые для достижения этого.

СТРУКТУРНОЕ РАЗВИТИЕ ВЕНГЕРСКИХ ГОРОДОВ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

ИМПЕ ПЕРЕНИ

Для венгерского градостроительства после II мировой войны было характерным то, что в фактор формирования городской структуры превратилось: развитие промышленности (с созданием новых промышленных территорий), развитие жилищного фонда (с созданием новых жилых районов), строительство в меньшей или большей мере более крупных государственных учреждений (университеты, больницы и т.д.) в некоторых местах строительство системы городских центров. Но не меньшее значение имело подсоединение к городам множества пригородных населенных пунктов и использование их территорий для развития городов (промышленность, квартиры, учреждения и т.д.). Эти факторы в совокупности характерны для развития городов в этот период, и они в меньшей или большей мере сопровождаются также требованиями, предъявляемыми к структуре города.

Естественно, что объем и доля вышеуказанных факторов различна по городам. Характер городской структуры и свойства тоже дифференцированы по городам. Таким образом, реагирование городской структуры на новейшие требования тоже не являются одинаковыми. Научная работа продолжает исследования по группам населенных пунктов.

Безусловно, что после второй мировой войны самое большое развитие произошло в хребте сети венгерских городов, составленном Будапештом и пятью крупными городами. Наряду с ростом их промышленной потенции, развитие в основном концентрировалось на квартиры. Эти города решили вопрос размещения избытка населения, хотя и различным методом, но почти исключительно микрорайонным жилищным строительством.

Они выполнили размещение нового жилищного фонда в основном за счет расширения во многих направлениях пригородных населенных пунктов, полностью используя внешние территории. Это вызвало корректирование исторического городского организма, в некоторых случаях большую роль получила перестройка.

Развитие средних венгерских городов в этот период в основном проходило более гармонично: более большим стало инфраструктурное развитие, служа многими возможностями, и

этим воспользовались города. И хотя в этих городах тоже строились большие распространенные новые периферийные микрорайоны, но одновременно с этим местами встречаемся с реконструкцией почти на размеры города: ликвидируют сквозные транспортные пути, перестраивают внутреннюю уличную сеть, то там — то здесь ликвидируют границы участков и жилых блоков и меняется застройка, строятся более современные подземные сети и обеспечение учреждениями.

В большей части малых городов, где внезапно была выполнена большая доля строительства, в развитии появляется нежелательная дисгармония, которая является не только результатом противоречия нового и старого, но и результатом отсутствия стремлений по формированию архитектурных ансамблей, по сохранению масштабов. Это неизбежно привело к разбивке городской структуры.

Новые венгерские города строились как города с открытой структурой и подразделялись на четыре части: промышленная территория, насаженные защитные леса, жилая территория и территория старого населенного пункта. Хребет городской уличной сети составляет та система главных улиц, которая является шарниром центра города и которая соединяет жилую зону с промышленной территорией.

Положение и направление развития населенных пунктов, превратившихся из сел в города, тоже было неравномерным. Можно встретить города, развившиеся гармонично в созвучии с развитием окружающих их населенных пунктов, превратившихся в действительные центры зоны. Эти населенные пункты превратились в города без того, чтобы они попали в неблагоприятное положение, характерное для множества городов: развитие избавило их от усиленной рядовой средневысокой застройки, не приспособившейся к городскому облику, нарушающей морфологическое созвучие. Они сохранили также ансамбли улиц и площадей, структуру блочных участков и т.д. Но существуют и такие города и даже в большом количестве, или села, претендующие на ранг города, которые совсем не считаются с их историческим прошлым и, таким образом, возникают как новый чуждый элемент в городской структуре.

МЕСТО И РОЛЬ СЕЛ В УРБАНИЗАЦИОННОМ ПРОЦЕССЕ СИСТЕМЫ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ

ЕВА ВАЛЕР

К нашим дням превратилось во всеобщее принятое в профессиональном кругу то мнение, что преобразование сельской сети не является сопровождающим явлением, а является органической частью урбанизационного процесса. Однако, интерпретирование процесса урбанизации не является единым в специальных науках. Наука населенных пунктов должна интерпретировать урбанизацию как можно более широко, особенно потому, что место, занятое преобразованием сел в селитебной сети нельзя объяснить на основе узкого интерпретирования урбанизации.

Наиболее широко понимая урбанизацию, она является формой движения, пространством для общественного продвижения вперед в системе населенных пунктов — как в пространственном проявлении изменяющегося во времени общества, а также в рамках населенного пункта — как в общественной частичной системе.

Раскрытию особенностей урбанизационного процесса в большой мере способствовало исследование „ Исследование полной сельской сети“, оконченное в 1983-ем году в Научном и Проектном Институте градостроительства и территориальной планировки. Исследование на первом этапе рассматривало тенденции изменения полного фонда населенных пунктов Венгрии, по факторным группам 1970 — 1980 г.г. Оно раскрыло формирование численности населения, передвижения населения, возрастных групп, занятости, производственных функций, управленческих функций, жилых функций и деятельности по инвестированию на квартиры.

На основании исследования, проведенного по факторным группам, была проведена типизация населенных пунктов по двум воззрениям: на основе их общественных характеристик и функций населенных пунктов. Согласно общественным характеристикам населенные пункты были причислены к 4 типам: расширяющиеся, стабильные, неустойчивые и упадочные. По функциям населенных пунктов тоже можно было сформировать 4 типа: населенные пункты с городской функцией, с богатой функцией, с недостаточной функцией и с бедной функцией. Из возможных 16 типов в действительности сформировалось лишь 14 типов: ни в 1970-ом году, ни в 1980-ом году не было упадочных

населенных пунктов с городской функцией; а также расширяющихся сел с бедной функцией.

Сопоставлением типизации 1970-го и 1980-го годов можно было определить тенденции изменения населенных пунктов, пути их жизни. Венгерский фонд населенных пунктов проводит 21 вид характерных путей жизни. Можно было установить то, что направление изменения общественных характеристик и функций населенных пунктов не шагает в ногу друг с другом в половине фонда населенных пунктов. Основную причину отклонения следует искать в географическом расположении населенных пунктов и в интенсивности связей населенных пунктов.

Формы проявления процесса урбанизации на настоящем этапе:

1. Урбанизация, основной характеристикой которой является
 - увеличение количества населения существующих городов, сокращение количества жителей в селах, замедление прохождения этих видов,
 - увеличение количества городов, с объявлением городами тех сел, которые имели городскую функцию,
 - пространственное расширение городских функций в селах,
 - все более сложное определение минимальной структуры учреждений, выражающих городской характер. Создание континуума город-село в функциональном понятии,
 - сокращение естественного прироста населения под влиянием урбанизации и ухудшающаяся возрастная структура в селах,
 - концентрация несельскохозяйственных производственных сил, превышающая меру концентрации населения, и в результате этого увеличивающаяся мера миграции,
 - становящийся постоянным недостаток мощностей в городах с растущим населением, в области квартир, учреждений и подземных сетей; а в селах с убывающим населением рост неиспользованности мощностей;
 - распространение сельского отдыха.
2. Городской образ жизни, основной характеристикой которого является:
 - урбанизация структуры занятости в селах,

- превращение в городской образ демографического поведения и структуры семей,
- распространение сельской промышленности, усиление индустрированности сел, преобразование структуры сельской промышленности,
- индустриализация сельского хозяйства и рост веса несельскохозяйственной деятельности сельскохозяйственных предприятий,
- формирование городских форм работы и жизненных условий,
- распространение снабженческих учреждений, приспособляющихся к городскому образу жизни,
- превращение в сельские тех снабженческих форм, которые раньше были городскими,
- урбанизация условий действия учреждений,
- преобразование сельского жилого и прочего фонда зданий,
- развитие технической инфраструктуры в рамках населенных пунктов и развитие сетей и сооружений между населенными пунктами; превращение в городской тип квартирного оборудования и оснащенности населенных пунктов,
- урбанизованность пейзажа.

3. Преобразование структуры системы населенных пунктов, основной характеристикой которой является:

- концентрация населения и вместе с этим размельчение структуры населенных пунктов, согласно их величине,
- превращение в мелкие села хуторной системы,
- возникновение и ликвидация населенных пунктов,
- изменение, поляризация функциональной структуры системы населенных пунктов,
- возникновение сел с центральной функцией и совместно-живущей группы сельских населенных пунктов, в результате концентрации ежедневных функций,
- возникновение различных типов зон городов и агломерирующихся пространств, на основе изменения связи город-село,
- взаимовлияние превращения в города и создания городского образа жизни, и в каждой форме проявления одновременность концентрации — деконцентрации, дифференцированности — уравновешенности.

**ОСОБЕННОСТИ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ,
ГРУПП НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ, АГЛОМЕРАЦИЙ, АГЛОМЕРИРУЮЩИХСЯ
ПРОСТРАНСТВ, ГОРОДСКИХ РЕГИОНОВ, ИХ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ
И ЗАКОНОМЕРНОСТЬ РАЗВИТИЯ**

НОРА ХЕРХЕР

Исследование, во-первых, обобщает более ранние познания о процессе переформирования селитебной сети, о развитии ансамблей населенных пунктов, о влиянии одних населенных пунктов на другие; во-вторых, делает эксперимент расширения этих познаний на базе новейших отечественных и международных исследований.

Важнейшие установления, обобщенные о переформировании селитебной сети, о развитии ансамблей населенных пунктов являются следующими:

- Селитебная сеть является системой, обеспечивающей пространственные предпосылки жизни и развития общества, совместно определенной путем элементов и связей совокупности населенных пунктов;
 - Систему элементов создают территориально сконцентрированные центры, формирующиеся вокруг них зоны и соединяющие эти центры связи;
 - В процессе переформирования селитебной сети
 - численно расширяется система сети центров; их различные категории величин показывают изменяющийся во времени растущий — убывающий этап и характерные пути развития;
 - центры влияют на их окружение и это влияние в большой мере связано с изменяющимися во времени этапами развития центров,
 - в процессе последовательного переформирования селитебной сети всегда претворяются неравномерности, разницы этапов развития, которые являются источниками обострения между большими и малыми пространствами и в их рамках;
 - Направления распространения роста-развития в рамках селитебной сети являются следующими:
 - иерархия населенных пунктов с более высокого уровня в сторону более низкого уровня,
 - их центров в сторону их зон,
 - из центральных пространств в сторону отдаленных от них — ранее периферийных пространств и
 - из традиционно промышленных пространств в сторону аграрных пространств.
 - Территориальное распространение развития не означает того, что каждый населенный пункт рано или поздно превратится в город; урбанизация сел — в первую очередь создание городского образа жизни — может возникнуть также и с помощью городов;
 - Ансамбли населенных пунктов являются такими территориями для пространственного передвижения общественных действий, в которых города и села совместно способны ответить на новейшие и новейшие вызовы общественно-экономического продвижения вперед;
 - Мера и метод взаимной необходимости городов и сел друг в друге, а также формирующихся из них ансамблей населенных пунктов, изменяется во времени и в пространстве; она претворяется более сильно в отношении отдельных составляющих развития и более слабо в отношении других составляющих;
 - Эффективность функций, проходящих в отдельных населенных пунктах может многократно увеличиться за счет развертывания разделения труда между населенными пунктами, поэтому объективной необходимостью является способствование согласованному развитию ансамблей населенных пунктов.
- Новейшие познания можно обобщить согласно нижеследующим:
- В формировании селитебной сети можно различить этапы процесса, имеющие различную интенсивность и характер, генерирующие различное позитивное и негативное влияние;
 - На первом большом этапе преобразования — относящемся к периоду экономического развития, который можно характеризовать сильным развитием промышленности — началось динамическое развитие городов в сравнительно небольшом количестве элементов системы. Функциональный и технико-физический организм растущих городов резко преобразовался; из-за их характера центра приложения труда они превращаются в центр приема переезжающих и миграции. На этом этапе для процессов народонаселения можно считать характерным большой вес миграции, улучшение возрастного состава населения центров и устарение населения населенных пунктов,

- незатронутых ростом;
- В пространствах и населенных пунктах, незатронутых ростом промышленности, и дальше доминирует аграрный характер, в них преобразование селитебной сети также начнется лишь позднее;
 - В зонах центров, показывающих динамическое развитие, изменяется относительное положение населенных пунктов друг к другу; центры до какого-либо времени развиваются также за счет своих зон;
 - На следующем этапе развития — связанном с периодом экономического развития, характеризующегося интенсивным развитием промышленности — в горах, показывающих раньше динамическое развитие, истощаются запасы экстенсивного развития; последовательно усиливающиеся общественные потребности вызывают расширение ранее „точечного“ развития городов до региональных размеров;
 - На этом этапе развития ускоряется развитие зональных населенных пунктов и между центрами и зонами, а также между зональными населенными пунктами развертывается

многостороннее функциональное разделение. На этом этапе в зональных населенных пунктах улучшается возрастной состав населения, в то время как в центрах начинается медленное устаревание населения;

- Результативность политики по развитию в любое время в большой степени зависит от того, насколько данный этап развития строится на его имманентных закономерностях; каким образом сможет усилить позитивные потенциалы развития и в какой мере способна сократить обострения, сопровождающие данный этап развития.

Исследование формирует с теоретическим характером функциональные типы в рамках возможных вариантов ансамблей населенных пунктов и описывает дифференцирование общего процесса развития согласно функциональным типам.

И под конец, исследование дает предложение на отечественное подтверждение теоретических установлений на эмпирической основе и на необходимые коррекции и дальнейшее развитие.

ВОЗМОЖНОСТИ УМЕНЬШЕНИЯ ШУМА СРЕДСТВАМИ ГРАДОСТРОИТЕЛЬСТВА

ИШТВАН ГАЙДОШ — ГАБОР ЛОЧМАНДИ

Исследование, проведенное на Кафедре градостроительства Будапештского Технического Университета, ставит перед собой двойную цель.

Первая глава, носящая название „Методы“, написана исключительно для специалистов по защите от шума. В ней сформулированы рекомендации по методике проектирования, которые могут способствовать лучшему интегрированию защиты от шума — и в общем охраны окружающей среды — в проектирование городов. Глава — хотя и учитывая то, что самостоятельная профессиональная область защиты от шума постепенно увеличивает свою роль в деятельности планирования населенных пунктов и территориального проектирования в рамках государственного регулирования — исходит в первую очередь из своеобразных взаимосвязей между содержанием и методикой проектирования населенных пунктов.

Учитывая то, что требования, правила защиты от шума в масштабах страны относятся в первую очередь к региональным и генеральным проектам планировки, кажется необходимым то, чтобы в материале исследования были подчеркнуты соответствующим образом и вопросы по генеральным проектам планировки. Формулируя эту главу, авторы стремились к тому, чтобы обратить внимание специалистов по защите от шума на те аспекты, которые меньше известны или вы-

текают из внутренней структуры населенных пунктов, из отдельных противоречий практики проектирования.

Во второй главе приведены те приемлемые в проектных работах по градостроительству средства, с помощью которых могут быть выполнены соответствующим образом задачи по защите от шума. И в этой главе в значительной мере фигурируют решения, рекомендуемые на уровне городов и более крупных населенных пунктов, поскольку по убеждению авторов систему средств защиты необходимо рассматривать как можно в более широком кругу. В рамках рассмотрения задач по детальным планам планировки получила простор, более привычного, тема защиты, связанная с реконструкцией-реабилитацией, осуществляемой постепенно или в порядке отдельных акций во внутренних районах, поскольку предполагается то, что работы такого типа получают все возрастающую роль в развитии населенных пунктов.

Авторы, не являющиеся специалистами защиты от шума, в ходе рассмотрения отдельных тем преднамеренно обходили в применении терминов позиций, связанные с отдельными внутренними взаимоотношениями защиты от шума, а в отношении способа изложения свои рассуждения связывают со сложившимися определениями, принципами, методами в области планировки населенных пунктов.

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В УРОВНЕ ОБРАЗОВАНИЯ ВЕНГЕРСКОГО НАСЕЛЕНИЯ

Д-Р ДЬЕНДИ БОРОШ

Автор исследует территориальные различия в уровне образования венгерского населения и рассматривает также международные взаимосвязи вопроса.

Исследование устанавливает то, что профессиональная литература в эпоху научно-технического прогресса трактует отдельно человеческий капитал. Перечислены примеры того, что в экономическом развитии имеет замеряемую роль умственный капитал (Автор упрощенно отождествляет умственный капитал с высшим образованием). Рассматриваются отечественные исследования по территориальному распределению умственного капитала. Даются ссылки на те целевые установки экономической политики, которые направлены на отечественное решение этого важного вопроса.

Венгерская экономическая политика намеревалась решить изменение территориального распределения умственного капитала — интеллигенции и ее учреждений — путем сокращения веса умственной роли столицы. В 1970-ых годах — подобно децентрализации промышленности — было предпочтительно переселение высшего образования, исследований, планирования в провинции. Опыт последних лет подтверждает то, что переселение учреждений, центров умственного капитала в провинцию не может произойти на основе методов, идентичных промышленности. С одной стороны исторические традиции, более сложные гуманитарные и инфраструктурные связи упорно связывают умственные учреждения с ранними рамками населенных пунктов, таким образом, и со столицей и другими несколькими крупными городами, а с другой стороны способность провинции к принятию является довольно разнообразной. Не имеется везде тех инфраструктурных возможностей, на основе которых эти учреждения могли бы действовать эффективно.

Автор далее рассматривает уровень образованности отечественного населения, его формирование во времени и в пространстве. Сравнивает отечественный уровень развития с идентичными явлениями европейских стран. Устанавливается то, что Венгрия занимает место в третьей трети европейских стран по количеству студентов, обучающихся в вузах, приходящихся на 1000 жителей.

Это положение несколько ухудшилось от 1970-го до 1980-го года, что обусловлено и неблагоприятными демографическими условиями.

В период от 1950-го до 1980-го года на структурное преобразование уровня образованности отечественного населения было характерно то, что количество людей с высшим образованием за упомянутые 30 лет возросло в четыре раза, в то время как техническая интеллигенция удвоилась, а сельскохозяйственная интеллигенция осталась на прежнем уровне. Снизилась доля студентов-юристов (В 1930-ом году количество людей с юридическим образованием составляло 31% от всего количества населения с высшим образованием, а в 1980-ом году эта доля составляла лишь 7%). Удвоилось количество экономистов среди населения с высшим образованием, подобно технической интеллигенции.

Для территориального подразделения умственного капитала было характерно то, что за прошедшие 30 лет в провинциальных городах возросла доля интеллигенции, сократилась умственная монополия столицы, хотя она удержала руководящую позицию в стране в отношении доли лиц с высшим образованием.

Характерно то, что в 1980-ом году 48% технической интеллигенции проживало в столице, а 34% этого слоя сконцентрировалось в провинциальных городах, а в селах проживало всего лишь 18%. 40% аграрной интеллигенции проживает в селах, а 60% еще и сегодня живет в городах.

На основе анализов автор устанавливает то, что

- за прошедшие 30 лет некоторые провинциальные города (Печ, Сегед, Дебрецен, Мишкольц, Дьер, Кечкемет, Ниредьхаза, Эгер, Секешфехервар, Солнок, Залаэгерсег, Бекешчаба) получили значительную роль в формировании провинциальных умственных баз,
- увеличилось и значение умственной жизни средних городов, этот процесс был особенно благоприятным там, где средний уровень образованности возрастал быстрее среднего уровня по всей стране,
- улучшилась деятельность умственной жизни там, где благоприятный экономический фон сочетался с развитой инфраструктурой.

Автор излагает свою позицию по поводу того, что

децентрализация умственных баз более высокого уровня (обучение в ВУЗах, основные и прикладные исследовательские базы международного уровня, центры экономического управления и планирования всеевропейского уровня) требует весьма внимательной осмотристельности.

Территориальное качество умственного капитала в то же время улучшает эффективность этой деятельности. Более усиленная децентрализация, чем это обосновано, действует отрицательно на общественную эффективность умственного капитала.

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ЗАВИСИМОСТЬ ПОЛИТИКИ РАЗВИТИЯ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВ И ЖИЛИЩНОЙ ПОЛИТИКИ

КАТАЛИН БЕРЕИ — ГАБРИЕЛЛА ЕРНСТ

В начале восьмидесятых годов демографические вопросы возникли в новой формулировке. Исследуя результаты мероприятий демографической политики и механизм их влияния заранее видно, что следует придавать более большую роль факторам территориального развития и жилищной политики. Среди элементов системы средств к системе политики населенных пунктов и жилищной политике теснее всего подключаются природные блага и мероприятия политики здравоохранения.

Среди демографических проблем, с которыми должна считаться политика развития населенных пунктов и жилищная политика, следует выделить кроме дальнейшего сокращения естественного прироста населения и ожидаемого сокращения количества населения, также и устарение населения отдельных регионов, столицы и отдельных сел.

Система взаимозависимости жилищных условий и процессов плодovitости сегодня еще не

полностью раскрыта. Однако, можно установить то, что неудовлетворительные жилищные условия, усиления, необходимые для решения жилищного положения — наряду с множеством других факторов — играют большую роль в формировании репродукционного поведения. Среди территориальных процессов, формирование миграции и разницы территориальной развитости показывают более тесную взаимосвязь с демографическими тенденциями и принимают участие в формировании территориальных разниц в демографических процессах.

Формирование территориальных процессов, демографических процессов и жилищного положения находятся в тесной и взаимной связи друг с другом и с прочими областями общественной и экономической жизни. Наше демографическое положение вызывает сейчас и наперед такие тяжелые и неразрешимые проблемы, которыми должна заниматься вся, экономическая и общественная политика.

EIGENSCHAFTEN, ENTWICKLUNGSTENDENZEN UND GESETZMAESSIGKEIT DER ENTWICKLUNG DER EINHEIMISCHEN SIEDLUNGEN, SIEDLUNGSGRUPPEN, AGGLOMERATIONEN, AGGLOMERATIONSGBIETE, SOWIE STADTREGIONEN

VON FRAU HÖRCHER

Die Studie summiert einerseits die früher erschlossenen Kenntnisse betreffs des Umwandlungsprozesses des Siedlungsnetzes, der Entwicklung der Siedlungsgruppen, sowie der Wirkung der einzelnen Siedlungen auf die Anderen; andererseits versucht sie diese Kenntnisse aufgrund der neuesten einheimischen und internationalen Forschungen zu erweitern.

Die wichtigeren Feststellungen der zusammengefassten Kenntnisse betreffs des Umwandlungsprozesses des Siedlungsnetzes und der Entwicklung der Siedlungsgruppen sind die folgenden:

- Das Siedlungsnetz ist ein durch die Gesamtheit der die räumlichen Bedingungen des Lebens und der Entwicklung der Gesellschaft sichernden Elemente und Verbindungen gemeinsam bestimmtes System;
- Das System der Elemente wird durch die räumlich konzentrierten Zentren, sowie durch um diesen Zentren zustandekommenden Rayons und durch die Verbindungen zwischen den Zentren gebildet;
- In dem Umwandlungsprozess des Siedlungsnetzes erfolgen die folgenden:
 - Das Netzsystem der Zentren wird zahlenmässig erweitert; die verschiedenen Grössenkatgorien dieser Zentren zeigen zeitlich veränderliches Erhöhungs- und Verringerungstempo, sowie charakteristische Entwicklungswege,
 - Die Zentren wirken auf ihre Umwelt, diese Wirkung hängt in grossem Masse mit den zeitlich veränderlichen Entwicklungsphasen der Zentren zusammen,
 - Während der kontinuierlichen Umwandlung des Siedlungsnetzes gelten immer Ungleichmässigkeiten und Tempounterschiede der Entwicklung, die die Quellen der Spannungen zwischen und innerhalb der Grossräume und Kleinräume sind;
- Die Richtungen der Verbreitung der Entwicklung innerhalb des Siedlungsnetzes sind die folgenden:
 - Von den höheren Ebenen der Siedlungshierarchie nach den niedrigeren;
 - Von den Zentren nach ihren Rayons;
 - Von den zentralen Räumen nach den früher als Randgebiete genannten Aeussenräumen, bzw.
 - Von den traditionellen Industriegebieten nach den ruralen Gebieten.
- Die territoriale Verbreitung der Entwicklung

bedeutet nicht, dass jede Siedlung früher oder später Stadt sein wird; die Urbanisation der Gemeinde kann auch mit Vermittlung der Städte auch erfolgen;

- Die Siedlungsgruppen sind solche Bewegungsräume der Handlung in denen die Städte und die Gemeinden den neueren und neueren Anforderungen der gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Entwicklung gemeinsam entsprechen können;
- Das Ausmass und die Art der Notwendigkeit der gegenseitigen Hilfe unter den Städten und Gemeinden, bzw. den sich daraus bildenden Siedlungsgruppen ändern sich räumlich und zeitlich; die Wirkung kommt bei einzelnen Entwicklungsfaktoren mehr und bei anderen weniger zur Geltung;
- Die Wirksamkeit der in den einzelnen Siedlungen stattfindenden Funktionen kann durch die Arbeitsverteilung zwischen den Siedlungen vervielfacht werden, infolgedessen ist die Förderung der koordinierten Entwicklung der Siedlungsgruppen eine objektive Notwendigkeit.
Die neueren Kenntnisse können laut folgenden zusammengefasst werden:
 - In der Umwandlung des Siedlungsnetzes können Prozessphasen von verschiedener Intensität und Charakter unterscheiden werden, die verschiedene positive und negative Wirkungen beinhalten;
 - In der ersten grossen Phase der Umwandlung – die mit der wirtschaftlichen Entwicklungsperiode der Industrie verbunden ist – erfolgt eine dynamische Entwicklung in wenigen Städten des Systems. Die Funktionale und technisch-physische Struktur dieser Städte ändert sich bedeutend; infolge ihres Beschäftigungscharakters werden sie Zuwanderungszentren und Pendelzentren. In dieser Phase ist der Bevölkerungszuwachs, die Verbesserung der Alterszusammensetzung für die in Rede stehenden Städte charakteristisch, demgegenüber kann bei den an der Entwicklung nicht beteiligten Siedlungen die Veralterung der Bevölkerung als charakteristisch betrachtet werden;
 - In den von der Industrialisierung nicht betroffenen Räumen und Siedlungen dominiert noch immer der rurale Charakter, hier beginnt die Umwandlung des Siedlungsnetzes auch erst später;
 - In den Rayons der dynamisch entwickelnden Zentren verändert sich die Lage der Siedlungen

zueinander; die Entwicklung der Zentren erfolgt einstweilen auch zu Lasten ihrer Rayons;

- In der nächsten Phase der Entwicklung – die mit der intensiver Industrieentwicklung charakterisierbar ist werden die extensiven Entwicklungsreserven der früher dynamische Entwicklung zeigenden Städte erschöpft; die sich kontinuierlich steigenden gesellschaftlichen Bedürfnisse rufen die regionale Verbreitung der früheren „punktartigen“ Stadtentwicklung hervor;
- In dieser Entwicklungsphase nimmt die Geschwindigkeit der Entwicklung der Rayonsiedlungen zu und unter den Zentren und Rayons, sowie den Rayonsiedlungen kommt auch eine vielseitige Funktioneilung zustande. In dieser Phase verbessert sich die Alterszusammensetzung der Bevölkerung in den Rayonsiedlungen, solange beginnt die Veralterung der Bevölkerung in den Zentren;

- Die Erfolglosigkeit der Entwicklungspolitik hängt immer im grossen Masse davon ab, wie weit sie sich auf den immanenten Gesetzmässigkeiten der gegebenen Entwicklungsphase basiert; wie weit sie die positiven Entwicklungspotentiale erhöhen, bzw. die für die gegebene Entwicklungsphase charakteristischen Spannungen verringern kann.

Die Studie bildet mit theoretischem Charakter funktionale Typen innerhalb der möglichen Variationen der Siedlungsgruppen und beschreibt die Differenzierung des allgemeinen Entwicklungsprozesses laut den funktionellen Typen.

Schliesslich schlägt die Studie vor die theoretischen Feststellungen auf empirischer Basis in Ungarn zu bestätigen, bzw. laut Notwendigkeit zu korrigieren sowie weiterzuentwickeln.

DIE EINHEIMISCHE STADTBAUPRAXIS IM SPIEGEL DER THEORIE

VON DR. KÁLMÁN FARAGÓ

Die inhaltliche Entwicklung der Kenntnisse betreffs des Städtebaus und in Gegenwirkung damit die Gestaltung der Auffassung der Praxis wird durch die Studie in fünf Themenkreisen geprüft:

- die Verbindungen des Städtebaus zu dem Siedlungsnetz, das Verhältnis der Entwicklung und der Planung,
- die Prinzipien der Ausgestaltung der Stadtstruktur,
- die gemeinsame und die voneinander separierte Durchsetzung der funktionellen, wirtschaftlichen und ästhetischen Gesichtspunkte,
- die Offenbarungen der Einheitlichkeit der Prinzipien, bzw. der Differenzierung der Prinzipien laut Siedlungsorten,
- das Verhältnis der an dem Städtebau teilnehmenden Sparten.

Das Verhältnis der Theorie und der Praxis zeigt in den verschiedenen Perioden verschiedene Charakteristika. Im grossen und ganzen wurde bis zur Mitte der 60-er Jahren durch die Praxis die theoretische Begründung gewartet und urgirt, aber später war sie schon weniger bereit die theoretischen Feststellungen zu akzeptieren und anzuwenden. Gegenwärtig fehlt der theoretische Hintergrund zu mehreren praktischen Tätigkeitssorten, teils weil Forschung mit solchem Thema nicht durchgeführt wurde, teils weil die Forschungsergebnisse nicht verwertet wurden.

Die Benützung der Forschungsergebnisse erfolgt in mehreren Phasen, dadurch ist nur wenig Möglichkeit zur genauen Beurteilung der Wirkungsgrad gegeben. Es ist wahrscheinlich, dass diese Forschungsergebnisse in erster Linie mit der Benützung rechnen können, die in gedruckter Form veröffentlicht werden. Die Studie überlickt die Themen der in den letzten Zeiten veröffentlichten Fachbücher, Lehrbücher, Fachstudien Sammlungen, sowie die Sorten der theoretischen und Musterpläne, Plandokumentationen und Planbeschreibungen, sowie ihre praktische Wirkung. Wegen ihrer grossen Zahl können diese aus wissenschaftlichem Gesichtspunkt weniger bedeutende, aber für die Praxis wichtige Arbeiten mit theoretischem Charakter nur schwer überblickt werden, die zur Vorbereitung der die Städtebautätigkeit regelnden Vorschriften, Anordnungen und Verordnungen, sowie zur Entwicklung der Planungsmethoden dienen.

Die Theorie und die Praxis in dem Städtebau beanspruchen in der Zukunft gleicherweise Grundforschungen und angewandte Forschungen. Zu den

Hauptthemengruppen der Grundforschungen gehören die folgenden:

- die Überprüfung und Weiterentwicklung des Begriffes, des Systems und der Verbindungen der Siedlungswissenschaft,
- die Forschungen der Geschichte der Städtebau, mit spezialem Rücksicht auf den ungarischen Städtebau,
- die Lage unserer Städte, sowie ihre Entwicklungsansprüche und Entwicklungsenergien,
- die Mittel der Steigerung der Theorie und der Praxis.

Die Themengruppen der angewandten Forschungen können die folgenden sein:

- die Gestaltung der Landschaftstruktur und der Siedlungsstruktur dienende Richtlinien,
- die Lösung der mit der Entwicklung des Wohnungsbestandes zusammenhängenden Aufgaben des Städtebaus,
- die Lösung der mit der Versorgung der Bevölkerung mit Dienstleistungen zusammenhängenden Aufgaben des Städtebaus,
- die Möglichkeiten und Methoden der Koordinierung der verschiedenen Phasen, bzw. der Spalten der Planung,
- Grundlagen betreffs periodischer und kontinuierlicher Verwirklichung des Baus, bzw. Umbaus von Stadtteilen.

Es ist wünschenswert, dass nach Erreichung des entsprechenden Niveaus der theoretischen Begründung das neue System der Richtlinien und Indexen der Siedlungsplanung ausgearbeitet werden soll. Dieses System kann in vier, nacheinander folgenden Teilen ausgearbeitet werden:

- Planungsrichtlinien mit allgemeinem Charakter,
- Spezielle Planungsrichtlinien der Rekonstruktion,
- Indexen der Siedlungsplanung (Normen und Normativen),
- Methodische Anleitung der Planung.

Die Entwicklung der Städtebautätigkeit beansprucht keine neuen organisatorischen Rahmen, sonder die Verstärkung der vorhandenen und die wirksamere Ausnutzung ihrer Möglichkeiten, als bis jetzt. Die Studie systematisiert die zur Erreichung der obenangeführten vorschlagbaren Aufgaben.

DIE STRUKTURELLE ENTWICKLUNG DER UNGARISCHEN STÄDTE NACH DEM II. WELTKRIEG

VON DR. IMRE PERÉNYI

Für den Städtebau in Ungarn ist nach dem II. Weltkrieg charakteristisch, dass die folgenden grundlegenden formenden Faktoren der Stadtstruktur geworden sind: die Entwicklung der Industrie (mit Errichtung von neuen Industriegebieten), die Entwicklung des Wohnungsbestandes (mit Errichtung von neuen Wohngebieten), der Ausbau der grösseren Landesinstituten in kleinerem, oder grösserem Masse und des Stadtzentrumssystems hier und dort. Aber es hatte keine kleinere Bedeutung, dass zahlreiche Siedlungen um den Städten der Stadt angeschlossen wurden und ihr Gebiet zwecks Stadtentwicklung (Industrie, Wohnung, Institution, usw.) in Anspruch genommen wurde. Diese Faktoren sind insgesamt für die Stadtentwicklung dieser Periode charakteristisch und bedeuteten mehr, oder weniger auch Anforderungen gegenüber der Stadtstruktur.

Selbstverständlich ist das Volumen und die Proportion der obenangeführten Faktoren pro Stadt verschieden. Der Charakter und die Gegebenheiten der Stadtstruktur sind auch pro Stadt differenziert. So ist die Reaktion der Stadtstruktur auf die neueren Ansprüche auch nicht gleich. Die Studie prüft die Gegebenheiten pro Siedlungsgruppe.

Nach dem II. Weltkrieg erfolgte zweifelsohne die grösste Entwicklung in den 5 Gross-Städten, zusammen mit Budapest in Ungarn. Diese Städte bilden den Kern des ungarischen Stadtnetzes. Hier war die Entwicklung — neben der Erhöhung der industriellen Potenz — im Grunde genommen wohnungszentrisch. In diesen Städten werden die neuen Bewohner, obwohl auf verschiedener Weise, aber fast ausschliesslich in neuen Wohnvierteln untergebracht. Der neue Wohnungsbestand wird meistens mit Anschluss der Nachbarsiedlungen und mit ihrer Entwicklung in einer Richtung, oder in mehreren Richtungen und mit kraftvoller Inanspruchnahme gesichert. Dadurch erfolgte die Korrektur der historischen Stadtstruktur, oder von Fall zu Fall ihr grössere Umbau.

Die Entwicklung der mittleren Städte erfolgte in dieser Periode im allgemeinen harmonisch: die grösser gewordene infrastrukturelle Entwicklung gewährte mehr Möglichkeit und diese Möglichkeiten haben die Städte auch ausgenützt. Obwohl auch in diesen Städten grosse äussere Wohnviertel gebaut werden, erfolgen jedoch in einigen Städten die ganze Stadt betreffende Rekonstruktionen: die

Durchgangstrassen werden beseitigt, das innere Strassennetz wird umgebaut, hier und dort werden die Grundstück- und die Blockgrenzen aufgehoben, die Bebauung wird neu, die Versorgung mit besserer Kommunalanlage und mit besseren Institutionen wird ausgebaut.

In zahlreichen kleineren Städten, wo plötzlich grössere Bautätigkeit erfolgte, erscheint in der Entwicklung eine unerwünschte Disharmonie, die nicht nur das Ergebnis des Widerspruches zwischen dem neuen und dem alten ist, sondern des Mangel der architektonischen gemeinsamen Ausgestaltung und des Haltens des Massstabes ist. Dadurch wird die Stadtstruktur gestört.

Die neuen ungarischen Städte wurden als Städte mit offener Struktur gebaut und sind auf vier Teile gegliedert: Industriegebiet, angepflanzte Schutzwälder Wohngebiet und das Gebiet der alten Siedlung. Den Kern der Strassennetze der Städte bilden diese Hauptstrassensysteme, die den Knotenpunkt in dem Städtzentrum haben und die das Wohngebiet mit dem Industriegebiet verbinden. Die aus der Gemeinde Stadt gewordenen Städte waren in ihrer Lage und Entwicklungsrichtung verschieden, sowie ungleichmässig. Es sind solche Kleinstädte zu finden, die harmonisch, mit den benachbarten Siedlungen koordiniert entwickeln und die tatsächlich das Zentrum der Umgebung geworden sind und den Massstab der Kleinstadt aufbewahrt haben. Diese Siedlungen sind ohne in ungünstige Lage zu geraten — was bei so vielen Städten charakteristisch ist — Städte geworden: während der Entwicklung erfolgte keine Bebauung mit die morphologische Harmonie zerstörenden mittelhohen Gebäuden. Die Stadt hat ihr Strassen- und Platznetz, Grundstückblöcke usw. aufbewahrt. Aber es gibt zahlreiche solche neue Städte, bzw. Grossgemeinde, die Städte werden möchten, die ihre Historie nicht berücksichtigen und so erscheinen die neuen Teile als Fremdkörper in der Struktur dieser Städte und Grossgemeinde.

DER PLATZ UND DIE ROLLE UNSERER DÖRFER IN DEM URBANISATIONSPROZESS DES SIEDLUNGSSYSTEMS

VON ÉVA VALÉR

In der beruflichen Meinung wird in unseren Tagen allgemein akzeptiert, dass die Umwandlung des Dorfnetzes nicht eine Begleiterscheinung, sondern ein integrierter Teil des Urbanisationsprozesses ist. Die Interpretation des Urbanisationsprozesses ist jedoch in den Fachwissenschaften nicht einheitlich. Die Siedlungswissenschaft muss die Urbanisation womöglich auf breitester Basis interpretieren, in erster Linie darum, weil die Umwandlung der Dörfer, sowie ihr Platz in dem Siedlungssystem aufgrund der engen Interpretation der Urbanisation nicht interpretiert werden kann.

Aufgrund der breitesten Basis der Interpretation ist der Urbanisation die Bewegungsform des Siedlungssystems — als die zeitlich veränderliche Erscheinung der Gesellschaft — sowie innerhalb des Siedlungssystems der Siedlungen — als die Teilsysteme der Gesellschaft —.

Die im Jahre 1983 in dem Ungarischen Institut für Städtebau und Raumordnung beendete Forschung „Prüfung des vollen Dorfnetzes“ hat zur Erschließung der Eigenschaften des Urbanisationsprozesses im grossen Masse beigetragen. Als erster Schritt der Forschung wurden die Aenderungstendenzen des vollen Siedlungsbestandes von Ungarn zwischen 1970 und 1980 pro Faktorgruppe geprüft. Sie hat die Gestaltung der Bevölkerungszahl, der Volksbewegung, der Alterstruktur, der Beschäftigung, der Produktionsfunktion, der Versorgungsfunktion, der Verwaltungsfunktion, der Wohnfunktion und der Wohnungsinvestitionstätigkeit.

Aufgrund der Prüfung pro Faktorengruppe erfolgte die Typisierung der Siedlungen in doppelter Annäherung: aufgrund ihrer gesellschaftlichen Eigenschaften und Siedlungsfunktionen. Aufgrund der gesellschaftlichen Eigenschaften können die Siedlungen auf 4 Typen geteilt werden: diese sind der sich erweiternde Typ, der stabile Typ, der labile Typ und der verfallende Typ. Auch die Siedlungsfunktionen können in vier Typen eingereiht werden: Siedlungen mit städtischer Funktion, sowie funktionreiche, funktionarme Dorftypen und Dorftypen mit mangelhaften Funktionen. Aus den möglichen 16 Typen sind in der Praxis nur 14 Typen zustande gekommen: weder im Jahr 1970 noch im 1980 war eine Siedlung mit verfallender Gesellschaft und städtischer Funktion, sowie ein funktionarmes Dorf mit sich erweiternder Gesellschaft.

Mit dem Vergleich der Typisierung im Jahre 1970 und 1980 konnten die Aenderungstendenzen und

die Lebenswege der Siedlungen bestimmt werden. Der Siedlungsbestand von Ungarn hatte 21 charakterische Lebenswege. Es konnte festgestellt werden, dass die Richtung, bzw. Tempo der Aenderung der gesellschaftlichen Eigenschaften und der Siedlungsfunktionen bei der Hälfte des Siedlungsbestandes nicht dieselbe war. Die Hauptursachen der Abweichung sind in der geographischen Lage der Siedlungen, in dem allgemeinen Entwicklungsstand und in der Intensität der Verbindungen unter den Siedlungen zu suchen.

Die Manifestationsformen der gegenwärtigen Phase des Urbanisationsprozesses sind die folgenden:

1. die Urbanisation, deren Haupteigenschaften die folgenden sind:

- die Erhöhung der Bevölkerungszahl der vorhandenen Städte und die Verringerung der Bevölkerungszahl der Dörfer, die Verringerung des Tempos beider;
- die Erhöhung der Zahl der Städte durch Erklärung der Gemeinde mit städtischer Funktion für Städte;
- die räumliche Verbreitung der städtischen Funktionen in den Gemeinden;
- die immer schwierigere Bestimmbarkeit der den städtischen Charakter bestimmenden minimalen Institutionsstruktur. Das Zustandekommen von Stadt-Dorf-Kontinuum im funktionalen Sinne;
- Verringerung der Zunahme der Bevölkerungszahl und Verschlechterung der Altersstruktur in den Dörfern infolge der Urbanisation;
- die Überschreitung der Konzentration der Bevölkerung durch die Konzentration der nicht landwirtschaftlichen Produktionskräfte, infolgedessen „Pendelarbeiter“, sowie die Steigerung ihrer Zahl;
- in den Städten mit wachsender Zahl der Bevölkerung stabilisiert sich der Kapazitätsmangel der Wohnungs-, Institution- und Kommunalanlageversorgung und in den Dörfern mit sinkender Zahl der Bevölkerung erhöhen sich die unausgenutzten Kapazitäten;
- es verbreitet sich die „Dorferholung“.

2. Die Urbanisation deren Haupteigenschaften die folgenden sind:

- Die Urbanisation der Beschäftigungsstruktur der Dörfer, sowie des demographischen Verhaltens und der Familienstruktur;
- die Ausbreitung der Dorfindustrie, die Steige-

- rung der Industrialisierung der Dörfer, die Umwandlung der Struktur der „Dorfindustrie“;
- die Industrialisierung der Landwirtschaft und der sich erhöhende Teil der nicht landwirtschaftlichen Tätigkeit in der Arbeit der landwirtschaftlichen Betriebe;
 - die Ausgestaltung der städtischen Arbeits- und Lebensbedingungen;
 - die Verbreitung der sich an der städtischen Lebensart anpassenden Versorgungsinstitutionen;
 - die Umwandlung der früher städtischen Versorgungsformen in ländliche Formen;
 - die Urbanisation der Arbeitsbedingungen der Institutionen;
 - die Umwandlung des ländlichen Wohnungs- und sonstigen Gebäudebestandes;
 - die Entwicklung der technischen Infrastruktur innerhalb der Siedlung und unter den Siedlungsnetzen, sowie ihrer Anlagen; die Urbanisation der Ausrüstung der Wohnungen und der Siedlungen;
 - die Urbanisation der Landschaft.
3. Die Umwandlung der Struktur des Siedlungssystems, deren Haupteigenschaften die folgenden sind:
- die Konzentration der Bevölkerung und zusammen damit die Zerkleinerung der Struktur des Siedlungssystems laut Grösse;
 - das Zustandekommen von Kleindörfern in dem Gehöftsystem;
 - Zustandekommen und Erlöschen von Siedlungen;
 - die Aenderung und Polarisierung der funktionalen Struktur des Siedlungssystems;
 - das Zustandekommen von Dörfern mit zentraler Funktion und zusammenlebender ländlicher Siedlungsgruppen infolge der Konzentration der alltäglichen Funktionen;
 - das Zustandekommen der verschiedenen Typen der Stadtrayons und der Agglomerationsräume aufgrund der Aenderung der Verbindungen zwischen Stadt und Dorf;
 - die enge Wechselwirkung der Urbanisation, sowie die Konzentration und Dekonzentration in jeder Aesserungsform, die Gleichzeitigkeit der Differenzierung und der Nivellierung.

DIE MÖGLICHKEITEN DER VERRINGERUNG DES LÄRMS MIT DEN MITTELN DER STADTORDNUNG

VON ISTVÁN GAJDOS UND GÁBOR LOCSMÁNDI

Die an der Technischen Universität Budapest ausgearbeitete Studie hat zwei Ziele.

Ihr erstes Kapitel, unter dem Titel „Methoden“, wurde ausgesprochen für die Fachleute des Schallschutzes geschrieben. In diesem Kapitel werden diese planungsmethodischen und methodischen Vorschläge abgefasst, die die bessere Integration des Schallschutzes – und im allgemeinen des Umweltschutzes – in die Stadtplanung fördern können. Obwohl das Kapitel berücksichtigt, dass die Rolle des selbstständigen Fachgebietes des Schallschutzes auch im Rahmen einer Landesregelung in der Raumordnungs- und Siedlungsordnungstätigkeit successive erhöht wird – geht es in erster Linie aus ihren spezifischen inhaltlichen und methodischen Zusammenhängen aus. Nachdem die Landesregelungen und Vorschriften des Schallschutzes sich in erster Linie auf die Regional- und Generalbebauungspläne beziehen ist es für notwendig erschienen, dass auch die Fragen der Generalbebauungspläne in der Studie entsprechend hervorgehoben werden sollen. Mit der Abfassung dieses Kapitels strebten die Autoren danach, dass sie die Aufmerksamkeit der sich mit dem Schallschutz beschäftigenden Fachleute auf solche Gesichtspunkte lenken sollen, die im allgemeinen weniger bekannt sind, bzw. die aus der inneren Struktur der Siedlungsplanung und aus den einigen Widersprüchen der Planungspraxis ausgehen.

In dem zweiten Kapitel werden diese bei der in verschiedenen Masstabern im Gange befindlichen Planungsarbeit der Stadtplanung anwendbare Mittel behandelt, mit denen die Aufgaben des Schallschutzes entsprechend durchgeführt werden können. In diesem Kapitel wird eine bedeutende Zahl der auf der Ebene der Städte und von grösseren Siedlungseinheiten vorschlagbaren Lösungen angegeben, nachdem die Autoren davon überzeugt sind, dass das Mittelsystem des Schutzes auf einer womöglich breiten Basis gehandelt werden muss. Im Rahmen des Überblicks der Aufgaben in Verbindung mit den Bauleitplänen wurde das Thema des an den Innengebieten verwirklichten Rekonstruktions- und Rehabilitationstätigkeiten mit stufenweisem, oder aktionartigem Charakter angeschlossenen Schutzes detaillierter, als üblich gehandelt, nachdem diese Arbeiten voraussichtlich eine immer grössere Rolle in der Entwicklung der Siedlungen bekommen werden.

Nachdem die Autoren keine Fachleute des Schallschutzes sind, haben sie bei der Erörterung der einzelnen Themen die Stellungnahmen in Verbindung mit den inneren Zusammenhängen des Schallschutzes beabsichtigt vermieden, ihr Text ist an den auf dem Fachgebiet der Siedlungsplanung zustande gekommen Definitionen, Prinzipien und Methoden angeschlossen.

DIE TERRITORIALEN ABWEICHUNGEN DES BILDUNGSNIVEAUS DER UNGARISCHEN BEVÖLKERUNG

VON FRAU Dr. BOROS

In der Studie werden die territorialen Abweichungen des Bildungsniveau der Bevölkerung untersucht. Auch die internationalen Zusammenhänge werden behandelt.

Es wird festgestellt, dass das menschliche Kapital von der Fachliteratur in dem Zeitalter des technisch-wissenschaftlichen Fortschrittes separat behandelt wird. Es wird durch Beispiele demonstriert, dass das geistige Kapital eine messbare Rolle in dem Wirtschaftswachstum hat. (In der Studie wird vereinfacht das geistige Kapital mit den Bildungen auf Oberstufe gleichgesetzt.)

Die Studie überlickt die Einheimischen Forschungen betreffs territorialer Verteilung des geistigen Kapitals.

Sie weist auf diese wirtschaftspolitische Zielsetzungen hin, die sich auf die einheimische Lösung dieser wichtigen Frage richten.

Die ungarische Wirtschaftspolitik wollte die territorialen Aenderungen des geistigen Kapitals – der Intelligenz und ihrer Institutionen – mit der Verringerung des geistigen Gewichtes der Hauptstadt lösen. In den 70-er Jahren wurde die Umsiedlung der Bildung auf Oberstufe, der Forschung, sowie der Planung – ähnlich wie die Dezentralisation der Industrie – aufs Land forciert. Die Erfahrungen der letzten Jahren zeigen, dass die Umsiedlung der Zentren des geistigen Kapitals aufs Land nicht aufgrund von der bei der Industrie angewandten Methoden erfolgen kann. Einerseits binden die historischen Traditionen, sowie die komplizierteren humanen und infrastrukturellen Verbindungen die geistigen Institutionen kräftiger an den früheren Siedlungsarten, so an der Hauptstadt und an einigen anderen Grosstädten, andererseits ist auch die Aufnahmefähigkeit der Provinz ziemlich verschieden. Es stehen nicht überall diese infrastrukturellen Bedingungen zur Verfügung, auf derer Basis diese Institutionen wirksam arbeiten können.

In der Studie wird weiters das Bildungsniveau der einheimischen Bevölkerung, zusammen mit seiner zeitlichen und räumlichen Gestaltung überblickt. Sie vergleicht das einheimische Entwicklungsniveau mit den ähnlichen Erscheinungen der europäischen Länder. Sie stellt fest, dass die Zahl der Studenten in Ungarn pro 1000 Bewohner Ungarn in der Reihe der europäischen Länder in das dritte Drittel einreicht. Diese Enreihung ist zwischen 1970 und 1980 etwas

schlechter geworden, weil sie auch von den ungünstigen demografischen Verhältnissen beeinflusst wurde.

Für die strukturelle Umgestaltung des Bildungsniveaus der einheimischen Bevölkerung war zwischen den Jahren 1950 und 1980 charakteristisch, dass die Zahl der die oberstufige Bildung erreichten in den gegebenen 30 Jahren sich vervierfachte, wobei die Zahl der technischen Intelligenz sich verdoppelte und die Zahl der Intelligenz in der Landwirtschaft gleich geblieben ist. Es verringerte sich die Zahl in der Rechtswissenschaft ausgebildeten Personen (im Jahre 1930 bildeten sie 31% der oberstufige Bildung absolvierten und im Jahre 1980 haben sie nicht einmal das 7% erreicht). Es verdoppelte sich die Proportion der Volkswirtschaften, ähnlich wie die Zahl der technischen Intelligenz.

Für die territoriale Umordnung des geistigen Kapitals war in den letzten 30 Jahren charakteristisch, dass sich die Proportion der Intelligenz in den Provinzstädten erhöhte, dass sich das geistige Monopol der Hauptstadt verringerte, obwohl ihre führende Rolle in der Landesproportion der Intelligenz beibehalten wurde.

Es ist charakteristisch, dass 48% der technischen Intelligenz in der Hauptstadt lebte, in den Provinzstädten dezentralisierte sich 34% und in den Gemeinden wohnte bloss 18% im Jahre 1980.

40% der Intelligenz der Landwirtschaft lebt in Dörfern und 60% lebt noch heute auch in den Städten.

In der Studie werden aufgrund der Analysen folgenden festgestellt:

- in den vergangenen 30 Jahren verringerte sich das geistige Gewicht der Hauptstadt, einige Provinzstädte (Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc, Győr, Kecskemét, Nyíregyháza, Eger, Székesfehérvár, Szolnok, Zalaegerszeg, Békéscsaba) haben betreffs des Ausbaus der geistigen Basen am Lande eine bedeutende Rolle gespielt,
- es erhöhte sich auch das geistige Gewicht der Mittelstädte, besonders dort war dieser Prozess günstig, wo sich das allgemeine Bildungsniveau rascher als der Landesdurchschnitt erhöhte,
- die Tätigkeit des geistigen Lebens verbesserte sich dort, wo neben dem günstigen wirtschaftlichen Hintergrund auch eine entwickelte Infrastruktur vorhanden war.

Laut der Meinung der Autorin der Studie beansprucht die Dezentralisation der geistigen Basen auf hohem Niveau (Bildung auf der Universität, Grund- und angewandte Forschungsbasis auf internationalem Niveau, die Landeszentren der wirtschaftlichen Leitung und Planung) eine grosse Umsicht. Die territori-

ale Qualität des geistigen Kapitals verbessert gleichzeitig auch die Wirksamkeit der Tätigkeit. Eine Dezentralisation, die stärker als begründet ist, wirkt negativ auf die gesellschaftliche Wirksamkeit des geistigen Kapitals.

DIE ZUSAMMENHAENGE DER RAUMENTWICKLUNGS- UND DER WOHNUNGSPOLITIK IN DEN BEVÖLKERUNGSFRAGEN

VON KATALIN BÉREY UND GABRIELLA ERNST

Die Fragen der Gestaltung der Zahl der Bevölkerung tauchten am Anfang der achtziger Jahren in neuer Form auf. Aufgrund der Prüfung der Ergebnisse und des Wirkungsmechanismus der bevölkerungspolitischen Massnahmen wird es immer evidenter, dass die raumentwicklungs- und wohnungspolitischen Faktoren immer grössere Rolle bekommen müssen. Aus den Elementen des Mittelsystems verknüpfen sich am engsten die Naturalbegünstigungen und die gesundheitspolitischen Massnahmen an das System der Siedlungspolitik und der Wohnungspolitik. Hier können die grössten territorialen Unterschiede registriert werden.

Aus den Problemen der Zahl der Bevölkerung, mit denen die Raumentwicklungs- und Wohnungspolitik konfrontieren muss, muss neben der weiteren Verringerung der Fruchtbarkeit und der voraussichtlichen Verringerung der Zahl der Bevölkerung, die Veralterung der einzelnen Regionen, der Hauptstadt und der einzelnen Dörfer hervorgehoben werden.

Die Zusammenhänge zwischen den Wohnungsverhältnissen und den Fruchtbarkeitsprozessen sind heute noch nicht vollkommen erschlossen. Soviel

kann jedoch festgestellt werden, dass die unzureichenden Wohnungsverhältnisse, die zur Lösung der Wohnungslage notwendigen Anstrengungen – neben mehreren anderen Faktoren – in der Gestaltung des Reproduktionsverhaltens eine Rolle spielen. Aus den territorialen Prozessen zeigen die Gestaltung der Migration und die territorialen Entwicklungsunterschiede einen engeren Zusammenhang mit den Änderungstendenzen der Bevölkerung und sie nehmen an der Gestaltung der territorialen Unterschiede der Bevölkerungsprozesse teil.

Die territorialen Prozesse, die Bevölkerungsprozesse und die Gestaltung der Wohnungslage sind miteinander und mit anderen Gebieten des gesellschaftlichen und des wirtschaftlichen Lebens in gegenseitiger Verbindung. Die Lage der Zahl der Bevölkerung in Ungarn wirft solche schwerwiegende und zulösende Probleme auf, mit welchen sich die ganze Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik des Landes beschäftigen muss.

DIE BEWERTUNG DER SIEDLUNGSNETZ- UND SIEDLUNGSENTWICKLUNGSPROZESSE IN DEN 70-ER JAHREN. VORSCHLÄGE ZU DEN RICHTLINIEN DER ENTWICKLUNG DER NÄCHSTEN PERIODE

VON FRAU HÖRCHER

Im Rahmen der etwa anderthalb Jahre lang dauernden Fachkommissionsarbeit wurden die Siedlungsentwicklungsprozesse, sowie die Wirkung der Entwicklungspolitik auf die Realprozesse durch die Kommission mit nachfolgenden Feststellungen bewertet.

Behandelnd die Urbanisation als räumliche Dimension der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Entwicklung kann der einheimische Urbanisationsprozess der 70-er Jahre mit der Doppelheit des Weiterlebens der sich früher entwickelten territorialen Prozesse und damit parallel mit dem Durchsetzen der sich an dem in die intensive Phase erfolgenden Durchgang angeschlossenen neuen territorialen Tendenzen charakterisiert werden. Während den neuen Anforderungen der wirtschaftlichen Entwicklung entsprechend verrückte sich die Wirtschaftspolitik schon in die Richtung der Dekonzentration, förderte die praktische Politik der Siedlungsnetzentwicklung – hauptsächlich durch die Verteilung der zentralen Kraftquellen – das Weiterleben der kraftvollen Konzentration;

- Die in den 70-er Jahren trotz dieser Doppelheit stattgefundene Urbanisationsentwicklung ergab eine dynamische Progression in der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Entwicklung des Landes und in dem Umwandlungsprozess des Siedlungsnetzes;
- Die Zahl der Städte vergrößerte sich und auch qualitativ entwickelte sich das Netz der Städte; die Differenz in der Urbanisation führte jedoch zur Ausgestaltung und Steigerung von zahlreichen Spannungen;
- Die Entwicklung der Gemeinden war im allgemeinen teils durch Vermittlung der Städte, teils infolge der Prosperität der Landwirtschaft auch bedeutend; die Ungleichmässigkeiten innerhalb des Gemeindefeldes verringerten sich jedoch nicht bedeutend, bzw. in bedeutender Zahl der Dörfer und in einzelnen Räumen erfolgte die Anhäufung der ungünstigen Gegebenheiten;
- Es verringerte sich der Tempounterschied der Entwicklung zwischen den Städten und Dörfern, aber beide Siedlungstypen entwickelten sich mit übertriebener Differenzierung, die annähernd an der Toleranzgrenze der Gesellschaft ist;

- Die strukturelle Umwandlung des Siedlungsnetzes ist rascher geworden, hauptsächlich in den wirtschaftlich besser entwickelten industrialisierten Teilen des Landes; aber die Praxis der koordinierten Entwicklung der zusammengehörenden Siedlungsgruppen ist noch nicht zustande gekommen;
- In der Gesamtheit der einzelnen infrastrukturellen Zweigen ist das Tempo der Entwicklung langsam und dieses langsame Tempo verursachte nicht nur in der Sphäre des Verbrauches, sondern auch in der Sphäre der Produktion ungünstige Folgen.

Aufgrund der kritischen Bewertung des abgelaufenen Entwicklungsprozesses wurden durch die Kommission betreffs der Ausgestaltung der entwicklungs politischen Richtlinien der folgenden Periode bezüglich der nachstehenden Gesichtspunkte Vorschläge angegeben:

- Es wurde als allgemeine Anforderung und Ziel angegeben, die Siedlungsentwicklungspolitik an der sich geänderten gesellschaftlich-wirtschaftlichen Entwicklungsperiode anzupassen und sich nach den Gesetzmässigkeiten der folgenden Entwicklungsperiode der Urbanisation zu richten;
- Aus der Neuwertung der doppelten Zielsetzung der Wirksamkeitsnäherung folgend wurde festgestellt, dass die rationelle Arbeitsteilung unter den Siedlungen, die regionale Verbreitung der in den letzten Jahrzehnten stattgefundenen Stadtentwicklung und die Nutzbarmachung des ganzen Siedlungsnetzes in der folgenden Periode gesteigert werden müssen;
- Es ist eine Zielsetzung die Beschleunigung der Entwicklung des Gemeindefeldes und die Erhaltung seiner Fähigkeit betreffs Behaltens der Bevölkerung, gleichzeitig muss auch damit gerechnet werden, dass ein Teil der Siedlungen in den angehäuften nachträglichen Teilen des Landes stagnieren, oder sowohl rückfällig wird. Die Grundversorgung der hier lebenden Bevölkerung muss gesichert werden;
- Die organischere Entwicklung der Städte muss gefördert werden, in der Zukunft muss die Geltendmachung der ästhetischen Gesichtspunkte in dem Städtebau mehr berücksichtigt werden, die weitere extensive Entwicklung der Grosstädte

ist nicht erwünscht, in der Zukunft muss die Entfaltung der qualitativen Entwicklung gefördert werden;

- Die Proportion der zur Entwicklung der Infrastruktur angewandten Kraftquellen muss innerhalb der Volkswirtschaft erhöht werden; innerhalb dieser Tätigkeit muss die Entwicklung der Grundversorgung der Bevölkerung eine Priorität bekommen. Es müssen die Bedingungen des Verkehrs und der Kommunikation unbedingt verbessert werden.
- Im Interesse der Erreichung der allgemeinen Ziele laut obenangeführten sind Veränderungen in dem Leitungssystem der Siedlungsentwicklung notwendig;
 - die die Siedlungsentwicklung betreffenden Entscheidungen müssen auf entsprechende Kompetenzebene gebracht werden;
 - die wirtschaftende Rolle der örtlichen Räte muss verstärkt werden, darum muss die Proportion der am Ort bleibenden Kraftquellen erhöht werden;
 - auf der zentralen Ebene der Leitung muss statt der direkten Interventionen der früheren Praxis die Möglichkeit der die Regelung fördernden indirekten Interventionen gesichert werden, dadurch wird die Rolle und der Aufgabenkreis der zentralen Leitung geändert;
 - Die Verwaltung muss in der Zukunft mehr Flexibilität in Verbindung mit der koordinierten Entwicklung der Siedlungen zeigen. Die Fachmässigkeit der Fachverwaltungstätigkeit muss erhöht werden und gleichzeitig damit müssen die Selbstverwaltung der Siedlungen, die Teilnahme der Bevölkerung an den Siedlungsentwicklungsprozessen gesteigert werden.
- Die Entwicklung unserer Gesellschaft, die Erhaltung unseres erreichten Lebensstandards und seine erwünschte Erhöhung stellen grosse und wichtige Anforderungen gegenüber der Siedlungsentwicklung;
 - Es muss auch für die folgenden Generationen die gesunde und harmonische Siedlungsumwelt gesichert werden;
 - Die Wohnungsversorgung der Bevölkerung muss verbessert werden;
 - Die gute Verkehrsmöglichkeiten zu den Arbeitsplätzen und zu den Versorgungsinstitutionen müssen gesichert werden;
 - Es müssen die Bedingungen der sozialen Versorgung der Alten, der Kranken und der Körperbehinderten in den Siedlungen verbessert werden;
 - Es müssen die Bedingungen der täglichen und der Wochenenderholung, der Rekreation in den

Siedlungen und unter den Siedlungen auch verbessert werden.

- Die Siedlungsentwicklung soll mit den eigenen Mitteln die Verwirklichung der wirtschaftlichen Zielsetzungen fördern.

In Weiteren beinhalten die Vorschläge Feststellungen betreffs der territorial differenzierten Richtlinien der Siedlungsnetz- und Siedlungsentwicklung, sowie der Richtlinien der Modernisierung der Siedlungsentwicklung und Siedlungsordnung.

SPECIFIC FEATURES, DEVELOPMENT TENDENCIES AND THE REGULARITY OF DEVELOPMENT OF SETTLEMENTS, GROUPS OF SETTLEMENTS, AGGLOMERATIONS, EVOLVING AGGLOMERATIONS AND OF TOWN REGIONS IN HUNGARY

BY MRS. NÓRA HÖRCHER

The study summarizes knowledge revealed earlier about the transforming process of the settlement network, the development of the group of settlements and about the effect of selected settlements upon others, on the one side, and it tries to enlarge this knowledge on the basis of the latest results of home and international research.

The main findings of the knowledge of the transforming process of the settlement network and of the development of the group of settlements are:

The settlement network is a system determined by the multitude of settlements providing conditions in space for the life and development of the society together with its elements and relations.

The system of elements is created by the territorially concentrated centres and the districts around them together with the relations linking these centres.

In the transforming process of the settlement network:

- the system of these centres' relations is being enlarged numerically and these show increasing or decreasing tendency dependent on time and characteristic development courses,
- the centres exert influence upon their surroundings and this influence largely depends on the development phases of these centres changing in time,
- during the continuous transformation of the settlement network there are always inequalities, differences in development which are the sources of tensions between large and small spaces.

Within the settlement network the directions of the expansion of growth-development are:

- from the higher levels of the settlement hierarchy towards the lower ones,
- from the centres towards their districts,
- from the central spaces towards the ones outside of them – towards the earlier peripheral spaces and
- from the traditionally industrial spaces towards the rural ones.

The territorial expansion of the development does not mean that every settlement will develop into town sooner or later, the urbanization of villages – in the first place their becoming a town – can take place through the towns themselves.

The groups of settlements are the spatial fields of the social activities in which towns and villages

are able to answer together the new challenges of the social and economical progress.

The extent and way of mutual dependence of towns and villages or of the groups of settlements being organized from them are changing in time and space, it prevails in respect to the components of development while to others it is weak.

The effectiveness of functions in selected settlements can be multiplied by the initiation of the division of labour between settlements and that is why the facilitation of the harmonized development of the groups of settlements is an objective necessity.

The latest knowledge can be summarized as follows:

- within the transformation of the settlement network different process phases of diverse intensity and character – generating different positive and negative effects – can be distinguished,
- in the first large phase of transformation – which is tied to the period of development of the economy to be characterized by the vigorous industrialization – a dynamic town growth begins in relatively small portion of elements. The technical and physical structure of towns showing growth is transforming sharply, they are becoming centres of immigration and commuting resulting from their character of employment centre. In this phase the preponderance of migration, the improvement of the age structure of the population of these centres or the aging of settlements intact of growth are the characteristic features of the demographical processes,
- in spaces and settlement intact of industrialization the rural character is dominant further on, in these the transformation of the settlement network will begin later, too,
- in the districts of centres showing dynamic growth the position of settlements related each to other is changing, the centres are developing on the expense of their districts for a while,
- in the next phase of development – which is tied to the period of the development of the economy characterized by the intensive industrial development – the extensive reserves of development of towns showing earlier a dynamic growth are exhausted, the social demands which are gradually increasing make the earlier „point like“ town development expand regionally,

- in this development phase the development of the district settlement is accelerating and a diverse division of functions is initiated between the centres and districts and the district settlements. In this phase in the district settlements the age structure of the population is improving, while in the centres a slow aging of the population begins,
- the effectiveness of the development policy largely depends on the extent how it is based upon the immanent regularities of the given development

phase, how it can strengthen the positive development potentials or how it can reduce the tensions implicit in the given development phase.

Theoretically the study establishes functional types within the possible variations of the groups of settlements and it describes the differentiation of the general development process by functional types.

Finally, the study proposes the verification of the theoretical findings on empirical basis in Hungary, or the correction and development further of it if it is necessitated for.

THE PRACTICE OF TOWN PLANNING IN THE LIGHT OF THEORY IN HUNGARY

BY DR. KÁLMÁN FARAGÓ

The study deals with the conceptual development of town planning knowledge and together with it the development of the practical interpretation in the frame of five subjects, namely:

- the connections of settlement network to the town planning, the relation of development and design,
- the principles of developing the town structure,
- the joint and differentiated validity of functional, economic and aesthetic aspects,
- the manifestations of the uniformity of principles and of the differentiation by types of settlements,
- the relations between professional sectors participating in town planning.

The relation of theory and practice shows diverse characteristics in different periods. Largely, until the middle of the 60's the practice had waited and urged theoretical foundation but later it was unwilling to accept and adopt theoretical findings. Presently, the theoretical background of several practical activities is lacking since research of this type has not been made or the utilization of the research findings was lacking.

The utilization of the results of research is taken place through several transfers and as a consequence the more exact judgement of the effect is much more heavier. It is probable that those research findings are expected to be utilized in the first place which are published in printed form. The study reviews the subjects of professional books, textbooks, collections of professional studies published lately, as well as the types and practical effect of theoretical and model plans and commentations. Because of their great number the theoretically not significant but important for the practical work studies which aim at the preparation of specifications, instructions and decrees controlling the town planning activities and at the development of planning methodics can be hardly reviewed.

In the future the theory and practice of town planning will require both basic research and applied research. The main subject groups of basic research are:

- the review and further development of the concept system and connections of urban science,
- research into the history of town planning especially in respect to the Hungarian town planning,
- the situation of our towns, their development requirements and their development energy,
- the means of cultivation of theory and practice.

The subject groups of applied research may be:

- the directives for developing the structure of the landscape and of settlement,
- the solution of the tasks of town planning connected with the development of the housing stock,
- the solution of town planning tasks connected with the supply of population with services,
- the different phases of planning and the possibilities and methods of sectoral coordination,
- the basic principles connected with the scheduled and continuous realization of building town districts or of their reconstruction.

It is desirable to elaborate a new system of directives and indices for town planning when the theoretical foundation will achieve a suitable level, and it can be constructed in four parts as follows:

- general planning directives,
- special planning principles,
- indices (norms and normatives) for settlement planning,
- methodical guidance for planning.

The development of town planning activities does not require new organization framework but it calls for the strengthening of the existing one and the more effective utilization of reserves within it. The study systematizes the tasks proposed for achieving this aim.

THE STRUCTURAL DEVELOPMENT OF THE HUNGARIAN TOWNS AFTER THE SECOND WORLD WAR

BY DR. IMRE PERÉNYI

After the Second World War the town planning in Hungary can be characterized by the basic town structure becoming influenced by such factors as:

- the development of industry (establishing new industrial areas),
- the development of the housing stock (establishing new housing districts),
- the large national institutions in a lesser or greater extent (universities, hospitals etc.),
- and the building up of a town centre here and there.

It was important, however, the joining of several settlements in the surroundings of towns to the town and the utilization of their territories for town development (industry, housing, institutions etc.). These factors taken together are characteristic for the town development of the given period and they – in lesser or greater extent – have led to the establishment of town structural requirements.

The volume and proportion of the above factors are different by towns. The character and possibilities of the town structure are also differentiated by towns. So the reaction of the town structure to the new requirements is not the same. The study continues the examination with taking the given groups of settlements into account.

After the Second World War the greatest development took undoubtedly place beside Budapest in five cities giving the backbone of the Hungarian town network: beside their industrial potential the development was basically focussed on housing. These towns solve the accommodation of their excess population by building houses in housing districts almost exclusively although in a different manner.

The location of the new housing stock is realized mostly by in one or several directions of development incorporating the surrounding settlements and utilizing vigorously the external territories. This has resulted in the correction of the historical town structure, incidentally in rebuilding in a higher scale, too.

In this period the development of the middle towns took place in a harmonious way: the infrastructural development becoming a higher scale had provided several possibilities and the towns utilized this advantage. Although in these towns big new peripheral housing districts have been built but simultaneously we face a reconstruction of a town-scale volume: the transit roads were eliminated,

the inner road network was rebuilt, the boundaries of estates and blocks were eliminated here and there and the built-in space is exchanged, the supply with more developed public utilities and institutions was created.

In several small towns where there was a sudden high volume building-in, a non-desirable effect appears in the development which is the result of not only the contradiction between the new and old but the consequence of lacking the intention for creating an architectural assembly and maintaining the proportions. This has led inevitably to the upsetting of the town structure.

The new Hungarian towns have been built as towns of open structure and they are grouped into four parts:

- industrial area,
- settled protective woods,
- residential area,
- finally the territory of the old settlement.

The backbone of the town road network is created by the main road systems the junction of which is the town centre and which connect the residential area with the industrial area.

The situation and development direction of town developed form villages were unequal. We find towns developed harmoniously in coordination with the development of the surrounding settlements, becoming the factual centre of the given district with a suitable scale of a small town. These settlements have become towns without the possibility of arriving at the unfavourable situation characteristic for a lot of towns: the development has saved the town of medium-rise blocks, not fitting into the townscape and upsetting the morphological harmony and it has preserved the ensembles of roads and squares, the original structure etc. as well. There are, however, several such new towns or large villages pretending for the rank of a town which neglect their historical past and so they appear as an alien body in the town structure.

THE POSITION AND ROLE OF OUR VILLAGES IN THE URBANIZATION PROCESS OF THE SETTLEMENT SYSTEM

BY ÉVA VALÉR

Nowadays in the professional circles the view is generally accepted according to which the transformation of the village system is not a secondary phenomenon but an organic component of the urbanization process. The interpretation of the urbanization process, however, is not uniform within the special sciences. The urbanism should interpret the urbanization in the possible widest sense, in the first place since the transformation of villages and their position in the settlement system cannot be interpreted on the basis of the narrow concept of urbanization.

The urbanization in the widest sense in a form of motion of the settlement system – as of the spatial appearance of the society changing in time – and within it that of the settlements – as of the social subsystems – and it is the spatial form of the social progress.

In revealing the specific features of the urbanization process the study „Survey on the whole village network” elaborated in 1983 by the Hungarian Institute for Town and Regional Planning has been a great contribution. In the first phase this research was aimed at the changing tendencies of the whole village network in Hungary between 1970 – 80 by groups of factors. It has revealed the development of the population, demographical changes, the age structure, the employment, the production function, the supply function the administration function, the living function and of the investment activities in housing.

On the basis of the survey by groups of factors the typification of the settlements has taken place in a dual approximation: by their social characteristics and by their settlement functions.

By the social characteristics the settlements can be classified into four types, namely: the enlarging, the stable, the labile and the declining types.

The settlement functions can be also grouped into four types: settlements with town functions, villages rich of functions, villages lacking some functions and villages poor of functions. From among the possible 16 types in reality 14 types have been established: neither in 1970, nor in 1980 there were no settlements with declining town functions and there were no villages with enlarging population poor of functions.

By comparing the typification in 1970 and in 1980 the changing tendencies and life courses of the settlements have been determined. In Hungary the

village stock can be characterized by 21 special courses. It could be stated that the direction of the change of the social characteristics and of the settlement functions and their pace had not concurred in a half of the settlement stock. The main reason of differences can be found in the geographical location of the settlements, in the general development level of their space and in the intensity of the relations between settlements.

The forms of appearance of the present phase of the urbanization process are:

1. Becoming a town the main characteristic of which:
 - the increase of the population of the existing towns and the decrease of population of the villages, and the lessening of pace of both,
 - the increase of the number of towns declaring the villages with town functions as towns,
 - the spatial expansion of town functions in villages,
 - the ever heavier determination of the minimal institution structure expressing the character of a town. The establishment of the town-village continuum in a functional sense,
 - the natural growth of population decreasing upon the effect of becoming a town and the deteriorating age structure in villages,
 - the extent of concentration of non-rural production forces extends the concentration of population and as a result commuting and its increasing extent,
 - the settling lack of capacities of housing and institutions and of the public utilities in towns with growing population, and the increase of the unutilized capacities in villages with decreasing population,
 - the expansion of tourism in villages.
2. the extension of the urban characteristics, the main features of which are:
 - the urbanization of the employment structure of villages, the demographic behaviour and the urbanization of the family structure,
 - the expansion of the village industry, the increase of the industrialization of villages, the transformation of rural industry,
 - the industrialization of agriculture, the ever increasing of non-rural activities of the agricultural farms,
 - the establishment of the urban conditions of work and life,

- the expansion of the institutions of supply adapting to the urban way of life,
 - the earlier urban forms of supply become village like forms,
 - the working conditions of institutions becoming urban,
 - the transformation of housing and other forms of buildings in villages,
 - the development of the technical infrastructure within settlements and between them together with its networks and establishments, the equipment of houses and settlements becoming urban,
 - the urbanization of the landscape.
3. The transformation of the structure of the settlement system, the main characteristics of which are:
- the concentration of population and together with it the breaking into small pieces of the

- settlement system by dimension,
- the farm system becomes small villages,
- the establishment and liquidation of settlements,
- the change and polarization of the functional structure of the settlement system,
- the establishment of villages with central functions and of coexisting village settlement groups as a result of concentration of everyday functions,
- the establishment of different types of town districts and agglomerating spaces on the basis of changing the relations between towns and villages,
- the close dependence of becoming a town and becoming urban and the simultaneity of concentration-deconcentration, differentiation-levelling in all forms of manifestation.

POSSIBILITIES OF REDUCING THE NOISE LEVEL BY MEANS OF TOWN PLANNING

BY ISTVÁN GAJDOS AND GÁBOR LOCSMÁNDI

The study elaborated at the Department for Town Planning of the Budapest Technical University sets a double objective, namely:

Its first chapter which bears the title „Methods” has been written explicitly for specialist and proposals for planning methodics and methods have been worked in it which may facilitate the improved integration of noise reduction – and of environment protection in general – into town planning. This chapter – although it takes into consideration that the autonomic professional area of noise reduction gradually increases its role in the spatial and settlement planning within the frame of the national regulations – sets out from the specific factual and methodical relationships of settlement planning. With respect to the national noise reduction regulations and instructions they relate in the first place to the regional and master plans, and so it seemed to be necessary to give a suitable weight to the questions of master planning. The authors intended to draw the attention of specialists to aspects which are generally insufficiently known or which result

from the inner structure of settlement planning and from certain contradictions of planning practice.

The second chapter deals with the means used during the town planning work of different scales which can realize the tasks of noise reduction. In this chapter solutions are proposed for the whole town or larger settlements since according to the authors' opinion the system of means for reduction should be managed in the possible widest sense. Within the frame of reviewing the tasks connected with the detailed plans the protection connected with the gradual or action-like reconstruction and rehabilitation activities realized in the inner territories have been given a more importance since – as expected – such works will play an increasing role in the development of settlements.

The authors – being not specialist of noise reduction deliberately avoided standpoints connected with the inner relationships of noise reduction and in their wordings they tied their ideas to the established definitions, principles and methods used in the professional field of settlement planning.

THE TERRITORIAL DIFFERENCES IN THE EDUCATIONAL LEVEL OF THE HUNGARIAN POPULATION

BY MRS GYÖNGYI BOROS

The author examines the territorial differences of the educational level of the Hungarian population. In her study she reviews the international relationships of this problem.

She states that the professional literature manages the human capital separately in the period of the scientific and technical development. The author enumerates examples of the human capital having a measurable role in economic growth. (The author identifies the human capital in a simplified way with the high education level.)

She reviews the Hungarian research work aiming at the spatial arrangement of the intellectual capital.

She refers to the objectives of the economic policy which are aimed at the solution of this important problem in this country.

The Hungarian economic policy was intended to solve the alterations of the spatial proportions of the human capital — of the intellectuals and their institutions — by reducing the intellectual weight of the capital of Hungary. In the 70's — similarly to the decentralization of industry — it urged the allocation of high education, research and design into the country. The experience gained lately shows that the institutioned centres of human capital cannot be allocated into the country similar to the methods used in industry. The intellectual institutions are vigorously tied to the settlement frames established earlier by the historical traditions, the more complex human and infrastructural connections so to the capital and to some cities on one hand, and the receiving capacity of the countryside is very divers on the other.

There are no always and everywhere the infrastructural conditions on the basis of which these institutions can operate effectively.

The author further reviews the educational level of the population and its development in time and space. She compares the Hungarian development level with similar phenomena of the European countries. She states that Hungary is in the third rank of the European countries as to the students of higher education institutions accounted for one thousand inhabitants. This rank has been deteriorated in the last decade which has been influenced by the unfavourable demographical conditions as well.

In the period 1950–80 the characteristic feature of the structural transformation of the educational level of the Hungarian population was that during these three decades the number of graduates was

raised four times greater while the number of technical intellectuals was doubled and the number of the agricultural specialist remained the same. The weight of jurists was lost (in 1930 they represented 31 per cent of all the graduates but in 1980 they did not achieve 7 per cent). The proportion of economists had been doubled similar to that of the technicians.

It was characteristic for the spatial re-arrangement of the human capital that during the last three decades the proportions of the intellectuals increased in the country towns and the intellectual monopoly of the capital decreased although the latter has retained its leading position in respect to the national proportion of the graduates.

It is characteristic that 48 per cent of the technical intellectuals lived in the capital while 34 per cent of them decentralized in country towns and in villages there was only 18 per cent in 1980.

40 per cent of the agrarian intellectuals live in villages and 60 per cent live in towns presently.

The author states on the basis of the analyzes that

- the intellectual weight of the capital decreased during the last 30 years, while some country towns (Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc, Győr, Kecskemét, Nyíregyháza, Eger, Székesfehérvár, Szolnok, Zalaegerszeg, Békéscsaba) took a significant role in building countryside intellectual bases up,
- the intellectual weight of the middle towns has been raised especially there where the general educational level increased more rapidly than the national average,
- the activities of the intellectual life improved where the favourable economic background was accompanied with a developed infrastructure.

The author takes a position in that that the decentralization of the intellectual bases of a higher level (university education, research base for basic and applied research on an international level, the national centres of the economical control and design/planning) should be approximated with great care. The territorial quality of the intellectual capital can improve the effectiveness of the activities as well. The decentralization more vigorous than it can be justified carries a negative influence on the social effectiveness of the intellectual capital.

POPULATION RELATIONSHIPS OF SPATIAL DEVELOPMENT AND HOUSING POLICY

BY KATALIN BEREY AND GABRIELLA ERNST

In the beginning of the 80's population problems are raised in a new wording. When studying the results and influencing mechanism of the measures of population policy it is obvious that the factors of spatial development and housing policy should be given an ever increasing role. From among the elements of the system of means the natural advantages and health policy measures are connected in the closest way to the system of settlement and housing policies. In this field, however, there are the largest spatial differences as well.

From among the population problems which the spatial development and housing policies should face the aging of selected regions, the capital and some villages should be underlined besides the further decrease of fertility and the expected decrease of population.

The system of connections of the housing conditions and the fertility processes has not been revealed

yet. It can be said, however, that the insufficient housing conditions, the efforts of solving the housing problems — together with other factors — do play a certain role in the behaviour of reproduction. From among the spatial processes the development of migration and the differences in the development level of the given regions show a closer connection with the population tendencies and they take a part in developing the spatial differences of the population processes.

The development of the spatial processes, the population processes and of the housing situation are in close and mutual connection with each other and with the other fields of the social and economical life. Our situation in the growth of population raises heavy problems to be solved which the whole of our economic and social policy should deal with.

EVALUATION OF THE PROCESSES OF THE DEVELOPMENT OF THE SETTLEMENT NETWORK AND OF SETTLEMENTS IN THE 70'S AND PROPOSALS FOR THE DIRECTIVES OF THE NEXT DEVELOPMENT PERIOD

BY MRS. NÓRA HÖRCHER

The processes of settlement development in the 70's and the effect of the development policy on the real processes were evaluated as follows:

Dealing with the urbanization as with the spatial dimension of the general social and economical development, the urbanization process in the 70's in Hungary may be characterized by the duality of surviving of the spatial processes established in the period of extensive economic growth, and parallel with it of the new spatial tendencies connected with the transition into the new period of intensive development.

While — according to the new requirements of the economic growth — the economic policy had moved towards the deconcentration, the practical policy of the development of the settlement network — mainly the distribution of the central resources — fed the survival of the vigorous concentration.

In spite of this duality the urbanization development in the 70's has resulted a dynamic step forward in the development of the social and economical development of the country and in the transformation process of the settlement network:

- the network of towns has expanded numerically and developed in quality, the difference between becoming a town and becoming urban, however, has led to the development and aggravation of much tension,
- the development of villages in general was also important through the towns, on one hand, and as a results of the prosperity of agriculture on the other, the inequalities within the village network, however, had not been reduced significantly but in some spaces and villages the accumulation of the unfavourable conditions took place,
- the difference in pace of the development of towns and villages had been reduced but both types of settlements developed with over-differentiation approximating the tolerance limit of the society,
- the structural transformation of the settlement network accelerated mainly in spaces of more developed and industrialized spaces of the country but the practice of the coordinated development of the groups of settlements belonging together had not been established,
- the development pace of the infrastructural sections taken together was slow and it had led to unfavourable consequences not only in the sphere of consumption but that of the production as well.

Based on the critical evaluation of the development process taken place the following directives have been proposed for the next period of the development policy:

It was stated as a general requirement the adaptation of the settlement development policy to the changing period of social and economical development and the adjustment to the regularities of the next phase of the urbanization development.

Resulting from the re-evaluation of the dual aim of the effectiveness-approach the rational division of labour between settlements, the expansion regionally of the town development taken place earlier and the utilization of it in the whole of settlement network must be increased.

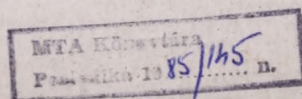
The aim is the acceleration of the development of the village network, the increase of its ability to maintain the population but the possibility of stagnation or decline of selected settlements with accumulated disadvantages should be accounted for as well. The basic supply of the population living here should be cared of.

The more organic development of towns should be facilitated, in the future the enforcing of aesthetic aspects of town planning should be increasingly underlined, the further extensive development of larger towns is not desirable and in the future the development of the qualitative aspects should be facilitated.

The ratio of the resources for the development of the infrastructure within the development of the whole economy should be increased and within this frame priorities of developing the basic supply of the population should be provided. The conditions of transportation and communication should be improved by all means.

In order to achieve the above general objectives alterations in the control of settlement development should be necessary:

- the decisions related to the development of settlements should be made on the suitable levels of competency,
- the management role of local councils should be strengthened and in order to achieve it the resources remaining there should be increased,
- on the central level of control the indirect intervention aiming at the control of processes should be facilitated instead of direct intervention practised earlier, and by so doing the role and responsibilities of the central control will be changed too,

- in the future the administration should serve the coordinated development of settlements more flexibly. The professional level of administration activities should be raised and with it the autonomy of the settlements, the participation of the population in the settlement development processes should be increased.

The social development, the preservation of the living standard achieved and its desirable future increase set an important requirement to the settlement development:

- the healthy, harmonious environment of settlements should be provided for the future generations,
- the housing supply of the population should be improved,

- the suitable access of work places and supply institutions of higher level should be provided,
- the settlement conditions for social care of the aged, invalids, the handicapped should be improved,
- the conditions for the daily and weekend rest, recreation should be improved in the settlements and between them as well.

The settlement development should facilitate the realization of the economic objectives by its own means.

The proposals have been extended to the spatially differentiated directives of the development of the settlement network and settlements and to the directives of modernization of settlement development and arrangement as well.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Hörcher Ferencné:</i>		
A hazai települések, településegységek fejlődési folyamatának jellemzői	3	
 <i>dr. Faragó Kálmán:</i>		
A hazai városépítési gyakorlat az elmélet tükrében	18	
 <i>dr. Perényi Imre:</i>		
A magyar városszerkezetek jellegzetes változási tendenciái	42	
 <i>Valér Éva:</i>		
Falvaink helye, szerepe a települési rendszer urbanizálódási folyamatában	60	
 <i>Gajdos István – Locsmándi Gábor:</i>		
A zaj csökkentésének lehetőségei a várostervezés eszközeivel	87	
 <i>dr. Boros Ferencné:</i>		
A képzettségi szint területi-települési sajátosságai	122	
 <i>dr. Berey Katalin – Ernst Gabriella:</i>		
A területfejlesztési és lakáspolitikai népesedési összefüggései	131	
 A 70-es évtized településhálózat- és településfejlődésének értékelése és javaslatok a következő időszak fejlesztési irányelveire (Összeállította: <i>Hörcher Ferencné</i>)		141
 <i>dr. Kőszegfalvi György:</i>		
Az MTA Településtudományi Bizottságának 1983. évi tevékenysége	161	
 PE3IOME		163
 ZUSAMMENFASSUNG		175
 SUMMARY		187

Felelős kiadó: Barna Gábor. Felelős szerkesztő: dr. Keresztély György. Engedélyszám: 47 330

Készült a VÁTI sokszorosító üzemében 1250 példányban 25 (A/5) iv terjedelemben.

Felelős vezető: Komlósi József

Táskaszám: 84 133

HU—ISSN 0040—2680

